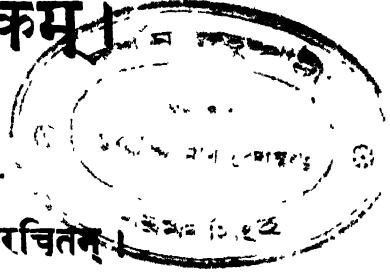

मृच्छकटिकम् ।

(प्रकरणम्)

कविप्रवर-

श्रीशूद्रकराजेन विरचितम् ।

महामहोपाध्याय-

श्रीयुक्तहरिदाससिद्धान्तवागीशमहाचार्येण

प्रणीतया वसन्तसुषमासमाख्यया टीकया

तत्कृतवङ्गानुवादेन च सहितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

१८५६ शकाब्दीयसौरज्यैष्ठस्य षष्ठदिवसे

मूख्यं ३) राजतमुद्रावयम् ।

४१ संख्यकसूरिवर्त्मस्थ-सिद्धान्तविद्यालयात्
श्रीहेमचन्द्र-भट्टाचार्येण
प्रकाशितम् ।

कलिकाता-महानगर्यां
४१ संख्यकसूरिवर्त्मस्थ-सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्येण मुद्रितम् ।

महात्मशोभाश्याः श्रीहरिदाससिन्हात्रवागीश

विज्ञापनम् ।

हन्त ! दृश्यते खलु जगत्यां प्रायेण सर्ववस्तुनामिव नूतन-
स्यादरो गरीयान् । नवीनः पुमान् नवीना रमणी नवञ्च नारि-
केलमित्यादिकं नवीनं वस्तुजातं कस्यादरं नाकर्षति । संस्कृत-
ग्रन्थविषये तु विपरीत एवायं नियमः ; तुच्छमपि प्राचीनमति-
समीचीनं मन्यमानः सादरमादत्ते, चमत्कारिणमपि नवीन-
मरुचिविचलितचित्तञ्चक्षुषापि विलोकयितुं विकलते लोकः ।
अतएवैतत् दुःखसमाक्षेपविकलहृदयः कालिदासोऽपि माल-
विकाग्निमित्रे — “पुराणमित्येव न साधु सर्वं

न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।”

इति साक्षेपमाख्यातवान् । तत् किमयं भारतस्यैव स्वभावः ?
उत वा भारतस्यावनतिस्वभावः ? । तत्र प्राचीनकाले नवीनादरण-
दर्शनात् भारतस्यावनतिस्वभाव एवायमिति सिद्धान्तयन्ति तत्त्व-
विदः । ब्रुवन्ति च ते—“यदा पुनरिमे भारतवासिनो विद्देष-
विषविहीनाः सन्तः स्वदेशीयदौनमादत्तुं शिञ्चिष्यन्ते ; प्रवर्त्ति-
ष्यन्ते च तदा नवनवाविष्कारेषु साधारणाः ; तन्मुला चोन्नति-
रवश्यम्भाविनी” इति । हन्त ! न जाने तादृशः कालः कदागमि-
ष्यति, वस्तुत एवागमिष्यति नवेति । अस्माकन्तु ईदृशनवीनाव-
हेलनसमय एव नवीनं ग्रन्थं विरचयतां यशोलेशलिप्सापि हृदये
नोदयते, व्ययबहुलतया अर्थलिप्सामपि व्यर्थापेव समर्थयते
मनः ; तथापि तु पाठार्थिनां सुविधाविधानाय महोपायानय-
मायास इति ।

विनीत—

नाय्योल्लिखितव्यक्तिगणः ।

	पुरुषगणः ।	विटः	वसन्तसेनासहचरी भद्रलोकः ।
सूतधारः	प्रधाननटः ।	दारकः	रोहसेनी नाम चारुदत्तपुत्रः ।
चारुदत्तः	उज्जयिनीस्थो भद्रलोकः ।	स्थावरकः	शकारस्य भृत्यः ।
मैत्रेयः	चारुदत्तवयस्यः ।	आर्यकः	गोपपुत्री भावी राजा ।
विटः	त्रिचितलम्पटी भद्रलोकः ।	वीरकः	पालकराजप्रधानसेनापतिः ।
शकारः	राज्ञो भोग्यस्त्रिया भ्राता ।	चन्दनकः	पालकराजसेनापतिः ।
चेटः	शकारस्य भृत्यः ।	भिच्छः	संवाहक एव ।
संवाहकः	चारुदत्तस्य गात्र- मर्द्दको भृत्यः परञ्च बौद्धसम्प्राप्ती ।	शोधनकः	विचारालयभृत्यः ।
माधुरः	द्रुतसमाध्यक्षः ।	अधिकरणिकः	विचारकः ।
द्रुतकरः	कथित् द्रुतसेवी ।	श्रद्धिकायस्थी	विचारालयकर्मचारिणी ।
दह्रुरकः	भूतपूर्वद्रुतसेवी ।	चाण्डाली	घातकौ ।
कर्णपूरकः	वसन्तसेनाभृत्यः ।		
चेटः	वर्द्धमानकानामा चारुदत्तभृत्यः ।		
शर्विलकः	दुर्द्धर्षः कथित् ब्राह्मण्युवा ।		
चेटः	वसन्तसेनाया गोशकटचालकः ।		
बन्धुलाः	वसन्तसेनाभवनस्थाः केचित् जारजाः ।		
		स्त्रीगणः ।	
		नटी	सूतधारस्य स्त्री ।
		वसन्तसेना	वेश्याकन्या ।
		रदनिका	चारुदत्तस्य दासी ।
		मदनिका	वसन्तसेनाया दासी ।
		चेटी	वसन्तसेनाया अपरा दासी ।
		वधुः	धूतानाथी चारुदत्तस्य पत्नी ।
		कृत्वधारिणी	वसन्तसेनाया प्रतरा दासी ।
		चेटी	धूताया दासी ।
		वृद्धा	वसन्तसेनाया माता ।

अथ कविसमयनिरूपणम् ।

यद्यपि शूद्रककवेः समयनिरूपणं स्पष्टप्रमाणाभावेन दुष्कर-
मिव प्रतिभाति, तथाप्यशक्यमित्यपि वक्तुं न शक्यते । तथा च
“मृच्छकटिकं सर्व्वप्राचीनम्” इति हि प्रचरति सम्प्रदायसिद्ध-
स्विरन्तनः प्रवादः । तत्र चादिमां सीमामन्विष्यता नाधिकं परि-
श्रमितव्यम् । अस्ति हि मृच्छकटिके चाणक्यनामोल्लेखः (क) ;
चाणक्यश्च चन्द्रगुप्तमन्वी, चन्द्रगुप्तश्च ग्रीकदेशीयमहावीरेण
आलेक्जण्डरिण सह सम्मिलित आसीत् । आलेक्जण्डरश्च
खृष्टजन्मनः पूर्व्ववर्त्तिनि ३२७ वत्सरे भारतमाक्रमितुमाजगाम ।
अतश्च शूद्रको राजा खृष्टजन्मनः पूर्व्ववर्त्ति ३२७ वत्सरात् पर-
माविर्बभूवेत्यवश्यमेवावधारणीयम् ।

पश्चिमां सीमामन्विष्यता तु सर्व्वमेतत् पर्यालोचनीयम् ।
यथा चन्द्रगुप्तपौत्रः खल्वशोकः, नवीनं साम्राज्यमधिगतो नितरा-
मत्याचारिण “चण्डाशोकः” इति निन्दितोपाधिना प्रजाभि-
राख्यायमानः गच्छता कालेन स्वयमपि स्वकर्म्मणा ग्लानिमापन्नो
बौद्धधर्म्ममाश्रयन् तच्च धर्म्मं स्वदेशे भारतवर्षे प्रचारयन् देशा-
न्तरेष्वपि चीनजापानादिषु प्रचारितवान् । अत्रान्तरे बौद्धधर्म्मा
राजधर्म्मतया राजचेष्टया च भारते प्रायेण सर्व्वत्रैवास्पदमासा-
दयामास । तेन च तदानीन्तनभारतीयप्रधाननगर्यामुज्जयिन्या-
मपि बौद्धधर्म्मः प्रबलतामुपलेभे इत्यवश्यमङ्गीकार्य्यम् । अथ च
मृच्छकटिक एव विपुलतरमार्थ्यसनातनधर्म्मानुष्ठानं दृश्यते ।

(क) “अन्धशाली पलापन्ती मङ्गलम्बे ण शूद्रा ।

केशविन्दे पलामिद्वा चाणक्ये शिव दीवदी ॥”

मृच्छकटिकप्रथमाङ्क ३८ श्लोकः । (८१ पृष्ठे)

यथा कविरयं स्वयमेवाश्वमेधेन यजति (ख) ; चारुदत्तो बलि-
वैश्वदेवं निर्वाहयति सन्ध्याञ्चोपास्ते (ग) ; वसन्तसेना च स्नात्वा
देवपूजां निर्वर्त्तयते (घ) ; ब्राह्मणः शर्विलकः कार्तिकेयं नम-
स्क्रुते, यज्ञोपवीतञ्च दधाति (ङ) ; राजा पालकश्च यज्ञमनु-
तिष्ठति, यज्ञे पशुहत्याञ्च सूचयति शर्विलकः (च) ; तेन च
श्रुतिस्मृत्युक्तधर्ममयमेवेदं ऋक्कृकटिकमिति सर्व्वथा मन्तव्यम् ।
ततश्च अशोकेन बौद्धधर्मप्रचारात् पूर्व्वमेवेदं शूद्रकेण विरचित-
मित्यकामेनाप्यवश्यमङ्गीकार्य्यम् । न च संवाहकेन बौद्धसत्रासाव-
लम्बनादत्र बौद्धधर्मास्थानमप्यस्तीति वाच्यम् (छ) ; विरलं हि
तत् । किञ्च तत्पूर्व्वमेव च बुद्धदेवाविर्भावात् अशोकेन तद्धर्म-
ग्रहणात् प्राक् अराजधर्मतया प्रजाभिर्वाध्यमानो बौद्धधर्मा
विरलप्रचार आसीत् । ततश्च एकमात्रसंवाहकस्यैव बौद्धधर्मा-
श्रयणं दर्शितम् । बहुकालात् परं बौद्धधर्मं शैथिल्यमापन्ने भग-
वता शङ्करेण बौद्धधर्मं निरस्य संस्थापिते वा सनातनधर्मं

(ख) “परमसमुदयनाश्वमेधेन चेद्वा” प्रथमाङ्के ४ श्लोकः । (६ पृष्ठे)

(ग) चारु । “वयस्य ! समाप्तजपोऽस्मि । तत् सम्प्रतं गच्छ, मातृभ्यो बलि-
मुपहर ।” प्रथमाङ्के । (७४ पृष्ठे)

(घ) चेटो । “अज्जए ! अत्ता अदिसदि ण्हादा भविष देवदाणं पूषं
णिव्वत्तं हि ति ।” द्वितीयाङ्के । (१२५ पृष्ठे)

(ङ) “नमो वरदाय कुमारकार्तिकेयाय” “इदं यज्ञोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति ।”
द्वितीयाङ्के । (२१७ पृष्ठे) (२१८ पृष्ठे च)

(च) “पशुवत् यज्ञवाटस्थी दुगन्धा पालकी हतः ।” दशमाङ्के ५१ श्लोकः ।
(७५३ पृष्ठे)

(छ) “अज्जए ! अहं एदिणा जूदिअलावमाणेण अक्क-अमणके हुविशं ।” द्वितीयाङ्के ।
(१२२ पृष्ठे)

शूद्रकेण मृच्छकटिकं निर्भिर्तमित्युक्तौ तु अस्य सर्वप्राचीनता-
वादो व्याहन्येत ।

अतः ख्रृष्टजन्मपूर्वतृतीयशताब्दीसमय एव शूद्रकस्यावि-
र्भावसमय इति प्रतीयते । एवञ्च शकुन्तलानाटकादिभ्यः प्राचीन-
तया “मृच्छकटिकं सर्वप्राचीनम्” इति साम्प्रदायिकप्रवादोऽपि
सङ्गच्छते ।

केचित्तु शूद्रककविं ख्रृष्टीयषष्ठशताब्दीयं वदन्ति ।

—:०:—

अथ स्वरूपादिनिरूपणम् ।

मृच्छकटिकं नामिदं प्रकरणम् । एतदृत्तान्तस्य लौकिकत्वात्
कविकल्पितत्वाच्च । यथा साहित्यदर्पणे—

“भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।

शङ्कारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ।

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥”

तत्र ब्राह्मणश्चारुदत्तो धीरप्रशान्तलक्ष्णो नायकः । यथा
तत्रैव—

“सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ॥”

अविश्यावृत्तिर्वेश्याजातौया वसन्तसेना, कुलजा स्त्रीया धूता-
देवी च नायिका । यथा—

“नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि इयं क्वचित् ।

तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदश्चतुर्थकः ।

कितवद्रूतकारादिविष्टचेटकसङ्कुलः ॥”

“कुलस्त्री पुण्यभूषिते । वेश्या तु तरङ्गवृत्ते । द्वे अपि मृच्छकटिके ।” इति च
तद्वृत्तिः । तेनेदं दर्पणोक्ततृतीयभेदान्तर्गतं प्रकरणम् । प्राधान्यात् वसन्तसेनेव
नायिकेति लौकवादः ।

“धीरा कलाप्रगल्भा स्यात् वैश्या सामान्यनायिका ।”

“एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।”

“विनयार्जवादिद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ।”

तत्रापि धूता मध्या धीरा च । तल्लक्षणानु दर्पणादावुन्नयम् ।

वसन्तसेनाया अभिसारात् पूर्वं पूर्वरगाख्यो विप्रलम्भ-
शृङ्गारः, तस्याश्चारुदत्तगृहेऽवस्थानसमये सम्भोगशृङ्गारः, तथा
शकारकर्त्तृकमोटनाच्च परं करुणविप्रलम्भः । यथा—

“श्रवणाद्दर्शनाहापि मिथः संरूढरागयोः ।

दशाविंशथो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥”

“दर्शनस्पर्शनादीनि निर्षवते बिलासिनौ ।

यवानुरक्तावन्योन्धं सम्भोगोऽयमुदाहृतः ॥”

“यूनोरिकतरब्धिन् गतवति लोकात्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदैकस्तदा भवंत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥”

बाहुल्येन वैदर्भी रीतिः । तथा च—

“माधुर्यव्यञ्जकैर्बर्णे रचना ललितात्मिका ।

अहत्तिरल्पहत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”

प्रायेण प्रसादो गुणः । यथा तत्रैव—

“चित्तं व्याप्नोति यः चिप्रं शुष्कं न्धनमिवानलः ।

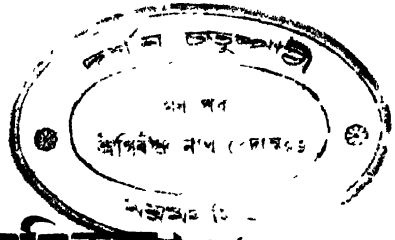
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥”

तदयं संग्रहश्लोकः—

नेता प्रशान्तो द्विजचारुदत्तः नेत्री तु धूता च वसन्तसेना ।

विभिन्नशृङ्गाररसः किलाङ्गो वैदर्भरीतिश्च गुणः प्रसादः ॥

मृच्छकटिकम्

—:०:—

प्रथमोऽङ्कः ।

—०—

पथ्यङ्कग्रन्थिबन्धद्दिगुणितभुजगाम्ने षसंवीतजानो-
रन्तःप्राणावरोधव्यु परतसकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य ।
आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या
शश्वोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयब्रह्मलम्नः समाधिः ॥१॥

नमो गणेशाय ।

सुवर्णकृतसङ्घर्ष-राजद्राजतशैलवत् ।

सर्वदः सर्वदा भूयात् सशिवः स शिवः शिवः ॥१॥

कलानिधिः शूद्रकभूपतेरिमां वाक्चन्द्रिकां नित्यनिसर्गनिर्णलाम् ।

टीकाशरम्भे गगने सतां गणं क्रियादपूर्वा किल पूर्वतः प्रियाम् ॥२॥

अथ कथितं कविप्रवरो लोकान्तरगतशूद्रकभूपतेः कीर्तिनाम्नोः स्थितिप्रचारार्थं तदीय-
दायादात् वाञ्छितार्थलाभाङ्गीकारनादाय मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं निर्मातुमिच्छन् तस्य
निर्बिघ्ननिष्पत्तये “रङ्गविज्ञोपशान्तार्थं गान्दीमादौ प्रयोगयेत्” इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्
रङ्गविज्ञोपशान्तये सूत्रधारपठनीयां गान्दीमुपनिबध्नाति—

पथ्यङ्कति । पथ्यङ्कस्य साधारणच्छट्, षाः, यन्मौ पादः सङ्घ तिर्यग्दृष्टानां संयोग-
स्वसै, यो यन्मो बन्धनरञ्जुः, तद्वत् द्विगुणितो द्विगुणतामापसः, यो भुजगः सर्पः, तेन

আস্তে ঘস বীতি আলিঙ্গনবৎ হৃদবৈচিত্তে জানুনী জানুহয়ং যস্য তস্য, সপ্ৰেণ হৃদবহুজানু-
হয়াবস্থয়া পশামনস্থস্যে ত্যর্থঃ । এতেন যথা পাদৈঃ সহ তিথ্যেগ্দ্গুণানং সন্নির্দেশং হিগুণিত-
রজ্জুভির্হৃদবহুতয়া উপরি গুরুতরভারপাতেঽপি খট্ণায়াঃ স্বেল্লনং ন সম্ভবতি, তথা
সপ্ৰেণ জানুয়ুগলস্য হৃদবহুতয়া একভাবেন মৃদীর্ঘকালমপ্যুপবিষ্টস্য কদাচিদসহত্বাদত-
কিতমভবিন পশাসনস্য স্বেল্লনং ন সম্ভবতীতি দর্শিতম্ ।

অন্য শরীরভ্যন্তর এব, প্রাণানাং প্রাণাদিবাযুপশ্চকস্য অবরোধেন, ব্যুপগতং স্বয়মেব
নিহতং সকলং জ্ঞানং বাহ্যপদার্থভৌধী যচ্ছিন্ কশ্মিণি তদু্যথা তথা, রুজ্জ্বানি ইন্দ্রিয়াণি
কর্ণনয়নাটীনি ইন তস্য । “সামান্যকরণশক্তিঃ প্রাণায়া বাযবঃ পশ্চ” ইতি সাংখ্যকারি-
কীকৈঃ প্রাণানামিন্দ্রিয়ভেদেচ্চপত্বাত্ তন্নিরোধেন্ ব চ হৃদিতমতামিন্দ্রিয়াণামপি নিরোধাবশ্য-
ম্ভাবাত্ সকলবাহ্যপদার্থজ্ঞাননিহিতশ্রিতি ভাবঃ ।

তথা তত্ত্বত্বেষা যথার্থজ্ঞানেন প্রকৃতিপুরুষযৌর্বিবেকজ্ঞানেত্যর্থঃ, আত্মন্যং স্বজীব-
চৈতন্য এব, ব্যুপগতং নিহতং কারণ শরীর যস্য ত নিরাকারমিত্যর্থঃ, আত্মানং ব্রহ্ম-
চৈতন্যম্, পশ্যতঃ “তত্ত্বমসি” ইতি মহাবাক্যানুসারিণাবলোকয়তঃ অর্ভেদে জীবাत्मपर-
मात्मनौ श्यायत इत्यर्थः ।

হৃৎশস্য শর্ধর্মহাদেবস্য, শূন্যস্য আকাশবিন্নিরাকারতয়া শূন্যপ্রায়স্য, ব্রহ্মচৈতন্যস্য,
বুদ্ধশ্চেনে প্রায়ুক্তপ্রকারেণ দর্শনেন, ঘটটী নিষাদিতঃ, ত্যৌ জীবাत्मनঃ পরমাत्मनि সৌনতা
যচ্ছিন্ স চাসৌ ব্রহ্মলগ্নঃ পরমাत्मविषयकयं तिस तथीक्तः शुद्धचैतन्यविषयक इत्यर्थः,
সমাধির্ধ্যানম্, বৌ ধুমান্ সামাজিকান্ পাতু রক্ষতু । সমাধিকর্তৃকরক্ষণীক্সা শম্ভু-
কর্তৃকরক্ষণমেবাল্লিখ্যত ইতি ভৌধ্যম্ ।

অত্র প্রথমচরণে লুমীপমালঙ্কারঃ ।

সম্ভরা হতম্—“সম্ভূর্তানাং ত্রয়েণ ত্রিমুনিয়তিযুতা সম্ভরা কীর্তিত্যম্” ইতি
লক্ষণম্ ॥২॥

পর্ষাঙ্কের সংযোগস্থলের বন্ধনরঙ্কুর ছায় দ্বিগুণিত সর্প বীহার জাল-
যুগলকে আলিঙ্গনবৎ বেষ্টন করিয়া রহিয়াছে ; শরীরের ভিতরে প্রাণাদি

অপি চ, (ক)

পাতু বৌ নীলকণ্ঠস্য কণ্ঠঃ শ্যামাম্বুদৌপমঃ ।

গৌরীভুজলতা যত্র বিদ্যুল্লেখিব রাজতে ॥২॥

নান্দ্যন্থং মনুধার. (১) (স্ব) । অলমনিম্ন পরিষত্কৃতুহলবিমর্দ-

(ক) অপি চ অন্তঃস্থ নান্দ্যন্থকং বাক্যান্তরচ্ছ তদিত্যর্থঃ ।

পালিত্বি । শ্যামৌ জলপূর্ণত্বাত্ শ্যামবর্ণঃ অম্বুদৌ মিত্র এব উপমা উপমানং यस्य
মঃ, নীলঃ কালক্রটবিষতেজসা নীলবর্ণং কণ্ঠৌ यस्य তস্য মহাদেবস্য. কণ্ঠৌ গলদংশঃ, বৌ
যক্ষান্ সামাজিকান্, পাতু রক্ষতু । যত্র কণ্ঠং, গৌরীয়া, পার্বত্যা' মুজৌ লতেব সা, বিদ্যুতী
লক্সা রংগা ইব রাজতে স্বর্ণং বর্ণত্বাত্ শৌভন্তে ।

অত্র “নীলকণ্ঠস্য কণ্ঠঃ” ইতি স্ফাটানুদ্রাসঃ, “শ্যামাম্বুদৌপমঃ” ইতি অর্থী মমাম-
গতৌপমা, “ভুজলতা” ইতি শম্ভুকণ্ঠে লতায়া অমল্যবাত্ লুপ্তৌপমৈব ন তু রূপকম্, “বিদ্যু-
ল্লেখিব” ইতি শ্রীতৌ সমাসগতৌপমা চ, ইত্যং তথা পরস্পরনির্নয়িত্বতয়া সংসৃষ্টিঃ ।

পথ্যাবক্কং বনম্- “যুজীর্জেন সবিন্দন্ত্” পথ্যাবক্কং প্রকীর্তনিতম্” ইতি লক্ষণাত্ ॥২॥

পঞ্চ বায়ুকে অবরুদ্ধ কবায় ষাঁহাব ইন্দ্রিয়সকল রুদ্ধ হইয়া গিয়াছে এবং
তাহাতে বাহিবেব সকল জ্ঞান নিবৃত্তি পাইয়াছে, যিনি তত্ত্বজ্ঞানবশতঃ
নিজের আত্মাতেই নিরাকার পবমাআাকে দেখিতেছেন এবং উক্তরূপে
শূণ্ণপ্রায় পরমাআার দর্শননিবন্ধন ষাঁহাব জীবাআা পবমাআাতে লীন হইয়া
বহিয়াছে, সেই মহাদেবেব পরমাআাবিশয়ক ধ্যান, আপনাদিগকে রক্ষা
করুক ॥১॥

(ক) অপি চ । নীলকণ্ঠ মহাদেবেব নীলবর্ণমেঘেব তুল্যা কণ্ঠদেশ,
আপনাদিগকে রক্ষা করুক, যে কণ্ঠদেশে বিদ্রাতের রেখার আয় পার্ব-
তীর বাহুলতা বিরাজ করিতেছে ॥২॥

(১) মনুধারঃ হনুতঃ পরমপি মুল ইত্যধিকঃ পাঠঃ ক্ৰমিত্ ।

कारिणा परिश्रमेण (ग) । एवमहमार्थमिन्द्रान् प्रणिपत्य विज्ञा-

(ख) नान्दन् इति । स्तुत्याशीरन्यतरपरा वाक् नान्दी, तस्या अन्नं पाठावसाने, मूत्रधारः प्रधाननटः । आर्हेति अध्याहृतं व्याया, क्रियायाः कर्त्तृपदमेतत् । अन्यवापंप्रवमुन्नं यम् ।

तथा च नन्दयति आनन्दयति सर्वेन देवादीन् आशिषा वा सभ्यान् इति इमन्तनन्-
घातोः पचादित्वादाच प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणि च स्त्रियामीप्रत्ययान् नान्दीति रूपम् ।
तल्लक्षणन्तु साहित्यदर्पणे—

“आशीर्बचनसंयुक्ता स्तुतिर्येषाम्नात् प्रयुज्यते ।
देवहिज्जन्पादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥
मङ्गल्य-शङ्ख-चन्द्राज-कीक-कैरवश्च सिनी ।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत ॥”

तथा चात्र सर्वमङ्गलकारिणोर्दुर्गाशिवयोः स्पष्टाभिधानात् मङ्गल्यश्च सित्वम्, श्लोकद्वये
अष्टानां पादानां सत्त्वादष्टपदत्वञ्चोन्नयम् । तथाहि भरतनाट्यशास्त्रटीकायामभिनवगुप्तः—
“पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङन्तानि सुवन्तानि वा, श्लोकतुरीयाशपदानि वा, अवाप्तर-
रूपाणि वा” इति । नाट्यप्रदीपे च—

“श्लोकपादः पदं केचित् मूर्तिङ्गन्मथापरे ।
परैऽवान्तरवाक्यैक-स्वरूपं पदमृचिरं ॥”

मूत्रधारलक्षणन्तु—“नाटकौयकथासूत्रं प्रथमं येन सृच्यते ।

रङ्गभूमिं समाक्रम्य मूत्रधारः स उच्यते ॥”

(ग) ननु विपुलतया प्रधानभूतां द्वादशपदान्दानीमपहाय कथमष्टपदा प्रयुक्तेत्याह
अलमिति । परिषदः सभ्यगणस्य, यत् कुतूहलम् अभिनयदर्शनकौतुकम्, तस्य विमर्द-
कारिणा बिलम्बजनकतया व्याघातविधायिना, अनेन एतदधिकद्वादशपदान्दानीप्रयोगजनितेन,
परिश्रमेणालम् । तथा च उक्तरूपाष्टपदान्दानीप्रयोगेणैव कर्त्तव्यमङ्गलाचरणनिर्वाहान्
एतदधिकद्वादशपदान्दानीप्रयोगे केवलं परिषदः कौतुकज्ञानिर्भस च परिश्रमाधिक्यं फल-
मित्यतस्ततो विरम्यत इति भवः । परिषदमाह मनुः—

পয়ামি—যদিৎ বয়ং মৃচ্ছকটিকং নাম প্রকরণং প্রযুক্তং ব্যব-
সিতাঃ ; এতৎ কবিঃ কিল—(ঘ)

“বঁ বিশ্বী হঁতকলকী নঁককী ধমপাটক’ ।

বয়শ্যামিঃ পূবঁ পরঁষত্ স্যাৎশাবগ ॥”

(ঘ) এৰ্মিতি । বেদীক্ৰবিধিনির্ধাধীনাচারা আখ্যার্ম্ণে মিয়া প্রধানাস্তান্,
প্রণিপত্য নমস্কৃত্য, ‘‘বঁ বিজ্ঞাপয়ামীত্যন্য’ । মৃত্যৌ মৃত্তিকায়াঃ শকটিকা চূড় শকটং
যস্মিন্নিতি মৃচ্ছকটিকম্ । এতচ্ছ পরম্নাত্ ব্যক্তীভবিষ্যতি । নাম তদাখ্যয়া প্রসিদ্ধম্,
প্রকরণং তদাখ্যং রূপকবিশেষম্, প্রযুক্তম্ অভিনেতম্, জ্যবসিতা উচ্যতা । এতস্য মৃচ্ছ-
কটিকনামকপ্রকরণস্য, কবিবর্ণণ্যিতা রচয়িতা— হিরদেন্দুগতিঃ” ইत्याদিना वक्ष्यमाण-
नान्वीयते । आर्य्यमाहः प्राञ्च. -

“कत्तं व्यमाचरन् काममकत्तं व्यमनाचरन् ।

तिष्ठति प्रकृताचारं न वा आर्य्य इति स्मृतः ॥”

“প্রধানি মিলিতে মিয়ঃ” ইতি ধরণিঃ ।

সাহিত্যদর্পণে “নায়কানাযকাখ্যানা সংজ্ঞা প্রকরণাদিষু” ইত্যুক্তৈঃ প্রায়িকত্বাभिप्रायात्
“নাম কার্য্যং নাটকস্য গর্ভিতার্থপ্রকাশকম্” ইত্যুক্তানুসারাৎ अस्य नाटकप्रकृतिकत्वाच्च
मृच्छकटिकम् इति गर्भितार्थप्रकाशकमेव नाम निर्दिष्टम् । एतच्चास्माभिः साहित्यदर्पण-
टीकायामप्युक्तम् । प्रकरणलक्षणमाह तत्रैव—

“भवत् प्रकरणं वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।

शङ्करोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ।

सापायधर्मकामार्थपरी धीरप्रशान्तकः ॥”

(খ) নান্দীপাঠের পর সূত্রধাব । (গ) সভাগণেব কোতুকনাশক
অতিবিক্ত নান্দীপাঠের পবিশ্রম নিবর্থক । (ঘ) আমি সভামহোদয়গণকে
প্রণাম করিয়া এইরূপ জানাইতেছি যে, আমরা এই যে মৃচ্ছকটিক-
নামে প্রকরণ অভিনয় করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছি, ইহার কবি—

द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः परिपूर्णन्दुमुखः सुविग्रहश्च ।

द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधसत्त्वः ॥३॥

अपि च, (ङ)

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां

ज्ञात्वा शर्वप्रसादादव्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।

राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्टा,

लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ॥४॥

द्विरदेन्द्रंति । द्विरदेन्द्रस्य हस्तिग्रंथस्य गतिरिव गतिर्गमन यस्य स हस्तिग्रंथपतिरिव मन्दगमन इत्यर्थः, चकोर, पक्षीव नेत्रं यस्य सः, परिपूर्णं इन्दुयुग्म इव मुखं यस्य सः, शोभनी विग्रह, शरीरं यस्य सः, द्विजेषु क्षत्रियेषु मुख्यतमः स्वजातिधर्मपरायणत्वात् प्रधानतमः । न तु “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्वस्यथो वर्णा द्विजातयः” इति वचनात् द्विजेषु ब्राह्मण-क्षत्रियवैश्वेषु मुख्यतमः प्रधानतमो ब्राह्मण एवेति वाच्यम्, समख्यमनी इति वक्ष्यमाणं क्षत्रियधर्मेण समख्यमनेन क्षत्रियत्वस्यैव निययात् । तथा अगाधमभीमं सत्त्वं बल यस्य सः, अतएव सदतं शत्रुर्निति शूद्रकः पृषोटरादित्वात् माधुः, इति प्रथितं शूद्रक इति नाम्ना प्रसिद्ध इत्यर्थः, कविर्बभूव ।

अथ प्रथमाङ्गं तिसृणां लभोपमाना मिथीनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

कालभारिणी नाम वृत्तम्—“विषमे समजा यदा गुरु चत् सभग येन तु कालभारिणी-यम्” इति लक्षणात् ॥३॥

(ङ) अपि च अन्वविधगुणभूषितशायमित्यर्थः । एवमुत्तरवापि ।

ऋग्वेदमिति । शूद्रकः, ऋग्वेदम्, सामवेदम्, गणितम् अङ्गशास्त्रम्, कला नृत्यगीतादि-

शूद्रकनामे प्रसिद्ध छिलेन । उँहाव गगन कवीश्लेव आश, नयन चक्कोर पक्षीर तुला, मुग पर्णचक्लेव समान एवं शरीव परगसुन्दव छिल एवं तिमि ऋद्धियदिगेर गधो प्रधान ७ अगितवलशाली छिलेन ॥३॥

चतुःषष्टिप्रकारं कलाशास्त्रम्, विंशो वैश्वस्य यमिति वैशिकी कृषिवाणिज्यविद्या ताम्, अथ तथा हस्तिशिक्षा हस्तिभ्यो दैत्यशिक्षा हस्तिशास्त्रमित्यर्थः । अतएव च तत्र विर्र्धनपण्यात् परत्राह परवारणवाहयुद्धनृक्ष इति । ज्ञात्वा तच्छिष्टकर्मभ्य अवगत्य शर्वस्य महादेवस्य प्रसादाटनयहात्, व्यपगतां विनष्टः तिमिररुदाढ्या रोगी यथोक्तं तादृशी, चक्षुषी नयन- हयम्, उपलभ्य पनः प्राप्य च, आदौ ह्यरीरेव नयनर्यान्निमिरो नाम रोगी जात, परन्तु सेवासन्तुष्टशिवानुग्रहात् तद्रीगमुक्तं नयनयुगलं पनं प्राप्य त्यर्थ, पतं राजानम् आत्मनैव राज्ये अभिषिक्तं वीक्ष्य दृष्टा, परम. साकन्धं न महान, समुदय उपकरणासादनं यस्य तेन, अश्वमेधेन तदाढ्यं न यार्गन. इहा यजनं कृत्वा, सामान्यव्यापारं प्रति विशेषव्यापारस्य करणत्वाङ्गीकारादुपपत्तिः. अश्वमेधाख्यं यागञ्च कृत्वैत्यर्थ, दशदिनमहितं दशदिनसा- धिकम्, शताब्दं शतवत्समग्रमितम्, आयुर्जावनकालं लभ्वा च, अग्निं चिताग्निं प्रविष्टी सृत् इत्यर्थः ।

स्रग्धरा वृत्तम् ।

तिमिररोग उक्तो भावप्रकाशः -

“तिमिराख्य, स र्थो दीघश्चतुर्थपटलं गत ।

कण्ड्वि सर्ज्यती दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वांचत् ॥”

ननु “नराश्वमेधौ मयच्च कलौ वज्यां द्विजातिभिः” इति तिथितत्त्वधृतब्रह्मपुराणे “दीर्घ- कालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ” इत्याद्युद्वाहृतत्त्वधृतबृहन्नारदीयपुराणे च कलावश्वमेध- निर्षेधात् शूद्रकस्य चापौराणिकत्वं न “चाणक्येणैव दीवदी” “दौगम्बराद्येण इषोदयनस्य राज्ञः” इति कलियुगीयस्य उदयनस्य चाणक्यस्य च उपमाविन्यासेन कलियुगीयत्वस्यैव निश्चयात् कथमुक्तं “अश्वमेधेन चेष्टा” इति चेन्न, एतन्निषेधस्य अश्वमेधनिष्पादने मन्दिग्ध- शक्तिकपरत्वात् मन्दिग्धशक्तिकस्य चाश्वमेधानुष्ठानप्रवृत्तौ केवलानर्थपातस्यैव सम्भवात् निश्चितशक्तिकस्य तु तन्निषेधे हेत्वभावात् ।

अथ “रङ्गहारमारभ्य कविः कुर्यात्” इत्येवमादिवाक्यं नालङ्कारिकैः सङ्गलाचरणादिकस्य सकलविषयस्यैव कवेरेव कर्त्तव्यतीपदेशात् सृतस्य तु कवेस्तत्कारणासम्भवात् जीवतस्तु

অপি চ,

সমরব্যসনৌ প্রমাদশূন্যঃ ককুদং বেদবিদাং তপোধনশ্চ ।

পরবারণবাহুযুজলুম্বঃ স্তিতিপালঃ কিল শূদ্রকো বভূব ॥৫॥

অতিকালজন্ম স্তন্যদিনাদিৰূপেণ নিজায়ুষ্কালনিরূপণাসম্ভবাত্ “লম্বা চায়ুঃ শতাब्दং
দশদিনসঙ্ঘতং শূদ্রকৌঃপ্রি” প্রবিষ্টঃ” ইত্যুক্তিঃ কথমপি ন সঙ্ঘচ্ছতং ; ইতি চেদেব ব্রমঃ—

দশদিনাধিকশতাब्দমায়ুলম্বা শূদ্রকৌ স্মৃতং রাজ্যাভিষিক্তাত্ তদাত্মজাত্ লিপ্সিত-
ঘনলাভাঙ্কীকারমাশায় সম্পন্নদশাতঃ পরং দৈববশাত্ দৈন্যমাপন্নঃ কথম কবিপ্রবরঃ
শূদ্রককর্তৃকতাপ্রাকারণ সৃষ্টিকটিকং নামেদং প্রকরণং নিশ্চয়্য তস্মৈ শূদ্রকপুত্রায় সম-
পংযামাস । সম্ভবতি চ ধনার্থমপি কাব্যনিশ্চায়ণম্ । তথা চৌক্তম্—“কাব্যং যশসে
অর্থক্ৰতে” ইत्याদি । ধাবকৌ নাম কবির্লক্ষ্মমুদ্রাবিনিময়ন স্বক্ৰতিং রত্নাবলী নাম
নাটিকাং শ্রীহর্ষায় রাজ্ঞ দদাবিতি চালঙ্কারিকৈর্গায়তে—“শ্রীহর্ষাদির্ধাবকাদীনামিব” ইতি ।
ন চ রত্নাবল্যামপি সমুপলভ্যতে তদ্বিনিময়বার্তা ; এবমিহাপি । অপি চ মধ্যাহ্নদিন-
করকিরণমধ্যবর্তিনী জনস্য ঘনতমসাত্চন্দ্রমহানিশাবিমৌষিকিব রাজচক্রবর্তিনঃ শূদ্রকস্য
নিতান্ননিঃস্বচাকুদন্তদশ। কষ্টে নৈব কল্যনায়ামপ্যাবির্ভবতি ; স্তন্যনির্ভবতি তু স্বয়-
মেবানুভূয়মানতথা চাকুদন্তবদেব সম্পন্নদশাতঃ পরং দৈন্যমাপন্নস্য জনস্য । সুতরামুক্তঃ
প্রত্যয় এব সাধীযানিতি সুধিয়ঃ প্রমাণম্ ।

কেচিত্তু জীবন্নেব শূদ্রকৌ জ্যোতির্গণনাপ্রত্যয়াত্ “লম্বা চায়ুঃ শতাब्দম্” ইत्याদিক-
মাহ স্য । “প্রবিষ্টঃ” ইতি তু “অনাগতঃ” ইতিবত্ ভবিষ্যতি কালী স্তপ্রত্যয় ইत्याহুঃ ।

পরে তু পরপ্রচ্ছিন্নমিদ্‌মিতি বদন্তি ॥৪॥

(৬) আর, শূদ্রক ঋগ্বেদ, সামবেদ, অঙ্কশাস্ত্র, নৃত্যগীতাদি কলা-
বিদ্যা, কৃষিবাণিজ্যবিদ্যা ও হস্তিশাস্ত্র জানিয়া, মহেশ্বরের অমৃতগ্রহে
তিমিররোগবিহীন নগ্ননয়ুগল লাভ করিয়া, পুত্রকে রাজা দেশিয়া, বিপুল
আয়োগ্রহে অশ্বমেধযাগ করিয়া এবং এক শত বৎসর দশদিন আয়ু পাইয়া,
পরে অগ্নিতে প্রবেশ করিয়াছিলেন ॥৪॥

অস্যাশ্চ তত্কৃতী—(চ)

অবন্তিপূর্য্যাং হিজসার্থবাহী যুবা দরিদ্রঃ কিল চারুদত্তঃ ।
গুণানুরক্তা গণিকা চ यस्य বসন্তশোভেব বসন্তসেনা ॥৬॥

পুনরপি শূদ্রকমেব গুণান্বরণে বিশ্রিতশ্চি সমরতি । শূদ্রক কিল শূদ্রক ইতি প্রসিদ্ধঃ
স্মিতপত্নী রাজা সমরং ব্যমনৌ আমাক্তিমান্ । পতন মহাবীর ইতি ধ্বনিতম্ । বেদবিদা
ককুদ' প্রধান', তপ এব ধন' ধনবদাদরণীয়' यस्य স , পরবার্থে: শত্রুপত্নীযুক্তিমি: সহ
বাহুযুক্তি লুভ: অভিলার্শী চ ভব্ ।

এতচ্চ শ্লোকত্রয়' ভারতীভূতং রত্নম্, কবিপ্রশংসয়া তত্প্রবন্ধস্যাপি প্রশস্যতামুচনেন তত
সম্ভাণা রুচুত্পাদনাৎ । যথা সার্হিত্যদর্পণে—“উন্মুগ্মীকাগ: প্রশংসাত: প্রীচনা ।”

“প্রাধান্য' রাজলিঙ্গে চ বধাঙ্গে ককুদীঃস্মিয়াম্” ইত্যমর: ।

কালভারিণী হস্তম্ ॥৫॥

(চ) অস্যামিতি । শূদ্রককৃত অস্মিন্ প্রকরণে ইত্যর্থ: ।

প্রাগৈব সম্ভাণা সামান্যতৌ হন্যান্ভাবনীধায় নায়ক' নায়িকা রসচ্চ স্চয়িতুমাচ্চ
অবনতীতি । অবন্তিপূর্য্যাম্ উচ্চয়িন্যাম্, সার্থ' সঙ্কিন' বর্ণিকম্প্রদায়' বহুতীতি সার্থ'-
বাহী বর্ণিক্ হিজৌ ব্রাহ্মণ্যখ্যাসৌ সার্থ'বাহুর্থ্যতি হিজসার্থ'বাহী বাণিঅ্যকারী ব্রাহ্মণ
ইত্যর্থ: । দরিদ্র:, চারু দেয়াদিতি চারুদত্ত:, “তিক্কৃতী স'জায়ামাশিষি” ইতি ত্তাপন্যথ্যান:,
চারুদত্তৌ নাম যুবা আসীদিতি শিষ' । यस्य চ চারুদত্তস্য, বসন্তস্য ঋতৌ: পুষ্পাদিমি:

এবং সেই রাজা শূদ্রক যুদ্ধোৎসাহী, প্রমাদবিহীন, বেদজ্ঞশ্রেষ্ঠ, তপস্বী
'ও পরপক্ষীয় হস্তীর সঙ্গে বাহুযুদ্ধাভিলাষী ছিলেন ॥৫॥

(চ) তাঁহার কৃত এই মূচ্ছকটিক প্রকরণে—

উজ্জয়িনীনগরে চারুদত্তনামে, ব্রাহ্মণজাতীয় অথচ বাণিজ্যবাবসায়ী
এক দরিদ্র যুবক ছিলেন এবং বসন্তকালের শোভার আয় বসন্তসেনানামে
একটি বেশা, সেই চারুদত্তের গুণে অমুরক্ত হইয়াছিল ॥৬॥

तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं नयप्रचारं व्यवहारदुष्टताम् ।

खलस्वभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ॥७॥

कृता श्रीभा इव वसन्तस्य उन्मादकस्य ऋतोः सेना इव वसन्तसेना तदाख्या, गुणान् सौन्दर्य्यीदार्यादिना अनुरक्ता, गणिका वेश्या, मा तु गणिकाकन्यात्वात् न पुनर्गणिकाचारित्र्या-
दिति बोध्यम् ।

अत्र श्रीती उपमालङ्कारः ।

उपेन्द्रवज्रा वृत्तम्—“उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा” इति लक्षणात् ॥६॥

तयोरिति । इदं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणम्, तयोर्वसन्तसेनाचारुदत्तयोः सत्
साधु, यत् सुरतं रमणं तदेव उत्सव आसीदव्यापारः स एव आश्रयो विषयो यस्य तत् ।
अत्र च शूद्रको नृपः. नयस्य नीते, प्रचारं परस्तात् प्रत्येण सर्व्वत्रैव प्रकाशम्, व्यवहारस्य
नवमाङ्के चारुदत्तशकारयोर्विवाहविचारस्य दुष्टता मृत्स्वीशगौरमपरीक्ष्यैव निर्वाहित-
त्वात् असमीचीनताम्, खलानां शकारादीनां स्वभावं चरितम्, तथा भवितव्यताम् आर्थिक-
राजत्वचारुदत्तमुक्तिप्रभृतिघटिकां नियतितम्, एतत् सर्व्वं चकार रचितवान् । अत्रान्यं न
कविना न किञ्चित् कृतमित्यर्थः ।

अत्र प्रथमचरणात् परम् 'अव' इत्यनभिधानात् नृपपदतादोषः. स तु 'इहानयोः सत्-
सुरतोत्सवाश्रयं' इति प्रथमचरणपाठेन समाधेयः । “हिजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा”
इत्यादिकमुद्वाहृतत्वधृतमादित्यपराणादि वचनजातमनार्थमेव, किन्तु समाजगतिदर्शना
केनचित् प्रक्षिप्तम् । आर्षत्वं ऽपि शूद्रकसमय यावत् सामाजिकैस्तत्र परिगृहीतम् । अत-
एव मालविकाग्निमित्रं ऽपि “देव्या वर्णावरो भ्राता” इति दृश्यते । इतश्च वसन्तसेनाया अस-
वर्णत्वं ऽपि ब्राह्मणस्य चारुदत्तस्य तत्परिणयो न दीपाय । सुतराच्च गार्भर्वविवाह-
प्रयोजकमिव तयोर्भाविवाहप्रयोजकं सुरतं निर्द्दीषं परस्परगुणानुरागप्रयुक्तत्वाच्च सार्ध-
वति 'सत्सुरतोत्सवाश्रयम्' इत्युक्तामिति दिक् ।

व'शस्यविल वृत्तम्—“वदन्ति व'शस्यविल' जती जरी” इति लक्षणात् ॥७॥

राजा शूद्रक सेहै चारुदत्त ७ वसन्तसेनार निर्दोष रमणोत्सव,

परिक्रम्यावर्त्तक्य च । अये ! शून्येयमस्मत्सङ्गीतशाला । क्व नु
गताः कुशीलवा भविष्यन्ति ? । विचिन्त्या । आं ज्ञातम् । (क)
शून्यमपुत्रस्य गृहं चिरशून्यं नास्ति यस्य सन्धित्रम् ।
मूर्खस्य दिशः शून्याः, सर्व्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥८॥

(क) पगेति । परिक्रम्य कुशीलवानामन्वेषणार्थं कियन्तं पादक्षेपं कृत्वा ।
अये इति विषादसूचकमव्ययम् । कृत्स्मितं शीलमेधामन्तीति कुशीलवा नटाः, केशदित्वात्
वप्रत्ययः । आस्मिति अग्रणार्थमव्ययम् ।

“अथे क्रीषि शिषादे च” इत्यादिमेदिनी । “भरता इत्यपि नटायारण्याश्च कुशीलवाः”
इत्यमरः । “आ स्मृती चावधारणं” इति विश्वः ।

शून्यमिति । अपुत्रस्य अजातपुत्रस्य स्तपुत्रस्य वा जनस्य, गृहं शून्यं सर्वपदार्थरहित-
मित्यत्र प्रतिभातीत्यर्थः । चित्तप्रफुल्लताया अभावादिति भावः । एव सर्वत्र । तथा तदेव
गृहम्, चिरशून्यं यावज्जीवमेव शून्यम्, यस्य जनस्य सन् मित्वं माधुः सखा नास्ति तथा च
अविवाहितावस्थायामपुत्रस्यापि गृहं जनकजनन्यादिभिः पूर्णमेव प्रतिभाति तैरेव मन-
स्फूर्त्तिसंस्वात्, किन्तु यस्य सन्धित्रं नास्ति तस्य पत्न्यादिपरिपूर्णमपि गृहं चिरकालमेव
शून्यमिव प्रतिभाति मनःस्फूर्त्तेरभावादिति भावः । मूर्खस्य दिशः स्वभवनं विना अन्या
दिशः शून्याः आत्मनः सर्वविधयोग्यताया अभावेन सर्वत्रैवावलम्बनाभावादित्याशयः । दरि-
द्रस्य तु सर्वमेव गृहं दिगादिकञ्च शून्यम्, निर्धनतया सर्वत्रैव मनःस्फूर्त्तेरभावादित्यभि-
प्रायः । एवञ्च समापि निर्धनतया वेतनलाभाभावात् कुशीलवाः स्वेच्छाचारिणः सन्तः
कार्यकाल एव यथेष्टस्थानं गता इति श्लोकाशयः ।

अत्र चतुर्ष्वेव चरणेषु चतस्रः प्रतीयमानोत्प्रकाः, तथा “आ ज्ञातम्” इत्यनेन दरिद्रः
प्रमत्तः अपुत्रादयश्चाप्रमत्ताः इत्येतेषां शून्यतारूपैकगुणसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । तथा च

नीतिव प्रचाव, बावहावेव (मोरुद्धमाव) दोष, थलेर चरित्र एव
दैव—एहै समस्तहै निवक्र करिय। गियाछेन ॥१॥

কৃতञ্চ সঙ্কীতকং ময়া । অনেন চিরসঙ্কীতোপাসনেন গ্ৰীষ্ম-
সময়ে প্রচণ্ডদিনকরকিরণীচ্ছ্ৰুপুষ্করবীজমিব প্রচলিততারকে
লুধা মমাল্লিণী খটখটায়িতৈ (জ) । তদ্যাবদৃগৃহিণীমাঙ্ঘ্য
“অপ্রস্তুতপ্রস্তুতযৌর্দীপকানু নিগদ্যত” ইতি সাহিত্যদর্পণলক্ষণে অপ্রস্তুতপ্রস্তুতযৌঃ ইতি প্রথমে ক-
গর্ত কালং ন দ্বিত্বমবিবচিতম্, তথা তত্র ধর্ম্মান্তর্গতগুণানু দ্রব্যভিত্তৌ হৃদয়মন্ত্যাদৌ যাস্মৈ
ইত্যুক্তমন্ত্যাম্ভিন্নত্ব্যটীকায়াম্ । एवमपुत्राद्यपेक्षया दग्दिस्य अमत्वात्पेण नृनत्वान्
व्यतिरेकश्च अमीषां परस्परनिर्गपेक्षतया संस्थाः ।

কিন্তু একস্বয়ং ব শব্দশব্দস্য পুনঃ পুনরুপাদানেঃপি নাগবীজতলব্দৌ, একবিধশব্দ-
প্রয়োগস্যৈবাত বৈচিত্র্যাধায়কতয়া রসাপকর্ষণজনকত্বাভাবেন সহৃদয়ানাঃ মুহুর্গাজনকত্বান্ ।

সার্থ্যা জাতিঃ—“যস্যোঃ পাঠে প্রথমে হাদ্রমাৎকাল্যে ততীয়েঃপি ।

“অষ্টাদশ দ্বিতীয় চতুর্থকে পঞ্চদশ সার্থ্যা ॥”

ইতি লক্ষণাত্ ॥৮॥

(জ) কৃতञ্চেতি । ‘চির’ দীর্ঘকাল’ সঙ্কীতস্য উপাসনেন কর্ণেণ তত্প্রিয়মে-
শান্ত্যর্থঃ । প্রচণ্ডাঃ প্রচণ্ডা যৈ দিনকরকিরণান্নীচ্ছ্ৰুপুষ্ক’ নিতান্নশৃঙ্খ’ যত্ পুষ্কর’ পদ্ম’
তস্য বীজমিব । প্রচলনং ঘূর্ণিতং তারকে তারাহয় যথীন্দ্র । অল্লিণী নয়নহয়ম্ । খট-
খটায়িতৈ খটখট’ কুরতঃ । অমীপমালঙ্কারঃ ।

(ছ) (ইতস্ততঃ কয়েকবাব পদক্ষেপপূর্বক দর্শন করিয়া) । হায় !
আমাদের এই সঙ্গীতশালা যে শূন্য দেখিতেছি । (তা হ’লে) নটগণ
কোথায় গেল ? (চিন্তা করিয়া) ও ! বুঝিতে পারিয়াছি ।

অপুত্রক বাক্তির গৃহ শূন্য, যাহার ভাল মিত্র নাই তাহার গৃহ
চিরকালই শূন্য । মূর্খের সমস্ত দিকই শূন্য, আর দরিদ্রের সকলই শূন্য ॥৮॥

(জ) আমি সঙ্কীত করিয়াছি । দীর্ঘকাল এই সঙ্কীত করায়, গ্রীষ্ম-
কালে প্রচণ্ড সূর্যের কিরণে শুষ্ক পদ্মের বীজের মতই আমার নয়ন-
শুগল ক্ষুধায় খট খট করিতেছে এবং তারা দুইটা ঘুরিতেছে ।

ঘৃষ্ণামি, অস্মি কিঞ্চিৎ প্রাতরাশো নবেতি (ক) । এষোঃস্মি ভোঃ !
কার্য্যবশাত্ প্রয়োগবশাচ্চ প্রাকৃতভাষী সংহতঃ (জ) ।

অবিদ অবিদ ভো ! চিরসংগীতীয়াসণেণ সুকবপোকুরণালাই
বিম্ মে বুভুক্বাএ মিলাণাৎ অঙ্কনং, তা জাব গং গদুশ্চ আণামি,
অথ্যি কিংপি কুড়ু ম্বীণীএ উববাদিদং এ ব স্তি (ট) । পরিক্রম্যব-

(ক) অস্মি অবিদ ভোঃ । চিরসংগীতীয়াসণেন যুক্তপুষ্করনালানীব মে বুভুক্বা
জ্ঞানানি অঙ্কানি । তদয়াবত্ গৃহং গতা জানামি অস্মি কিমপি কুটুস্বিন্যা উপপাদিত

(ক) তদিতি । প্রাতঃশ্লত ইতি প্রাতঃশঃ প্রাতঃকালীয়স্ব যম্, পূর্বাঙ্কপক্কাভাদির্মধ্যাহ্ন-
ভোজনেব নিঃশ্লিতত্বাত্ ইদানীশ্চ রাত্রিয়ামাঙ্ককালি রাত্রিপাকসম্পন্নতায়া অসম্ভবান্ প্রাত-
কালি যশ্চপীটঙ্কাদিকং ভুজ্যতে তদস্মি ন বৈত্বর্থঃ ।

(জ) এষ ইতি । ভো ইতি সম্ব্যানা সম্বোধনম্ । কার্য্যবশাত্ স্মিত্যা সাঙ্কমালাপ-
রুপপ্রয়োগবশাত্ । সংহতভাষাব্যবহারি মা যদি সধং নাবদুধ্যতৈতি ভাবঃ । প্রয়োগ-
বশাচ্চ “কার্য্যতস্মীচমাটীনা কার্য্যী ভাষাবিপর্থ্যয়.” ইতি দর্পণকুটাদিভিরালঙ্কারিকৈঃ প্রয়ো-
জনবর্শে সতি উক্তমাটীনামপি পাত্রাণা ভাষান্নগব্যবহারনিয়োগবশাচ্চ স্যর্থঃ ।

(ট) অবিদতি । অবিদতি প্রাকৃতভাষায়াং খিদিবস্ময়স্বককমব্যম্ । তস্ম্যতি-
শ্যে দিবস্মিঃ । যুক্তং যত্ পুষ্করং পদ্মং তস্য নালানি দৃষ্টানি । বুভুক্বা শুধবা । কুটু-
স্বিন্যা ভার্য্যা ।

“ভার্য্যা জায়াথ পুংস্বি দারাঃ স্ম্যত্, কুটুস্বিনী” ইত্যমরঃ ।

(ক) অতএব গৃহীণীকে ডাকিয়া জিজ্ঞাসা করি—“প্রাতঃকালের
খাওয়া কিছু আছে কিনা” । (এ) সভ্যমহাশয়গণ ! প্রয়োজন ও নিয়মবশতঃ
এই আমি প্রাকৃতভাষাভাষী হইলাম ।

(ট) হায় ! হায় ! দীর্ঘকাল সঙ্গীত করায় আমার অঙ্গসমূহ পুষ্ক
পদ্মের নালের আয় ক্ষুধায় ম্লান হইয়া গিয়াছে । অতএব ঘরে বাইরে জানি,

লোক্য চ । এদং তং অম্হাণং গিহং, তা পবিসামি । প্রবিষ্ণাবলোক্য চ ।
 হীমাণহে ! কিং ণু ক্বু অম্হাণং গিহে অৱরং বিঅ সবিহাণঅং
 বহুদি । আআমিতগ্ধুলোদকপ্রৱাহা রক্ষা, লৌহ-কড়াহ-পরি-
 বর্তন-কসনমরো কিদবিসেসআ বিঅ জুঅদী অহিঅদরং সৌহদি
 ভূমী । সিণিহ্ণে ণ গম্ধে ণ উদীৱন্তী বিঅ অহিঅং ৱাধেদি মং
 বুভুক্কা তা কিং পুজ্জবিহিদিং ণিহাণং উৱৱসং ভৱে ? আদু অহং
 জ্জেৱ বুভুক্কাদো অদেণমঅং জীঅলীঅং পেক্কামি (৪) । ণতি

ন বঁতি । (৪) ইদং তদস্মাকং মৃহম্, তৎ প্রবিষ্ণামি । আয়ত্ব্যম্ । কিং নু খলু অস্মাকং
 মৃহং অপরমিষ স বিধানকং বর্ততে । আয়ামিতগ্ধুলোদকপ্রৱাহা রক্ষা, লৌহকড়াহ-পরি-
 বর্তন-ক্ৰাণসাগা কৃতবির্গণকা ইৱ যুৱতী অধিকতরং শীভন্তে ভূমি । স্মিগ্ধন গম্ধন
 উদীৱ্যমানিৱ অধিকং ৱাধন্তে মাং বুভুকা । তৎ কি পূর্ৱবিহিত নিধানম্ উপপন্নং

(৪) ইদমিতি । স বিধানকম্ আয়ীজনম্ । অজ্ঞানি কপ্রত্যয়ঃ । আয়ামিনঃ
 সুদীর্ঘা দূরগামিনঃ তগ্ধুলোদকানাং তগ্ধুলপ্রৱাহনজনানাং প্রৱাহা যস্যা সা লৌহ-
 কড়াহানাং পরিবর্তনে চুল্লীভ্য অনীয স্যাপনেন ক্ৰাণঃ ক্ৰাণৱর্ণঃ সারঃ প্রধানাশী যস্যা
 মা অতএৱ ক্রুতী বিশিষ্টকো মসীতিলকো যস্যাঃ সা তাহুশী যুৱতীৱ । অত্রীপমালঙ্কারঃ ।
 উদীৱ্যমানিৱ বর্ধমানিৱ । পূর্ৱং পূর্ৱবর্তিনা কীর্নচত্ জনেন বিহিতং ক্রুতং ভূগর্ভে
 প্রোথিতমিতির্থং, নিধানং নিধিঃ ধনভাষ্কমিতি ৱাৱত্, উপপন্নং লভ্যম্ । নিধিস্বাভ্যেপ
 আত্মীয়ভৌজনাদিভিকৃত্ৱস্বঃ ক্রিয়ন্তে লৌকীর্গিত ই ৱীতিঃ । অদনময়ম্ অন্নময়ম্ ।

যে, গিন্নী কিছু তৈয়ারী করিয়া রাখিয়াছে কি না । (৪) (ইতস্ততঃ কয়েক-
 বার পদক্ষেপপূর্বক দর্শন করিয়া) এই আগাদের সেই ঘর, অতএৱ
 প্রবেশ করি । (প্রবেশপূর্বক দর্শন করিয়া) কি আশ্চর্য্য ! আগাদের
 ঝাড়ীতে অশ্রু কোন সমারোহ উপস্থিত হইয়াছে নাকি ? চাউল ধোয়া
 জলের ধারা, রাস্তার বহুদূরে চলিয়াছে : : লোহার কড়ার কালী লাগায়

किल पादरासो अम्हाणं गेहे । पाणाञ्चअं वाधेदि मं बुभुक्त्वा ।
इध सव्वं एवं विअ मंविहाणअं वट्ठति । एक्का वस्सअं
पीसेदि, अवरु सुमणाइं गुम्फेदि (ड) । विच्चिन्प । किं खेदं ।
भोदु, कुड्ढ भ्विणीं सहाविअ परमत्थं जाणिस्मं । नेपथ्याभिमुखमवलीक्य ।
अज्जे ! इदो दाव । (ढ)

भवंत् १५ अथवा अहमेव बुभुक्षातः शोदनमयं जीवलीक प्रंच । (ड) नालि किल
प्रातर्गर्हाऽद्याकं गृहं । प्राणाल्यथं वाधते मा बुभुक्त्वा । इह सर्वं नवमिव संविधानक
वर्तते । एका वर्णकं पिनष्टि, अपरा सुमनसः गुम्फति । (ढ) किन्नु इदम् । भवत्,
कुटुम्बिनीं शब्दायित्वा परमार्थं ज्ञास्यामि । आर्थं । इतलावत् ।

(ड) नालीति । प्राणानामत्ययो विनाशो यस्मिन् कर्म्मणि तदयथा तथा । संविधान-
कम् आयोजनम् । एका काचित् स्त्री वर्णकं हरिद्रादिरस्त्रकद्रव्यम्, पिनष्टि चूर्णयति ।
सुमनसः कुसुमानि गुम्फति यथाति ।

(ढ) किन्नु इति । कुटुम्बिनी भार्याम्, शब्दायित्वा आह्वय परमार्थं यथार्थवृत्ता-
नम् । “वाच्यौ नटीसूत्रधारवार्थानाम्ना परस्परम्” इति साहित्यदर्पणात् आर्थं इति नव्याः
सम्बोधनम् । इत आगम्यतामिति शेषः ।

भूमिस्थानि कृषतिलकधारी युवतीर ग्राय अधिक शोभा पाइतेछे, कृधा-
नल त्रिभङ्गकङ्के उद्वीपित हईया आमाके अधिक पीडा दितेछे । तवे
कि पूर्व कोन बान्तिर रक्कित धनभाणार पाण्ड्या गिग्याछे ? ना, आगिह
कृधार जालाय जगत्टाके अन्नमय देखितेछि । (ड) आमादेर घरे
प्रातःकालेर थाञ्च किछू नाई । एदिके कृधा आमाके एत पीडा दितेछे
ये, प्राण येन बाहिर हईया याइतेछे । एथाने समस्तुई येन नूतन
आयोञ्जन हईयाछे । एकटा स्त्रीलोक हरिद्रा चूर्ण करितेछे, अपर एकटा

নটী । প্রবিশ্ব । অজ্জ ! ইঅন্নি । (ণ)

সূত্র । অজ্জ ! সান্দদং দে ? । (ত)

নটী । আণবেদু অজ্জা, কো ণিঅম্মো অণুচিট্ঠীঅদুত্তি । (থ)

সূত্র । অজ্জ ! । চিরসঙ্কীদৌবাসণ্ণন ইত্যাদি পঠিত্বা । অত্থি কিং পি

অম্হাণং গেহে অসিদব্বং ণ বেত্তি । (দ)

(ণ) অর্থ্য । ইয়মন্নি । (ত) অর্থ্য । স্বাগতং তং ? ।

(থ) আশ্রয়তু অর্থ্যঃ, কো নিয়োগঃ অনুষ্ঠীয়তামিতি ।

(দ) অর্থ্য ! অস্তি কিমপি অস্মাকং গেহে অশ্রিতব্যং ন বেতি ।

(ণ) নটীতি । ইয়মহম্ অন্নি আগতাস্মীত্যর্থঃ ।

(ত) সূত্রিতি । স্বাগতং সখেনাগমনং কিমিতি কাকুঃ । আদঃপ্রদর্শনায়োক্তিারিয়ম্ ।

(থ) নটীতি । নিয়োগী ভবত আদেঃ অনুষ্ঠীয়তা সম্পাদয়তাং মর্যেতি শ্রুৎঃ ইতি

আশ্রয়তু ইত্যন্বয়ঃ ।

(দ) সূত্রিতি । অশ্রিতব্যং ভীক্যম্ ।

ফুলের মালা গাঁথিতেছে । (ঢ) (চিন্তা করিয়া) এ ব্যাপাবটা কি ?
ইউক, গিন্নীকে ডাকিয়া যথার্থ বৃত্তান্ত জানিব (নেপথ্যেব দিকে
দৃষ্টিপাত করিয়া) আর্থে ! এদিকে [আইস] ।

[ণ] নটী । [প্রবেশ করিয়া] আর্থে ! এই আমি [আসিবাছি] ।

[ত] সূত্র । আর্থে ! তোমাব শুভাগমন ত ? ।

[থ] নটী । আপনি আদেশ করুন, আমি আপনার কোন্ নিয়োগ
অনুষ্ঠান করিব ।

[দ] সূত্র । আর্থে ! [দীর্ঘকাল সঙ্কীত করায় ইত্যাদি বলিয়া] আমা-
দের ঘরে কিছু খাওয়া আছে কিনা ? ।

নটী । অজ্জ ! সৰ্ব্বং অতিথি । (ধ)

সূত্র । কিং কিং অতিথি ? । (ন)

নটী । তং জধা গুড়োদণং, ঘিঅং, দহীং, তণ্ডুলাং, অজ্জি ণ
অত্তব্বং রসায়ণং সৰ্ব্বং অতিথি ত্তি । एव्वং দে দেবা আমাসেদু । (প)

সূত্র । কিং অম্হাণং গহি সৰ্ব্বং অতিথি, আদু পরিহ-
সসি ? । (ফ)

(ধ) আর্থ্য । সৰ্বমন্নি । (ন) কিং কিমন্নি ? ।

(প) তদ্ব্যথা—গুড়োদনম্, ঘটম্, দধি, তণ্ডুলা, আর্থ্যি ণ অত্তব্যং রসায়নম্,
সৰ্বমন্নীতি । एव তং দেবা প্রাশাসন্তাম্ ।

(ফ) কিমন্মাকং গহি সৰ্বমন্নি ? অথবা পরিহসসি ? ।

(প) নটীতি । গুড়ম্ অদনমন্ত্রেতি গুড়োদনম্ । “ব্য়স্ননবিশিষকাণাম্” ইতি
সমাহার ইহে নপুংসকৈকত্বম্ । অথবা গুড়যুক্তমীদনং গুড়োদনম্, অত্তব্য ভীক্তব্যম্, রসানা
স্বাদুরমানাম্, অথনম্ আশ্রয়ীভূতং পায়সপিষ্টকাদি । ইत्याদিকং সৰ্বমন্নীত্যর্থং । ত
তব সম্বন্ধে দেবা: एवম্ এতেষামুক্তানা দ্রব্যানামন্নিত্বম্, আশাসন্তাম্ আশীর্বাদবিষয়ী-
কৰ্বন্তাম্ । एवমিত্যাদিকল্প স্বগতবদুক্তমিতি ভীত্বম্ । অন্যথা সূত্রধারস্য নাস্তিত্ব-
প্রত্যয়: স্যাৎ ।

[ধ] আর্থা ! সমস্তই আছে ।

[ন] সূত্র । কি কি আছে ? ।

[প] নটী । তাহা শুভ্রন—গুড়, ভাত, ঘী, দই, চাউন এবং আপ-
নার ঘাহ। যাহ। খাও, সেই সব পীঠে পায়সপ্রভৃতি আছে । দেবতার
আপনাকে এইরূপ আশীর্বাদ করুন ।

(ফ) সূত্রধার । কি, আমাদের ঘবে সব আছে ? না পরিহাস
করিতেছ ! ।

নটী । স্বগতম্ । পরিহসিস্ম' দাব । প্রকাশম্ । অজ্জ ! অতি
আবণে । (ব)

সূত্র । সক্রোধম্ । আঃ অণজ্জ ! এব্ব' দে আসা ছিঞ্জি-
স্মদি অমভাব' অ গমিস্সমি ; জ' দাণী' অহ' বরগ্গলম্বুঅ
বিঅ দূর' উক্কিবিঅ পাড়িডো । (ম)

নটী । মরিসেদু মরিসেদু অজ্জো । পরিহাসো ক্বু মএ
কিডো । (ম)

(ব) পরিহসিষ্যামি তাবত্ । আর্থ্যে । অস্মি আপণে ।

(ম) আঃ অনার্থ্যে । এব তে আশা কৃতস্যতি, অমভাবস্ব গমিষ্যমি, যদিদানীমহ'
বরগ্গলম্বুক ইব দূরমুত্চিষ্য পাতিতঃ ।

(ম) সৃষ্যত সৃষ্যতু আর্থ্যেঃ । পরিহাসঃ স্বলু ময়া কৃতঃ ।

(ব) নটীতি । আপণে পণ্যবিক্রয়গৃহে । ন ত স্বগৃহে ইত্যাশয়ঃ ।

(ম) সূত্রিতি । এবমিত্যম্ । কৃতস্যতি ক্রিমা ভগ্না ভবিষ্যতি । অকর্ম্মকাল-
বিবন্ধা । অমভাবম্ এব'বিধানাং দ্রব্যাণামিতি ইংসঃ, গমিষ্যসি প্রাপ্স্যসি । বরগ্গ-
লম্বুকী গুটিকা । তথা চ যথা স্বর্লাচশ্বে গুটিকা উত্থাপ্য পাল্যন্তে, ত্বয়াপ আশাং দত্ত্বা
পনরহ' নিগাশঃ কৃত ইতি ভাবঃ । পৃথ্বীধরস্তু বরগ্গী দীর্ঘকাঠ' তস্য লম্বুকলত্‌প্রাণ-
নিবজ্জী স্তিতিকাশ্বখুণঃ । স হি দ্রীণ্যাং পানীযীহ্বারৈ দূরমুত্থাপ্য অধঃ পাল্যন্তে ইত্যাহ ।

(ব) নটী । (স্বগত) পবিহাস করিব । (প্রকাশ) আর্থ্য !
দোকানে আছে ।

(ম) সূত্রধার । (ক্রোধের সহিত) আঃ অনার্থ্যে । তোর আশাও
এইভাবে ছিন্ন হইবে এবং তুইও এই সব জিনিষের অভাব অনুভব
করিবি । যে হেতু, তুই এখন আমাকে দোলফুলখেলার গুটীর মত দূরে
উঠাইয়া ফেলিয়া দিয়াছিস ।

সূত্র । তা কিং উণ ইদং ণবং বিশ্ৰ স'বিহাণশ্ৰ' বহুদি,
একা বসুশ্ৰ' পীসেদি, শ্ৰবরা সুমনাশ্ৰো গুম্ফেদি, ইশ্ৰ' শ্ৰ
পশ্চবসুকুসুমৌবহারসৌহিদা ভূমী । (য)

নটী । অজ্জ ! উববাসৌ গহিদৌ । (র)

সূত্র । কিংণামধেশ্ৰো শ্ৰশ্ৰ' উববামৌ ? । (ল)

নটী । অহিহুভববদৌ ণাম । (ব)

(য) তত্ কিং পুনরিদং নবমিব স'বিধানকং বর্ততে ? একা বর্ণক পিনটি,
অপরা সুমনসৌ গুম্ফতি । ইয়শ্চ পশ্চবর্ণকুসুমৌপহারশৌমিতা ভূমি ।

(র) আর্থ্য । উপবাসৌ গৃহীতঃ ।

(ল) কি নামধেয়ৌশ্চমুপবাসঃ ।

(ম) নটীতি । সূত্ৰতু শ্ৰমতাম্ ।

(য) সূত্রং তি । পশ্চবর্ণাণা রক্ত-নীল-পীত-কৃষ্ণ-শুধাষা কুসুমানাম্, উপহারেণ
নিচ্দম্পেষ শৌমিতা ।

(র) নটীতি । উপবাস উপবাসাত্মকং ব্রতম্ ।

(ব) নটীতি । অমিহুভব: সুন্দর: পতির্যজ্ঞাত: স: । অনেনৌপবাসেন পতি: সুন্দরৌ
ভবতীত্যর্থ: । এতেন সূত্রধারস্য ক্রুরূপলং সচিতম্ ।

(গ) নটী । আযা । ক্ষমা করুন ক্ষমা করুন । আমি পরিহাসটে
করিয়াছি ।

(ঘ) সূত্রধার । তবে এই সব যেন নূতন আয়োজন হইয়াছে কেন ?
একজন হরিদ্রা চূর্ণ করিতেছে , অপরে ফুলের মালা গাঁথিতেছে এবং
পাঁচ রঙের ফুল ছড়াইয়া দেওয়ায় এই জায়গাখানি বেশ দেখা যাইতেছে ।

(র) নটী । আর্থ্য ! আমি একটি উপবাস আরম্ভ করিয়াছি ।

(ল) সূত্রধার । এই উপবাসের নাম কি ? ।

সূত্র । অজ্ঞ ! ইহলৌকিকো, আত্ম পারলৌকিকো ? । (শ)

নটী । অজ্ঞ ! পারলৌকিকো । (ঘ)

সূত্র । সর্গেশ্বর ! পৈতৃকন্তু পৈতৃকন্তু অজ্ঞমিস্সা, মমকোরকৈণ
ভক্তপরিব্রূষণ (১) পারলৌকিকো ভক্তা অস্মৈ সীমাদি । (স)

(ব) অধিষ্ঠাপপতির্নাম ।

(শ) আর্থ্যে । ইহলৌকিকঃ, অথবা পারলৌকিকঃ ? ।

(ঘ) আর্থ্যে । পারলৌকিকঃ ।

(স) প্রচ্ছন্তাং প্রচ্ছন্তাং আর্থ্যমিমাঃ, মদীয়ৈন ভক্তপরিব্রূষণে পারলৌকিকো ভক্তা
অন্বিত্যতি ।

(শ) সূত্রং । ইহলৌকিকো ভব ইহলৌকিকঃ । “ক্কাচিদুত্তরপদস্য” ইতি পরপদ
বৃদ্ধিঃ । উচ্চিক এব পতৌ অধিষ্ঠাপতাসম্বাদক ইত্যর্থঃ । পরলৌকিকো ভব ইতি পারলৌকিকঃ ।
“ক্কাচিদুভয়পদস্য” ইত্যুভয়পদ এব বৃদ্ধিঃ । জন্মান্তরীয়পত্যন্তরে অধিষ্ঠাপতাপ্রযোজক ইতি
তানুপার্থ্যম্ ।

(স) সূত্রং । ভক্তপরিব্রূষণে অন্বিত্যয়ৈন । ভক্তানা মদীয়তয়া তদ্ব্যয়স্যাপি
মদীয়ত্বমেবেতি সামান্যাদধিকরণ্যধিপপত্তিঃ । ভক্তা অধিষ্ঠাপাত্মগতিগতি ঈশ্বরঃ । যদীয়
দ্রব্যং তস্যৈধিপকারকরণং ন্যাত্মনিতি মদীয়ভক্তব্যয়েন জন্মান্তরীয়পত্যন্তরস্য উপকার-
শিকীর্ষা নিতরানিবান্যার্থ্যেতি ভাবঃ ।

(ব) নটী । ইহাব নাম অভিরূপপতি ।

[শ] সূত্রধাব । আর্থ্যে ! ইহাব ফল কি ইহলোকেই হইবে ? না
পবলোকে ? ।

[ঘ] নটী । আর্থ্যে ! পবলোকে হইবে ।

[স] সূত্রধার । [ক্রোধের সহিত] মহাশয়গণ ! দেখুন দেখুন ।
আমার অন্ন ব্যয় কবিত্তা পরলোকের [স্বন্দব] স্বামী খুজিতেছে ।

(১) মদ্যেণ ভক্তপরিব্রূষণে ।

नटी । अज्ज ! पसीद पसीद । तुमं ज्जेव मम जन्म-
न्तरे वि भत्ता भविस्ससि त्ति । (१) (ङ)

सूत्र । अश्रं उववासो केण दे उवदिट्ठो ? । (२) (ञ)

नटी । अज्जस्स ज्जेव पिअवअस्सेण चुस्सवुट्ठेण । (३) (क)

सूत्र । मकोपम् । आः दामीए पुत्रा चुस्सतुट्ठा ! कदा ए

कवु तुमं कुविट्ठेण रक्खा पालएण णववह्कमकलावं विअ सुअन्धं
(४) कपिज्जन्तं पेक्खस्सम् । (ख)

(ङ) अर्थः । प्रसीद प्रसीद । त्वमेव मम जन्मान्तरेऽपि भर्ता भविष्यतीति ।

(ञ) अयमुपवासः केन ते उपदिष्टः ? ।

(क) आर्यस्यैव प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन ।

(ङ) नटीति । त्वमेवेति । “पूर्वजन्मनि या विद्या पूर्वजन्मनि यद्गनम् । पूर्वजन्मनि
आ नारी अथे धावति धावति ॥” इति स्मृत्यादित्याशयः । इति अतः तत्रैवाभिरूपता-
सम्पादकत्वान्न मम अन्याथाचरणमिति भावः ।

(क) नटीति । आर्यस्यैव न पलर्मम, प्रियवयस्येन, न तु शत्रुणा, अतीव
प्रतारणायाः संभावनेति भावः । चूर्णेन इष्टकादिचूर्णकरणेन चूर्णवृद्धयेण वा हस्ती
हस्तिमुन्नतिं प्राप्नोति इति यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तिः ।

[इ] नटी । आशा । प्रसन्न इडिन प्रसन्न इडिन । पवनोत्केऽ आप-
निहे आगारं आगी इहेवेन ।

[झ] सूत्रधाव । तामाके एहे उपवास करिते के उपदेश
दियाछे ? ।

[क] नटी । आपनावहे प्रिय मथा चूर्णवृद्ध ।

(१) भविस्ससि त्ति उवविदिट्ठि । (२) अश्रं उववासो केण उवदिट्ठो ।

(३) चुस्सवुट्ठेण । (४) केषहत्थं विअ समुअन्धं ।

নটী । পসীদতু অজ্জী ! অজ্জস্ব জ্জি ব পারলৌহসী অশ্ব' উববাসী (১) । ইতি পাদর্থঃ পততি । (গ)

সূত্র । অজ্জী ! উত্তেহি, কধেহি এত্থ উববাসি কেণ কজ্জ' ? । (২) (ঘ)

(খ) আ দাস্যাঃ পুত্র । চূর্ণাং হস্ত । কদা নু স্বল্প ত্বাং কুপিতেন রাজা পালকেন নববধূকেশকলাপমিব স্নগন্ধং উদ্যমানং প্রেক্ষিত্ব ।

(গ) পসীদতু আর্থ্যঃ । আর্থ্যস্যৈব পারলৌকিকঃ অযমুপবাসঃ ।

(ঘ) আর্থ্যঃ । উন্নিষ্ট, কথয় অত্র উপবাসি কেণ কার্য্যম্ ? ।

(খ) স্মৃতি । পালকেন তদাখ্যৈ ন । দৈশাচাৰাদাহ—নববধূকেশকলাপমিব ইতি । तथा चाह कातन्मरुसौ दुर्गसिंहः—“मुच्छयितारः श्राविश्रायना बधूमद्राम्” इति । पुष्यमाल्यै न मुग्भितैल्लेन च शीभनी गन्धी यस्य तम् ।

(গ) নটীতি । আর্থ্যস্যৈব ভবত এব পারলৌকিকঃ—জন্মান্তর অমিহুপতা-রূপ-ফলসম্পাদকঃ ।

(ঘ) স্মৃতি । কেণ জনেন, কার্য্যং প্রযোজনম্ ।

[খ] সূত্রধার । (ক্রোধের সহিত) আ বাদীব পো চূর্ণবন্ধ ! রাজা পালক জুন্ধ হইয়া নব বধূব কেশকলাপের ছায় কখন তোকে স্নগন্ধ অবস্থায় কাটিয়া ফেলিবেন, তাহা আমি দেখিব ? ।

(গ) নটী । আপনি প্রসন্ন হউন । আপনারই পরলৌকীয় ফলজনক এই উপবাস । (এই বলিয়া পায়ের উপব পড়িল ।)

(ঘ) সূত্রধার । আর্থ্যো ! উঠ, বল—এই উপবাসে কাহাছারা প্রয়োজন সিদ্ধ হইবে ? ।

(১) পসীদতু পসীদতু অজ্জী । অ' অজ্জস্ব জ্জি ব পারলৌহসী অশ্ব' উববাসী অর্থ্যসিহীঅদি । (২) উত্তেহি উত্তেহি কধেহি কধেহি ইথ ।

নটী । অম্হারিসজ্ঞজোগ্গে ণ বম্হণেণ উবণিমন্তিদেণ । (ঙ)
সূত্র । তেণ হি গচ্ছতু অজ্জা । অহং পি অম্হারিসজ্ঞ-
জোগ্গং বম্হণং উবণিমন্তেমি । (চ)

নটী । জং অজ্জী আণবেদি । ইতি নিক্ষ্ণাণ্ণা । (ছ)
সূত্র । পরিকম্ম । হীমাণ্ণহে ! তা কধং মে এব্বং সুসমি-
দ্ধাএ উজ্জাহরণীএ অম্হারিসজ্ঞজোগ্গো বম্হণো অস্সে সিতব্বো ।

(ঙ) অম্হাটশজনযোগ্যে ন ব্রাহ্মণেণ উপনিমন্তিতেন ।

(চ) তেন হি গচ্ছতু শার্থ্যা । অহমপি অম্হাটশজনযোগ্যং ব্রাহ্মণমুপনিমন্তয়ামি ।

(ছ) যদার্থ্যে আজ্ঞাপয়তি ।

(ঙ) নটীতি । অম্হাটশজনস্য দর্শিতলোকস্য যোগ্যে ন দর্শিততয়া উপযুক্তে ন
উপনিমন্তিতেন ভোজনার্থমাহুতেন কার্যমিতি পূর্বেণান্বয়ঃ । উত্কৃষ্টভোজিনী ধনিণী
দর্শিত্যে হি নিষ্কৃষ্টভোজনং দুঃশ্লকরমেবেতি, ততঃ পুণ্যবৈপরীত্যেন পাপমেব স্যাদিতি ন তেন
প্রযোজনমিতি ভাবঃ ।

(চ) সূত্রোতি । অম্হাটশজনযোগ্যং দর্শিতমিত্যর্থঃ । স্বগৃহে এব ব্রতানুষ্ঠানে
তত্র চ ব্রাহ্মণভোজনাবশ্যকত্বং তত্পূর্বমেবাत्मনী ভোজনমন্বায়াম্ । অমুক্তা স্থিতী চ
দারুণব্রূধায়াতনা ইত্যতঃ সত্বরত্যাগং সূত্রধারস্য আत्मন এব ব্রাহ্মণনিমন্তণায়হ ইতি
বোধ্যম্ ।

(জ) সূত্রোতি । এবম্ ইত্যম্ । মৈত্রী যী নাম । অশিতং ভোক্তুম্ অযশীঃ অয-

(ঙ) নটী । আমাদেব মত লোকেব পক্ষে উপযুক্ত নিমন্ত্রিত
ব্রাহ্মণস্কারা ।

(চ) সূত্রধার । তাহা হইলে তুমি যাও, আমিও আমাদেব মত
লোকেব উপযুক্ত ব্রাহ্মণ নিমন্ত্রণ করি ।

(ছ) নটী । আধা যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া নিষ্ক্রান্ত
হইল ।) .

বিলোক্য । এসো চারুদত্তস্য মিত্তং মিত্তেশো ইধো জ্জিব আশ্চক্খতি
 ভৌদু, পুচ্ছিস্সং দাব । অজ্জ মিত্তেশ ! অহ্হাণং গহ্হে অসিডু'
 অগগণী ভৌদু অজ্জো ! (জ)

নেপথ্যে । ভৌ: ! অস্সং বহ্হাণং উবণিমন্তেদু ভবম্ ।
 বাবুদৌ দাণি' অহ্হম্ । (ঝ)

(জ) আশ্চর্য্যম্ ? তৎ কথং ময়া এবং সমসৃষ্টায়ামুজ্জয়িন্যাম্ 'অস্মাদৃশ্জজনয়োগ্যো
 ব্রাহ্মণঃ শব্দে শব্দ্য: । এষ চারুদত্তস্য মিত্র মৈত্রৈয় ইত এব আশ্চক্খতি । ভবত, প্রত্যাশি
 তাবত্ । আর্থ্য ' মৈত্রৈয় ' অস্মাক গহ্হে অশ্জিতময়ণীমবত্ আর্থ্য: ' ।

(ঝ) ভৌ: ! 'অস্সং' ব্রাহ্মণমুপনিমন্তয়ত্ ভবান্ । ব্যাপৃত ইদানীমহম্ ।

বর্চী আর্থ্যো ভবান্ । এতেনান্যেঽপি ব্রাহ্মণা নিমন্তণীয়া ইতি সূচিতম্ । শূদ্রেষু "দাস-
 গীপালকুলমিত্রাঈমীরিণাম্ । ভীজ্যাদ্রতা গৃহস্থস্য" ইত্যাদ্যুদাহৃতত্বধৃতব্রহ্মস্বরাণীয-
 নিষিধস্য তদানীমপি সাধারণসামাজিকৈরপরিগৃহীতত্বাত্ স্তবধারস্য মৈত্রৈয়কুলমিত্রত্বাচ্চ
 উচ্যমব্রাহ্মণ এব চারুদত্তমিত্রং মৈত্রৈয়: স্তবধারিণা ভীক্শু, নির্বাধমামন্ত্রাত ইতি বোধ্যম্ ।

(ঝ) নেপথ্য ইতি । নেপথ্য বৈশ্বরচনাম্ভ্যালম্ । ব্যাপৃত: কার্য্যান্তরে বিশেষণা-
 সক্ত: । অতএব ভীজনার্থং ন বিলম্বিতমর্হানীতি ভাব: । মৈত্রৈয়স্তোত্তরমেতত্ ।

(জ) সূত্রধাব । (পদক্ষেপ কবিয়া) কি আশ্চর্য্য । তা আশি এইরূপ
 স্তসম্বন্ধ উজ্জয়িনীনগরে কি করিয়া, আমাদের মত লোকের উপযুক্ত
 ব্রাহ্মণ অন্বেষণ কবিব । (দেখিয়া) এই যে চারুদত্তের মিত্র মৈত্রৈয়
 এদিকেই আসিতেছেন । হউক, জিজ্ঞাসা করিব । আর্ষ্য ! মৈত্রৈয় !
 আমাদের গৃহে ভোজন কবিবার নিমিত্ত আপনি অগ্রগামী হউন ।

(ঝ) নেপথ্যে । মহাশয় । আপনি অত্র ব্রাহ্মণকে নিমন্ত্রণ করুন ।
 আমি এখন কার্য্যান্তরে ব্যাপৃত রহিয়াছি ।

सूत्र । अज्ज ! सम्पस्सं भोअणं णीमवत्तंअ । अविअ-
दक्खिणा कावि दे भविस्सदि । (ज)

पुनर्नेपथ्ये । भोः जं दाणिं पढमं ज्जे व पच्चादिट्ठोसि, ता
को दाणिं दे णिब्बन्धो पदे पदे मं अणुबन्धेदुम् । (१) (ट)

सूत्र । पच्चादिट्ठोस्सि एदिणा । भोदु, अस्सं वस्सणं
उवणिमन्तेमि । (ठ) । इति निष्क्रान्त ।

(ज) आर्थे । सम्पन्न भोजनं निःसपन्नञ्च । अपि च दक्षिणा कापि ते भविष्यति ।

(ट) भोः । यदिदानीं प्रथममेव प्रत्यादिष्टोऽसि ; तत् क इदानीं ते निर्बन्धः पदे
पदे मामनुबन्धुम् ।

(ज) सर्वंति । भुज्यन्ते यत् तत् भोजनं स्वाद्यमन्नव्यञ्जनादिकम्, सम्पन्न सर्वथा
निष्पन्नम् । अती न विलम्बमश्व इति भावः । ननु पीठपात्रादिसम्पादनेनापि
कथञ्चिद्विलम्बो भविष्यतीत्याह निःसपन्नञ्चति । निर्ने विद्यन्ते सपन्नाः प्रतिपत्ता अपरं
भोजका यस्य तत् तादृशम् । भवन्तं विना अन्ध, कथिदपि भोजकी नास्तीति
तत्पीठपात्रादिसम्पादनेनापि न विलम्बसम्भावनेति भावः । विशिष्टेण प्रीचनार्थमाह
अपि च दक्षिणत्यादि ।

(ट) पुनरिति । पदे पदे प्रतिपदक्षेपम्, अनुबन्ध, भोजनाय अनुवीक्षुम् । निर्बन्ध
आयुहातिशयः । इदमपि नैवेद्यस्यैवोत्तरम् ।

(६) सूत्रभाव । आया । थाळ प्रसुत्त, कोन बाधाओ आर नाई,
आपनाव दक्षिणाओ किछु इहैवे ।

(ट) पुनराय नेपथ्ये । महाशय ! प्रथमेई ये आपनाके आनि
प्रत्याथान करियाहि, तथापि प्रत्येक पदक्षेपे आमाके अन्नुरोध
करिबार जण आपनार ए कोन् आग्रह ! ।

(१) अणुबन्धिदुम् ।

आमुखम् । (१) (ड)

प्रविश्य प्रावारहस्ती मैत्रेयः । “अन्यं वम्हणम्” इति पूर्वोक्तं पठित्वा ।

अधवा मए वि मित्तेएण परस्स आमन्तणआहं भक्खिद-

(उ) प्रत्यादिष्टीऽस्मि एतेन । भवत्, अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।

(उ) सर्वेति । एतेन मैत्रेयेण । अन्यमिति । अन्यथा ममापि भोजनं न स्यात्, तथा च सति दारुणक्षुधायातनेयं दुःसहैव तिष्ठेदिति भावः ।

(उ) आमुखमिति । आ सम्यक् मुखम् अभिनयेवस्तुन आद्यभाग इत्यामुखम् । तत्र प्रस्तावना । तथा च साहित्यदर्पणे—

“नटी विदूषको वापि पाणिपात्रिक एव वा ।

सुवधारिण सहिताः सलापं यत्र कुर्वते ॥

चित्रं वार्क्यैः स्वकार्थीत्यैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।

आमुखं तत्, विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥”

इदञ्च आमुखं प्रयोगातिशयो नाम । तथा चात्र नट्या व्रतविषयकालीचनारूपे एकस्मिन् प्रयोगे प्रचरति सति “एसो चारुदत्तस्स मित्तं मित्तेओ इपी जं व आणच्छदि” इत्यादिप्रयोगान्तरप्रयोगेण मैत्रेयरूपपात्रस्य प्रवेशः सञ्जात इति । यथा साहित्यदर्पणे—

“यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥”

लक्षणांतरप्रसक्तिनिरासप्रकारस्तु साहित्यदर्पणटीकायामेवास्माभिः प्रदर्शित इत्यनुसन्धेयम् ।

(ठ) सूत्रधार । इति प्रत्याख्यान कविलेन । इडक, अञ्ज ब्राह्मण नियन्त्रण करि । (एडे बलिग्रा चलिग्रा गेल ।)

(ड) प्रस्तावना ।

(१) इत्यामुखम् ।

व्वाहं (१) । हा अवत्ये ! तुलीअसि । जो णाम (२) अहं
तत्तभवदो चारुदत्तस्स रिद्धीए अहोरत्तं पन्नतणसिद्धेहिं उगार-
सुरहि-गन्धेहिं मोदकेहिं ज्जेव असिदो अब्भन्तरचदुस्साल-
दुआणउवविट्ठो मन्नक-(३) सदपरिबुदो चित्तअरो विअ अङ्गु-

(४) अथवा मयापि मैत्रेयेण परस्य आमन्त्रणकानि भक्षितव्यानि । हा अवत्ये । तुल-
यसि । यी नामाहं तत्र भवत चारुदत्तस्य ऋद्ध्या अहोरत्तं प्रयत्नमिह । उद्गारसुरभि-
गन्धः मोदकेरेव अश्नित, अभ्यन्तरचतुःशालद्वारे उपविष्टः मन्नकश्चतपरिहृतशिवकश्च इव

(५) प्रविश्यति । प्रावृणीत्यनेन पूर्वकायमिति प्रावारः, करणं घञ् । प्रावार
उत्तरीयवस्त्रं हस्ते यस्य सः । “ही प्रावारीत्तरासङ्गौ” इत्यमरः । “अथ्यं बम्हणम्”
इत्यादि पूर्वोक्तस्य पुनः पाठी भोजनप्रतिबन्धं कार्यान्तरव्यापृतत्वापेक्षया अथवेत्यादि
पञ्चान्तरस्याभिधानप्रसक्त्यर्थः । मयापि धनिश्चारुदत्ताश्रितेनापीति तानुपपद्यन्, परस्य
चारुदत्तभिन्नस्य, आमन्त्रते आह्वयते येष्य इत्यामन्त्रणकानि आमन्त्रणानन्तरस्वाद्यानि
अन्नादीनि । “ऋत्ययुटोऽन्धवापि” इति तादर्थ्ये युट्, कुत्सयाश्च कप्रत्ययः । अवत्ये ।
वर्णमानदैश्वर्यम् । तुलयसि तुलं तुलकतुल्यलघुं कर्वाषि लीकमिति शंषः, सर्वविधगौरव-
हानिकरणादिति भावः । ऋद्ध्या सम्पदा सम्पत्तिस्थितिसमय इत्यर्थः । प्रयत्नेन
आदरेण सिद्धिर्निश्चयः, उद्गारेण मोदकेभ्य एव उत्थानेन सुगभिर्घ्राणतर्पणी गन्धो येषां
तैः, अश्नितं भोजनमस्यास्तीति अश्नितः मन्, अश्नं आदित्वादत्त । अभ्यन्तरे यत्

(६) उद्वेगवृत्तौ प्रवेश कविया मैत्रेय (“अत्र ब्राह्मण निमग्न कर्तुम्”
एहै पुरोक्त पाठ करिया) अथवा आमि मैत्रेयश्च, परेर वाडी भोजन
करिव । हाय अवह्य । तूमि मन्नकके तूलार आय लघु करिया थक ।
ये आमि, माननीय चारुदत्तेर समृद्धिर समये अहोरात्र यत्पुर्स्क निष्पा-
दित एवं नासिकार तृप्तिसाधक-सौरभयुक्त मोदकइ भोजन करिया,
भित्तरेर चतुःशालार द्वारदेशे उपविष्ट हईया, बहुर ब्यञ्जनेर पात्रे

(१) पक्षिद्वारा । (२) दाषि । (३) मन्नक ।

लोहिं छिविञ्च छिविञ्च भवणेमि, णञ्चरचत्तरवुमहो विञ्च रोम-
न्याञ्चमाणो चिद्धामि, सो दाणिं अहं तस्स दलिहदाए जहिं
तहिं चरिञ्च गेहपारावदो विञ्च आवामणिमित्तं इध आञ्च-
च्छामि । (ठ)

अङ्गुलीभिः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा अपनयामि, नगरचत्वरवृषभ इव रोमन्यायमानस्त्रिष्टामि । स
इदानीमहं तस्य दरिद्रतया यस्मिन् तस्मिन् चर्त्वा गेहपारावत इव आवामनिमित्तमत
आगच्छामि ।

चतुःशालं तस्य द्वारं । मल्ल एव मल्लकः अनुकम्पाया कप्रत्ययः । मल्लका भोजनीय-
द्रव्यपूर्णपात्राणि नीलपीतादिवर्णपूर्णपात्राणि च तेषां शतं समूहं परिहतः परिवर्षितः ।

“मल्लः पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे वलीयसि” इति मेदिनी । चित्रकर
आलिख्यानस्त्राता । अपनयामि अपसारयामि । वर्षपात्रशतं परिहतश्चित्रकरो यथा
अङ्गुलीभिः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा वर्षपात्रेभ्यो बहुतरवर्णानानीय वामकरतलादौ एक
मिश्रितवर्णं निश्चाय तत्पात्राण्यपसारयति, तद्वत् अहमपि सोदकानि भुक्त्वा अन्नभोजन-
समये व्यञ्जनादिपात्रशतं परिहतः सन् तेषामादरप्रदर्शनार्थं तत्पात्राणि अङ्गुलीभिः
स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा बुभूक्षया अभावादपसारयामीति सरलार्थः । नगरस्य यत् चत्वारमङ्गलं
तस्य वृषभो वृषः स इव । उद्दगीर्थं भुक्तद्रव्यस्य पुनर्यवर्णं रोमन्यः । “रोमन्यः स्यात्
पशुद्दगारी रोमन्यः क्रीटवर्त्तनम्” इत्यनेकार्थं ध्वनिमङ्गली । रोमन्यायमानः उद्दगीर्थं
पुनर्यवर्णं तास्वलादिचर्चणं च हनुदेशं चालयन्नित्यर्थः । तस्य चारुदत्तस्य । गेह-
पारावत इव मृहपलितकपीत इव । आवामनिमित्तम् अवस्थितिलिमित्तम् ।

परिवेष्टितं हईया, चित्रकवेव त्वाय अङ्गुलिद्वावा स्पर्शं कविया कविया
सवईया वापिगाछि एवं नगवाङ्गनश्चित वृषेर त्वाय हनुचालन करिया अव-
ञ्चान कवियाछि, सेई आमि एथन, चारुदत्तेव दरिद्रतानिवक्कन, गृह-
कपोतेव त्वाय येषाने सेथाने वेडाईया, वास कविवार ज्जत्त एथाने
आसिया थाकि ।

एसो अ अज्जचारुदत्तस्स पिअववस्सेण चृषुदुद्धेण (१)
जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्येसिदो सिद्धीकिददेव-
कज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स उवणेदव्वी त्ति । ता जाव अज्ज-
चारुदत्तं पेक्खामि । परिक्रम्य अवलोक्य च । एसो चारुदत्तो सिद्धी-
किददेवकज्जी गिह्हेदेवताणं बलिं हरन्तो (२) इदो ज्जेव
आअक्खदि । (३)

(३) एष च आर्यचारुदत्तस्य प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेण जातीकुसुमवासितः प्रावारक.
अनुप्रषितः, सिद्धीकृतदेवकार्यस्य आर्यचारुदत्तस्य उपनेतव्य इति । तदद्यावदाय-
चारुदत्तं प्रक्षेपे । एष चारुदत्तः सिद्धीकृतदेवकार्यो गृहदेवतानां बलिं हरन् इति
पवागच्छति ।

(३) एष इति । जातीकुसुमेन वासितः स घर्षणादिना मरुभोजितः । सिद्धी-
कृतं निष्पादितं देवकार्यं देवपूजा येन तस्य । उपनेतव्यं दातव्यं, इति आदिश्य
अनुप्रषितः इत्यन्वयः । प्रक्षेपे पश्यामि । “नामाचत विर्षन् पावम्” इति भरतीक-
थारुदत्तप्रदेशरुचनयाह पुनर्वेष इति । बलिं पूजापहारम्, हरन् टटन् । “बलिः पूजाप-
हारं स्यात्” इत्यमरः ।

विदूषकस्य यं प्राच्या भाषा—“प्राच्या विदूषकादीनाम्” इति माहित्यदर्पणात् ।

(३) माननीय चारुदत्तेर प्रियसथा चूर्णवृद्ध, जातीकुसुमवासित एहि
उत्तरीय वसनथानि पाठाईया दिय्याछेन एवः बलिवाछेन ये, “आर्य चारु-
दत्त देवकार्यासम्पादन कविषा सुख हईले इहा तांहाव निकट उपस्थित
कविषे ।” अतएव आर्याचारुदत्तेव सहित साक्षात् कवि । (कतिपय-
पदाङ्गपूरकं दर्शन कविषा) एहि ये चारुदत्त, देवकार्या सम्पादन कविषा,
गृहदेवतादिगके उपहाव दिते दिते एहि दिकेई आसितेछेन ।

(१) जृथवृद्धेण । (२) कीरिन् ।

ततः प्रविशति यथार्निर्द्दिष्टश्चारुदत्तो रदनिका च । (त)
चारु । ऊर्ध्वमवलोक्य सनिर्वेद निश्चस्य । (थ)

यासां बलिः सपदि मदृग्दृष्टेहलीनां
हंमैश्च सारमगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।
तास्त्रेव सम्प्रति विरूढदृष्टणाङ्गु रासु
वीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥८॥

इति मन्दं मन्दं परिक्रम्योपविशति ।

इदमेव विदूषकवाक्यमारभ्य द्वितीयाङ्कसमाप्तिपर्यन्तो मुखसन्धिः । तथा चारु
वसन्तसेनाचारुदत्तयोर्भाविसमागमरूपफलस्य प्रथमहेतुभूतः परस्परानुगामी वीजं नामार्थ-
प्रकृतिः । यथा साहित्यदर्पणे—

“अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ॥”

एवं भाविसमागमरूपमुख्यफलसिद्ध्यै नायिकाया वसन्तसेनायाश्चारुदत्तहस्तं अलङ्कार-
न्यासीत्सुक्यम् आरम्भो नामावस्था । यथा तत्रैव—

“भवेदारम्भं शीत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्ध्यै ।”

एवञ्च “यत्र वीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

प्रारम्भे षण्मासयुक्ता तन्मुखं परिकीर्त्तितम् ॥” इति लक्षणसङ्कतिः ।

अस्य च उपरोपादीनि हादशाङ्गानि सलक्षणानि यथास्थानं बद्धानः ।

(त) तत इति । यथार्निर्द्दिष्टः गृहदेवताभ्यो बलिहरणप्रश्नः । रदना दन्ता
अस्याः सन्तीति रदनिका “इन्विषये इको वाच्यः” इति प्रश्नसार्थे इकप्रत्ययः, प्रश्नसदन्त-
शालित्वादस्या दास्या रदनिकेति वाम ।

(थ) चारु इति । ऊर्ध्वमवलोकनं दैवीदृष्ट्यर्थम् । निर्वेदेन दागिद्राजनिताया
आत्मावमाननया सहैति सनिर्वेदम् ।

(३) तदनन्तरं यथानिर्दिष्टरूपे चारुदत्तं च रदनिकारं प्रवेशम् ।

বিদু। এমৌ অজ্জচারুদত্তৌ । তা জাব সম্পদং উবসপ্পামি ।
উপস্বল্য । সোত্তি ভবদে । বহুদু ভবং । (ট) ।

যাসামিতি । যাসা মম গৃহদেহলীনা গৃহসম্মুখস্থস্থানানাং, বলি: তন্ডুলাদি-
পূজাপ্কারঃ, সপদি তত্ক্ষণাত্ অপ্ৰশ্ৰুত্যা পদার্থ, হ মঃ সারসাম্বপক্ষিগণে য
বিলম্বপূর্বে ভক্তিতপূর্ব: । সম্ভ্রতি বিকটা লোকমঙ্গাগাভাবাদুত্পন্নঃ ত্ৰাণাঙ্কুরা দুর্বাদি-
ত্ৰাণাঙ্কুরা যাম্, তাম্, তাম্বং গৃহদেহলীণু, কৌটমূর্খঃ অবলীড়, অর্ধমুক্তঃ, বীজা-
জ্জলি: অজ্জলিপরিমিতধান্বাদি:, পততি জৌর্ণামিস্যুপরিদেশাটতি ঐশ্ব: । অমৃতপূর্বমিদং
দারিদ্র্যকষ্টমিতি ভাব: ।

অথ অপ্রস্তুত্যা: হংসগণসারসগণার্থীরকলীপক্রিয়াভিসম্বন্ধাত্ তুল্যযোগিতা, তথা
ত্ৰাণাঙ্কুরীতপতিবীজাজ্জলিপতনরূপকার্যেণ দারিদ্র্যরূপকারণস্য স্পষ্টমূচনাত্ পর্যাথীক্শ্চ:
অনর্থ্য: পরম্পরনিরপেক্ষতয়া স কষ্ট: । ইথৌর্গপ একঘম্মাভিসম্বন্ধং তুল্যযোগিতা ভবল্যং বৈতি
দর্শিতমম্মাভি: সাহিত্যদর্পণটীকায়াম্ ।

চারুদত্তস্য উত্তমপাততয়া শিক্তিতয়া চন্দং সংস্কৃতং পাঠয়ম্ । যথা সাহিত্যদর্পণে—

“পরুধাণামনীচানাং সংস্কৃতং স্যাত্ ক্লতান্নাম্ ।”

“গৃহাবয়বহৃণী দেহলী” ইত্যমর: । “দেহাঙ্কুরং বিধাবং চ বলিঃ হারি গৃহস্য চ”
ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণে ।

বসন্ততিলকা ব্রহ্ম—“উজ্জ্বা বসন্ততিলকা তমজা জমী গ:” ইতি লক্ষণাত্ ॥১॥

(খ) চারুদত্ত । (উল্লে দৃষ্টিপাতপূর্কক নিবেদেব সহিত নিশ্বাস ভাগ
কবিতা)

পূর্ক, আমাব গৃহের যে সম্মুখস্থ ভূমিতে গৃহদেবতাদিগকে তপ্ত
প্রভৃতি উপহাব দান করিলে, তৎক্ষণাৎ হংস ও সারসপক্ষিগণ তাহা
ভক্ষণ কবিতা যাইত, সম্ভ্রতি সেই ভূমিতেই দুর্কপ্রভৃতি তৃণাঙ্কুর
জন্মিয়াছে এবং কীটমুখ হইতে অর্ধভুক্ত ধান্বাদিবীজ প্রচুর পরিমাণে
পতিত হইতেছে ॥২॥

(এই বলিয়া ধীরে ধীরে পাদচারণ করিয়া উপবেশন করিলেন ।)

चारु । अये ! सर्वकालमित्रं मैत्रेयः प्राप्तः । सखे !
स्वागतम् । आस्यताम् । (ध)

विदू । जं भवं आणवेदि । उपविश्य । भो वयस्स ! एसो
दे वयस्सेण चृष्ववुड्डेण (१) जादीकुसुमवासिदो पावारओ
अणुप्येसिदो सिद्धीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स तुए उव-
णेददब्बेत्ति । ममपर्याति । (न)

(द) एष आर्यचारुदत्तः । तदयानत् साम्प्रतमुपमर्षामि । स्वस्ति भवन्तं ।
वईता भवान् ।

(न) यद्भवान् आज्ञापयति । भो वयस्य । एष ते वयस्येन चूर्णहृद्भेन जाती-
कुसुमवासितः प्रवारकः अनर्पेषितः, मिद्धीकृतदेवकार्यस्य आर्यचारुदत्तस्य त्वया
उपनेतव्य इति ।

(द) विदू इति । स्वस्ति मङ्गलम् । वईताम्, अभ्युदयनेति भावः ।

(ध) चारु इति । अये इत्यानन्दसम्भ्रमे । तथा च विश्वः—“अये क्रीधे विषादे
च सम्भ्रमे अरण्येऽपि च ।” सर्वेष्वं व कालेषु सम्यत्सु विपत्सु चं अर्थः । मित्रं सखा ।
एतेन मैत्रेयस्य महाहितकारित्वं व्यज्यते । प्राप्त उपस्थितः, स्वागतं मुखेनागमनं
किमिति काकुः । आस्यतामुपविश्यताम् ।

(न) विदू इति । उपनेतव्यो दातव्यः, इति आदिश्य अनर्पेषित इति पूर्व-
वदेवान्वयः ।

(द) विदूयक । এই যে আৰ্য চারুদত্ত ! অতএব এখন উঠাব
নিকট উপস্থিত হই। (নিকটে যাইবা) আপনার মঙ্গল হউক, আপনি
উন্নতি লাভ করুন ।

(ধ) চারুদত্ত । এই যে ! সকল সময়েব বন্ধু মৈত্রেয় উপস্থিত ।
সখে ! তোমার শুভাগমন ত ? উপবেশন কব ।

(১) চূর্ণহৃদ্ভেণ ।

চারু । মৃগীত্বা সখিন্না: স্থিত: । (প)

বিদূ । ভো ! ইদং কিং চিন্তোশ্চদি ? । (ফ)

চারু । বয়স্য !

সুখং হি দুঃখান্যনুভূয় শোভতে

ঘনান্বকারিষ্বিব দীপদর্শনম্ ।

সুখাত্তু যো যাতি নরো দরিদ্রতাং

ধৃত: শরীরেণ মৃত: স জীবতি ॥১০॥

(ফ) ভো: ! ইদং কিং চিন্ত্যতি ? ।

(প) চারু ইতি । ভূতপূর্বধনিনশাকুটনস্য ইদানীং মহাদরিদ্রভাবে পরদন্ত-
নশ্চীপহারদর্শনাৎ বিধাদীদর্শন মচিন্তত্ব' বোধ্যম্ ।

সুখমিতি । ঘনা নিষিদ্ধা য়ে অন্বকারান্তে পু দীপদর্শনমিব, দুঃখান্যনুভূয় হি
দুঃখান্যনুভূয় বিদ্যমানস্যৈব জনস্য সুখং শ্রীভতে চমত্কণোতি । তু কিন্তু, সুখাত্তু
মম্পত্তিনিবন্ধনসুখানুভবাত্তু পরমিত্যর্থঃ, যো নরো দরিদ্রতা দরিদ্রতালিবন্ধনদুঃখং
যাতি প্রাপ্নোতি অনুভবতি : স নরঃ শরীরেণ ধৃত আয়িত: সন্, মৃতা মৃতা বস্তু এব

(ন) বিদূষক । আপনি যাহা আদেশ করেন । (উপবেশন
করিয়া) সখে ! আপনার বয়স্ চূর্ণবৃদ্ধ, জাতীকুসুমসৌরভে স্ৰবাসিত
এই উত্তরীয় বস্ত্রখানি পাঠাইয়া দিয়াছেন (এবং বলিয়াছেন যে,) আখ্যা
চারুদত্ত যখন দেবকাখ্যা সম্পাদন করিয়া স্ৰস্ব হইবেন, তখন তুমি ইহা
তাঁহার নিকট উপস্থিত কবিবে । (সমর্পণ করিল) ।

(প) (চারুদত্ত গ্রহণ কবিয়া চিন্তাব সহিত অবস্থান কবিত্তে লাগি-
লেন) ।

(ফ) বিদূষক । সখে । এ কি চিন্তা করিতেছেন ? ।

বিদু । ভো বন্ধুস্ব ! মরণাদৌ দালিহাদৌ বা কদরং দে
রোচ্যদি । (ব)

চারু । বয়স্য !

দারিद्र্যাশ্চরণাছা মরণং মম রোচত ন দারিद्र্যম্ ।

অল্পক্লেশং মরণং দারিद्र্যমনন্তকং দুঃখম্ ॥১১॥

(ব) ভো বয়স্য । মরণাত্ দারিद्र্যাছা কতরন্ত্ রোচত ১ ।

জীবতি . জীবতি চ সর্বত্র স্তবতককর্মণ্ডৌ হৃৎযৎ ভবতীত্যর্থঃ । অতএবাহমপি
সম্পন্নদৃশাতঃ পরং দারিद्र্যদর্শোপনিপাতাত্ জীবন্তু ত এবাশ্মীতি ভাবঃ ।

অত্র অপ্রস্তুতাত্ নরসামান্য্যবিধানাত্ প্রস্তুতচারুতন্ত্ররূপনরবিশেষপ্রতীতিরপ্রস্তুত-
প্রশ্নমালঙ্কারঃ প্রধান . ব্যাপকত্বাত্ , তথা শ্রীতী উপমা . মর্তী স্তরূপ ইত্যর্থাংগমান্ত
অসমাসগত নিরঙ্ককবলরূপকঞ্চ গুণভূতম্ , ব্যাপ্যত্বাত্ , ইত্যং তথা গুণপ্রধানভাবে-
তদ্বাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ । তথা প্রথমপাদে এককর্তৃকত্বাভাবেন 'বিদ্যমানস্যং ইত্যং ব
পদান্তরস্য অবশ্যমভ্যাহরশীযতয়া ন্যূনপদত্বদোষঃ . এব চতুর্থপাদে স্তবত্ এবেতি
নিয়মৌ বাচ্যঃ , কিন্তু নোক্ত ইতি নিয়মে অনিয়মান্ব্যটীষ . তৌ চ "স্বয়ং হি দৃখান-
মবাত্ পরং বরম্" ইতি প্রথমপাদপাঠেন 'ধৃত . ম তন্বা স্তবত্ এব জীবতি" ইতি চতুর্থপাদ
পাঠেন চ সমাধেয়ী ।

ব শস্যাবিলং ব্রতম্ ॥১০॥

(ব) বিদু ইতি । অত্র বাশ্বঃ : সমুচ্চয়ঃ । তথা চ মরণং দারিद्र্যছাশ্রিত্যর্থঃ ।

অতএবৌভয়ত্রাপি ল্যবলৌপি পশ্বমী । কতরন্ত্ উভয়ৌর্মর্থ্য কিমিত্যর্থঃ ।

চাকদন্ত । সপে ! নিবিড় অন্ধকাবে দীপ দর্শনেব গ্রায়, ছঃগ অস্ত্র-
ভবেব পবষ্টে স্তপ শোভা পায়, কিছু বে ব্যক্তি, স্ত্রঃথের পব দাবিদ্রাছঃপ
প্রাপ্ত হয়, সে শবীবধাবী থাকিরা মৃত অবস্থায় জীবিত থাকে ॥১০॥

(ব) বিদুমক । সপে । মরণ ও দাবিদ্র্য, এই দুয়ের মধ্যে
কোনটীতে আপনাব কচি হয় ? ।

विदू । भो वयस्स ! अलं सन्ताविण (१) । पण्डजण-
मं कामिदविहवस्स सुरलोअपीदसेसस्स विअ पडिवच्चंदस्स परि-
क्खन्तो वि दे अहिअदरं रमणीओ (भ) ।

(भ) भो वयस्य । अलं मन्तापेन । प्रणयिजनस क्रमिताविभवस्य सुरलोकपीत-
शेषस्यैव प्रतिपञ्चन्द्रस्य परिचर्याऽपि ते अधिकतरं रमणीयः ।

दारिद्र्यादिति । अवापि वाशब्दं पूर्ववदेव समुच्चये, ल्यब्लोपे च पञ्चमोदयम् ।
मरणस्य वन्तः प्रीतिजनकत्वाभावात् समेत्यत्र “रुच्यर्थाना प्रीयमाणः” इति न चतुर्थी
किन्तु मन्वन्विवक्षया षष्ठ्या व । मरणं क्वचि प्रति हेतुमाह अन्येति । अन्यकाल
सावस्थितकत्वात् अन्य कं शो यस्मिन् तत् तादृशं मरणं किन्तु दारिद्र्यम्, न विद्यते
अन्तः, शो यस्य तत् तादृगम्, द, ग्व द, ग्वजनकम् । हल । तदेवैव दारिद्र्यं समोप
स्थितमिति भावः ।

अत्र द्वितीयपाठे नञा दारिद्र्यलोपेन तु शार्द्धा परिमन्वा, पूर्वार्द्धं प्रति परार्द्धं
वाक्यार्थस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, उपमानभूतमरणपेक्षया उपमेय
भूतदारिद्र्यस्य अधिकवर्णनात् व्यतिरेकयति पूर्ववदेवामीषा मङ्गल । किन्तु दारिद्र्य-
मरणशब्दयोर्मङ्गलदुपादानेऽपि न अनवीकृतत्वं काथितपदत्व वा दोष गत्यन्तराभावा
दुद्वेगाजनकत्वाच्च ।

आर्या जातिः ॥११॥

(भ) विदू इति । प्रणयिजनेषु स्निग्धलोकेषु प्रार्थिषु च स क्रमिता दानेन मञ्चा-
रिता पिभवा धनानि येन तस्य ते तव, सुरलोकैर्देवैः पीताः शेषा अवशिष्टाशा यस्य तस्य,
प्रतिपञ्चन्द्रस्यैव, परिचर्या एकत्र दारिद्र्यम् अन्यत्र क्षीणता । प्रतिपद्यक्षणं चरम
दारिद्र्यसूचनार्थम् । अदीपमालङ्कारः ।

चाकदत्त । वयस्य । दाविद्रा ७ मरण, एहै दूमेव मधो मवणठे
आमारं डाल लागे, किञ्च दाविद्रा नहे । कारण, मवणेरं दूःखं अल्ल,
आरं दाविद्रादूःखेव शेषं नाहे ॥११॥

(१) सन्ताविण ।

চারু । বয়স্য ! ন মমার্থান্ প্রতি দৈন্যম্ । পশ্ব—(ম)

‘এতচ্চু মাং দহতি যদৃগ্হমস্মদীয়’
 স্ত্রীণার্থমিত্যতিথয়ঃ পরিবর্জয়ন্তি ।

সংশুদ্ধসান্দ্রমদলেখমিব ভ্রমন্তঃ

কালাত্যয়ে মধুकराः करिणः कपोलम् ॥১২॥

(ম) চারু ইতি । ‘অর্থান্ প্রতি অর্থ’ অর্থবিষয় ইত্যর্থঃ । ‘দৈন্য’ কষ্টম্ ।

এতদिति । ভ্রমন্তঃ মদজলপানার্থং স্বস্বকার্যার্থং চ পরিচরন্তঃ, মধুकरा
 ভ্রমরাঃ, কালাত্যয়ে মদজলস্রবণাচ্ছত্বে পরজগৎ, সংযুক্তা সান্দ্রা ঘনা মদলেখা দানজল-
 রেখা যস্মিন্ তং তাড়য়ন্তি, করিণঃ কপোল হস্তিনা গচ্ছদেয়মিব, অতিথয়ঃ স্ত্রীণা
 নষ্টা অর্থা ধনানি যস্য তৎ তথোক্তম্, ইতি হন্তীঃ, অস্মদীয়ং গৃহম্, যৎ পরিবর্জ-
 যন্তি পরিবর্জ্যে অন্তর গচ্ছন্তি, এতৎ পরিবর্জ্যমস্মেব তু মাং দহতি সন্নাপয়তি ।

অনু য়ীতী উপমালঙ্কারঃ তথা তচ্ছব্দসমানার্থতয়া এতচ্ছব্দে বিধেয় এব।
 তস্য চ প্রাজ্জিহ্বেনাদ্রাধান্যপ্রতীতির্বাণ্যগতী বিধেয়াবিমর্শদীঘঃ, স তু “স্ত্রীণার্থ-
 মিত্যতিথয়ঃ পরিবর্জয়ন্তি যস্মৎ গৃহং টক্কতি মাস্মদস্মেব হন্ত” ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

বসন্তালিকা বচনম্ ॥১২॥

(ভ) বিদূষক । সখে ! আপনি অন্ততাপ করিবেন না । কারণ,
 আপনাদের ধনসম্পত্তি, বন্ধুজন ও প্রার্থীজনে সংক্রমিত হইয়াছে, স্বতরাং
 দেবগণ অবশিষ্ট অংশ পান করিলে পর, প্রতিপদের চক্ষের আয় আপনাব
 এই ক্ষয়ও, অধিকতর শোভা পাইতেছে ।

(গ) চারুদত্ত । বয়স্য ! আমার ধনের বিষয়ে কোন কষ্ট নাই ।
 দেখ—

পরিভ্রমণকারী ভ্রমরগণ, গাঢ় মদজলের রেখা কালান্তরে শুষ্ক
 হইয়া গেলে পব, হস্তীর গণ্ডদেশ যেমন পরিভ্রাণ করিয়া যায়, সেই-
 রূপ অতিথিগণ, ইহার ধন নষ্ট হইয়া গিয়াছে ইহা ভাবিয়া যে আমার

विदू । भो वयस्स ! एदे क्वु दासीए पुत्ता अत्यकल्ल-
वत्ता वरडाभीदा विअ गोवालदारआ अरस्से जहिं जहिं ण
खल्लन्ति तहिं तहिं गच्छन्ति । (य)

चारु । वयस्य !

मत्थं न मे विभवनाशक्ततास्ति चिन्ता
भाग्यदग्नेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।

एतत्तु मां दहति, नष्टधनाश्रयस्य

यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥१३॥

(य) भो वयस्य ! एते खलु दास्याः पुत्रा अर्थकल्यवर्त्ताः, वरटाभीता इव गोपाल-
दारका अरस्ये यस्मिन् यस्मिन् न स्वाद्यन्ते तस्मिन् तस्मिन् गच्छन्ति ।

(य) विदू इति । दास्याः पुत्रा इति निन्दाभावे । कल्ये प्रत्युष एव वर्त्तन्ते
न तु पूर्वाङ्गादौ भोजनवेलाया भोज्यद्रव्यकरणोपचीणत्वादिति कल्यवर्त्ताः क्षणस्थायिन
इत्यर्थः, अर्थाश्च ते कल्यवर्त्ताश्चिन्ति अर्थकल्यवर्त्ताः “अप्रिसीक” इत्यादिवत् विशेषणस्य
परनिपातः, क्षणस्थायीनि धनानीत्यर्थः, अरस्ये वने, वरटा दंशनकारिकौटविशेषाः
(वल्ला वील्ता इति—द्वन्द्वभाषा) ताभ्यो भीताः, गोपालदारका गोपालका
इव, यस्मिन् यस्मिन् स्थाने गृहे च न खद्यन्ते न दग्धन्ते नोपभुज्यन्ते च,
तस्मिन् तस्मिन् स्थाने गृहे च गच्छन्ति । निन्दितानि खलु धनानि उपभोगक्षीणानां
रूपणानामिव गृहे गच्छन्तीति उटारिण त्वया न तदर्थः शोकः करणीय इति भावः ।

अथ श्रौती उपमालङ्कारः । “गन्धीली वरटा हयोः” इत्यमरः ।

बाडी परिव्रताग कविषा वाष, एहि घटनाई आम्नाके दक्ष करि-
तेछे ॥१२॥

.. (य) विद्वक् । सथे । वनेर .डिउरे वे.ल्तार (वल्लाव)
दंशनउरे डीत गोपवालकदिगेर आस, एहि वीदीर पो. (निन्दित)
क्षणक्षी वनसम्पत्ति, येषाने येषाने ना थाय, सेईथाने सेईथाने-वास ।

अपि च,

दारिद्र्याद्भ्रियमेति, ऋपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसः,
निस्तेजाः परिभूयते, परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विष्यः शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापटामास्पदम् ॥१४॥

सत्यमिति । विभवेनाशङ्कता धनचयजनिता चिन्ता मं मम नान्नि. इति सत्यम् ।
कृत इत्याह—ह्रियमान्, धनानि भाग्यक्रमेण भवन्ति पुनर्यान्ति च । त किन्तु,
एतन्मा दहति मन्तापयति, यत् जनाः नष्टं धनमेवाश्रयो यस्य तस्य निर्धनोभूतस्य
जनस्य ल्यर्थः. सौहृदादपि प्रणयादपि शिथिलीभवन्ति । समापि तर्ध वेति भावः ।

अथ भवन्ति यान्तीत्यनेकक्रिययोर्धनानीत्यं ककर्त्तृकारकत्वात् दीपकम्. नष्टधना-
शयस्येति अप्रस्तुतनिर्धनसामान्यात् प्रस्तुतचारुदत्तप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा चानयोः परस्पर-
निरपेक्षतया संश्लिष्टः । तथा पूर्ववद्वेदव वाक्यगतो विधेयाविमर्षदोषः, स तु “यत् सौहृदा-
दपि जनाः शिथिलीभवन्ति स्त्रीणार्थकस्य वत मा गुरु तददुनीति” इति पाठेन समाश्रयः ।

वसन्तिलका उक्तम् ॥१३॥

दारिद्र्यादिति । दारिद्र्यात् क्रियमेति लज्जा प्राप्नोति, लोक इति सर्वत्र शेषः.
समाजं उपयुक्तवंशभुषाव्यवहारादिकरणासम्भवादिति भावः । ऋपरिगतां लज्जाप्राप्तः.
तेजसः प्रभावात्, प्रभ्रश्यते स्वयमेव खलितो भवति, लज्जासङ्कोचन तेजःस्फुरण-
स्य वासम्भवादित्याशयः । निस्तेजाः परिभूयते लोकोत्तरिस्कूयते, तिरस्कारे निस्तेजस्क-
तया प्रतितिरस्कारासम्भवादित्यभिप्रायः । परिभवात् निर्वेदम् आत्मावमाननाम्,
आपद्यते प्राप्नोति, आत्मनि धिक्कारोपस्थितरिति भावः । निर्विष्यो निर्वेदप्राप्तः, शुच-

चारुदत्त । वयस्य ! सताई आगाव धनसम्पत्तिनाश-कृत कोन चिस्त।
नाई । कारण, धन, भागाक्रमे हय, आवार बाय । किस्तु এই ঘটनाई
आमाके सञ्चुष्ट कवे ये, निर्धनवाक्त्रिर प्रणयवक्त्रन इहेते०, लोक
शिथिल इहेय। बाय ॥१३॥

মিতি শীক প্রাপ্তি, 'হা মম দ্রবস্থা' ইত্যমবস্থাধ্বংষাদিত্যাশয় । শীকপিহিতঃ শীকাভতচিনঃ, বুড়া কচ্যজ্ঞানিন, পরিত্যজ্যত, শীকাতুরস্য উন্মত্তপ্রায়ত্বাদিত্যমি-
প্রায়ঃ । নিবুদ্ভিঃ কচ্যজ্ঞানহীনয়, ক্ষয়মিতি নাশং প্রাপ্তি, অকচ্যকরণ
গুরুতরানর্থপাতাদিতি ভাবঃ । অতপ্ৰবাক্তং গীতায়াম্ -- "বুদ্ধিনাশাত্ প্রণশ্যতি" ইতি ।
অর্ধা আয়র্ধ্যম্, নিধনতা একা দরিদ্রতা, সর্বাংমমিবাপদাম্, আষ্পদং প্রতিষ্ঠাস্থানং
প্রযৌজিকৈত্বাঃ, মূলীভতত্বাদিত্যাশয়ঃ । সমাপি উঁটগেব জাতমিতি মমুদিতবক্তৃয়াক
দন্তস্যাभिপ্রায়ঃ ।

অথ নিধনতা সর্বাংপদামাষ্পদম্ ইতি বাক্যার্থং কারণত্বং ন সর্বাংব পূর্ব-
বাक्याथानपेक्षत इति वाक्यार्थं हेतुकं काव्यालिङ्गम्, 'यत्त्वं तममानकान्ति' इत्यादि दर्पणी-
दाहृषणवन्, अप्रस्तुतात् लीकमामान्यात् प्रस्तुतस्य लीकविर्गषस्य चारुदन्तस्य प्रतीत-
रप्रस्तुतप्रज्ञ सा, तथा पूर्वपूर्ववाक्यस्थज्ञानादीना विर्गष्याना परपरवाक्येषु विर्गषणत्वं
स्थापनादेकावस्थलङ्कारय, "वार्थी भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापौषु" इत्यादि
दर्पणीदाहृषणवत् । अतएव तर्कं वीक्तं "कर्चाहृष्यमपि यधीत्तर विर्गषणतया स्यापित-
मपीहितस्य दृश्यते" इति । एषाञ्च गणप्रधानभाविनाङ्गाङ्गभावात् मङ्कर ।

तथा क्रियमिति इति इकारस्य ङी इति संयोगपूर्वत्वं ऽपि "प्रकं वा" इति पिङ्गलेन
वैकल्पिकगुरुत्वविधानात् न गुरुत्वमिति न हतउत्ततादीषः, किन्तु एति इति क्रियाया
वारक्षयेणीपादानादनवीकृतत्वदीषः, तथा परस्मैपदानेपदयोर्भेदेन प्रत्ययभेदादेक-

आवउ देप—

नाश्रय, दाविद्रावशतः सर्वत्र लङ्गा पाय, लङ्गा पाईया प्रभाव
हइते विद्यात ह्य, प्रभावद्यात हइया लोकेव तिवक्शावेव पात्र हइया
पडे, तिरस्कारवशतः आश्रयानि अश्रुभव कवे, आश्रयानि अश्रुभव
करिषा शोकप्राप्त हव, शोकाच्छ्र हइया वृद्धिविहीन हइया पडे,
वृद्धिविहीन हइया परिशेषे क्षयप्राप्त ह्य । अतएव कि आश्चर्या ।
एक निधनताई समस्त विपদের কারণ ॥१४॥

विदू । भो वयस्य ! तं ज्वेव अत्यकलवत्तं सुमरिभ्य अलं
सन्तपिदेण । (र)

चारु । वयस्य ! दारिद्र्यं हि पुरुषस्य—

निवासश्चिन्तायाः परपरिभवो वैरमपरं

जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात् परिभवो

हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति सन्तापयति च ॥१५॥

(र) भो वयस्य ! तमेव अर्थकल्यवत्तं कृत्वा अलं सन्तापितेन ।

विधा भग्नप्रक्रमता कर्त्तृकर्मवाच्यभेदेन प्रत्ययभेदाच्च अपरविधा भग्नप्रक्रमता, तथा
शुचम् इति शोक इति च प्रकृतिभेदाद्या भग्नप्रक्रमता इति बहव एव भग्न-
प्रक्रमतादोषाः, एवं सर्वापदाम् इत्यत्र नियमार्थक एवशब्दो वाच्यः, किन्तु गीता इति
नियमे अनियमाख्यदोषश्च । एषाच्च पाठपरिवर्त्तनेन परिहारी सर्वथैव मूलोच्छेदप्रसङ्ग
इति विरम्यते ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्—“मूर्त्याश्चैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्” इति
लक्षणात् ॥१४॥

(र) विदू इति । पूर्ववदेव व्याख्यानात् अर्थकल्यवत्तं चणस्यायि धनमित्यर्थः ।
सन्तापितेन सन्तप्तीकृतेन चित्तेन ।

निवास इति । दारिद्र्यमिति पूर्वगद्यस्य सर्वत्रान्वेति । चिन्ताया उहं गाम्भक-
दुश्चिन्तायाः, निवासः स्थितिस्तज्जनकमित्यर्थः, दारिद्र्यं सति असम्भवविषयेऽपि उहं ग
आविर्भवतीति भावः । परपरिभवः विना कारणं परकर्त्तृकतिरस्कारजनकमित्यर्थः,
दृष्टिं हि विना कारणमेव परस्तिरस्कारीतोत्याशयः । अपरमन्यविषमं, वैरं शब्दुता
तत्कारणमिति तात्पर्यम्, अन्यस्य वैरं सकारणकम्, दारिद्र्यं प्रति वैरन्तु अकारणमेव परः

.. (र) विदूषक । मथे ! सेइं ऋणञ्जूर धनके अरण करिया, मस्त्याप
करा निरर्थक ।

তদ্ব্যস্ম ! ক্তো ময়া গৃহদেবতাভ্যো বলিঃ । গচ্ছ, ত্বমপি
চতুষ্পথে মাতৃভ্যো বলিমুপহর । (ল)

করীতীতি ভাবঃ । মিত্রাণাং সুহৃদাম্, লুগুপ্সা নিন্দা তচ্ছজনকমিত্যর্থঃ, সুহৃদৌর্গপি
দরিদ্রম কারণমেব নিন্দন্তীত্যभिপ্রায়ঃ । স্বজনানামাত্মীয়ানাং জনানাং তদিতরীষা লোকা-
নাঞ্চ বিদ্বৈষম্য কারণং জনকম্, সর্বং এব বিনা কারণং বিদ্বিষন্তীত্যাশ্রয়ঃ । বনং গন-
ত্বুদ্ধির্ভবতি । চকারস্বথো । কিন্তু কলত্রাত্ ভাষ্যাত্, পরিভবস্তিবস্কারঃ তিবস্কার-
পূর্বকতত্প্রতিবস্বজনকমিত্যর্থঃ । तथा हृदिस्थः शीकाग्निः शीकाग्निभूतम्, अथ च न
दहति न भस्मसात् करोति, किन्तु सन्नापयति च ।

अत्र दारिद्र्यं हेतुः निवामादिकञ्च तत्कार्यं तथीयाभेदेनाभिधानात् हेतुर्नामानङ्कारः,
“हृदिस्थः शीकाग्निः” इति निरङ्गं केवलरूपकम्, अग्निरूपे हेतौ सत्याप-
दाह्यरूपतत्कार्याभावान् विरुद्धोक्तिः, तथा दहति सन्नापयतीत्यनेकक्रिययोः शीकाग्नि-
रित्येककर्तृकारकत्वात् दीपकम्, इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः ।
एव परिभवश्च यस्य द्विःपाठात् कथितपदतादोषः, न च “कलत्रात्, निज्जतिः” इति
पाठेन समाधेयः ।

हृदि तिष्ठतीति हृदिस्थः “प्रायेण समन्याः कति” इत्यलुक् समासः ।

शिवरिशी वृत्तम्—“वसैकद्रं श्चन्द्रा यमनसभलागः शिवरिशी” इति लक्षणात् ॥१५॥

(ल) तदिति । मातृभ्यो ब्राह्मीप्रथतिभ्यः, बलिं पूजोपहारम्, उपहृर मम प्रति-
निधिभावेन प्रदेहि । मातर उक्ता भवति—

চারুদত্ত । বয়স্ম ! এক দাবিদ্রাই, পুরুষেব দুশ্চিন্তার আবাস-
স্থান, পরকর্ষুক তিরস্কাবেব কাবণ, লোকের সঙ্গে অগ্রপ্রকার শত্রু-
তার হেতু, বকুজনকর্ষুক নিন্দাব কাবণ এবং আত্মীয়জনের সহিত
বিদ্বেষেব হেতু । বনে যাইতে ইচ্ছা, হয় কিন্তু ভাষ্যা হইতে
তখন তিরস্কার চলিতে থাকে ; আবার সেই দাবিদ্র্য হৃদয়স্থিত
শৌকাগ্নিরূপে থাকিয়া একেবাবে দগ্ধ করে না বটে, কিন্তু স্তম্ভস্ত ক্রমিতে
থাকে ॥১৫॥

বিদু । ণ গমিস্সাম্ । [ব]

চারু । কিমর্থম্ ? ।

বিদু । জদৌ এব্বং পূহুজ্জন্তা বি দেবদা ণ দে পসীদন্তি ।
তা কো গুণৌ দেবিসুং অস্বিদেসুং । [শ]

চারু । বয়স্য ! মা মৈবম্ । গৃহস্থস্য নিত্যোস্য
বিধিঃ । [ষ]

(ব) ন গমিষ্যামি ।

(শ) যত এব্ব পূজ্যমানা অপি দেবতা ন তে প্রসীদন্তি । তন্ কো গুণৌ দেবেষু
অস্বিতেষু ।

“ব্রাহ্মী মার্হশ্বরী চন্দ্রী বারহা বৈশ্বরী তথা ।

কৌমাৰী চৈব চামুগ্ধা চস্বিকৈল্যে মাতরঃ ॥”

(ষ) চারু ইতি । নিত্যোস্য বিধিগতি । তথা চারিকতত্বং স্মার্তধৃতম্

‘মায প্রার্তবৈশ্বদেবঃ কৰ্তব্যী বলিকৰ্ম্ম চ ।

অনশ্রুতাপি সততমন্যথা কিন্বিধী ভবন্ত ॥”

তত্কালন্তু সাযংকাল এব্ব । অনেব্বানুপদ বিদুষক আহ—“এতস্যা প্রদীপ-
বলায়াম্” ইতি ।

(ল) তা বয়স্য । আমি গৃহদেবতাদিগকে পূজাব উপহাব দিয়াছি ।
যাও, তুমিও চতুস্পথে যাইয়া মাতৃগণকে পূজাব উপহাব দাও ।

(ব) বিদূষক । আমি যা'ব না ।

চারুদত্ত । কেন ? ।

(শ) বিদূষক । যে হেতু, এইরূপ পূজা করিলেও দেবতাবা আপনাব
প্রতি প্রসন্ন হন না । স্তববাং দেবতাদের পূজা করিলে ফল কি ? ।

(ষ) চারুদত্ত । বয়স্য ! না, না, এরূপ বলিও না । কারণ, এই
কার্য্য গৃহস্থের পক্ষে অবশ্যকৰ্তব্য ।

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्म्मभिः ।

तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः ॥१६॥

तद्गच्छ, मातृभ्यो बलिमुपह्व ।

विदू । भो ण गमिस्सं । अस्सो को वि पउञ्जीअदु । मम उण वग्गणस्स सव्वं ज्जिव विपरीदं परिणमदि, आदंसगटा विअ छाआ, व.मादो दक्खिणा दक्खिणादो वामा । अस्सं अ. एदाये पदोसवेलाए इध राअमग्गे गणिआ विडा चेडा राअ-

(म) भो ' न गमिष्यामि । अन्य कोऽपि प्रयत्नताम्, मम पुनर्नाश्रणस्य सर्व-
मेव विपरीत परिणमति, आदर्शगता इव क्वाया वामतो दक्षिणा, दक्षिणतो वामा ।

तपसेति । देवता, तपसा उपवामादिर्व धर्म्मं शन, मनसा मानसिकध्यानं, वाग्भिः, क्लवादिभिर्वाक्यैः, बलिकर्म्मभिः पूजोपहारदानादिभिः कार्यैश्च, नित्यं पूजिताः सत्यः, शमिना शान्तचेतसा जनानां सम्बन्धं, तुष्यन्ति । अत्र विचारितं वितर्कितं किं लिप्फलं फलाफलवितर्क इत्यर्थः । फलस्यैव प्रत्यक्षदर्शनात् नित्यत्वेन वैदविधाना-
श्चैति भावः ॥१६॥

(म) विदू इति । आदर्शगता दर्पणपतिता । क्वाया प्रतिबिम्बम्, वैपरीत्यं
न्यस्ययति वामत इति । वामतो भागात् दक्षिणा दक्षिणभागात्किंका, दक्षिणतो भागात्

काय-गणो-वाको एवं उपहारदाने देवतादिगेव नित्ये पृजा
करिने ताहावा, शाशुचित्त मानवदिगेव प्रति अवशुइ ससुष्टे इइय।
थाकेन . ए विषये विचावेव प्रयोजन कि ? ॥१७॥

अतएव यां, मातृगणके याईया पृजार उपहार दां ।

(स) विदूयक । सपे ! आमि याईव ना, अगु कोनओ लोकके
नियुक्त कर । कारण, वस्तुतः याह। देहेर वामभाग, दर्पणपतित प्रति-
बिम्बेर ताहा येमन दक्षिणभाग एवं याहा देहेर प्रकृत दक्षिणभाग,

বল্লভা অ, পুরিসা সস্বরন্তি । তা মণ্ডু, অলুঙ্কস্ব কালসপ্যস্ব
মূষিশ্চো বিষ অহিমুহাবদিদৌ বজ্রৌ দাণি' ভবিষ্যং । তুম'
ইধ উববিহ্যে কি' করিষ্যসি ? । [স]

চারু । ভবতু । তিষ্ঠ তাবত্ । অহ' সমাধি' নির্বর্ত-
য়ামি । [হ]

অন্যত্র, এতস্যাং প্রদীপবেলায়াম্ ইহ রাজমার্গে গণিকা বিটা: চেটা রাজবল্লভাভ্য পুরুষা:
সস্বরন্তি । তন্ মণ্ডুকুলুঅস্য কালসর্পস্য মূষিক ইব অভিমুগ্ধাপতিতৌ বধ্য ইদানী'
ভবিষ্যামি । ত্বমিহ উপবিষ্ট: কি' করিষ্যসি ? ।

বামা বামভাগাম্মিকা । তথা চ শরীরস্য যৌ বামভাগ: দর্পণপতিতপ্রতিবিম্বস্য স
দক্ষিণভাগো ভবতি যত্র দক্ষিণভাগ: দর্পণপতিতপ্রতিবিম্বস্য স বামভাগী ভবতীতি
দ্রষ্টব্যম্ । বিটা বচ্যমাণলক্ষণা:, চেটা মহাজনকিঙ্করা: । মণ্ডুকুলুঅস্য অর্থযিতু'
ভকমভিলষত: ।

অত্র গণিকা বিটার্থেটা রাজবল্লভাভ্য ইত্যনেন বসন্তসেনা-বিট-চেট-শকারাণা প্রবিশ:
সুচিত: । “নামুচিত' বিশত্ পাতম্” ইতি ভরতীক্ৰ: ।

(হ) চারু ইতি । সমাধি' মাথ' কালীনধ্যানজপাদিকম্, নির্বর্ত' যামি নিষাদ-
য়ামি । ততৌ গমিষ্যসীতি ভাব: ।

তাহা যেমন দর্পণপতিত প্রতিবিম্বের বামভাগ হয়, সেইরূপ আমার
সমস্তই বিপরীতভাবে পবিণত হয় । আবণ্ড কাবণ আছে—এই
প্রদোষকালে এই রাজপথে বেষ্ঠা, লম্পট, ভৃত্য ও বাজপ্রিয় পুরুষগণ
বিচরণ কবে । স্বতবাং ভেকনোভী কালসর্পের নিকটে মূষিকেব স্ত্রাব,
আমি কাহাবণ্ড সম্মুখে পড়িয়া এখন তাহাব বধ্য হইবে ? তুমি এখানে
বসিয়া কি করিবে ? ।

(হ) চারুদত্ত । হউক, তুমি থাক; আমি সায়ংসন্ধ্যা সম্পা-
দন করি ।

नेपथ्ये । तिष्ठ, वसन्तसेने ! तिष्ठ । [क्ष]

ततः प्रविशति विट-शकार-चर्टे रनुगम्यमाना वसन्तसेना । (क)

विटः । वसन्तसेने ! तिष्ठ तिष्ठ ।

किं त्वं भयेन परिवर्तितसौकुमार्या

नृत्यप्रयोगविशदौ चरणी क्षिपन्ती ।

उद्दिग्ध-चञ्चल-कटाक्ष-विस्मृष्ट-दृष्टि-

व्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि ? ॥१७॥

(क्ष) नेपथ्य इति । नेपथ्यात् विटस्योक्तिरियम् ।

(क) तत इति । विटशकारयोरलक्ष्यमुक्त साहित्यदर्पणे—

“मन्मोगर्हानसम्पदविटस्तु धृत्तः कर्त्तुं कर्दशक्तः ।

वेशीपचारकुशली वाक्मी मधुरोऽथ बहुमता गीष्ठाम् ॥”

“मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैर्यथैस युक्तः ।

सोऽयमनृदाभाता राज्ञः श्याल, शकार इत्युक्तः ॥”

वाङ्मयेन तात्व्यशकारपाठित्वादिवाच्य शकार इति मञ्जा । चर्टस्तु शकारस्य भृत्यः ।

किमिति । त्वं भयेन, परिवर्तितं त्यक्त सौकुमार्यं गमनकीमलता मन्थरगमन यथा सा, नृत्यप्रयोगे विशदौ दक्षी, चरणी, क्षिपन्ती सत्वरं पातयन्ती, उद्दिग्धा उद्दिग्धव्यञ्जका अतएव चञ्चलाः कटाक्षा यच्चिन् कर्म्मणि तदयथा स्थानथा विस्मृष्टा निश्चिन्ता दृष्टयो यथा सा तादृशी सती, व्याधस्य अनुसारेण पञ्चाङ्गावनेन चकिता ब्रह्मा, हरिणीव किं कथं यासि । अञ्जली नास्ति ते किमपि भयमिति भावः ।

अत्र श्रीती उपमालङ्कारः । तथा हरिणी याति त्वन्तु यासि इति पुरुषभेदान्

(क्ष) नेपथ्ये । थाम, वसन्तसेने । थाम ।

(क) तदनन्तरं वसन्तसेने । एवं तांश्वे पश्चात् पश्चात् विट, शकार ७
भूतोर प्रवेश ।

विट । वसन्तसेने ! थाम थाम ।

শকারঃ । চিহ্ন বশন্তশিণি ! চিহ্ন । [স্ব]
 কিং যাশি, ধাবশি, পলাশশি, পক্ষ্বলন্তী
 বাশু ! পশীদ বা মলিশশি, চিহ্ন দাব ।
 কামিণ দজ্জদি হু মে হলকং তবশী
 অঙ্কাললাশিপড়িটে বিম্ন ম'শস্বগুডে ॥১৮॥

(ম্ব) তিহ্ন বমন্তসৈনিক' । তিহ্ন ।

কি য়ামি, ধাবসি, পলায়সি, পক্ষ্বলন্তী
 বাসু । প্রমীদ, ন মরিষ্যসি, তিহ্ন তাবত্ ।
 কামিন টচ্যত স্বলু মে হৃদয় তপস্ব
 অঙ্কাললাশিপতিতমিব মামস্বগুডম্ ॥১৮॥

“লত্বেব রাজসে তান্বে ।” ইতি টপ'খীদাহতবত্ ভদ্রপ্রকমতা'দৌষ, ম চ 'য়াতা' ইতি
 পাঠেন সমাধেয় । 'য়াতা' ইত্যর্থাপি বর্জমান এব ক্রপ্রত্যয় ইতি নানুপপাদিত ।

বমন্তাতিলকা বচনম্ ॥১৩॥

কিমিতি । হে বাসু ! বাণ ! কি কথম্, য়ামি কদাচিত্ মন্ড গচ্ছসি
 কদাচিত্ পক্ষ্বলন্তী উন্মনস্কতয়া ত্রিন্যাসান্ স্ফালিতপদা সর্তা ধাবসি দ্রুত গচ্ছসি,
 পলায়সে কদাচিত্ত্ব লুঙ্কায়িতা গচ্ছসি, স্থিগ' গচ্ছ' ত্যাশয়ঃ । অব্যান্ প্রতি
 প্রসীদ । অবস্থানে'পি ন মরিষ্যসি, অতএব তিহ্ন তাবত্, যাবত্ কাল বয়' বক্রব্য
 ব্রম ইতি ভাবঃ । অঙ্কাললাশী কাঞ্চলদ্বাশিপুত্রং পতিত' মামস্বগুডমিব, তপস্ব
 শুভ্রম্, মে মম হৃদয়ম্, কামিন কামানলীন, দচ্যত স্বলু, অতএবায়মস্মাক' মহানান-
 যহ ইতি ভাবঃ ।

তুশি গমনেব কোমলতা (মন্দগমন) পরিত্যাগ কবিবা, নৃত্যকার্থে
 নিপুণ চরণযুগলকে নিক্ষেপ করতঃ, ব্যাধের অঙ্গসরণে সজ্জস্থ হবিণীব
 আয়, উদ্বিগ্নবাক্যক চঞ্চল কটাঞ্জে দৃষ্টিপাত করিয়া, ভয়ে কেন পলায়ন
 করিতেছে ? ॥১৭॥

चेटः । अञ्जुकं ! (१) चिद्ध चिद्ध । [ग]
 उत्ताशिता गच्छशि अन्तिका मे
 शंपुष्पपुच्छा [२] विश्व गिम्हमोरी ।
 ओवग्गदी शामिअभट्टके मे
 वस्से गडे कुक्कुडशावके व्व ॥१८॥

(ग) अञ्जुकं । तिष्ठ तिष्ठ ।

उत्ताशिता गच्छामि अन्तिका मे सम्पूर्णपत्रव यौष्ममयूरी ।

अववत्ताति भ्वासी भद्रार्की मे वने गत कुक्कुटशावक इव ॥१८॥

अत्र यथा कथाञ्चिदपमालङ्कार । 'माला स्यात् वाम' इति नाट्योक्तावसरः ।

'शकाराणां शकाराणां शकाराणां सम्प्रयोजयन्' इति साहित्यदर्पणात् शकारस्यैव शकाराणां भाषा । तान्त्र्यशकारवृत्तत्वादेवास्य शकाराणां म ज्ञा ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१८॥

(ग) चेट इति । अञ्जुकं । गणिकं । । 'नाट्यांती गणिकाञ्जुका' इत्यमरः ।

उत्ताशिता इति । मे मम अन्तिका ज्येष्ठा भगिनी प्रभुणा शकारिण काव्यमान तथा ज्येष्ठा भगिनीव मम माननीयत्वाशयः, सम्पूर्णौ वयसा परिपूर्णाभूतौ पक्षौ यस्याः सा, तद्देव विमारिचित्रशार्ङ्गम इतद्देहत्वादिति भावः, यौष्ममयूरीव तथैव कार्मिन् क्रशङ्गीभूतत्वादित्यभिप्रायः । यौष्मतापि न हि मयूराः क्रशता गच्छन्तीति द्रष्ट-

(१) शकार । थाम, वसन्तसेना । थाम ।

तुम्हिएदिके इदिके पाडिते पाडिते याइतेछ केन ? दोडाइतेछ केन ? एवः पनाइतेछ केन ? । वालिके । प्रसन्न इह, मबिबे ना, एकट् थाम । जलः काष्ठवाशिव मध्ये पतित गांसथण्डेव ग्राव आमार क्कुर इदय, कानानले दक्ख इहैतेछे ॥१८॥

(ग) भूता । ओहे वेश्ठा ! थाम थाम ।

(१) अञ्जुकं । (२) शंपुष्पपुच्छा ।

বিটঃ । বসন্তসেনি ! তিষ্ঠ তিষ্ঠ ।

কিং যাসি বালকদলীব বিকম্পমাণা

রক্তাংশুকং পবনলীলদশং বহন্তী ।

রক্তোত্পলপ্রকরকুটমলমুত্শ্চজন্তী

টঙ্কৈর্মনঃশিলগুহেব বিদার্যমাণা ॥২০॥

ব্যম্ । উচ্যাসঃ অস্যাঃ সজ্জাত ইত্যুচ্যাসিতা অতীবভীতা গচ্ছতি । অকারণমিতদিত
 भावः । तत्र हेतुमाह—वने गतः अरण्ये स्थितः, कुङ्कुटस्य स्वनामख्यातपक्षिविशेषस्य
 श्रावक इव, भद्रारको राजा राजैव प्रभावशालीत्यर्थः मं मम स्वामी प्रभुः, अववन्त्याति
 त्वदर्थं ससम्भ्रमं गच्छति ।

शकारभृत्यतया अस्यापि शकारवदेव शकाणी भाषा । तद्वद्वक्त्री च अतएवाव उपमासु
 अनौचित्यदोषः सहनीयः । “अनिका भगिनी ज्यं ष्ठा” इत्यमरः ।

इन्द्रवज्रा इत्थम्—“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” इति लक्षणात् ॥१९॥

किमिति । टङ्कैः पाषाणविदारणात्कैः विदार्यमाणा, मनःशिला अस्या अस्तीति
 मनःशिलाः अर्श आदित्वादिति स्त्रियामाप्रत्यय, सा चासौ गुहा चेति मनःशिलगुहा,
 कर्मधारय पूर्वपदपूर्वभावः । किञ्चित् मनःशिलमैव शब्दमाचक्षते । मनःशिलाविदारणं
 हि ततो रक्ता आभा प्रसवतीति मादृशं सङ्गच्छते । सा इव, रक्तोत्पलस्य यः प्रकारः

তুমি আমার জ্যেষ্ঠভগিনীব মত, স্ততরাং গ্রীষ্মকালে সম্পূর্ণপক্ষ।
 নয়রীর মত ভীত হইয়া অকারণ পলাইতেছ । বনস্থিত কুঙ্কটশিশুর গ্রায়,
 আমাব বাজতুল্য প্রভু (তোমাব জগ্ৰ) দৌড়াইতেছেন ॥১৯॥

বিট । বসন্তসেনা ! থাম থাম ।

টঙ্ক- (মাবল) দ্বাব। বিদার্যমাণ মনঃশিলার গুহাব গ্রায় রক্তোৎ-
 পলের মুকুলসমূহ নিপাতিত কবিতে করিতে এবং বায়ুকম্পিতাঞ্চল রক্তবর্ণ
 বস্ত্র ধারণ করিয়া নূতন কদলীর গ্রায় কম্পিত হইতে হইতে যাইতেছ
 কেন ? ॥২০॥

शकारः । चिद्ध वसन्तश्रेणि ! चिद्ध । [घ]
 मम मञ्जणमण्डलं मञ्जहं वद्धुप्रन्ती
 णिशि अ शञ्जणके मे णिह्मं आक्खिवन्ती [१] ।
 पश्लशि भञ्जभीदा पक्खलन्ती खलन्ती
 मम वशमणुजादा लावणशो व कुन्ती ॥२१॥

(घ) तिष्ठ वसन्तसेनिके । तिष्ठ ।

मम मदनमनङ्गं मन्मथं वर्द्धयन्ती
 निशि च शयनके मे निद्रामाक्षिपन्ती ।
 प्रसरसि भयभीता प्रखलन्ती खलन्ती
 मम वशमनुजाता रावणशो व कुन्ती ॥२१॥

समूहस्तस्य कुटुम्बलं गावष्टतं मुकुलवन्दम्, उत्सृजन्ती गमनवेगेन भूमौ पातयन्ती. तथा पवनेन वायुना लीलायञ्चलाः दशाः प्रान्तवर्द्धितस्य लसदाणि यस्य तत् तादृशम्, रक्तांशुकं लोहितवस्त्रम्, वहन्ती धारयन्ती, अतएव बालकदलीव नवीनरम्भायष्टिगिव, विकम्पमाना सती किं कथं यासि । नास्ति ते कम्पकारणमिति भावः ।

अत्र श्रौत्योरूपमयीर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । बालकदलीविति कम्पनांश्च एव सादृश्यमिति बालकदलीवत्यस्य यासीत्यनेन सम्बन्धाभावात् न पूर्ववद्गुणप्रक्रमतादीषः ।

“टङ्कः पाषाणदारणः” इत्यमरः । वसन्ततिलका वृक्षम् ॥२०॥

ममेति । मम मदनं मदनावेगम्, वर्द्धयन्ती रूपयौवनाभ्यामित्याशयः । निशि रात्रौ, शयनके शय्यायाम्, मे मम निद्राम्, आक्षिपन्ती खचिन्ताहारा आकर्षन्ती निवा-

(घ) शकार । थाम, वसन्तसेना ! थाम ।

तूमि আমার কামবেগ বর্দ্ধিত করিয়া, রাত্রিতে শয্যায় আমার নিজার ব্যাঘাত জন্মাইয়া, এখন পড়িতে পড়িতে ভয়ে পলাইতেছ ; তথাপি,

(১) পক্ষিযন্তী ।

विटः । वसन्तसेने !

किं त्वं पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती
व्यालीव यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ।

रयनीत्यर्थः, इदानीञ्च अस्मद्भयभीता प्रखलन्ती त्वया खलितपदा सती, प्रसरसि अपसृत्य अपसृत्य गच्छसि ; तथापि रावणस्य कुन्तीव, मम वशं धारणीयत्वेनाधीनताम्, अनुयाता प्राप्ता नास्त्यत्र सन्देह इति भावः ।

अत्र यथा वास्तविकसादृश्याभावान्नीपमालङ्कारः, पृथगर्थत्वाभावाच्च न “पखलन्ती खलन्ती” इत्यत्र यमकम्, तथैव उन्मत्तवदुद्दे श्याभावेन श्रौतुरुद्दे गाजनकतया रसापकर्षक-त्वाभावात् “मञ्जुमन्थङ्गं मञ्जुह” इत्यादौ नार्थगतपुनरुक्ततादीर्षः । अन्तग्रानुप्रासस्तु स्यादेव तर्ह्ये चित्रासत्त्वात् ।

शकारवचनस्य चेत्येव रीतिरालङ्कारिकनियमनिबद्धा । यथा पृथ्वीधरधृतम्—

“अपार्थमक्रमं व्यर्थं पुनरुक्तं हृतीपमम् ।

लोकन्यायविरुद्धञ्च शकारवचनं विदुः ॥”

युक्तिश्चात्रैयमवधेया—राज्ञो भोग्यवर्जिताभाता हि नाम शकारः । अतएव हि राजा परमवर्ष्वरेऽपि तन्निम्नत्वमेवाद्दरं दर्शयति, तेन चासौ महतीमेव दाधिकतामात्मनि पुष्पाति, अपरकर्तृकस्वभांगनीभोगमप्यक्लेशेन सहते, परमवर्ष्वरतया च उन्मत्तवदेव युक्तमयुक्तं वा अगणयन् यथा तथैव प्रलपति, यथेष्टं व्यवहरति आत्मनः प्रभुत्वमहिमानञ्च ख्यापयति, लोकञ्च तं घृणाभयाभ्यां पश्यति । अतएव च अश्याम्भाधिषिणि जने “अथ शकारवकारं भाषते” इति सादृश्यमुक्त्वा लोकवादः ।

अत्र च मञ्जुं इत्यादिकं पखलन्ती खलन्ती इति च पुनरुक्तम् । मञ्जुभीदा इति मञ्जुशब्दो व्यर्थः । लावण्यश्लेष कुन्ती इति च हृतीपमम् । एवमन्वयाद्युद्देश्यम् ।

मालिनी वृत्तम्—“ननमयययुतेयं मालिनी भौगिलीकः” इति लक्षणात् ॥२१॥

कुञ्जी येमन रावणेर वशतापन्न इहैयाछिलेन, सेहैरूपं तूमिओ आमार वशतापन्न इहैयाछ ॥२१॥

वेगादहं प्रविष्टतः पवनं निरुन्ध्यां (१)

त्वन्नियग्रहे तु वरगात्रि ! न मे प्रयत्नः ॥२२॥

शकारः । भावे ! भावे ! (ङ)

(ङ) भाव ! भाव !

किमिति । त्वम्, देवस्वरितपदन्धासैः, मम पदानि पदन्धासान्, विशेषयन्ती अति-
क्रामन्ती मस्योऽपि द्रुतं पदन्धासं कुर्वतीत्यर्थः, पतगेन्द्रात् गरुडात् भयेन अभिभूता,
व्याली सर्पौ इव, किं यासि गच्छसि ? । हे वरगात्रि । उत्तमशरीर । अहं वेगात्
प्रविष्टती धावितः सन्, पवनं वायुमपि, निरुन्ध्या निरोद्धुं शक्नुयाम्, किन्तु तव नियग्रहे
तद्दृष्टव वेगात् गत्वा बलपूर्वकधारणं मे मम प्रयत्नः प्रवृत्तिर्नास्ति ; कौमलाया बलप्रयोगी
नीचित इत्यतः स्वयमेवास्माकं मनोरथं पूरयति भावः ।

अथ पवननिरोधासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकृतिश्रीकृतिरत्नकारः, श्रौतौ उपमा च
अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा व्याली याति, त्वन्तु यासि इति पुरुष-
भेदाद्गणप्रक्रमतादीषः, स तु “यातीरगीव पतगेन्द्रभयाभिभूता” इति पाठेन समाधेयः ।

निरुन्ध्यामिति “समर्थनाशिक्षी” इति शक्त्यर्थे समनी ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२२॥

(ङ) शकार इति । भावयति चिन्तयति गूढतत्त्वमिति भावी विद्वान् । विटं प्रति
तत्सम्बोधनम् । “भावी विद्वान्” इत्यमरः ।

विट । वसन्तसेना । तूमि द्रुत पदक्षेपे आमार पदक्षेप अति-
क्रम करिष्वा, गरुडभयाभिभूत सर्पौव ग्राय केन याइतेछ ? आमि बेगे
धावित हईले, वायुकेओ आवरु करिते पारि, किञ्च ज्ञन्दरि ! बेगे
याइष्वा बलपूर्वक तोमाके धरिते आमार प्रवृत्ति हय ना ॥२२॥

(ङ) शकार । पण्डित ! पण्डित ! ।

(१) न रुन्ध्याम् ।

एशा नाणक-मूशि-काम-कशिका, मच्छाशिका लाशिका,
 गीसाशा, कुलणाशिका, अवशिका, कामश्श मञ्जूषिका ।
 एशा वेशवद्, सुवेशणिलया, वेशङ्गणा वेशिआ,
 एशे शे दशणामके मद्द कले, अज्जावि मं गेच्छदि ॥२३॥

एषा नाणक-मीषि-काम-कशिका, मस्याशिका, लासिका,
 निर्नाशा, कुलनाशिका, अवशिका कामस्य मञ्जूषिका ।
 एषा वेशवधुः, सुवेशनिलया, वेशाङ्गना, वेशिका,
 एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतानि, अद्यापि मा नेच्छति ॥२३॥

एषा इति । एषा दृश्यमाना, नाणक' मुद्राचिह्नतनिष्कादिक' मृषाति चौरय-
 तीति नाणकमीषी चौरः, तस्य काम' कामवेदनां कशति हिनस्ति रत्या निवर्त्तयतीति
 कशधातोः पचादित्वादचि स्वार्थे कप्रत्ययः स्त्रियामाप्रत्ययश्च । चौगदीनामेव प्रायेण
 वेद्यावद्भवत्वादिति भावः । तथा च दर्पण—“तस्कराः पण्डुका मूर्खाः दुःखप्राप्तधनालया ।
 लिङ्गिनश्चक्रकामाया आसां प्रायेण वल्लभाः ॥” मस्यान् अत्राति खादतीति मस्याशिका,
 वेद्यानां बाह्ये नैव मस्यमांसखादनादित्याशयः । लासिका नृत्यकारिणी । निर्निश्येन
 नाशः अधःपाती नरकगतिर्यस्याः सा । कुलं नायकवश स्ववशं वा पातकेन नाशय-
 तीति सा । अवशैव अवशिका प्रचुरदानेनापि कस्यापि वशतामनापन्ना । अयन्तु वेद्या-
 स्वभावः । कामस्य कामव्यवहारस्य, मञ्जूषिका पेटिका, यथा पेटिकायां वसनाभरणदिक'
 स्थाप्यते, तथैव वेद्यायां सर्वे कामव्यवहारा विधात्रा स्थाप्यन्त इति भावः । एषा वेद्यस्य
 वेद्यालयस्य बधुः स्त्री वसन्तसेना सुवेशानां वसनभूषणादिभिः श्रीभनवेशानां निलया आश्रयी-
 भूता । तथा वेद्यस्य वेद्यालयस्य अङ्गना स्त्री तथा त्रिशति कामिनश्चित्तमिति वेद्याका ।
 मया एतानि अस्या वसन्तसेनायाः, दश नामकानि कृतानि पठितानि ; अद्यापि इदानी-

এই বেঙ্গালয়ের বধু—চৌরগণের কামনাশিনী, গুণ্ণভোজিনী, নৃত্য-
 কারিণী, নিশ্চিত নরকগামিনী, নায়কগণের কুলনাশিনী, সকলের অবশ্য,

विटः । प्रसरसि भयविल्लावा किमर्थं
प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपाश्या ।
विट-जन-नख घट्टितेव वीणा
जलधर-गर्जित-भीत-सारसीव ॥२४॥

मपि मा न इच्छति रमण्येति शेषः । तथा च दशनामादिपाठे देवतापि तुष्यति पाठ-
कस्य मनोरथ पूरयति च, इत्यन्तु न ; सूतगा महद्विदमनुचितमिति भावः ।

“नाणकम् (ल्ली) मुद्राचिह्नितनिष्कादि” इति शब्दकल्पद्रुमः । “वैशी वैश्याजन-
समाश्रयः” इत्यमरः । वैश्वधूरिति निर्देशमात्र न तु नामान्तर्गतम् । अतएव
नैकादशनामापत्तिः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२३॥

प्रसरसीति । वंशेन गमनान् प्रचलिताभ्या कुण्डलाभ्यां घृष्टी गच्छथीः पान्थी यस्याः
सा, अतएव विटजनस्य कलाकुशललोकस्य नखैः घट्टिता सन्नाडिततन्त्री वीणा इव, तथा
जलधरगर्जितेन मेघगर्जनेन भीता, सारसी पक्षिणीव, भयंन विल्लावा विल्लावा सती, किमर्थं
प्रसरसि पलायसे अपसरति च , नास्ति ते भयकारणमिति भावः ।

अत्र मालीपमालङ्कारः ।

पुष्पिताया वृत्तम्—“अयुजि न युगरेफती यकारो युजि च नञौ जरगाश्च पुष्पिताया”
इति लक्षणात् ॥२४॥

कामेव पेटिका (पेटरा), सूबेशेव आधाव, बेञ्जालयेव वमणी एवं
युवकगणेर चित्तप्रवेशिनी । এই আমি ইহাব দশটী নাম কবিলাম
(দশ নামের স্তব পাঠ কবিলাম), এখনও আমাকে ইচ্ছা করিতেছে
না ! ॥২৩॥

বিট । কর্ণের কুণ্ডল দুইটা চলিতে থাকিয়া তোমার গণ্ডুঘয়ের পার্শ্ব
ঘর্ষণ করিতেছে ; এই অবস্থায় তুমি, ভয়ে বিহ্বল হইয়া, নৃত্যগীতাভিজ্ঞ

শকার: । ভাণজ্ঞপ্ণন্তবহুভূষণশহ্মিশশং
 কিং দৌবদৌ বিষ্ম পলাশ্মশি লামভীদা ।
 এশে হলামি শহশক্তি জধা হণুমৈ
 বিশ্শাবশুশ্শ বহিষ্ণিং বিষ্ম তং শুভহ্ ॥২৫॥
 চেট: । লামিহি ঞ লাম্রবল্লহং তো ক্বাহিহি মচ্ছমংশকং ।
 এদেহি মচ্ছমংশকেহি শূণাশ্ম মলশ্মং ঞ শেবন্তি ॥২৬॥

ভাণজ্ঞপ্ণন্তবহুভূষণশহ্মিশশং

কি দ্রৌপদীব পলায়সে রামভীতা ।

এষ হরামি সহসেতি যথা হনুমান্

বিশ্বাবসীভং গিনীমিব তা সুভদ্রাম্ ॥২৫॥

রময় চ রাজবল্লভং তত: খাদিষ্যসি মতস্যমাংসকম্ ।

এতাভ্যাং মতস্যমাংসাভ্যা শ্বানী মৃতকং ন সেবন্ ॥২৬॥

ভাণ ইতি । 'ভাণজ্ঞপ্ণন্ত' ইত্যেবংরূপী যৌ বহুনাং ভূষণানা শব্দে লৈন মিত্রং
 যুক্তং যথা স্যান্যথা, রামভীতা দ্রৌপদীব কিং কথং পলায়সে । ইতি হতীপমম্ । এষ:
 অহম্, যথা হনুমান্, বিশ্বাবসী: সিদ্ধজাতীয়নৃপতিবিশেষস্য ভগিনীং তাং প্রসিদ্ধাং সুভদ্রা-
 মিব, সহসা সপদি ত্বাং হরামি ইতি । ইদমপি হতীপমম্ । যথা 'ইবেতি পুনরুক্তম্'
 ইতীতি ব্যর্থম্ ।

বসন্তলিলাকা হচম্ ॥২৫॥

লোকের নখসস্তাড়িত বীণার আয় এবং মেঘগর্জনে ভীত সারসপক্ষিণীর
 আয় কি নিমিত্ত সরিয়া যাইতেছে ? ॥২৪॥

শকার । বহুতর অলকারের ঝঞ্ ঝঞ্ শব্দ হইতেছে এই অবস্থায়
 তুমি, রামভীত দ্রৌপদীর আয় কেন পলায়ন করিতেছে ? যেমন হনুমান্

विटः । भवति ! वसन्तसेने !

किं त्वं कटीतटनिवेशितमुद्गहन्ती
ताराविचित्ररुचिरं रशनाकलापम् ।
वक्त्रेण निर्मथितचूर्णमनःशिलेन
वस्ताङ्गुतं नगरदैवतवत् प्रयासि ॥२७॥

रमयेति । राज्ञो वल्लभं श्यालत्वात् प्रियम् । एतेनास्थितमत्वं ध्वनितम् । रमय रमयेन आनन्दय । ततः कारणात्, मत्स्यमांसं खादित्यसि ; अस्यानुग्रहादिति भावः । मत्स्यमांसन्तु वेद्यानामतीव प्रियमिति प्रागेवोक्तम् । एताभ्याम्, अस्य गृहस्थिताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां हेतुभ्याम्, श्वानः कुर्कुराः, सृतकं श्वं न सेवन्ते अन्यत्र गत्वा न खादन्ति । अस्य गृहे एतावन्ति मत्स्यमांसानि विद्यन्ते येषां भक्षणं पूर्णोदराः कुर्कुरा अन्यत्र गत्वा श्वमांसानि न खादन्तीति सूचितम् । नीचयोग्यमेवोक्तमिदम् ।

“प्रतिपादं चतुर्दशमात्रत्वात् मात्रा समकं ह्रन्द्ः” इति पृथ्वीधरः । किन्तु तृतीय-पादस्य षोडशमात्रत्वदर्शनेऽपि “द्वि” “के” इत्येकारद्वयस्य लघुत्वस्वीकाराच्चतुर्दशमात्रत्व-सिद्धिः । तथा चोक्तम्—

“ए-ओ-कारौ हलन्तस्थौ शुद्धौ वाप्यपदान्वितौ ।

दीर्घात् परौ लघु स्याता ह्रन्दीनिचितिभाषया ॥” इति ॥२६॥

किमिति । कटीतटे निवेशितं स्थापितम्, ताराभिर्निजवाकारचिह्नैः, विचित्र आशयर्थः अतएव रुचिरी मनीहरस्तम्, रशनाकलापं काञ्चीरुपभूषणम्, उद्गहन्ती धार-

विश्रावस्वर भगिनी सेई सुभद्रादेक ह्वण कविगाछिन, आमिणु सेईरूप
ह्ठां तोमाके ह्वण करिव ॥२५॥

भृत्य । राजार प्रियजनैर सङ्गे तूमि क्रीडा कर, ताहा हईले
तूमि मंश-मांस खाईते पारिबे । (ईहार बाडीर) मंश-मांसे सङ्घट
हईया कुकुरगुलि आर शबेर धारे याय ना ॥२७॥

শকার: । অন্নোহি চণ্ড' অহিশালিঅন্তী
 বস্বে (১) শিশ্বালী বিষ কুকুলেহি' ।
 পলাশি শিগ্ধ' তুলিদ' শবেগ'
 শবেগ্ণ' (২) মে হলঅ' হলন্তী ॥২৮॥

অস্মাভিশ্চন্ডমভিসার্থ্যমাণা বনে শ্ৰগালীব কুকুরৈ:

পলায়সে শীঘ্র' ত্বরিত' সবগ' সহন্ত' মে হৃদয়' হরন্তী ॥২৮॥

যন্তী, তথা নির্মথিতা নির্মথ্য আমর্হ্ণ লিপ্তা চূর্ণা চূর্ণভূতা মনঃশিলা যব তাড়শন, বক্রাণে মুখিনে উপলক্ষিতা তং বক্রা ভীতা সতী নগরদেবতবৎ নগরাধিদেবতা ইব, অল্পতম্ আশ্চর্য্যং যথা স্যাৎ তথা কিং কথং প্রয়াসি গচ্ছসি ; নাস্তি তং ভয়কারণমিতি ভাব: ।

অত্র তদ্ব্রিতগতা শ্রীতী উপমালঙ্কার: । তথা পূর্ব্ববদেব ভয়প্রকরমতাদৌষ:, সৌপ্তি চ 'প্রয়াসি' ইত্যত্র 'প্রয়াতা' ইতি পাঠেন সমাধেয়: ।

"কলাপী ভূষণে বহ্নে নৃশীরে সহতেঃপি চ" ইতি বিশ্ব: । বসন্ততিলকা বসন্ত ॥২৩॥

অস্মাভিরিতি । বনে কুকুরৈ: শ্ৰগালীব, অস্মাভিশ্চন্ড' তৌত্র' যথা স্যাত্থা অমিসার্থ্যমাণা অনুধাব্যমালা ত্বম, হন্তেন মূলবন্ধনেন সহীতি সহন্তম, মে মম হৃদয়' হরন্তী সৌন্দর্য্যেণাকর্ষন্তী সতী, শীঘ্র' পলায়সে কিমর্থমিতি শিষ: । ত্বরিত সবগ-মিতি পুনরুক্তম্ ।

ইন্দ্রবজ্রীপিন্দ্রবজ্রুথীর্মেলনাদুপজাতির্হ' তম ॥২৮॥

বিট । বসন্তসেনা ! তুমি কটিদেশে স্থাপিত, নক্ষত্রমালায় চমৎকারী ও মনোহর কাঞ্চীদাম ধারণ কবিতেছ এবং মনঃশিলা চূর্ণ করিয়া তাহা মুখে লেপন কবিয়াছ, এই অবস্থায় ভীত হইয়া, নগরের দেবতার আশ্রয় অন্বেষণে গমন করিতেছ কেন ? ॥২৭॥

(১) বস্বে । (২) শবেগ্ণ' ।

বসন্ত । পল্লবচা ! পল্লবচা ! পরহৃদিএ ! পরহৃদিএ ! । (চ)

শকার: । সময়ম্ । ভাবে ! ভাবে ! মনুশ্শে ! মনুশ্শে ! । (ছ)

বিট: । ন ভেতব্যং ন ভেতব্যম্ ।

বসন্ত । মাহবিএ ! মাহবিএ ! । (জ)

বিট: । সহাসম্ । মূৰ্ছ ! পরিজনোঃন্বিষ্যতি । (ঝ)

(চ) পল্লবক । পল্লবক । পরিভৃতিকে । পরিভৃতিকে ।

(ছ) ভাবে ! ভাবে ! মনুশ্শে ! মনুশ্শে । (জ) মাধবিকে ! মাধবিকে ।

(চ) বসন্ত ইতি । পল্লবতল্যপাটনবর্ণদেহলাত্ পল্লবকো নাম দাসঃ, তথা পরভৃতিকা কীকিলা তচ্চুল্যককৃষ্ণস্বরাশালিত্বাৎ পরভৃতিকা নাম দাসী । সময়বাপি সঞ্জায়া কপ্রত্যয়: ।

(ছ) শকার ইতি । মনুশ্শে বসন্তসীনায়া: সহায়ভূত ইত্যর্থ: । কথমন্যথা তৎসম্বোধনমুপপদ্যত ইत्याশয়: । অতএব চ তৎকর্তৃকস্বাক্রমণশব্দয়া সময়ত্বম্ ।

(জ) বসন্ত ইতি । মাধবী বসন্তস্তচ্চুল্যলীভনীযলাত্ মাধবিকাপি নাম দাসী ।

(ঝ) বিট ইতি । পরিজনী মূল্যবর্গ:, ন তু রক্ষিত্য ইত্যর্থ: । অতী নাজি তে ময়কারণমিতি ভাব: ।

শকাব । বনেব ভিতবে কুকুরগুলি যেমন শৃগালীর পিছনে পিছনে ধাবিত হয়, আমবাও সেইরূপ তোমাব পিছনে পিছনে তীব্র বেগে ধাবিত হইয়াছি । তুমি মূলবন্ধনেব সহিত আমার চিত্তকে আকর্ষণ কবতঃ বেগে পলায়ন করিতেছ কেন ? ॥২৮॥

(চ) বসন্তসেনা । পল্লবক ! পল্লবক ! পরভৃতিকা ! পরভৃতিকা ! ।

(ছ) শকার । (ভয়েব সহিত) পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! মাহুষ ! মাহুষ ! ।

বিট । ভীত হইও না, ভীত হইও না ।

(জ) বসন্তসেনা । মাধবিকা ! মাধবিকা ! ।

শকার: । ভাবে ! ভাবে ! ইত্যিমাং অশ্বেশদি ? । (অ)

বিট: । অথকিম্ । (ট)

শকার: । ইত্যিমাণং শব্দং মালেমি শূলে হগে । (ঠ)

বসন্ত । শব্দমবলোক্য । হৃদ্বী ! হৃদ্বী ! কথং পরিজনো বি পরি-
ব্ধো । এতয় মএ অপ্যা সম্ভং জীব রক্তিদব্বো । (ড)

বিট: । অন্বিষ্যতামন্বিষ্যতাম্ । (ড)

(অ) ভাব ! ভাব ! স্থিয়মন্বিষ্যতি ? ।

(ট) স্ত্রীণাং শব্দং মারযামি, শূরীঃহম্ ।

(ড) হা ধিক্ হা ধিক্ ! কথং পরিজনোঃপি পরিষ্যত: । অত্র ময়া শাস্তা
স্বয়মেব রচিতব্য: ।

(ট) বিট ইতি । অথকি' তদেব সত্যমিত্যর্থ: । "অঙ্গীকারোপি আথকিম্"
ইতি হৈম: ।

(ড) বসন্ত ইতি । পরিষ্যত: প্রগাঢ়ান্বকারবশাৎ সঙ্কভাষাত্ প্রচ্যুতৌ দূরে
স্থিত ইত্যর্থ: ।

(ড) বিট ইতি । তথাপি অস্মাক' মনীরঘপূরণমন্তরেণ তব নাস্তি নিস্তান
ইत्याশয়: ।

(অ) বিট । (হাশ্বের সহিত) মূর্খ ! পরিজনদিগকে খুজিতেছে ।

(এ) শকার । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! স্ত্রীলোক খুজিতেছে ? ।

(ট) বিট । হাঁ ।

(ঠ) শকার । আমি বীর পুরুষ, শত স্ত্রীলোক মারিতে পারি ।

(ড) বসন্তসেনা । (শূণ্য দেখিয়া) হায় ! হায় ! (অঙ্ককার-
বশত:) পরিজনগণ দূবে রহিয়া গিয়াছে । এখন আমার আপনাদ্বারাই
আপনাকে রক্ষা করিতে হইবে ।

শকার: । বসন্তশিণি ! বিলব বিলব পরহুদিশ্নং বা পল্ল-
বশ্নং বা শব্বং বা বসন্তমাশ্নং । মএ অহিশালিশ্নন্তীং তুমং কো
পলিত্তাঙ্কশ্শদি ? । (ণ)

কিং ভীমশিণে জমদগ্নিপুত্রে কুন্তীশুদে বা দশকন্ধলে বা ।

এশি হুগে গেণ্হিশ্ন কেশহস্তে দুঃশাসনশ্শাশুকিদিং কলেমি ॥২৫॥

(ণ) বসন্তসেনিকে । বিলপ বিলপ পরিভৃতিকাং বা, পল্লবকং বা, সর্বং বা বসন্ত-
মাসম্ । ময়া ঐমিসার্থমাশ্ণা ত্বা ক: পরিবাস্যতে ? ।

কিং ভীমসেনী জমদগ্নিপুত্র: কুন্তীসুতী বা দশকন্ধরী বা ।

এধোঃহুং গৃহীত্বা কেশহস্তে দুঃশাসনশ্শানুকৃতিং করোমি ॥২৫॥

(ণ) শকার ইতি । পরিভৃতিকা কীকিলাম্, পল্লবকং কিসলয়ম্, সর্বং তত্শত্
সহায়সমেতং বসন্তমাসং চৈবম্ । “পল্লবশ্চা । পল্লবশ্চা ।” ইত্যাদের্বসন্তসেনানুকৃত-
সম্বোধনস্য দ্বিতীয়ার্থমাदाय সীপহাসীক্টিরিয়ম্ । ঐমিসার্থমাশ্ণা ধারণেচ্ছয়া
অনুধাত্ব্যমানাম্ ।

কিমিতি । ভীমসেন: কিং পরিবাস্যতে ? ইত্যন্বয়: কথমপি নেত্যর্থ: । এব-
মন্বদ্বাপি । জমদগ্নিপুত্র: পরশুরাম: । কুন্তীসুত উক্তভীমসেনাদন্বী যুধিষ্ঠির: অর্জুনী
বা । দশকন্ধরী রাবণী বা । এধোঃহুং তব কেশহস্তে কেশকলাপি গৃহীত্বা দুঃশাসনস্য
দ্রীপদীকেশয়হস্তকারিণ্য ইত্যাদয়: । অনুকৃতিং বস্ত্রহরণাত্মকমনুকারণং করোমি ।

ইন্দ্রবজ্রা ব্রহ্মম্ ॥২৫॥

(ট) বিট । অশ্বেষণ কর, অশ্বেষণ কর ।

(ণ) শকার । বসন্তসেনা ! পরিভৃতিকাকে, অথবা পল্লবককে, কিংবা
সমস্ত চৈত্রমাসকে (ডাকিয়া) বিলাপ কব বিলাপ কর । আমি অহুসরণ
করিতেছি, এ অবস্থায় তোমাকে কে রক্ষা করিবে ? ।

কি ভীমসেন ? কিংবা পরশুরাম ? অথবা অর্জুন ? না রাবণ ? ।

मृच्छकटिकम् ।

णं पेक्व, णं पेक्व । (त)

अशी श्रुतिकवे, बलिदे अ मत्यके,

कप्ये म शीशं उद मालएम वा ।

अलं तवेदेण पलाइदेण

मुमुक्खु जे होदि, ण शे क्खु जीअदि ॥३०॥

वसन्त । अज्ज ! अबला क्खु अहं । (थ)

(त) ननु प्रेक्षस्व ननु प्रेक्षस्व ।

अभिः सुतीक्ष्णी बलितश्च मस्तकं

कृन्तामः शीर्षम्, उत मारयामी वा ।

अलं तवैतेन पलायितेन

मुमुर्षुर्यो भवति, न स खलु जीवति ॥३०॥

(थ) आर्य्य । अबला खलु अहम् ।

(त) नन्विति । प्रेक्षस्व परीक्षस्वेत्यर्थः ।

असिरिति । सुतीक्ष्णः असिर्मम च तरवारी वर्त्तत इति शेषः, तव च मस्तकं बलितं रक्षितं धृतमस्तीत्यर्थः, अतएव तत् शीर्षं मस्तकं कृन्तामश्चिन्दुः । उत मारयामी वा इति पुनरुक्तम् । एतेन तव पलायितेन पलायनेन अलम् । तत्र कारणमाह मुमुर्षुरिति । तथा च त्वं मुमुर्षुरसि, अतएव न जीविष्यसीति भावः ।

अत्र प्रथमे पादे वंशस्थविलम्, द्वितीये इन्द्रवंशा, तृतीये इन्द्रवज्रा; चतुर्थे च पुनर्वंशस्थविलमिति उपजातिर्हन्तम् । “इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जाति-
श्चिदमेव नाम” इत्यभिधानात् ॥३०॥

‘এই আমি তোমার কেশকলাপ ধারণ করিয়া, দুঃশাসনের অলুকাবণ করি-
তেছি ॥২৯॥

(ত) ওহে দেখ, ওহে দেখ ।

विटः । अतएव प्रियसे । (द)

शकारः । अदो ज्जो व ण मालीअशि । (घ)

वसन्त । खगतम् । कधं अणुणओ वि शे भअं उप्पादेदि ।

भोदु, एव्वं दाव । प्रकाशम् । अज्ज ! इमादो किं पि अलङ्करणं
तक्कीअदि ? । (न)

(घ) अतएव न मार्यसे ।

(न) कथमनूनयोऽप्यस्य भयमुत्पादयति । भवतु, एवं तावत् । आर्य्य ! अस्मान्
किमप्यलङ्करणं तर्क्यते ? ।

(घ) वसन्त इति । अतएव न नियङ्गीतव्या स्त्रीनियहस्य नितरामन्यायत्वादिति
भावः ।

(द) विट इति । अतएव अशलात्वादेव प्रियसे अनिगृह्य केवलं गृह्यसे त्वम-
स्माभिरिति शेषः । रमणार्थमिति भावः ।

(न) वसन्त इति । अस्य लोकद्वयस्य अनूनयोऽपीत्यन्वयः । एवं वक्ष्यमाण-
प्रकारम् ; अभिधाय निवर्त्तयामीति शेषः । अस्मात् जनात् मम सकाशादित्यर्थः ।
तर्क्यते अपहृत्कार्यत्वेन सम्भाव्यते । कश्चिदलङ्कारं दत्त्वापि निवर्त्तयितुमियमुक्तिरिति
दीप्यम् ।

आमारुओ अतितीक्ष्ण तरवारि रहियाछे, तूमिओ मस्तक धारण करि-
तेह , अतएव तोमाव सेई मस्तकच्छेदन करिव किंवा मारिया फेलिव ।
सूतरां तोमार এই पलायने प्रयोजन नाई । ये लोक मुम्बू हय,
से बाँचे ना ॥७०॥

(घ) वसन्तसेना । आर्य्य ! आमि स्त्रीलोक ।

(द) विट । सेईज्जुई त तोमाके धरितेहि ।

(घ) शकार । এইज्जुई त तोमाके मारिया फेलितेहि ना ।

বিট: । শান্তম্ । ভবতি ! বসন্তসেনে ! ন পুষ্পমৌষ-
মর্হতি উদ্যানলতা । তত্ ক্লতমলঙ্করণৈ: । (প)

বসন্ত । তা কিং খলু দাণি ? । (ফ)

শকার: । হৃগে দেবপুলিশে মনুষ্যে বাসুদেবকে কাম-
ব্ৰুদব্যে । (ব)

(ফ) তত্ কিং খলু ব্রুদানীম্ ? ।

(ব) অহং দেবপুরুষো মনুষ্যো বাসুদেব: কাময়িতব্য: ।

(প) বিট ইতি । শান্ত তর্বেদৃশ্চ বাক্যং নিহতং ভবলিত্যর্থ: । পুষ্পমৌষ-
ক্লমুমচৌর্থ্যম্ । শ্রীহানিসম্ববাদিতি ভাব: । ক্লতম্ অলম্ । ন বয়মলঙ্কারপ্রার্থিন
ব্রত্যাশয়: । অত্র সমাদপ্রস্তুতাত্ পুষ্পমৌষাত্ প্রস্তুতস্য সমস্য অলঙ্করণাপহরণস্য প্রতীতি-
ব্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কার: ।

(ফ) বসন্ত ইতি । কিং খলু প্রযোজনং মম ধারণেন মারণেন বা ভবতীরিতি শিষ: ।

(ব) শকার ইতি । অত্র দেবপুরুষো বাসুদেবক ইতি পদব্ৰহ্মমণ্ডনর্থম্, শকারি
তযৌরর্থস্থাপনতল্লাত্ ।

(ন) বসন্তসেনা । (স্বগত) হায় ! ইহাদের অল্পনয়ও যে ভয়
জন্মাইতেছে । ইউক, এইরূপ (বলিয়া ইহাদিগকে নিবৃত্ত কবি) ।
(প্রকাশে) আর্ষ্য ! এই ব্যক্তি হইতে কোন অলঙ্কার লইবেন বলিয়া
মনে করিতেছেন কি ? ।

(প) বিট । ওরূপ বলিও না । বসন্তসেনা ! উদ্ভানের লতা
পুষ্পাপহরণ সহিতে পাবে না । স্ততরাং অলঙ্কারের কোন প্রয়োজন
নাই ।

(ফ) বসন্তসেনা । তবে আমাকে ধরিয়া বা মারিয়া আপনার
ফল কি ? ।

वसन्त । सक्रीडम् । सन्तं सन्तं । अवेहि, अण्णं
मन्तेशि । (भ)

शकारः । सहस्रतालं विहस्य । (१) भावे ! भावे ! पेक्व
दाव । अन्तलेण शुशिशिद्धा एशा गणिकादालिन्ना णं । जेण
मं भणादि, एहि शन्तेशि किलिन्तेशि त्ति । हगे गामन्तलं ण
णगलन्तलं वा ण गड्ढे । अज्जुके ! (२) शवामि भावण्ण शीशं,
अत्तण्णकेहिं पादेहिं । तव ज्जेव पञ्चाणुपाञ्चआए आहिण्णन्ते
शन्ते किलिन्ते छि संवुत्ते । (म)

(भ) शान्तं शान्तम् । अपेहि, अनार्थं मन्त्रयसि ।

(म) भाव । भाव ! प्रेक्षस्व तावत् । अन्तरेण सुस्निग्धा एषा गणिकादारिका
ननु । येन मां भवति—एहि, शान्तोऽसि, क्षान्तोऽसि । अहं न यामान्तरं न नगरा-
न्तरं वा गतः । अज्जुके । शपे भावस्य शीषंम्, आत्मीयाभ्यां पादाभ्याम् । तवैव
पथानुपशिकया आहिण्डमानः, शान्तः क्षान्तोऽस्मि संवृत्तः ।

(भ) वसन्त इति । शान्तं शान्तं तर्बदृशं वाक्यम्, सर्वथा निवृत्तं भवत्वित्यर्थः ।
अपेहि दूरं गच्छ, अनार्थम् असम्भीचितम्, मन्त्रयसि ब्रवीषि ।

(म) शकार इति । अन्तरेण अन्तःकरणेन, सुस्निग्धा मां प्रति अतीवस्निग्धकारिणी ।

(व) शकाव । आमि देवपुरुष, मरुश्च ७ वासुदेव । सूत्ररां
आमाके भजना करिते हईवे ।

(ड) वसन्तसेना । (क्रोधेव सहित) षड्रूप बलिबेन ना ; षड्रूप
बलिबेन ना । दूर हडन, असन्तोष यो ग्य कथा बलिबेन ।

(१) सतालिकं विहस्य ।

(२) अज्जु !

বিটঃ । স্বগতম্ । অয়ে ! কথং শান্তমিত্যভিহিতৈ শ্রান্ত
 ইত্যবগচ্ছতি মূৰ্খঃ । প্রকাশম্ । বসন্তসেনে ! বৈশ্বাসবিরুদ্ধ-
 মভিহিতং ভবত্যা । পশ্য—(য)

ননু নিশ্চিতম্ । অজ্ঞকে । গণিকে । আক্ৰীয়াভ্যা স্বকীয়াভ্যাম্, পাদাভ্যা ভাবস্য
 বিটস্য, শীর্ষং মল্লকং স্পৃষ্ট্বিতি শিষঃ, শপে শপথং করোমি । কিং তদিত্যাহ—তবৈতি ।
 পশ্যানুপশ্বিকয়া পশ্যান্ পশ্যান্ গত্যা, প্ৰদ্বীদরাদিত্যাত্ সাধু । আহিচ্ছমানী ঘাবন্ ।

যামলক্ষণমাহ মার্কাঙ্ঘ্রিযপরাণম্—

“তথা শূদ্রজনপ্রায়া সুসমৃদ্ধক্ৰোধীশ্বলা ।

স্বেদীপয়ীগমুমর্থ্য বসতযামসংজ্ঞিকা ॥”

নগরলক্ষণমুক্তমমরকীৰ্ণটীকায়াং রঘুনাথিন—

“দেবতায়তনৈশ্চিবৈ : প্রাসাদাপণবৈশ্রমভিঃ ।

নগরং দর্শয়িত্বিহান্ রাজমাগে’শ্চ শ্রীমনৈঃ ॥”

(য) বিট হ্রিত । বৈশ্বৈ বৈশ্বালয়ে যৌ বাসস্তুস্য বিরুদ্ধং “সন্ত সন্ত” ইত্যাদিক-
 মিত্যর্থঃ । তথা চ যদি ত্বমেবমেব সতী ভবসি তদা কথং বৈশ্বালয়ে বসসীতি ভাবঃ ।

(ম) শকাব । (হাতে তালি দিবা হাশ্ব করিয়া) পণ্ডিত !
 পণ্ডিত ! দেখুন একবার । এই বৈশ্বাব মেয়ে, মনে মনে আমাকে খুব
 ভাল বাসিতেছে, যে হেতু, আমাকে বলে—“আম্বন, শ্রীশ্ব হইয়াছেন,
 ক্লাস্ত হইয়াছেন । আমি ত গ্রামান্তরেও যাই নাই, নগরান্তরেও যাই
 নাই ।” ওহে বৈশ্বা ! আমি, এই পণ্ডিতের মাথাব ও নিজের পায়ের
 শপথ করিতে পারি যে, আমি তোমারই পিছনে পিছনে দৌড়াইতে
 দৌড়াইতে শ্রীশ্ব ও ক্লাস্ত হইয়া পড়িয়াছি ।

(য) বিট । (স্বগত) কি আশ্চর্য্য ! ‘শান্ত’ এইরূপ বলিয়াছে,
 তাহাতে মূৰ্খ বেটা ‘শ্রীশ্ব’ এইরূপ বুঝিয়াছে ; বসন্তসেনা ! তুমি বৈশ্বা-
 লয়ে বাস করার বিরুদ্ধ কথা বলিয়াছ । দেখ—

तरुणजनसहायश्चिन्त्यतां वेशवासः
विगणय गणिका त्वं मार्गजाता लतेव ।
वहसि हि धनहार्यं पण्यभूतं शरीरं
सममुपचर भद्रे ! सुप्रियं चाप्रियञ्च ॥३१॥

तरुण्यंति । तरुणजना एव सहाया रतिबन्धुत्वेन सहचरा यव स तादृशः, आत्मनः
वेशे वेश्यालये वासश्चिन्ताताम् । चिन्तयित्वा च अन्धानपि तरुणजनान् रतिबन्धुन् कुरु
इत्याशयः । मार्गे पथि जाता लतेव त्वं गणिका सर्वभोग्या वेश्या इति विगणय विचारय ।
सुतरामन्वाकमपि भोग्यत्वे तव बाधा नीचितेत्यभिप्रायः । तथा धनेनैव हार्यं युष्कदान-
मात्रेणैव याञ्छाम्, अतएव पण्यभूतं हि विक्रीयद्रव्यतुल्यमेव शरीरं वहसि धारयसि । अत-
एव हि भद्रे ! सुप्रियं रूपादिना अत्यन्तप्रीतिकरञ्च, अप्रियं कर्कशवादित्वादिना अप्रीति-
करञ्च जनम्, समं तुल्यमेव, उपचर भज । तथा च कर्कशवादित्वेनाप्रियत्वेऽपि
उद्दे श्ययुष्कदादत्त्वाद्दन्धानपि भजेति भावः ।

अत्र चतुर्थचरणार्थं प्रति तृतीयचरणगतवाक्यार्थस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम्, “सुप्रियञ्चाप्रियञ्च” इति अप्रस्तुतात् जनसामान्यात् प्रस्तुतयोर्विद्वेषकारयोः
प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा च, अनयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ; सोऽपि पुनः प्रागुक्तोपमया
संश्लेष्यते । तथा “चिन्त्याताम्” इति कर्मणि प्रत्ययं प्रकृत्य “विगणय” इत्यादिकर्तृ-
प्रत्ययाभिधानात् भयप्रक्रमतादीषः ; स तु “अर तरुणसहायं वेशवासं स्वकीयम्” इति
प्रथमचरणपाठेन समाधियः ।

“वेशी वेश्याजनसमाश्रयः” इत्यमरः । मालिनी वृत्तम् ॥३१॥

বেশ্যালয়ে বাস, তাহাতে যুবকগণই সহচর হয়, ইহা চিন্তা কর ।
পথে উৎপন্ন লতার গায় তুমি বেশা, ইহাও গণনা কর । বিক্রম
ক্রোরই তুল্য, তুমি ধনহার্য দেহ ধারণ করিতেছ ; সুতরাং হে ভদ্রে !
অত্যন্তপ্রিয় ও অপ্রিয়জনকে সমানভাবে ভজনা কর ॥৩১॥

অপি চ, (২)

বাপ্যাং স্মাতি বিচক্ষণো হিজবরো মূর্খোঽপি বর্ণাধমঃ ,
ফুল্লাং নাম্যতি বায়সোঽপি হি লতাং যা নামিতা বর্হিণা ।
ব্রহ্মচত্রবিশস্তরন্তি চ যয়া নাবা তথৈবেতরে,
ত্বং বাপীব লতেব নৌরিব জনং বেশ্যাসি সর্বং ভজ ॥২২॥

(২) আত্মনোর্মূর্খত্বসম্ভাবনয়া প্রত্যাখ্যানমাশঙ্কাহ অপি চেতি ।

বাপ্যামিতি । বিচক্ষণো হিজবরঃ পণ্ডিতো ব্রাহ্মণঃ, মূর্খো বর্ণাধমঃ, শূদ্রোঽপি চ, বাপ্যাম্ একস্যামিব দীর্ঘিকায়াম্, স্মাতি অবগাহতে । বায়সঃ কাকোঽপি হি, ফুল্লাং প্রক্ষুটিতপুষ্পা লতাম্, নাম্যতি আগীহরণাবনময়তি ; যা লতা, বর্হিণা ময়ূরেণ নামিতা পূর্বমাগীহরণাবনমিতা । তথা যয়া নাবা মৌকয়া, ব্রহ্মচত্রবিশো ব্রাহ্মণ-চক্রিয়-বৈশ্যাঃ, তরন্তি নদ্যাদেস্টীরান্তরং গচ্ছন্তি, তথৈব নাবা ইতরে শূদ্রাদেয়শ্চ তরন্তি । তথা চ ত্বং বেশ্যাসি, তেন বাপীব লতেব নৌরিব চ, সর্বং জনম্, ভজ স্বাঙ্কদানেন সেবস্ব ! বাপ্যাদিবদেব আত্মনঃ সাধারণ্যাত্ সাধারণস্যৈব ভজনৌচিত্যেন অঘ্যানপি ভজন্ত্যাশ্রয়ঃ ।

অথ স্মাতির্কথয়া ক্রিয়য়া অপ্রস্তুতযৌর্হিজবরবর্ণাধমयोঃ কচর্কৃত্যান্বয়াৎ তরন্তী-
ত্যেকয়া ক্রিয়য়া অপ্রস্তুতানামিব ব্রহ্মচত্রবিশাং তদিতরেষাশ্চ তর্থৈব কচর্কৃত্যা অন্বয়াচ্
তুল্যযোগিতাশ্রয়ম্ ; তথা দৃষ্টান্তার্থমুপন্যস্তানামপি বাপ্যাदीनां “বাপীব” ইत्याদিभि-
রিবশब्दः सादृश्यस्य साक्षादेवाभिधानेन प्रतिविश्वनाभावान्न दृष्टान्तः, किन्तु मासौ-
पमैव ; एवमप्रस्तुताञ्जनसामान्यात् प्रस्तुतयोर्जनविशेषयोर्बिभृशकारयोः प्रतीतिरप्रस्तुत-
प्रशसा ; यतो वैश्यासि, अतः सर्वं जनं भज इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्च,
इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

তথা “সর্বং জনং ভজ” ইতি বাক্যান্তরে “বেশ্যাসি” ইতি বাক্যস্য প্রবেশাত্ গর্ভি-
ততাদৌষঃ ; ‘বাপ্যাদ্যৌ ভজন্তে ত্বন্তু ভজ’ ইতি বিধিভেদাদুপমাগতভগ্নপ্রকরনতাদৌষঃ ।

(৩) আরও দেখ—বিদ্বান্ ভ্রাক্ষণ এবং নিকৃষ্টেবর্ণ মূর্খও, এক মৌর্খি-
কাতে জ্ঞান করে; পূর্বে ময়ূর আরোহণ করিণা যে লতাকে নত

वसन्त । गुणो क्वु अणुरात्रस्य कारणं, ण उण बलकारो । (ल)
शकारः । भावे ! भावे ! एशा गव्भदाशी कामदेवान्प्रदणु-

(ल) गुणः खलु अनुरागस्य कारणम्, न पुनर्वलात्कारः ।

“त्वं वापीव लतव नीरिव सम सीवस्व साधारणी” इति पाठि तृतीयोः समाधानम् । तथा च वापीव लतव नीरिव च त्व साधारणी, अतएव सम सर्वं जनं सीवस्व इत्यर्थकतया साधारणत्वाच्च एव वापीवत्यादीनां सुखान्नात्र विधिभेदेन भयप्रक्रमता, “विश्यासि” इति वाक्यान्तराभावाच्च न गर्भिततिति । “सम साध्वर्ग्वल सटक्” इति हेमचन्द्रः ।

नमन नाम इति नमतेर्भावे घञ् । स च नामशब्दः कण्डूदौ पठ्यते । तथा च मुग्धबोधटीकाया दुर्गादासः—“कण्डूदिराकृतिगणः” इति । कलापचन्द्रादौ सुषणा-
दयोऽप्येवम् । तेन नाम कर्गतीत्यर्थं “कण्डूदिभ्यो यञ्” इति यञि “अस्य च लीपः” इत्यकारलीपे नाभ्यन्तौ कृपसिद्धिः । एवञ्च “सुग्रीमकण्डूयत कृष्णसारः” इत्यादौ यथा कारणक्रियाफलभूतकण्डूयनशालितया सृगीप्रभृतेः कर्मत्वम्, तथावापि कारणक्रियाफलभूतनमनशालितया लतायाः कर्मत्वमुपपद्यते । नामितिति इनमनमधार्ताः कर्मणि क्तः, “ज्वल-ह्वल-ह्वल-नमोऽनुपसर्गा वा” इति पद्ये मानुबन्धत्वाङ्गीकाराच्च ऋसः ।

शार्दूलविक्रीडितं हसम् ॥२२॥

(ल) वसन्त इति । बलात्कारः प्रसङ्ग प्रवृत्तिः । तथा च नम विश्यासेन साधा-
रण्ये सत्यपि युवयोर्विद्यारूपादितादृशगुणाभावान् बलात्कारप्रवृत्तेश्च अनुरागो नास्तीति तत्प्रयुक्ता कामप्रवृत्तिरपि नास्तीति भावः ।

कविशाहिन, एथन काकउ, आवोहण करिया सेई पुष्पित लताके नत करे ; ब्राह्मण, क्षत्रिय उ वैश्व ये नोकाते पार इन, सेई नोकातेई इतरवर्णउ पार ह्य । सूत्ररां तुमि बेशा हईयाछ, अतएव सेई दीर्घ-
कार श्राय, लतार श्राय एव नोकार श्राय, सकल लोकके उजना कर ॥७२॥

(ल) वसन्तसेना । गुणै अणुरागेर कारण ; किञ्च बलप्रायोग नहे ।

জ্ঞাণাদৌ পহুদি তাহ দলিহ্চালুদত্তাহ অশুলত্না ণ মং
কামেদি । বামদৌ তশ্শ ঘলং । জধা তব মম অ হত্যাডৌ
এশা ণ পলিব্ভংশদি, তধা কলেদু ভাবে । (ব)

বিট: । স্বগতম্ । যদেব পরিহর্তব্যং তদেবোদাহরতি মূৰ্খ: ।
কথং বসন্তসেনা আর্য্যচারুদত্তমনুরক্তা । সুষ্ঠু, খল্বিদমুচ্যতে—
“রত্নং রত্নেন সঙ্কচ্ছতে” ইতি । তদৃগচ্ছতু, কিমনেন মূৰ্খেণ ।
প্রকাশম্ । কাণিলীমাত: ! বামতস্তস্য সার্থ্যবাহস্য গৃহম্ ? । (শ)

(ব) ভাব । ভাব । এধা গৰ্ভদাসী কামদেবায়তনাত্ প্রভৃতি তস্য দরিদ্রচারু-
দত্তস্য অনুরক্তা, ন মাং কাময়তি । বামতস্তস্য গৃহম্, যথা তব মম চ হস্তাত্ এধা ন
পরিভ্রম্যতি, তথা করৌ ভাব: ।

(ব) শকার ইতি । গৰ্ভাদবধি দাসী গৰ্ভদাসী সাধারণভোগ্যতয়া সাধারণস্যৈ ব
সেবিকৈত্বার্থ: । কামদেবায়তনং নাম উদ্যানং তস্মাত্ ।

(শ) বিট ইতি । যদেব চারুদত্তগৃহপরিচয়প্রদানম্, পরিহর্তব্যং পরিত্যক্তব্যম্ ;
অন্থথা যদি তব পলায়েত, তং বা আহ্বয়েত্, যদৃচ্ছয়া সীঃপি বা আগত্য পরিদ্রাণ-
সহায়তাং কুর্যাদিতি ভাব: । গচ্ছতু চারুদত্তগৃহমেব বসন্তসেনেতি শিষ: । অনেন
মূৰ্খেণ শকারিণ, কিং প্রযোজনম্, বসন্তসেনায়া ইতি শিষ: । ন খলু গুণবতী মূৰ্খ
প্রয়নুরজ্যতীতি ভাব: । কাণিলী কন্যাবস্থাসম্পন্ন৷ মাতা यस্য তৎসম্বোধনম্ । মাতু:
কন্যাবস্থায়ামেব যী জায়তে স কাণিলীমাতৈত্বার্থ: । তথা চ দ্বিতীপ্রকাশ:—“কাণিলী

(ব) শকার । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! এই জন্মদাসী, কামদেবায়তনে
সন্দর্শন হইতে সেই দরিদ্র চারুদত্তের প্রতি অমুরক্ত হইয়া, আমাকে
আর ইচ্ছা করে না । বা' দিকে সেই চারুদত্তের বাড়ী । স্তরাং
যাহাতে এ, তোমার ও আমার হাত হইতে বিচ্যুত না হয়, তুমি
ভাব কর ।

শকার: । অধর্ষ, বামদো তশ্চ ঘলং । (ঘ)

বসন্ত । স্বগতম্ । অস্মহি ! বামদো তস্ম গৃহং স্তি জ' সচ্চ', অপরজ্জন্তে ণ বি দুজ্জগ্গিণ্ণ উবকিদং । জেণ পিঅসঙ্কমং পাবিদং । (স)

(ঘ) অর্থকিম্, বামতস্তস্য গৃহম্ ।

(স) অহী । বামতস্তস্য গৃহমিতি যত্‌সত্যম, অপরাধ্যতাপি দুর্জনেন উপকৃতম্ ।

যেন প্রিয়সঙ্কমং প্রাপিতম্ ।

কন্যকা মাতা” ইতি । কন্যকা সত্যেব মাতা কন্যকামাতা । অতএব কৃত্‌মাখ্যাতক-
নিদং সম্বোধনম্ ।

(স) বসন্ত ইতি । যত্‌সত্যমিত্যেকমেবাব্যয়ং সত্যার্থে । অপরাধ্যতা কৃত্‌সিত-
প্রার্থনাদিনেতি ভাব: । প্রিয়স্য চারুদত্তস্য সঙ্কমং সম্বোধনম্ ।

প্রাপিতমিতি ভাবে ক্তপ্রত্যয়ান্ “কত্‌প্রযীণে নিয়নার্থায়া:” ইতি ষষ্ঠীনির্দেশেন প্রিয়-
সঙ্কমমিত্যত্র দ্বিতীয়ৈব । তথা স্ত্রীক্‌ স্ত্রীপতিনা—“গতং যামমনেনেত্যপি মতং ন:” ইতি ।

অত্র চারুদত্তং প্রতি বসন্তসেনায়া অনুবগরুপকাব্যার্থস্বীতপত্নীরুপস্বীপী নাম মুখ-
সম্বোধনম্ । যথা দর্পণে—

“কাব্যার্থস্য সমুদ্পত্তিরুপস্বীপ ইতি স্মৃত: ।”

(শ) বিট । (স্বগত) যাহাই বলিতে হইবে না, মুখবেটা তাহাই বলে । বসন্তসেনা আর্ষ্য চারুদত্তের প্রতি অমুরক্ত হইয়াছে । বেশ্ । অতএব লোকে এ কথা ভালই বলে যে, “বহু রত্নের সঙ্গে মিলিত হয় ।” অতএব বসন্তসেনা চারুদত্তের বাড়ীই যাউক, এ মুখকে দিয়া উহার কি হইবে ? । (প্রকাশে) কাণেলীব পুত্র ! বা' দিকে সেই বণিকের বাড়ী ? ।

(ঘ) শকার । হাঁ । বা' দিকেই তাহার বাড়ী ।

(স) বসন্তসেনা । (স্বগত) ভাল ! দুষ্টলোক অপরাধ করিয়াও

শকার: । ভাবে ! ভাবে ! বলিএ ক্বু অন্ধ্যাশালে মাশ-
লাশিপবিষ্টা বিম্ব মশিগুড়িমা দীশন্দী জ্বেব পশ্চাৎ বশন্ত-
শিণিমা । (হ)

বিট: । অহো ! বলবানন্ধ্যকার: । তথাহি—

আলোকবিশালা মে সহস্রা তিমিরপ্রবেশবিচ্ছিন্না ।

উন্মীলিতাপি দৃষ্টির্নিমীলিতবান্ধ্যকারিণ ॥৩৩॥

(হ) ভাব । ভাব । বলীয়মি স্বম্বন্ধকারি মাধগশিপ্রবেশে ব মধীগুটিকা
দৃশ্যমানৈব প্রনষ্টা বসন্তসেনা ।

(হ) শকার হুতি । মাধরাশৌ মাধাব্যশস্যপুঞ্জ প্রবেশা, মন্থা গুটিকা বটিকা
প্রনষ্টা 'অদর্শন' গতা ।

আলোকিত । আলোকি দর্শনে বিশালা বৃহত্তী গুরুতরশক্তিশালিনীতর্ঘ্য:, মে মম
দৃষ্টিশূন্য:, সহস্রা হঠাত্ তিমিরপ্রবেশন বিচ্ছিন্না ব্যাহতা । অতএব উন্মীলিতাপি
অন্ধ্যকারিণ নিমীলিতৈব পুনর্মুদ্রিতৈব জাতা, দর্শনশক্তিযুগ্মীকৃতত্বাদিনি ভাব: ।

অব ভাবাভিমালিনী বাস্মা ক্রিয়ীত্ প্রাচালঙ্কার: । “লীচন' নয়ন' নিবমীঅণ'
অনুরাধিণী । দৃগৃষ্টি:" ইত্যমর: । অর্থ্যা জাতি: ॥৩৩॥

“বা' দিকে তাহাব বাড়ী” এই কথা বলিয়া সত্যাই উপকার কবিয়াছে ।
যে হেতু, প্রিয়সম্মেলন ঘটাইয়া দিয়াছে ।

(হ) শকার । পণ্ডিত । পণ্ডিত । রাশীকৃত মাষকলাইযেব ভিতরে
কালীর গুঁড়োর মত, বসন্তসেনা দেখিতে দেখিতেই প্রবল অন্ধকাবে
লুকাইয়া গেল ! ।

বিট । ও । প্রবল অন্ধকার । তাহা দেখ—

অত্যন্ত-দর্শন-শক্তিশালী আমার নয়ন, হঠাৎ অন্ধকার প্রবেশ করায়
প্রতিহত হইয়া গিয়াছে এবং নয়নকে উন্মীলিত করিলেও অন্ধকার
যেন আবার তাহাকে মুদ্রিত করিয়া দিতেছে ॥৩৩॥

অপি চ, লিম্পতীব তমোঃফানি বর্ষতীবাঙ্কন' নমঃ ।

অসত্পুরুষসেবেব দৃষ্টিবিফলতাং গতা ॥২৪॥

শকার: । ভাবে ! ভাবে ! অস্মৈ শামি বসন্তশৈলিঙ্গ' ? । (ক)

বিট: । কাণেলীমাত: ! অস্টি কিঙ্কিঙ্কিঙ্কম্ ? যদুপ-
লচ্চয়সি । (ক)

(ক) ভাব ! ভাব ! অন্বিধ্যামি বসন্তসেনিকাম্ ? ।

লিম্পতীতি । তম: অন্বকার:, অঙ্কানি লিম্পতীব লিঙ্গানি করীতীব , নম: আকাশ:,
অঙ্কন' কঙ্কলম্, বর্ষতীব ; তথা দৃষ্টি: অসত্পুরুষসেবেব দুর্জনপরিচর্যেব, বিফলতাং
গতা ; বস্তুপলধে রভাবাদিতি ভাব: ।

অত্র কেচিদালঙ্কারিকা: কলিপনকর্তৃভূতমপি তমী লিপনকর্তৃত্বনীত্প্রচ্ছনে' এব'
বর্ষতীল্যরাপীতি তেষা মতে জাল্যুত্প্রচ্ছায়ম্ । অপরে তু তম:কর্তৃকব্যাপন' তত-
কর্তৃকলিপনত্ব' এব' তম:পতনম্ আকাশকর্তৃকাজনবর্ষথল্বে নীত্প্রচ্ছনে' ইতি
তেষা' মতে জাতুত্প্রচ্ছায়ম্ । পরাঙ্ক' চ শ্রীতী সমাসগতীপমা ইত্যনয়ীর্নিখীনির-
পেচতয়া স' সৃষ্টি: ।

অস্য তু পূর্বাঙ্কি কাব্যাদর্শ-কাব্যপ্রকাশ-সাহিত্যদর্পণাদৌ দৃশ্যতে ।

এতেন ইদানীমিব তদানী' রাজধানীস্বরাজমার্গে'পি নালীকদানব্যবস্থা' আসীদিতি
প্রতীয়তে ॥২৪॥

আরও, অঙ্ককার যেন সমস্ত অঙ্ক লিপ্ত করিয়া দিতেছে, আকাশ
যেন কাজল বর্ষা করিতেছে এবং অসৎ পুরুষের সেবাব গ্ৰায় দৃষ্টি বিফ-
লতা প্রাপ্ত হইতেছে ॥২৪॥

(ক) শকার । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! বসন্তসেনাকে অশ্বেষণ করি ? ।

(ক) বিট । কাণেলীব পুত্র ! কোন চিহ্ন আছে কি ? যাহা লক্ষ্য
করিয়া অশ্বেষণ করিতে পার ।

শকার: । ভাবে! ভাবে! কিং বিষ? । (খ)

বিট: । ভূষণশব্দং সৌরভ্যানুবিদ্ধং মাখ্যগন্ধং বা । (গ)

শকার: । শূণামি মল্লগন্ধং অম্বশালপুলিদাএ উণ নাশি-
আএ শুব্বত্তং, উণ এ পেক্বামি ভূষণশব্দং । (ঘ) (১)

বিট: । জনান্তিকম্ । বসন্তসেনে! (ঙ)

(খ) ভাব । ভাব । কিমিষ? ।

(ঘ) শূণামি মাখ্যগন্ধম্ অম্বকারপূরিতযা পুনর্নাসিকযা সুব্ধক্ৰম্, পুনর্ন প্রেচে
ভূষণশব্দম্ ।

(ক) বিট ইতি । যদুপলভ্যসি যদুপলভ্যান্বে ষ্টমহঁসি ।

(গ) বিট ইতি । সৌরভ্যেণ ঘ্রাণতমিকরত্বং ন অনুবিদ্ধং যুক্তম্, ঘ্রাণতমিকর-
মিত্যর্ধঃ, উপলভ্যসীতি পূর্বোক্তান্বয়ঃ । “সুরমিপ্রাণতর্পণঃ” ইত্যমরঃ ।

(ঘ) শকার ইতি । অম্ব মাখ্যগন্ধং জিগ্নামি, অম্বকারপূরিতযা দৃষ্ট্যা ন প্রেচে,
ন বা সুব্ধক্ৰম্ শূণামি, ভূষণশব্দমিতি বক্তব্যে সর্বমেবৈতদপার্থমক্রমশ্চৌক্তম্ ।

(ঙ) বিট ইতি । জনান্তিকলক্ষণং যথা সাহিত্যদর্পণে—

“বিপতাককারেণান্বানপবার্থ্যান্তরা কথাম্ ।

অন্বীন্বানন্দ্রণং যত্ স্যাৎ জনান্তে তজ্জনান্তিকম্ ॥”

(খ) শকার । পণ্ডিত! পণ্ডিত! কি রকম (চিহ্ন)? ।

(গ) বিট । অলঙ্কারের শব্দ, কিংবা নাসিকার তৃপ্তিকর মনোর গন্ধ ।

(ঘ) শকার । অন্ধকারপূর্ণ নাসিকাধারা সুস্পষ্টে মানাগন্ধ শুনি-
তেছি, কিন্তু অলঙ্কারের শব্দ দেখিতেছি না ।

(ঙ) বিট । (জনান্তিকে) বসন্তসেনা ! দুইখানি মেঘের ভিত-

(১) শূণামি মল্লগন্ধং অম্বশালপুলিদাএ উণ নাশিআএ এ সুব্ধক্ৰম্ পেক্বামি
ভূষণশব্দং ।

কামং প্রদোষতিমিরেণ ন দৃশ্যসে ত্বং
সৌদামনীব জলদৌদরসম্বিলীনা ।
ত্বাং সূচয়িষ্যতি তু মাণ্ড্যসমুদ্রবোঃ
গম্বশ্চ ভীৰু ! মুখরাণি চ নৃপুরাণি ॥২৫॥

শ্রুতং ? বসন্তসেনি ! । (চ)

বসন্ত । স্বগতম্ । সুদং গচ্ছিত্ব অ । নাভ্যন ভূষণাত্রুপসার্থ্য,
মাণ্ড্যানি চাপনীয়, কিঞ্চিন্ পবিক্রম্য, হলে ন পরাস্থ্য । অম্মো ! মিত্তিপরা-

কামমিতি । হে ভীৰু ! ভয়শীল ! জলদযৌর্মেঘস্বলয়ীকদরং অন্য়ন্তরী যঃ
সম্বিঃ সঙ্কীর্ণস্থানং তব লীনা, সৌদামনী বিদ্যুদ্ভিব, ত্বম্, প্রদোষতিমিরেণ সম্ব্যাকালী-
নাম্বকারেণ লীনা ইতি, কামং পর্যাপ্তং যথা স্যাত্তথা ন দৃশ্যসে । কিন্তু মাণ্ড্যসমুদ্রবঃ
অর্থং গম্বশ্চ, মুখরাণি শব্দায়মানানি নৃপুরাণি চ, ত্বাম্, সূচয়িষ্যতি অনুনাপয়িষ্যতি
সূচয়িষ্যন্তি চ । তত এব চ ধর্শব্যেত্যশ্রয়ঃ ।

অত্র পূর্বাঙ্কে শ্রীতী উপমা । উত্তরাঙ্কে তু সূচয়িষ্যতীত্যে কথ্য ক্রিয়য়া গম্বনূপুরযৌ-
র্ষচনব্যত্যেনান্বয়াত্ তুল্যযোগিতা ; তত্কৃতবিশ্চিত্তিবশেন মাণ্ড্যগম্বনূপুরশব্দরূপসাধ-
নাত্ বসন্তসেনায়া অস্তিত্বরূপসাধ্যজ্ঞানেন চ অনুমানালঙ্কারঃ , ইত্যুপমানুমানযৌর্মিথৌ
নিরপেচতয়া সংসৃষ্টিঃ । সৌদামিনীত্যস্য লীনত্বাশ্চ এবান্বয়েন দৃশ্যসে ইত্যেনান্বয়া-
আবাৎ ন পুরুষভেদেন ভগ্নপ্রক্রমতাদৌষঃ ।

বসন্ততিলকা ইত্যম্ ॥২৫॥

(চ) শ্রুতমিহি । অত্র কাকুরবগন্তব্য্যা, তেন শ্রুতং কিমিত্যর্থঃ ।

(ছ) বসন্ত ইতি । গৃহীতম্, তব বাক্যস্য তাত্পর্যমিহি শ্রীষঃ । উৎসার্থ্য

রের সঙ্কীর্ণস্থানে লীন বিছ্যতের আয়, সঙ্ক্যাকালের অঙ্ককারে তোমাকে
সম্পূর্ণরূপে দেখা যাইতেছে না । হে ভয়শীলে ! মান্য হইতে উৎপন্ন
এই গন্ধ ও শব্দায়মান নৃপুরগুলি তোমাকে সূচিত করিয়া দিতেছে ॥৩৫॥

(চ) বসন্তসেনা ! শুনিলে কি ? ।

मरिस-सूदं पक्वदुग्धारम् क्व, एदं । जाणामि अ संजोएण
गेहस्स संवुदं पक्वदुग्धारम् । (छ)

चारु । वयस्य ! समाप्तजपोऽस्मि । तत् साम्प्रतं गच्छ,
माटभ्यो बलिमुपहर ।

विदू । भो ! ण गमिस्सं । (ज)

चारु । धिक् कष्टम् ।

(छ) श्रुत गृहीतञ्च । अही । भित्तिपरामर्शमृचितं पक्षहारकं खल्वं तत् । जानामि
च संयोगेन गेहस्य मंठतं पक्षहारकम् ।

(ज) भोः । न गमिष्यामि ।

जानूपरि उत्तोल्य । अपनीय दूरे निक्षिप्य । परामर्शस्य संसृश्य । भित्तः परामर्शेन
हस्तस्यर्शेन मृचितमनुमापितम्, पक्षहारकं पार्श्वहारम् । संयोगेन हस्तसंयोगेन । स ठतं
कपाटाभ्यामभ्यन्तरादवच्छिद्यम् ।

(छ) वसन्तसेना । (स्वगत) सुनियाछि एवं वुविषाछि । (अभि-
नयेर धरणे अलङ्कारगुलि उपवे तुलिया एवं मालागुलि दूरे फेलिया,
एकटु पादचारण कविवा एवं हस्तद्वारा स्पर्श करिया) ओ ! देश्याल
स्पर्श करिया वुविषाछि—एईथानि पाशेव छ्याव एवं हात दिया
वुविषातेछि ये, एई पाशेव छ्याव वाडीर भितर हईते आवच्छ
वहिषाछे ।

चारुदन्त । वयस्य । जप समाप्त करियाछि । अतएव एथन यां,
मातृगणके पूज्यार उपहार दां ।

(ज) विदूषक । सखे ! आमि याईव ना ।

चारुदन्त । हाय ! कि कष्टे ।

दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते,
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः, स्फारीभवन्त्यापदः ।
सत्त्वं ऋसमुपैति, शीलशशिनः कान्तिः परिस्त्रायते,
पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते ॥३६॥

दारिद्र्यादिति । बान्धवजनो भावादिः, दारिद्र्यात् पुरुषस्य वाक्ये न सन्तिष्ठते
आदिशादिकं न श्यतीत्यर्थः, यथा चिरबान्धवो मैत्रेयो मे वाक्यमिदं न श्यतीतीति
भावः । सुस्निग्धा अतीवस्निग्हाः शालिनीऽपि सुहृदः, विमुखीभवन्ति स्निग्हात् प्रच्यवन्ते ।
आपदः स्फारीभवन्ति विशाला भवन्ति । सत्त्वं अध्यसायः ऋसमुपैति प्राप्नोति ।
शीलं स्वभाव एव शशी निर्मलत्वाच्चन्द्रः तस्य कान्तिः सौन्दर्यम्, परिस्त्रायते मलिनो-
भवति । तथा परैरपि यत् पापं पापजनकम्, कर्म चौर्येहत्यादिकं कार्यं कृतम्,
तस्य दारिद्र्यपुरुषस्य तत् सम्भाव्यते सम्भवपरतया परैराशङ्कते । हन् । सैवेयं दशा
ममेदानीं संवर्त्तते भावः ।

अत्र अप्रमत्तात् पुरुषसामान्यात् प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य चारुदत्तस्य प्रतीतिरप्रस्तुत-
प्रशंसा, एकं कष्टरूपकार्यं प्रति बहूनां कारणानामुक्तत्वात् समुच्चयः, शीलशशिन इति
निरङ्गं केवलरूपकञ्च इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया स सृष्टिः । तथा परस्मैपदात्मने-
पदयोर्भेदात् एकवचनबहुवचनयोर्भेदात् कर्त्तृवाच्यकर्मवाच्ययोर्भेदाच्च बहुवो भग्नप्रक-
मतादीषाः, एवं भवन्तीत्यस्य द्विरुक्ततया कथितपदतादीषयः ; इत्येतेषां समाधानाय
श्लोक एव पठनीयः—

“दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनास्तिष्ठन्ति नो भाषिते,

सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदी वृद्धिं प्रयान्त्यापदः ।

उत्साहाः क्षयिता व्रजन्ति विकृतिं शीलैन्दुश्रीभास्वता

पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं सम्भावयन्त्यस्य तत् ॥”

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३६॥

मातृश्वेर दरिद्रतावशतः बहूजन बाकोर अधीन थाके ना, विशेष

অপি চ,

সঙ্গং নৈব হি কশ্চিদস্য কুরুতে, সম্ভাষতে নাদরাৎ,
সম্মাশ্তৌ গৃহসমুৎসবেষু ধনিনাং সাবঙ্গমালীক্যতে ।
দূরাদেব মহাজনস্য বিচরত্যল্পচ্ছদৌ লজ্জয়া,
মন্যে নির্ধনতা প্রকামমপরং ষষ্ঠং মহাপাতকম্ ॥৩৩॥

সঙ্গমিতি । কশ্চিদপি জনঃ, অস্য দরিদ্রস্য, সঙ্গং সংসর্গম্, নৈব হি কুরুতে, অবস্হা-
বশাদিতি ভাবঃ । আদরাৎ আদরং ক্রত্বা, ন সম্ভাষতে, দরিদ্রজনমিতি তাত্পর্যম্ ।
সম্মাশ্তৌ ধনিনাং গৃহং সম্মাশ্তৌ গতো দরিদ্র ইত্যর্থঃ, সাবঙ্গমালীক্যতে জনৈরिति শিষ্যঃ ।
তথা অল্যঃ ক্ষুদ্রঃ পরিচ্ছদৌ বেশী যস্য স তাড়শৌ দরিদ্রঃ, লজ্জয়া মহাজনস্য মদ্রলীকস্য
দূরাদেব বিচরতি বিচরতি । অতएव নির্ধনতা দাগিদ্ভ্যম্, অপরং প্রকামং পর্যাভম্,
মন্যাদিभिঃ পশ্চমং যাবৎ মহাপাতকং গণিতম্, ইদন্তু ষষ্ঠং মহাপাতকম্, ইত্যহং মন্যে ;
তন্তু ল্যঙ্কী শ্ৰদায়কত্বাদিতি ভাবঃ ।

অত্রাপি অপ্রস্তুতাৎ দরিদ্রসামান্যাত্ প্রস্তুতস্য দরিদ্রবিশেষস্য চারুদশস্য প্রতীতি-
বপ্রস্তুতপ্রশংসা, দারিদ্র্যপ্রযুক্তমিকং কষ্টরূপকার্য্যং প্রতি বহুকারণীপন্থাসাত্ সমুদ্রয়ঃ, অন্তর্ধ-
নচরণার্থ্যং প্রতি পূর্ষচরণত্রয়গতবাধ্যার্থানাং হ্রিতুতয়া বাধ্যার্থহ্রিতুকং কাব্যলিঙ্কম্, নির্ধন-
তায়াং ষষ্ঠমহাপাতকলীত্বপ্রং স্হায়াৎ 'মন্যে' শব্দপ্রয়োগাच्च বাস্যা ভাবাভিনয়ানিনী জাল্যুত্বপ্রং স্হা
ক্রয়তিষাং পূর্ষবল্ স' স্হৃতিঃ ।

স্নেহের পাত্র আত্মীয়গণ বিমুখ হইয়া যায়, আপদ বাড়িয়া উঠে; উত্তম
হাস পায়; চরিত্ররূপ চন্দ্রের কাস্তি স্নান হইয়া যায় এবং অশ্রেণে যে
পাপ কার্য্য করে, তাহাও তাহারই বলিয়া লোকে মনে করে ॥৩৬॥

আর, কোন লোক দরিদ্রের সংসর্গ করে না, এবং আদর করিয়া
আলাপ করে না । দরিদ্রলোক, উৎসবের সময় ধনীদেব বাড়ী উপ-
স্থিত হইলে লোকে তাহাকে অবজ্ঞার সহিত দেখিতে থাকে এবং
অল্পপরিচ্ছদ দরিদ্রলোক, লজ্জাবশতঃ ভদ্রলোকের দূরে দূরে বিচরণ

अपि च,

दारिद्र्य ! शोचामि भवन्तमेव-

मस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा ।

विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये,

ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम् ॥३८॥

तथा कर्त्तृवाच्यप्रत्ययमध्ये आलीक्यत इति कर्मवाच्यप्रत्ययाभिधानात् 'कुरुते, सम्भाषते' इत्यात्मनेपदं प्रक्रम्य 'विद्वरति' इति परस्मैपदाभिधानाच्च भग्नप्रक्रमतादीषद्वयम् ; तृतीयचरणे समुच्चयार्थे चकारो वाच्यः, किन्तु नीत्त इति वाच्यार्नाभिधानदीषः, एवं षष्ठमित्यनेनैवोपपत्तौ अपरमित्यभिधानात् आधिक्यपदतादीषश्च ; इत्येतेषा परीक्षाराय "सम्प्राप्तं गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालीकते" "दूरादेव महान्नाहिरते चास्पृच्छदः" "प्रकाममवनी षष्ठम्" इत्यं पठनीयम् । किन्तु "स एव हि वर"—इत्यादाविव "सङ्गं नैव हि" इत्यत्र 'एव हि' इति शब्दद्वयेन अत्यन्तनियमसूचनाच्च निरर्थकत्वदीषः । तथा दरिद्रस्य प्रकृतत्वादेव 'सम्भाषते, आलीक्यते' इत्यनयोर्विभक्त्यव्यत्येन कर्मपदलाभ इति न न्यूनपदतादीषोऽपीति ध्येयम् ।

पञ्चविधं महापातकमाह मनुः—

"ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः स सर्गयापि पञ्चमम् ॥"

शाङ्ख्यविक्रीडितं वक्तम् ॥३७॥

दारिद्र्येति । हे दारिद्र्य ! भवन्तमेव शोचामि । तथा च 'अयं सुहृत्' इति कृत्वा अस्मच्छरीरे उषित्वा चिरमवस्थाय, मन्दभाग्ये मयि विपन्नदेहे मरणेन विनष्टशरीरे सति, त्वं क्व गमिष्यसि, इति मम चिन्ता वर्त्तते । माहृशदरिद्रान्तराभावात् मम मरणा-
नन्तरं तव वासस्थानाभाव एव भविष्यतीति भावः ।

करे । अतएव आग्नि मने कर्त्ति—दर्शकता, आत्र एकैटी शुक्रतर
वर्ष महापातक ॥७१॥

বিদূ । সবেলল্যম্ । ভো বসন্ত ! জহ ময় গন্তব্বং, তা
 যসা বি মে সহস্রাঙ্গী রদণিমা ভোদু । (ভ)

চারু । রদনিকে ! মৈত্রেয়মনুগচ্ছ ।

চেটী । জং অজ্ঞো আণবেদি । (জ)

বিদূ । ভোদি ! রদণিএ ! গণ্হ বলিং পদীবং অ ।
 অহং অবাভুদং পক্বদুআরঅং করিমি । তথা কংগতি । (ট)

(ভ) ভো বসন্ত । যদি ময়া গন্তব্যম্, তর্দেষাপি মম সহস্রাঙ্গী রদনিকা ভবতু ।

(জ) যদার্থ্য আশ্চাপয়তি ।

অত দারিদ্র্যশব্দস্য নপুসকলিঙ্গত্বাৎ তদর্থস্য ধনাभावस्य पुस्वाभिप्रायात् भवन्तिति
 পুংসা নির্দেশঃ । তথা চ বরুচি:--

“शब्दाभिधेयं लिङ्गं स्यात् शब्दलिङ्गमथापि वा ।

श्रीभनार्थे कलत्राय दारान् पश्यन्ति श्रीभनान् ॥”

“অর্থপরত্নাত্ পুংলিঙ্গত্বম্” ইতি পৃথ্বীধর্গাৎপি । অতএব ন ভ্রাতসংস্কারতাদৌষঃ ।
 কিন্তু ‘মন্দভাগ্যে ময়ি বিপন্নদেহে সতি, ত্বং কং গমিষ্যসি’ ইতি বাক্যমধ্যে ‘মম ইতি
 চিন্তা’ ইতি বাক্যান্তরস্য প্রবেশাত্ গর্ভিততাদৌষঃ ; স তু “ত্ব কুত্র গচ্ছ রিতি মে
 বিতর্কঃ” ইতি চতুর্থ চরণপাঠেন সমাধেয়ঃ ।

इन्द्रवज्रीपिन्द्रवज्रयुथीर्मेलेनान्द्रुपजातिर्त्तं लम् ॥३८॥

আরও, হে দারিদ্র্য ! আমি তোমার বিষয়ে এইরূপ শোক করি,
 তুমি বন্ধু ভাবিয়া আমার শবীরে বাস করিয়া, পরে মন্দভাগ্য আমি
 মরিয়া গেলে, কোথায় যাইবে, ইহাই আমার চিন্তা ॥৩৮॥

(বা) বিদূষক । (লঙ্কার সহিত) বয়স্ক ! যদি আমারই যাইতে
 হয়, তবে এই রদনিকাও, আমার সহচারিণী হউক ।

চারণ্তম্ । রদনিকা ! তুমি মৈত্রেয়ের অন্নগামিনী হও ।

(ঞ) দাসী । আর্থ্য যাহা আদেশ করেন ।

वसन्त । मम अर्धुववत्तिणिमित्तं विअ अवावुदं पक्ख-
दुआरअं, ता जाव पविसामि । इह । हद्दी ! हद्दी ! कधं
पदीवो ! पटान् न निर्वाप्य प्रविष्टा । (ठ)

चारु । मैत्रेय ! किमेतत् ? ।

विदू । अवावुदपक्खदुआरणेण पिण्डीकिदेण वादेण णिव्वा-
विदो पदीवो । भोदि ! रदणिए ! णिक्कम तुमं पक्खदुआरणेण ।
अहं पि अर्धुवन्तरचदुस्सालदो (१) पदीवं पज्जालिअ आअ-
च्छामि । इति निष्क्रान्तः । (ड)

(ट) भवति । रदनिके । गृहाण बलिं प्रदीपञ्च । अहमपाहतं पञ्चद्वारकं
करोमि ।

(ठ) मम अर्धुपपत्तिनिमित्तमिव अपाहतं पञ्चद्वारकम्, तदद्यावत् प्रविशामि ।
हा धिक् । हा धिक् । कथं प्रदीपः । ।

(ड) अपाहतपञ्चद्वारेण पिण्डीकृतेन वार्तन निर्वापितः प्रदीपः । भवति ।

(ट) विदु इति । अपाहतम् उदघाटितकपाटम् ।

(ठ) वसन्त इति । अर्धुपपत्तिर्यहणं तन्निमित्तमिव ।

(ट) विदूषक । रदनिका ! त्वमि पृजाव उवा ७ प्रदीपटा धव,
आमि पाशेव दुयावेव कपाट खुलि । (ताहाइ कबिल ।)

(ठ) वसन्तसेना । आमाके भित्तवे लईवार जञ्जुइ येन केह
पाशेव दुयावेव कपाट खुलिल, अतएव आमि प्रवेश करि । (देखिया)
हाय ! हाय ! प्रदीप रहियाछे ये । (बन्नाङ्गलद्वारा प्रदीप
निर्वापित करिया प्रवेश करिल ।)

चारुदत्त । मैत्रेय ! ए कि ? ।

(१) अर्धुवावादी ।

শকার: । ভাবে ! ভাবে ! অস্মে শামি বসন্তশেণিঞ্চং ? । (ঙ)

বিট: । অন্বিষ্যতাং অন্বিষ্যতাং ।

শকার: । তথা ক্ৰুত্বা । ভাবে ! ভাবে ! গহ্বিদা গহ্বিদা । (ণ)

বিট: । মূৰ্খ ! নন্বহম্ ।

শকার: । ইদৌ দাব ভবিষ্যৎ এতন্মৈ ভাবে চিষ্টদৃ । পুনরন্বিষ্য
শেটং গৃহীত্বা । ভাবে ! ভাবে ! গহ্বিদা গহ্বিদা । (ত)

রদনিকে । নিষ্ক্রাম ত্বং পশুহারকেষু । অহমপি অম্ব্যনরচতু:শালাত: প্রদীপং প্রজ্বাল্য
আগচ্ছামি ।

(ঙ) ভাব । ভাব । অন্বিষ্যামি বসন্তসেনিকাম্ ? ।

(ণ) ভাব । ভাব । গৃহীতা গৃহীতা ।

(ঙ) বিটু ইতি । অপাহতপশুহারিণ্য দ্বারা আগতনৈতি শিষ: , পিঙ্কীকৃতেন একম
কু পীকৃতেন ।

(ণ) শকার ইতি । তথা ক্ৰুত্বা হস্তপ্রসারণেন অন্বিষ্যৎ ক্ৰুত্বা তাড়মান্বিষয়েন
বিটং ধৃত্বৈত্যর্থ: ।

(ঙ) বিদূষক । পাশের দুয়ারের কপাট খোলায় প্রচণ্ড বায়ু আসিয়া
দীপটাকে নিবাইয়া ফেলিয়াছে । রদনিকা ! তুমি পাশের দুয়ার দিয়া
নির্গত হও ; আমিও, ভিতবের চতু:শালা হইতে দীপ জালিয়া নিয়া
আসি । (ইহা বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(ট) শকার । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! বসন্তসেনাকে অশ্বেষণ করি ? ।

বিট । অশ্বেষণ কর, অশ্বেষণ কর ।

(ণ) শকার । (অশ্বেষণ করত: বিটকে ধরিয়া) পণ্ডিত ! পণ্ডিত !
ধরিয়াছি, ধরিয়াছি ।

বিট । মূৰ্খ ! এ যে আমি ।

चेटः । भटके ! चेड़े हगे । (घ)

शकारः । इदो भावे, इदो चेड़े । भावे चेड़े, चेड़े भावे ।
तुम्हे दाव एअन्ते चिह् । पुनरन्विष्य रदनिकां केशेषु गृहीत्वा । भावे !
भावे ! शंपदं गहिदा गहिदा वशन्तश्रेणिन्ना । (द)

अन्धशाले पलाशन्ती मल्लगन्धेण शूद्रदा ।

केशविन्दे पलामिष्टा चाणक्येणोव्व दोवदी ॥३८॥

- (त) इतस्तावत् भूत्वा एकान्ते भावस्तिष्ठतु । भाव । भाव । गृहीता गृहीता ।
(घ) भट्टारक । चेटोऽहम् ।
(द) इती भावः, इत्यर्थः । भावश्चेटः, चेटो भावः । युवां तावत् एकान्ते तिष्ठ-
तम् । भाव । भाव । साम्यत गृहीता गृहीता वसन्तसेनिका ।

- (त) शकार इति । इतस्तावत् भूत्वा एतद्दिङ्मुखी भूत्वा । एकान्ते एकपाश्र्वं ।
(घ) चेट इति । भट्टारक । भर्तः । इत्यर्थः ।
(द) शकार इति । इत्यनिर्द्देशनाभिनयति इती भाव इति । वर्द्धरतया हृद-
निश्चयार्थं पुनरपि क्रमविपरीतक्रमाभ्यां इत्येन निर्द्दिशति भावश्चेट इति ।

(त) शकार । এই মুখ হইয়া পণ্ডিত, এক পাশে থাকুন ।
(আবার অন্বেষণ করিয়া ভৃত্যকে ধরিয়।) পণ্ডিত । পণ্ডিত ! ধরি-
য়াছি, ধরিয়।ছি ।

(ঘ) ভৃত্য । প্রভু ! আমি ভৃত্য ।

(দ) শকার । এই দিকে পণ্ডিত, এই দিকে ভৃত্য । পণ্ডিত
ভৃত্য, ভৃত্য পণ্ডিত । তোমরা এক পাশে থাক । (পুনরায় অন্বে-
ষণ করিয়া, রদনিকার কেশ ধারণ করিয়া) পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! বসন্ত-
সেনাকে এখন ধরিয়।ছি, এখন ধরিয়।ছি ।

বিট: । এষাসি বয়সো দর্পাত্ কুলপুত্রানুসারিণী ।
 কেশেযু কুমুমাব্যে ষু সেবিতব্যে ষু কর্ণিতা ॥৪০॥
 শকার: । এষাশি বাশু! শিলশি গ্গহীদা
 কেশেষু বালেশু শিলীলুহেষু ।

অম্বকারে পলায়মানা মাল্যগন্ধে ন সূচিতা ।

কেশবন্দে পরামৃষ্টা চাণক্যেনৈব দ্রৌপদী ॥৩৯॥

অম্বকার ইতি । অম্বকারে পলায়মানা ত্বম্, মাল্যগন্ধে ন সূচিতা অত্র স্থিত-
 তয়া অনুমাণিতা সতী, চাণক্যেন দ্রৌপদীব কেশবন্দে কেশকলাপে, পরামৃষ্টা হস্তে ন
 পরামৃষ্টা গৃহীতা ।

চাণক্যেন দ্রৌপদীব্রীতি ত্তৌপমম্ ॥৩৯॥

এষতি । এষা ত্বং বসন্তসেনা বয়সো যৌবনস্য দর্পাত্ গর্বাৎ, কুলপত্র সত্কুলাপত্য
 চারুদত্তমনুসরতীতি সা যৌবনমর্দনে চারুদত্তাভিসারিণী সতীত্যর্থঃ, কুমুমাব্যে ষু পুষ্প-
 মালামূষিতেষু, সেবিতব্যে ষু পরমসুন্দরতয়া সুগন্ধিতলাদিনা পরিচার্য্যে ষু কেশেযু কর্ণিতা
 আক্লষ্টা অসি । অস্মানবমত্য চারুদত্তাভিসরণমেব তবাঙ্ঘ্রিন্ কেশাকর্ষণং হেতুরিতি
 ভাব: ॥৪০॥

এষতি । হে বাশু ! বালি ! শিরসি কেশেযু এষা ত্বং গৃহীতাসি । বৃদানীম্

অঙ্ককাবে পলায়ন করিতেছিল, মানার গন্ধে প্রকাশ করিয়া দিয়াছে ।
 তাহাব পর, চাণক্য যেমন দ্রৌপদীব কেশপাশ ধারণ করিয়াছিলেন,
 আমিও সেইরূপ কেশপাশ ধারণ করিয়াছি ॥৩৯॥

বিট । বসন্তসেনা ! তুমি যৌবনেব গর্বে সঙ্কশজাত চারুদত্তের
 অভিসারিণী হইয়াছিলে, কিন্তু শুক্রবার যোগ্য এবং পুষ্পশোভিত
 কেশকলাপে এখন আকৃষ্ট হইলে ॥৪০॥

अक्रोश विक्रोश लवाहिचण्डं

शम्भुं शिवं शङ्कलमिश्रलं वा (१) ॥४१॥

रद । सभ्यम् । किं अज्जमिस्सेहिं ववसिटं ? । (ध)

विटः । काणेलीमातः ! अन्य एवैष स्वरसंयोगः । (न)

शकारः । भावे ! भावे ! जधा दहिशर-(२) पलिलुद्धाए

एषासि वासु । शिरमि गृहीता केशेषु बालेषु शिरोरुहेषु ।

आक्रोश विक्रोश लपाधिचण्डं शम्भुं शिवं शङ्करमीश्वरं वा ॥४१॥

(ध) किमार्थमिग्रं व्यवसितम् ? ।

आक्रोश भर्त्सय, विक्रोश जनान्तरमाह्वय, अथवा चण्डं शिवम्, अधि अधिक्त्य उद्दि-
श्येत्यर्थः लप विलप । यद्वा अधिचण्डम् अधिकभीषणम्, यथा स्यात्तथा, शम्भु, लप
विलप ; तथापि ते नाभ्याहृतिरिति भावः ।

अथ बालेष्वित्यादिकं शिवमत्यादिकञ्च पुनरुक्तम् । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥४१॥

(ध) रद इति । आर्थमिग्रं सभ्यथे ष्टः । व्यवसितम् आरब्धम् ।

(न) विट इति । अन्यः वसन्तसेनास्वरात् अन्यविधः । स्वरसंयोगः कर्णे कण्ठ-
स्वरसम्बन्धः । सुतगा नियं वसन्तसेनेति भावः ।

शकार । हे बालिके ! এই তুমি মস্তকেব কেশে ধৃত হইয়াছ ।
এখন আক্রোশ কব, অথবা কাহাকেও আহ্বান কব, অথবা শিবকে লক্ষ্য
করিয়া ভীষণভাবে বিলাপ কর ॥৪১॥

(ধ) বদনিকা । (ভয়েব সহিত) মহাশয়ের। আরম্ভ কবিয়া-
ছেন কি ? ।

(ন) বিট । কাণেলীর পুত্র ! এই কণ্ঠস্বর যে আর এক রকম ।

(১) শঙ্কলমীশ্রলং বা । (২) দহিষ্ছলি...

মজ্জালীয়ে শ্লপলিবক্তে হৌদি, তথা দাশীয়ে ধীয়ে শ্লপলিবক্তে
কড়ি । (প)

বিটঃ । কথং স্বরপরিবর্তনং কৃতং । অহৌ চিত্রম্ । অথবা
কিমত্র চিত্রম্ ?

ইয়ং রঙ্গ-প্রবেশেন কলানাং চোপশিষ্টয়া ।

বস্তুনাপস্থিতত্বেন স্বরনৈপুণ্যমাশ্রিতা ॥৪২॥

পবিশ্ব্য বিদূষকঃ । হী হী ভো ! পদোসমন্দমারুদেণ পসু-

(প) ভাব । ভাব । যথা দধিসরপরিভুজ্যায়া মার্জায়াঃ স্বরপরিবর্তনং ভবতি,
তথা দাশ্যাঃ পুত্রায়া স্বরপরিবর্তনং কৃতং ।

(প) শকার ইতি । দধিঃ সরং নবনীতাস্থ্যে সারপদার্থে পরিভুজ্যা অভিল্লাষিণী
তস্যাঃ । দাশ্যাঃ পুত্রায়া বসন্তসেনয়া ।

ইয়মিতি । ইয়ং বসন্তসেনা, রঙ্গে অভিনয়গারে প্রবেশেন তত্র নানাবিধবাচিকামি-
নয়করণেনৈত্বার্থঃ, কলানাং বহুবিধগীতানাম্ উপশিষ্টয়া, তথা বস্তুনাপস্থিতত্বেন ইয়ন্ত'
কালং যামত্ পরপ্রত্যাহারশেন, স্বরনৈপুণ্যং নানাবিধকণ্ঠস্বরপ্রকাশনদক্ষতাম্ আশ্রিতা
প্রাসা । অন্তএব বসন্তসেনৈবেয়ং ভবিতুনর্হতীতি ভাবঃ ॥৪২॥

(প) শকার । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! দধির সরের লোভী বিভা-
লীর যেমন স্বরের পরিবর্তন হয়, সেইরূপ দাসীর কণ্ঠ স্বরের পরিবর্তন
করিয়াছে ।

বিট । কি স্বরের পরিবর্তন করিয়াছে ! । কি আশ্চর্য্য ! অথবা
ইহাতে আশ্চর্য্য কি ? (কারণ)

এই বসন্তসেনা রঙ্গালয়ে প্রবেশ, নৃত্য-গীতাদি কলা শিক্ষা এবং
প্রত্যাহার দক্ষতা ; এই সব কারণে স্বরের নৈপুণ্য লাভ করিয়াছে ॥৪২॥

বন্দ্যবর্ণীদস্য বিষ ছাশ্বলস্য হিঅশ্ব', ফুরফুরাশ্চদি পদীবো ।
উপম্ব্য রদনিকাং হম । ভো ! রদণিঅ ! (ফ)

শকার: । ভাবে ! ভাবে ! মশুশ্শে মশুশ্শে । (ব)

বিদু । জুত্ং শেদ', সরিস' শেদ', জ' অজ্জচারুদত্তস্য দলি-
হুদাএ সম্মদ' পনপুরিসা গিহ' পবিসন্তি । (ম)

(ফ) আশ্বর্যম্ । ভো: । প্রদীপমন্তমাক'তন পশুবন্দ্যপনীতস্যৈব ছাগলস্য ফুর-
ফুরায়তে প্রদীপ: । ভো রদনিকৈ । ।

(ব) ভাব ! ভাব ! মনুথ্যো মনুথ্য: ।

(ম) যুক্ত' নেদম্, সহশ' নেদম্, যদার্থ্য'চারুদত্তস্য দরিদ্রতয়া সাম্প্রত' পরপুরুষা
গিহ' প্রবিশন্তি ।

(ফ) প্রবিশন্তি । পশুবন্দ্যতে অস্মিন্ধিত পশুবন্দ্যে যুপকাশ্চ' তত্র উপনীতস্য ছেদ-
নায় বহস্য । ফুরফুরায়তে অতীবকম্পতে ।

(ব) বিদু ইতি । হুদ পরগৃহপ্রবেশমাত্রমেব ন যুক্তম্, গৃহস্থামিনীঃপমানজনক-
ত্বাদিতি ভাব: । ননু মানহীনস্য গৃহপ্রবেশে কী দীষ ইत्याহ সহশ' নেদমিতি ।
অনুরূপ' নেদমিত্যর্থ: ; মহামানসি এষ গৃহস্থাদিত্যাশ্রয়: । অতএবাহ আশ্বর্য'তি ।

(ফ) (প্রবেশ করিয়া) বিদূষক । কি আশ্চর্য্য ! যুপকাষ্ঠের নিকট
উপনীত ছাগলের হৃদয়ের জ্বায় এই প্রদীপ, প্রদোষকালের অল্প বায়ুতে
ফুর্ ফুর্ করিতেছে । (নিকটে যাওয়া, রদনিকাকে দেখিয়া) রদ-
নিকা ! ।

(ব) শকার । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! মামুষ মামুষ ! ।

(ম) বিদূষক । ইহা উচিত নহে, ইহা যোগ্যও নহে ; যে আর্ষ্য
চারুদত্তের দারিদ্র্য অবস্থা উপস্থিত হইয়াছে বলিয়া, অত্র লোক তাঁহার
বাড়ীতে এখন প্রবেশ করিবে ।

रद । अज्ज मित्तेअ ! पेक्ख मे परिभवं । (म)

विदू । किं तव परिह्व ? आदु अम्हाणं ? । (य)

रद । णं तुम्हाणं ज्जेव । (र)

विदू । किं एसो बलक्कारो ? । (ल)

रद । अधइं । (व)

विदू । सच्चं ? । (श)

रद । सच्चं । (घ)

विदू । सक्रोध दण्डकाष्ठमुद्यम्य । मा दाव । भो ! सर्के गेहि
कुक्कुरोऽपि दाव चण्डो भोदि, किं उण अहं वम्हणो । ता

(म) आर्य्य । मैत्रं य । प्रंक्षस्व मे परिभवम् ।

(य) किं तव परिभवः ? अथवा अस्माकम् ? ।

(र) ननु युष्माकमेव । (ल) किमेष बलात्कारः ? ।

(व) अथकिम् । (श) सत्यम् ? । (घ) सत्यम् ।

(य) विदू इति । परिभवः अपमानः । आश्रितस्यापमाने आश्रयस्थैव अपमान-
पातात् पृच्छति अथवा अस्माकमिति । उत्तरवाक्येऽर्थ्यं वनेवाश्रयः ।

(म) रदनिका । आर्य्य मैत्रेय्य । आम्भाव अपमान देखून ।

(य) विदूषक । तोमार अपमान ? ना, आमादेव अपमान ? ।

(र) रदनिका । आपनादेवइ बटे ।

(ल) विदूषक । ईहा कि बलात्कार ? ।

(व) रदनिका । ई ।

(श) विदूषक । सत्य ? ।

(घ) रदनिका । सत्य ।

एदिणा अम्हारिस-जण-भाअघेअ-कुडिलेण दण्डकट्टेण दुट्टस्स
विअ सुक्खाण-वेणुअस्स मत्थअं दे पहारेहिं कुट्टस्सं । (स)

विटः । महाराज्जण ! मर्षय मर्षय (ह)

विट्ट । विट्ट इहा । ण एत्थ एसो अवरज्जदि । शकारं इहा ।
एसो क्खुंएत्थ अवरज्जदि । अरे रे राअसालअ ! संट्ठाणअ !

(स) मा तावत् । भोः । स्वके गेहे कुक्कुरोऽपि तावत् चण्डी भवति, किं पुन-
रहं ब्राह्मणः । तदेतेन अद्यादृश-जन-भागधेय-कुटिलेन दण्डकाष्ठेन दुष्टस्यैव शुष्कवण-
कस्य ममकं तं प्रहारः कुट्टयिष्यामि ।

(स) विट्ट इति । मा तावत् एवं कुरु इति शेषः । स्वके स्वकीये । चण्डी
विक्रमेण कीपनः । अद्यादृशजनानां भागधेयवत् भाग्यवत् कुटिलं वक्रं प्रतिकूलञ्च तेन ।
दुष्टस्य दुर्जनस्य, अन्यत्र तु पुण्यजनैरितस्य शुष्को धी वणुको व श्रद्धामस्य । कुट्टयिष्यामि
चूर्णयिष्यामि ।

(ह) विट इति । महाराज्जण । निकृष्टब्राह्मण । परोपजीवित्वादिति भावः ।
महच्छब्दस्यायं स्वभावी यत् शब्दविशेषविशेषणीभूतं अर्थविशेषं प्रत्याययतीति । अत-
एवीक्ष्यन्—

“शङ्खे तैले तथा मासे वैद्यं ज्यौतिषिके द्विजं ।

यावाया पथि निद्राया महच्छब्दी न दीयते ॥”

(स) विदूषक । (क्रोधादेव सहित दण्ड उन्मोहन कविया) एरूप
करिणो ना । ओरे ! निजेर वाडीते कूकूवण, प्रचण्ड इहया थाके ,
ता, आमि ब्राह्मण आर ना इहैव केन ? । अतएव आमादेव मत् लोकेर
भाग्येय ग्राय वक्रु एहि दण्ड्वारा प्रहार कविया, घुणजर्जरित सुक वंश-
दण्डेय ग्राय, तोमार मस्तक चूर्ण कविव ।

(ह) विट । ओहे महाराज्जण ! क्रमा कर, क्रमा कर ।

দুজ্জ্বল! দুশ্মশাস! স্তুতং বেদং? জহবি শ্যাম তত্ভবম্
 অজ্জচারুদত্তো দলিহো স'বুত্তো, তা কিং তস্স গুণেহি' য় অল-
 ছিদা উজ্জব্বণী? জেণ তস্স গেহ' পবিসিষ্ম পরিষণস্স ইরিসী
 উবমহো করীষদি । (ছ)

মা দুগদোত্তি পরিহবো ণতি কচন্তস্স দুগদো শ্যাম ।

চারিত্তেণ বিহীণো অঙ্কো বিষ্ম দুগদো হৌৱ ॥৪৩॥

(খ) নাম এষীঃপরাধ্যতি । এষ ছল্লব্ব অপরাধ্যতি । অরী রে রাজস্সালক ।
 স'স্থানক ! দুর্জন ! দুৰ্ভগুণ্য । স্তুতং নেদম্ । যদ্যপি নাম তত্ভবমান্ আর্থ-
 চারুদত্তো দরিদ্রঃ স'বুত্তঃ, তত্ কিং তস্য গুণে'নাঙ্কুতা উজ্জয়িনী? যেন তস্য বৃহ'
 প্রবিষ্ম পরিজনস্য ই'হম্ উপমহ' : ক্রিয়তে ।

মা দুর্গত ইতি পরিভবো নাস্তি ক্ততানস্স দুর্গতো নাম ।

চারিত্রিণ বিহীন আঙ্কোপি চ দুর্গতো ভবতি ॥৪৩॥

(গ) বিদু ইতি । স'স্থানমবস্থানমস্মাসীতি স'স্থানঃ, অর্থ-আদিভাৱত, তত:
 ক্তু'স্মায়া' কামৃত্যঃ । ভগিন্য়ুপপতিবিহিতাবস্থানকত্বাদিভাৱ ক্তু'স্মিতত্বম্ । তেন
 স'স্থানক ইতি শকারস্য নাম । তত্ তথাপি । উপমহ' নিযহ: ।

ননু দুর্গতস্য মানহীনস্য পরিভবে কী দীষ ইত্যাছ মেতি । দুর্গতঃ অর্থ' জনী
 দরিদ্র ইতি ক্ত্বা, মা পরিভবো ন নিযহ: কৰ্ম'স্ব: । ক্তুত ইত্যাছ—ক্ততানস্স দৈবস্স

(ক) বিদুষক । (বিটকে দেখিয়া) এ বিষয়ে এ, অপরাধী নহে ।
 (শকারকে দেখিয়া) এ বিষয়ে এই বেটাই অপরাধী । ওরে রাজার
 শালা সংস্থান ! দুর্জন ! দুষ্টমাতৃষ ! ইহা উচিত নহে । মাননীয়
 আর্থ চারুদত্ত যদিও, দরিদ্র হইয়া পড়িয়াছেন ; তথাপি তাঁহার গুণ
 কি উজ্জয়িনীকে অলঙ্কৃত করে নাই ? । যে, তাঁহার বাণীতে শ্রবেণ
 করিয়া, পরিজনের এইরূপ নিগ্রহ করিতেছিল ! ।

विटः । सर्वलक्ष्यम् । महाब्राह्मण ! मर्षय मर्षय । अन्य-
जनशङ्कया खल्विदमनुष्ठितम्, न दर्पात् । पश्य—(×)

सकामान्विष्यतेऽस्माभिः—

विटू । किं इमं ? । (क)

(क) किमियम् ? ।

सकामे दुर्गती नास्ति, इति नाम सम्भावयामीत्यर्थः । तथा च सर्वप्रबन् नाम देव-
दुर्गतमपि धनिनम्, धनिनमपि च दुर्गतं कर्त्तुमर्हतीति भवती दुर्गतत्वे चारुदत्तस्य च
धनित्वे वैपरीत्येन नियहोऽपि सम्भाव्यत इति भावः । अपि च चारित्र्येण सद्भावकारिण
विहीन आद्यो धनवानपि जनः, दुर्गती भवति ; सर्वैरवज्ञेयत्वादिति तात्पर्यम् ।
तेन त्वमाद्योऽपि चारित्र्यविहीनतया दुर्गत एवेति तवापि नियहः सम्भवतीति भावः ।

अतएवात्र परार्जे सामान्याद्विशेषप्रतीतिरूपः अप्रसुतप्रशंसालङ्कारः, पूर्वार्जे च वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमित्यनयोः संसृष्टिः । किन्तु दुर्गतशब्दस्य असक्तदुपादानेऽपि नानवी-
कृतत्वदीधः ; कथितपदतादीष्वदस्यापि उद्देश्यप्रतिनिर्दिश्यत्यतिरिक्तविषयत्वकल्पनात्
प्रायेण समानविषयत्वात् ।

“कृतान्ती यमसिद्धान्तदेवाकुशलकर्मसु” इति मेदिनी । आर्या जातिः ॥४३॥

(×) विट इति । वैलक्ष्येण लज्जानिताप्रतिभत्वेन सहेति सर्वैलक्ष्यम् ।

सकामेति । अस्माभिः सकामा रमणी अन्विष्यते ।

माझूष दरिद्र हईलेई ताहार निग्रह करिंते नाई ; कारण, दैवेर
निकट दरिद्र नाई । चरिजहीन धनीं, दरिद्र हईयां थाके ॥४७॥

× विट । (लज्जार सहित) महाब्राह्मण ! कृपा करुन, कृपा
करुन । अछ लोक गने करियाई एईरुप करियाछे , किछु दर्पवशतः
नहे । देखून—

आमरा कोन कामुकुीके अवेषण करिंतेछि—

বিট: । শান্তং পাপম্ । (খ)—কাচিৎ স্বাধীনযৌবনা ।

সা নষ্টা শঙ্কয়া তস্যা: প্রাপ্তেয়ং শীলবন্ধনা ॥৪৪॥

সর্বথা ইদমনুনয়সর্বস্বং গৃহ্যতাং (গ) । ইতি খড্গমুত্ৰজ্য

কৃতাজ্জলি: পাদযৌ: পততি ।

বিদু: । সপ্যুরিস! উদেহি উদেহি । অস্মাণন্তেণ ময়
তুমং উবালহে, সম্পদং উণ জাণন্তৌ অণুণেমি । (ঘ)

(ঘ) সত্পুরুষ । উত্তিষ্ঠ উত্তিষ্ঠ । অজানতা ময়া ত্বমুপালম্ব:, সাম্প্রতং
পুনর্জানন্ অনুনয়ামি ।

(খ) বিট ইতি । শান্ত পাপম্ উক্তরূপ ন বাচ্যমিত্যর্থ: । “শান্তং পাপ-
মর্নির্দৃশ্যে” ইতি কৌষ: ।

কাচিদিতি । স্বাধীনমেব ন তু পিতৃব্যধীন যৌবনং যস্যা: সা তাড়শী, কাচিৎ
রমণী অন্বিত্যতি ইত্যন্বয়: । কিন্তু সা নষ্টা অদর্শনং গতা পলায়িতা । তস্যা:
শঙ্কয়া সন্দেহেন, ইয ভবত্পরিজননিয়ঙ্করূপা, শীলস্য অস্মাত্স্বভাবস্য বন্ধনা তত্-
কর্তৃকপ্রতাষণা প্রাপা । সন্দেহবশাদিবেদমনব্যর্থং কৃতং ন পুনর্জানত ইতি মর্ধয়িতব্য-
মেবৈতদিতি ভাব: ।

অত্র নষ্টং ত্যমঙ্কলব্যঙ্ককত্বাদশীলতাদৌষ:, স তু ‘নষ্টা’ ইতি পাঠেন সমাধেয়: ॥৪৪॥

(গ) সর্বথেতি । ইদং ক্রিয়মাণং পাদপতনম্, অনুনয়স্য সর্বস্বং প্রধানাঙ্কম্ ।

(ক) বিদূষক । ইহাকে কি ?

(খ) বিট । ওরূপ বলিবেন না—কোন স্বাধীনযৌবনাকে (বেশ্যাকে),
সে পলাইয়া গিয়াছে, তাহাবই সন্দেহ, আমাদের এই চরিত্রচ্যুতি
উপস্থিত হইয়াছে ॥৪৪॥

(গ) অতএব সকল প্রকারে অনুনের সর্বস্ব ইহা (চরণ ধারণ)
গ্রহণ করুন । (এই বলিয়া, খড়্গ পরিত্যাগ করিয়া, কৃতাজ্জলি হইয়া
বিদূষকের চরণযুগলে পতিত লইল) ।

বিট: । ননু भवानিवात्रानुनेय: । तदुत्तिष्ठामि सम-
यत: । (ঙ)

বিটু । भणाद् भवं । (চ)

বিট: । यदीमं वृत्तान्तमार्यचारुदत्तस्य नाख्यास्यसि ।

বিটু । ण कधइस्सं । (ছ)

বিট: । एष ते प्रणयो विप्र ! शिरसा धार्यते मया ।

गुणशस्त्रैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिताः ॥४५॥

(চ) भणतु भवान् । (ছ) न कथयिष्यामि ।

(ঘ) বিটু ইতি । उपालभ्यो भर्त्सित: । अनूनयामि भवन्तमिति शेष: ।

(ঙ) বিট ইতি । अत्र विषयं, भवानिव अनुनेयी मयेति शेष:; न पुनर्भवता अह-
मिति एवशब्दस्यार्थ: । समयत: कस्माच्चित् शपथात् ।

एष इति । हे विप्र ! मया एष ते तव प्रणय: प्रणयपूर्वकशपथ:, शिरसा धार्यते ।
येन त्वया, गुणा: सत्यवादित्वादय एव शस्त्राणि तै:, शस्त्रवन्तोऽपि वयं निर्जिता: ।

मर्षयेत्यारभ्य एतदन्तं यावत् परिहारो नाम नाश्यालङ्कार: । यथा दर्पण—
“परिहार इति प्रोक्त: कृतानुचितमार्जनम्” ॥४५॥

(ঘ) বিদূষক । সাধুপুরুষ ! আপনি উঠুন, উঠুন । আমি না
জানিয়া, আপনাকে নিন্দা কবিয়াছি ; এখন কিন্তু জানিয়া আবার অনু-
নয় কবিতেছি ।

(ঙ) বিট । মহাশয় । এবিষয়ে আপনাবই অনুনয় করা আমাদের
উচিত । তবে একটা শপথ কবিলে আমি উঠিতে পারি ।

(চ) বিদূষক । আপনি তাহা বলুন ।

বিট । যদি এই বৃত্তান্ত আৰ্য চারুদত্তের নিকট না বলেন ।

(ছ) বিদূষক । বলিব না ।

শকার: । ষাশ্বম্ । কিং নিমিত্তং উণ ভাবে ! এদশ
দৃষ্টবড়ুশ্বশ্বিণশ্বশ্বলি' কদুশ্ব পাশ্বশ্বিণপড়িদি ? । (জ)

বিট: । ভীতোঽস্মি ।

শকার: । কশ্ব তুমং ভীদি ? । (ঝ)

বিট: । তস্য চারুদত্তস্য গুণেভ্য: ।

শকার: । কে তশ্ব (১) গুণা ? জশ্ব গৈহ' পবিশিষ্ম
শ্বশ্বিদিব্য' বি ণ্যতি । (ঞ)

(জ) কিং নিমিত্তং পুনর্ভাব । এতস্য দৃষ্টবটুকস্য বিনয়াশ্বলি' ক্ত্বা পাদযো-
নির্পতিত: ? ।

(ঝ) কক্সাত্ ত্বং ভীত: ? ।

(ঞ) কে তস্য গুণা: ? যস্য গৈহ' পবিশ্ব শ্বশ্বিতব্যমপি নাস্তি ।

(জ) শকার ইতি । হৈ ভাবে । বিহন্ । বিনয়শ্বকীশ্বলি'র্বিণয়াশ্বলি'ক্সম্ ।

(ঝ) শকার ইতি । মৃহ' পবিশ্ব স্থিতস্য জনস্য শ্বশ্বিতব্য' ভীতব্যমপি শ্বশ্বা-
দিক' নাস্তীত্যর্থ: ।

বিট । হে ব্রাহ্মণ ! আপনার এই প্রণয়পূর্বক শপথ, আমি মস্তকে
ধারণ করিতেছি । আমরা অস্বধারী হইলেও, যে ব্যক্তি (আপনি)
গুণরূপ অস্ত্রে আমাদিগকে জয় করিয়াছেন ॥৪৫॥

(জ) শকার । (অস্বয়ার সহিত) পণ্ডিতমহাশয় ! আপনি কি
জন্তু বিনয়শ্বচক হাত জোড় করিয়া, এই দৃষ্ট ব্রাহ্মণের পায়ে পড়িলেন ?

বিট । আমি ভীত হইয়াছি ।

(ঝ) শকার । আপনি কাহা হইতে ভীত হইলেন ? ।

বিট । সেই চারুদত্তের গুণ হইতে ।

বিট: । মা মৈবম্ ।

সৌঃস্মদ্বিধানাং প্রণয়ৈ: ক্রমীকৃতো

ন তেন কশ্চিদ্বিভবৈর্বিমানিত: ।

নিদাঘকালিষ্বিব সৌদকো ঋদৌ

নৃণাং স তৃষ্ণামপনীয় শুষ্কবান্ ॥৪৬॥

স ইতি । স চারুদত্ত:; অস্মদ্বিধানা ধনলুভানা জনানাম্, প্রণয়ৈর্বাচ্ছাভি: ক্রমীকৃতো ধনহীনীকৃত: ; ন তু অমম্যংব্যয়ৈ: ক্রমীকৃত ইত্যশয়: । তেন চারুদর্শন, বিभवैर्ধনৈর্ধনমদৈবিত্যর্থ:; কশ্চিদপি জনো ন বিমানিত: অপমানিত: । তথা স চারুদত্ত:; নিদাঘকালিষু যৌগসময়েषু, সৌদকৌ জলপূর্ণৌ ঋদ ইব, নৃণা লোকানাম্, তৃষ্ণা জল-পিপাসাং ধনলিপ্সাচ্ছ, অপনীয় জলদানেন ধনদানেন চ দুরীকৃত্য, শুষ্কবান্ জলহীনৌ ধনহীনশ্চ জাত: । অতোঃস্ম দারিদ্র্যমপি শ্লাঘ্যমেवेति भाव: ।

অত্র প্রথমপাদে ব্যাখ্যানুসারিণ্যন্যব্যপোহনাদার্থী পরিসংখ্যা, পরাঙ্কো পূর্ণোপমা চ , অগযৌ: পরস্পরনিরপেक्षतया संक्षटि: ।

“প্রণয়: প্র মৃশি বিশ্বম্বে যাচ্ছাপ্রসরযীরপি” ইতি বিশ্ব: ।

শুষ্কবানিতি শুষ্কধাতৌ: ক্তবন্তুপ্রত্যয়ে “ঈশ্বষিপচা ম-ক-বা:” ইতি তকারস্য ককার: ।

ইন্দ্রব শ্রাব'শস্যবিলযীর্মেলাদুপজাতির্ভ'তন্ ॥৪৬॥

(ঞ) শকার । তা'র আবার গুণ কি ? যা'ব ঘরে প্রবেশ করিয়া পাছও পাওয়া যায় না ।

বিট । না না, একরূপ বলিও না ।

আমাদের মত লোকের প্রার্থনা, চারুদত্তকে ধনহীন করিয়াছে এবং চারুদত্ত ধনের অহঙ্কারে কাহাকেও অপমানিত করেন নাই । গ্রীষ্ম-কালে জলপূর্ণ হ্রদের গ্রায় তিনি মনুষ্যগণের তৃষ্ণা দূর করিয়া শুষ্ক হইয়া-ছেন ॥৪৬॥

ଶକାର: । ସାମର୍ଥମ୍ । କେ ଶି ଗବ୍ଭଦାସୀଂ ପୁତ୍ତେ ? । (୧)

ଶୂଳେ ବିକ୍ରନ୍ତେ ପାଞ୍ଚବେ ? ଶ୍ରେତକେତୁ

ପୁତ୍ତେ ଲାଧାଏ ? ଲାବଣେ ଇନ୍ଦ୍ରପୁତ୍ତେ ? (୧) ।

ଆହୀ କୁନ୍ତୀଂ ତେନ ଲାମିଣ ଜାଦେ

ଅସ୍ତତ୍ୟାମି ? ଧର୍ମପୁତ୍ତେ ଜଢ଼ାଢ଼ ॥୪୭॥

ବିଟ: । ମୂର୍ଖ ! ଆର୍ଯ୍ୟଚାରୁଦତ୍ତ: ଧର୍ମସୀ ।

(୧) କ: ସ ଗର୍ଭଦାସ୍ୟା: ପୁତ୍ର: ? ।

ଶୂରୀ ବିକ୍ରାନ୍ତ: ପାଞ୍ଚବ: ? ଶ୍ରେତକେତୁ: ପୁତ୍ରୀ ରାଧାୟା: ? ରାବଣ ଇନ୍ଦ୍ରପୁତ୍ର: ? ।

ଆହୀ କୁନ୍ତା ତେନ ରାମିଣ ଜାତ: ଅସ୍ତତ୍ୟାମା ? ଧର୍ମପୁତ୍ରୀ ଜଟାୟୁ: ? ॥୪୭॥

(୧) ଶକାର ଛତି । ଗର୍ଭଦାସ୍ୟା ଜନ୍ମାବଧିଦାସ୍ୟା: ।

ପୁନର୍ବିଶିଷ୍ଣେ ପୃଚ୍ଛତି ଶୂର ଛତି । ଶୂରୀ ବିକ୍ରାନ୍ତ ଛତି ପାଞ୍ଚବିଶିଷ୍ଣେହ୍ୟମ୍ ଏକାର୍ଥକ-
ତୟା ପୁନରୁକ୍ତମ୍ । ପାଞ୍ଚବୟ ଧୂମିଃଞ୍ଜୁନୀ ବା କିମିତ୍ୟର୍ଥ: । ଏବମେବ ସର୍ବତ କାକ୍ରୁରବ-
ଗନ୍ତବ୍ୟା । କିଂବା ରାଧାୟା: ପୁତ୍ର: ଶ୍ରେତକେତୁ: ? । ଶ୍ରେତକେତୁର୍ନାମ କଥିତୀପନିଷତୀ ମହାଧି:
ଅଥବା ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ପୁତ୍ରୀ ରାବଣ: ? । ଆହୀ ଛତି, ତେନ ଜଗନ୍ନପ୍ରସିଦ୍ଧେନ ରାମିଣ କରଣେନ, କୁନ୍ତା
ପାଞ୍ଚପୁତ୍ରା ଜାତ: ଅସ୍ତତ୍ୟାମା ? । କିଂବା ଧର୍ମସ୍ୟ ପୁତ୍ରୀ ଜଟାୟୁ: ? । ଯ ଭବାନିବ
ପ୍ରଶଂସତୀତି ଭାବ: ।

ଅଥ ଶ୍ରେତକେତୁରିତ୍ୟାଦିକ ସର୍ବମେବ ଅପାର୍ଥମ୍, ଶକାରବଚନତ୍ବାତ୍ ।

ବିଶ୍ୱଦେବୀ ହତ୍ତମ୍—“ବାଞ୍ଚାଶ୍ଚିକ୍ଷିମ୍ନା ବିଶ୍ୱଦେବୀ ମମୀ ଧୌ” ଛତି ଲକ୍ଷଣାତ୍ ॥୪୭॥

(୧) ଶକାର । ସେ ଜନ୍ମଦାଶୀବ ପୁତ୍ର କେ ? ।

ବୀର ଓ ବିକ୍ରମୀ ପାଞ୍ଚବ ? ନା, ରାଧାର ପୁତ୍ର ଶ୍ରେତକେତୁ ? କିଂବା ଇନ୍ଦ୍ରେବ
ପୁତ୍ର ରାବଣ ? ଅଥବା କୁନ୍ତୀର ଗର୍ଭେ ରାମେର ଔରସେ ଉତ୍ପନ୍ନ ଅସ୍ତତ୍ୟାମା ? ନା,
ଧର୍ମେର ପୁତ୍ର ଜଟାୟୁ ? ॥୪୭॥

(୧) ଇନ୍ଦ୍ରଦତ୍ତ: ।

दीनानां कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सञ्जनानां कुटुम्बी
 आदर्शः शिञ्चितानां सुचरितनिकषः शीलविलासमुद्रः ।
 सत्कर्त्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो
 ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छ्रसन्तीव चान्ये ॥४८॥

दीनानामिति । दीनाना दग्दिगाणा मन्वन् स्वगुणा विनयोदाय्यादय एव फलानि
 तैर्नतः, कल्पवृक्षः कल्पतरुस्वरूपः, लिपितदातृत्वादिति भावः । सञ्जनाना कुटुम्बी
 गृह्णस्वरूपः परिपोषक इत्यर्थः । शिञ्चितानामभिज्ञाना जन नाम्, आदर्श आदर्श-
 स्वरूपी दृष्टान्तस्थानमिति तात्पर्यम् । सुचरिताना मञ्जरिवाणा निकषः कषपाषाण-
 स्वरूपः परीक्षास्थानमित्यर्थः । तथा शीलं सहृत्तमेव विला तीरभूमिल्लव ममुद्रः
 समुद्रस्वरूपः । समुद्री यथा तीरभूमिं नातिक्रामति, अथमपि तथा सहृत्तं नातिक्राम-
 तीति भावः । सत्कर्त्ता दानादिभिर्लोकाना सत्कारकः सम्मानकारिणी यावत्, किन्तु
 न अवमन्ता कटूक्तप्रभृतिभिर्नापमानकारी । पुरुषगुणाना तैस्त्रिस्तादीना निधि-
 राश्रयभूतः ; तथा दक्षिणं सरलम् उदारं महच्च सत्त्वं स्वभावो यस्य म तादृशः । अत-
 एव श्लाघ्यः सर्वथा प्रशंसनीयः, स चारुदत्तः, एको हि एक एव च अधिकगुणतया
 हंतुना जीवति नानासत्कार्यकारितया जीवनप्रयोजनं साधयति, अन्ये तु जनाः, उच्छ्र-
 सन्तीव तादृशसत्कार्यकारित्वाभावेन जीवनप्रयोजनसाधनाभावात् मुमुर्षुवत् केवलं श्वास-
 मेव परित्यजन्तीत्यर्थः ।

अत "गाश्चीर्थेण समुद्रीऽसि गौरवणासि पर्वतः" इति दर्पणीदाहरणवत् प्रथमाङ्के
 रूपकयोगी उल्लेखालङ्कारः, चतुर्थपादे तु वाच्या क्रियीत्प्रेक्षा, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया
 संसृष्टिः । तथा गुणफलनत इत्यनेनैव आत्मगुणप्रतीतौ स्वपदमधिकमिति अधिक-
 पदतादीषः ; स तु 'गुणफलविनतः' इति पाठेनैव समाधेयः । किन्तु चतुर्थपादे
 हिशब्दस्य पूर्वतः पाठेऽपि स्वान्वयिन एव एकशब्दस्य समभिव्याहारात् न अक्षमतादीषः ।

विट । मूर्ध । उनि गाननीय चारुदत्त ।

তদিতো গচ্ছামঃ ।

শকারঃ । অগেণ্‌হিঅ বসন্তশেণিঅং ? । (৪)

বিটঃ । নষ্টা বসন্তসেনা । (৫)

(৩) অগ্‌হীত্বা বসন্তসেনিকাম্ ? ।

এবং নিপাতানামনৈকার্থত্বাত্ প্রথমচকারঃ শ্বেষবিশেষ্যসমুচ্চয়ে, দ্বিতীয়চকারথ্য কিল্বথ ইতি ন নিরর্থকত্বদোষোঽপি ।

অত্র গুণকীর্তনং নাম নান্যলক্ষণঞ্চ “গুণানা কীর্তনং যত্ন তদেব গুণকীর্তনম্ ।” ইতি লক্ষণাত্ । “কুটুম্বং পীথবর্গেঽপি” ইত্যমরমালা । “নিকষঃ শাণ্ডকলকী নিকষা যানুমাतरि” ইতি মেদিনী । “শ্রীলং স্বভাবি সহৃৎ” “দীলা কালি চ জলধিসীরনীর-
বিকারযৌঃ” ইতি চ বিন্দুঃ । “সম্বং দ্রব্যে গুণে চিন্তে ব্যবসায়স্বভাবযৌঃ । পিগ্নাচাদা-
বান্দ্রভাবি বলি প্রাণিষু জন্তুধু” ইতি উমচন্দ্রঃ ।

স্বগ্ধরা বৃত্তম্ ॥৪৮॥

(৪) বিট ইতি । নষ্টা অর্দ্রাণং গতা, অতঃ কথং যদ্বীথসীতি ভাবঃ । অত্র নষ্টে-
ত্যনৈল মরণশব্দকতয়া অমঙ্গলশব্দকত্বাদশ্লীলতাদৌষঃ, পলায়িতীতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

দরিদ্রলোকের পক্ষে নিজেব গুণরূপ ফলে অবনত কল্পবৃক্ষ, সঙ্ক-
নের পরিপোষক, শিক্ষিতগণের আদর্শ, সচ্চবিত্তেব পরীক্ষাস্থান,
চরিত্ররূপ তীরভূমির সমুদ্র, লোকের সম্মানকারী, কিন্তু অপমানকারী
নহেন, পুরুষের সমস্ত সদগুণের আধার, সরল ও উদারস্বভাব,
অতএব অতিরিক্ত গুণী বলিয়া সেই এক চারুদত্তই প্রশংসনীয় হইয়া
জীবন ধারণ করিতেছেন, আর সকলে যেন কেবল শ্বাস-প্রশ্বাস
করিতেছে ॥৪৮॥

অতএব চল, আমরা এখান হইতে যাই ।

(৪) শকার । বসন্তসেনাকে না লইয়া ?

(৫) বিট । বসন্তসেনা ত পলাইয়াছে ।

শকার: । কধং বিস্ম ? । (ঙ)

বিট: । অস্মস্য দৃষ্টিরিব পুষ্টিরিবাতুরস্ব
মূৰ্ছস্য বুদ্ধিরিব সিদ্ধিরিবালাসস্য ।
স্বল্যস্মৃতেৰ্য্যসনিন: পরমেব বিদ্যা
ত্বাং প্রাপ্য সা রতিরিবারিজনে প্রনষ্টা ॥৪৫॥

শকার: । অগ্ৰেচ্ছিন্ন বসন্তশিগ্ৰিচ্ছিন্নং গগমিঃশ্চ । (ঘ)

বিট: । এতদপি ন স্মৃতং ত্বয়া ? ।

(ঙ) কথমিব ? । (ঘ) অগ্ৰেচ্ছিত্বা বসন্তসীনকা ন গমিষ্যামি ।

অস্মস্যেতি । মা বসন্তসীনা, অস্মস্য মাদকসিবনাদিনা অস্মীভূতস্য জনস্য, দৃষ্টি: রূপপ্রত্যক্ষশক্তিরিব; আতুরস্য বোগিণ:, পুষ্টি: স্মৃলতেব; মূৰ্ছস্য বুদ্ধিবিবিক-
শক্তিরিব; অলাসস্য সিদ্ধি: কার্যনিষ্ঠ্যক্তিরিব; স্বল্যস্মৃতেৰ্য্যমধম:, অথ চ ব্যসনিন:
কামাদিবিষয়ান্ভাসক্তস্য, পরমা উত্কৃষ্টা বিদ্যেব, অরিজনে নূতনশব্দভূত জনে
বতিরনুরাগ ইব চ, ত্বা তং তচ্ছ পদার্থং প্রাপ্য, প্রনষ্টা অদর্শনং গতা পলায়িতা অন্যত্র
তু বিধ্বস্তা । দৃষ্টাদ্যৌ যথা প্রথমত: অস্মাদীন্ প্রাপ্য পং প্রণাশ্চালি, তথা বসন্তসীনাপি
ত্বা প্রাপ্য প্রনষ্টে ত্বর্থ: ।

অত্র মালীপমালঙ্কার: । তথাত্রাপি প্রনষ্টে ত্যমঙ্গলব্যঙ্গকলাদশীলতাভীষ:, 'স্বাভাভূত'
ইতি পাঠেন সমাধেয়: ।

বসন্তালিকা বসন্ত ॥৪৫॥

(ঙ) শকাব । কি প্রকাবে ? ।

বিট । অস্মেব দৃষ্টিব গ্রায়, বোগীব পুষ্টিব গ্রায়, মূৰ্ছেব বুদ্ধিব গ্রায়,
অলাসের সিদ্ধিব গ্রায়, ব্যাসনাসক্ত অথচ অল্পমেধাবী ব্যক্তির উৎকৃষ্ট বিজ্ঞাব
গ্রায় এবং শত্রুজনের প্রতি অস্মরক্তিব গ্রায়, সেই বসন্তসেনা তোমাকে
পাইয়া, আবার লোপ পাইয়াছে ॥৪৬॥

(গ) শকার । বসন্তসেনাকে না লইয়া আমি যাইব না ।

आलानि गृह्यते हस्ती वाजी बल्गासु गृह्यते ।

हृदये गृह्यते नारी यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥५०॥

शकारः । जइ गच्छशि, गच्छ तुमं ; हगि ण गमिश्शं । (त)

(त) यदि गच्छामि, गच्छ त्वम् ; अह न गमिष्यामि ।

आलान इति । हस्तौ आलानि बन्धनसम्यं गृह्यते बध्यते बद्धा वशीक्रियत इत्यर्थः ; वाजी घोटकः, बल्गासु मुखरञ्जषु, गृह्यते धार्यते धारयित्वा वशमानोयते ; तथा नारी हृदये गृह्यते आक्रुष्यते अनुरागीत्पादनेन हृदयमाक्रुष्य वशीक्रियत इति तात्पर्यम् । यदयस्मात्, इदं हृदयग्रहणम् अनुरागीत्पादनेन वसन्तमेनायाश्चित्ताकर्षणमित्यर्थः ; नास्ति आशयीर्न वर्त्तते. ततो गम्यतामावाभ्यामिति शेषः ; तदर्थकविलम्बस्य फलाभावादिति भावः ।

अत्र नारी प्रस्तुता हस्तिवाजिनौ त्वप्रस्तुतौ इत्येतेषामेकग्रहणक्रियाभिसम्बन्धाद्वीपक-मलङ्कारः । तथा “गृह्यते” इत्यस्य अमकदुपादानादनवीकृतत्वदीपः, “आलानि हृदये” इत्येकवचनान्तर्यामिर्मध्ये “बल्गासु” इति बहुवचनोपादानात् “हस्ती वाजी” इति पुल्लिङ्ग्यामिर्मध्ये “नारी” इति स्त्रीलिङ्गाभिधानाच्च भयप्रक्रमतादीषद्वयम् । तेन श्लोकोऽयमेव पठनीयः—

“आलानि गृह्यते हस्ती बल्गायाञ्च तुवङ्गमः ।

हृदये चाङ्गनालीकः यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥”

तथात्र उदाहरणं नाम नाट्यलक्षणम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“यत्र तुल्यार्थयुक्तं न वार्क्यं नाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिनतयार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥५०॥”

विट । तूमि ईहाओ सुन नाई ? ।

हस्तीके बन्धनसंज्ञे धरिते हय, घोडाके मुखरञ्जते धरिते हय
एवं स्त्रीजातिके हृदये धरिते हय ; यथन ईहा हय नाई, तथन
(एस) याई ॥५०॥

विटः । एवं गच्छामि । इति निष्क्रान्तः ।

शकारः । गड्ढे क्वु भावे अभावं । विदूषकमुद्दिश्य । अले
काकपदशीशमत्यका दुष्टवड्, का ! उवविश उवविश । (थ)

विटू । उववेसिदा ज्जेव अम्हे । (द)

शकारः । केण ? । (ध)

विटू । कअन्तेण । (न)

शकारः । उट्ठेहि उट्ठेहि । (प)

विटू । उट्ठिस्सामो । (फ)

(थ) गतः खलु भाव अभावम् । अरे काकपदशीर्षमस्तक । दुष्टवटु, का !
उपविश उपविश ।

(द) उपवेशिता एव वयम् । (ध) केन ? । (न) कृतान्तं न ।

(प) उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । (फ) उत्थास्यामः ।

(थ) शकार इति । अभावम् अभावस्थानाभावम् । काकपदवत् वायसचरणवत्
कृशवक्रमित्यर्थः शीर्षं मलकञ्च यस्य तत्सञ्चोधनम् । शीर्षमलकैति पुनरुक्तम् ।

(न) विटू इति । कृतान्तेन दैवेन । “कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्म्मसु” इत्यमरः ।

(त) शकार । यदि या'न तवे आपनिई या'न, आमि याईव ना ।
विट । ईशाई इटक , आमि याई । (एई बलिया चलिया गेन ।)

(थ) शकार । पण्डितता नाश पाईयाछे । (विदूषकेर प्रति)

ओरे काक-पद-शीर्ष ! दुष्टव्राह्मण ! बस बस ।

(द) विदूषक । आमादिगके बसाईयाछेनई त ।

(ध) शकार । के ? ।

(न) विदूषक । दैव ।

(प) शकार । उठ उठ ।

शकारः । कदा ? । (ब)

विदू । जदा पुणो वि देव्वं अणुजलं भविस्सदि । (भ)

शकारः । अले ! लोद लोद । (म)

विदू । रोदाविदा ज्जं व अम्हे । (य)

शकारः । केण ? । (र)

विदू । दुग्गदीए । (ल)

शकारः । अले ! ह्श ह्श । (व)

विदू । हसिस्सामो । (श)

शकारः । कदा ? । (घ)

विदू । पुणो वि ऋट्ठीए अज्जचारुदत्तस्स । (स)

(ब) कदा ? । (भ) यदा पुनर्गप देवमनुकूल भविष्यति । (म) अरे ! रुदिहि रुदिहि । (य) रोदिता एव वयम् । (र) केन ? । (ल) दुर्गत्या । (व) अरे ! हस हस । (श) हसिस्थामः । (घ) कदा ? ।

(क) विदूषक । उठिब ।

(ब) शकार । कथन ? ।

(भ) विदूषक । यथन आवावओ दैव अनुकूल हईवे ।

(म) शकार । ओरे । कौद कौद ।

(य) विदूषक । आमादिगके कौदाईयाछेई त ।

(र) शकार । के ? ।

(ल) विदूषक । दारिद्र्या ।

(व) शकार । ओहे ! हास हास ।

(श) विदूषक ! हासिब ।

(घ) शकार । कथन ? ।

শকার: । অলি লে (১) দুঃখবড়, কা ! ভগ্নেশি মম বন্ধ-
ণিণ তং দলিহ্চালুদত্তকং এশা শশুবস্মা শহিলস্মা ণব-ণাড্ভ-
দংশুদ্বিদা শুত্তধালিব্ব বশন্তশিণা ণাম গণিআদালিআ
কামদেবান্নদণ্জাণাদৌ পহুদি তুমং অণুলত্তা, অহেহিঁ
বলক্কালানুণীঅমাণা, তুহ্ গহঁ পবিদা । তা জহ্ মম হুথ্যে
শঅঁ জ্জি ব পট্ঠাবিঅ এণং শমপ্যেশি, তদৌ অধিঅলণি ববহালঁ

(ম) পুনরপি ঋত্বগা আর্থ্যচারুদত্তম্য ।

(ন) অরং রে দুঃখবড়, কা । ভগ্নেশ্যসি মম বচনেন ত দর্শিত্চারুদত্তকম্ ।
এষা মমবর্ণা সর্হিরণ্যা নব-নাটক-দর্শনোত্তিতা স্নবধারীব বসন্তসেনা নাম গণিকা-
দাগিকা, কামদেবায়তনোদানাৎ প্রধতি ত্বামনুরক্তা অস্মাভির্বলাৎকারানুণীয়মানা তব
গহঁ প্রবিষ্টা । তদ্যদি মম হন্ম স্বয়মেব প্রস্থাপ্য এনা সমর্পয়সি, ততোঃধিকরণ

(হ) শকার ইতি । সর্বণঃ সূবর্ণভূষণৈঃ সর্হতি সসবর্ণা, সর্হিরণ্যেতি পদমপি
এতদর্থকমেবতি পুনরুক্তম্ । নবনাটকস্য দর্শনায তদাভিনয়প্রদর্শনায উল্লিখিতা বহুলায়
প্রবিষ্টা, স্নবধারী স্নবধারপত্নী । বলাৎকারিণী বলপ্রয়োগিণী অনুনীয়মানা প্রমাদ্যমানা ।
ইয় ন্যায়বিকল্পোক্তিঃ, বলপ্রয়োগিণী অনুনয়াসম্ভবাত্ । অধিকরণে রাজ্ঞী বিচারালয়ে,

(স) বিদূষক । যখন আবাবও আয্য চারুদত্তেব সম্পত্তি হইবে ।

(হ) শকার । ওবে ছুঃখব্রাঙ্কণ । আমাব কথাহুসাৰে সেই দরিদ্র
চারুদত্তকে বলিস্—‘নূতন নাটক দেপাইবাব নিমিত্ত উখিত স্নুঃখবরি-
ণীর গায়, স্বর্ণালঙ্কারভূষিতা বসন্তসেনা নামে এই বেশাকণ্ণা কামদেবো-
ছানে সাক্ষাতের পব হইতে, তোমাব প্রতি অহুরক্ত হইয়াছে, কিন্তু
এখন আমবা বলপূর্বক অহুনয় কবিলে, সে তোমার বাড়ীতে প্রবেশ
করিয়াছে । তা’ যদি তুমি নিজেই পাঠাইয়া দিয়া, আমার হাতে সমর্পণ

(১) অলি ।

বিণা লহু ণিজ্জাদমাণাহ তব মএ অণুবছা পীদী হুবিশ্শদি ।
 আদু অণিজ্জাদমাণাহ আমলণান্তিকে (১) বেলে হুবিশ্শদি ।
 অবিঅ পেক্ব পেক্ব—(হ)

কক্কালুকা গোচ্ছড়-লিত্তবেণ্ঠা,
 শাকে অ শুক্বেতলিদি হু মাংসি ।
 ভত্তে অ হেমন্তিঅ-লিত্তিশিছে
 লীণে অ বেলে ণ হু হোদি পূদী ॥৫১॥

ব্যবহারং বিনা শীঘ্র নির্যাতয়তস্ব ময়ানুবছা প্রীতির্ভবিষ্যতি ; অথবা অনির্য়াতয়ত
 আমরণান্তকং বৈর ভবিষ্যতি । অপি চ প্রেচম্ব প্রেচস্ব ।

কর্কারকী গীময়লিমত্ত্বনঃ শাকঞ্চ শুক্ষং তলিতং খলু মাঙ্গম্ ।

ভক্তাচ্ছ হেমন্তিকরাবিসিদ্ধ লীনায়াচ্ছ বলায়া ন খলু ভবতি পুতি ॥৫১॥

ব্যবহারং য কচ্ছিদ্ভিযোগম্ । নির্যাতয়ত এনা প্রদদতঃ । “নির্যাতনং বৈরশুভ্রী দানে
 আসাপৃণেঃপি চ” ইতি হেমচন্দ্রঃ । ময়া মাঙ্গম্ । অনুবছা চিরস্থায়িনী ।
 অনির্য়াতয়তঃ অপ্রদদতঃ ।

কর্কারক ইতি । গীময়েন লিমং ত্বনং ত্বনসনপ্রদেহী যস্য ম তথোক্তঃ, কর্কারকঃ
 কুম্বাঙ্কঃ, শুক্ষং শাকঞ্চ, তলিতং চুতমংষ্টং মাঙ্গম্, তয়ং হেমন্তিক্যাং হেমন্তকালী-
 যাতা রাবী সিদ্ধ পক্কম্, ভক্তমন্ত্রঞ্চ, এতৎ সর্বম্, বলায়া লীনায়াচ্ছ বহুসময়ে
 অতীতেঃপি পুতি পর্যুচিতম্, ন খলু ভবতি । স্বয়মেব চারুদর্শন বসন্তসেনায়াং
 দন্দায়াং তেন সাঙ্গং মম প্রীতিরপি ন পর্যুচিতা ভবিষ্যতীতি ভাবঃ ।

অত্রাপ্রলুতানামিষ কর্কারকাदीनां पूतिलक्षणेकगुणसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः ।
 कर, তবে বিচারনাথে বিনা মোকদ্দমায়, তাড়াতাড়ি দিয়াছ বলিয়া,
 আমার সঙ্গে তোমার চিবস্থায়ী প্রণয় হইবে । আব, যদি পাঠাইয়া না
 দাও, তবে মরণপর্য্যন্ত শত্রুতা হইবে ।’ আরও, দেখ দেখ—

शोडशकं भणेशि लघुकं भणेशि (१) । तधा भणेशि, जधा ह्ये अत्तणकेलिकाए पाशाद-बालग्ग-कवोद-वालिआए उवविठ्ठे शुणामि । अन्वधा, जदि ण भणेशि, तधा कवाल-तल-पविठ्ठ-कवित्यगुडिअं विअ मत्यअं दे मडमडाइअं । (छ)

(च) स्वस्तिक भणिष्यसि, लघुक भणिष्यमि । तथा भणिष्यमि यथाहम् आत्मीयाया प्रासाद-बालाय-कपीत-पालिकायामुपविष्टः शृणोमि, अन्यथा, यदि न भणिष्यसि, तदा कपाट-तल-प्रविष्टं कपित्यगुलिकमिव मस्तकं ते मडमडाडियिष्यामि ।

महामूर्खेन शकारेण प्रमत्तवदेव कतिपय निदर्शनमात्रमभिहितमेतत् ; किन्तु सादृश्या-भावेन एभिर्प्रस्तुतं प्रस्तायाः प्रतीतः प्रतीत्यभावात् न अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारोऽपीति सुधीभिर्भाष्यम् ।

“ककाराहकस्तु कुशाण्डः” इत्यमरः । तलित विव्रणीति भावप्रकाशः—

“गुह्यमासविधानेन माम सम्यक् प्रसाधितम् ।

पुनस्तदाज्यं संभृष्टं तलितं प्रीच्यते बुधैः ॥”

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥५१॥

(च) स्वस्तिकमिति । स्वस्तिकं चाम ममानुकूल यथा स्यात्तथा । लघुकं सत्वरम् । आत्मीयायां स्वकीयायाम्, प्रासादस्य बाल नूतनम् अग्रमुपरिभागी यस्याः सा तादृशी, या कपीतपालिका पागावतगृह्यन्ती तस्याम् । वर्वगतया स्त्रीकस्यैव “अन्वधा” शब्दस्यार्थं विव्रणीति ‘यदि न भणिष्यसि’ इति । कपित्यगुलिकं मध्यगुह्यं कपित्यफल-गोलकम् । मडमडाडियिष्यामि ‘मड मड’ इति शब्दं कृत्वा भजयिष्यामि ।

गौमयदावा याहाव वृस्तदेश लिप्तु कविना बाथा ह्य, सेहैरूप कुआणु, सुक शाक, भर्जित मांस एवं हेमस्तकालेर रात्रिपरक अन्न—एह सकल वस्तु, दीर्घकाल अतीत ह्यैलेण पयुयित ह्य ना ॥५१॥

(फ) आमाव अन्नकूलभावे बलिबि एवं ताडाताडि बलिबि ।

(१) शीघ्रतकं भणेशि लघुतकं भणेशि ।

বিদু । भणिस्मं । (क)

शकारः । अपवार्थं चेडे ! गडे शच्चकं ज्जीव भावे ? । (ख)

चेटः । अघदं । (ग)

शकारः । ता शिग्घं अवक्कमन्ह । (घ)

चेटः । ता गीण्हदु भट्टके अशिं । (ङ)

शकारः । तव ज्जीव हत्ये चिट्टदु । (च)

चेटः । एशे भट्टালके । गीण्हदु णं भट्टके अशिं । (छ)

(क) भणिष्यामि । (ख) चेट । गतः सत्यमेव भावः ? । (ग) अयत्किम् ।

(घ) तत् शीघ्रमपक्रामावः । (ङ) तद्गृह्णातु भদ্রারকः असिम् ।

(च) तवैव हस्ते तिष्ठतु । (छ) एष भद্রारकः । गृह्णातु एनं भद্রारकः

असिम् ।

(ख) शकार इति । अपवारितलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

“—तद्गर्वदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य परारत्य प्रकाशयते ॥”

(घ) शकार इति । अपक्रामाव इती गच्छावः ।

সেইভাবে বলিবি, যাহাতে আমি আমার দালানের নূতন পায়রার ঘব-
গুলির উপবে বসিয়া শুনিতে পাই, যদি না বলিস্, তবে কপাটের
ভিতরে প্রবিষ্ট কপিথখোলের আয় তো'র মাথা মড্‌মডাইয়া খাইব ।

(ক) বিদূষক । বলিবি ।

(খ) শকার । (গোপনে) ভৃত্য ! সত্যই কি পণ্ডিত চলিয়া
গিয়াছেন ? ।

(গ) ভৃত্য । হাঁ ।

(ঘ) শকাব । তবে আমবা শীগ্‌গির সরিয়া পডি ।

(ঙ) ভৃত্য । তা' হইলে আপনি তরোয়ালখানা নিন্ ।

(চ) শকার । তো'র হাতেই থা'ক ।

শকার: । বিপণীতং গৃহীত্বা ।

ণিব্বক্কলং মূলকপেণ্ডিষস্বং খন্বেণ ঘেত্ঠণ অ কোশশুত্তং ।

কুক্কোহি কুক্কোহি অ তুঙ্কঅন্তে জধা শিআলে শল্লণং পলামি ॥৫২॥

পরিক্রম্য নিক্রান্ত্বী ।

বিদু। ভোদি! রদণিএ! ণ ক্বু দে অঅং অবমাণো
তত্তভবদো চারুদত্তস্স ণিবেদডডব্বো । দোঙ্গাঅপীড়িঅস্স মস্সে
দিউণদরা পীড়া হুবিস্সদি । (জ)

নিবন্ধকল মূলকপেণ্ডিষস্বং স্বান্থে ন গৃহীত্বা চ কোশসুমম্ ।

কুক্কুরৈ: কুক্কুরীমিঅ বুদ্ধামানো যথা শয়াল: শরণং পলায়ে ॥৫২॥

(ছ) চেন্ট ইতি । ভদ্রারক. প্রমু, এষ সন্নিহিত এর্বল্যর্থ:, অতএব ভদ্রারক এব
এনমসি গৃহীত্বিত্যর্থ: ।

নিবন্ধকলমিতি । নির্ন বিদ্যতে বন্ধকলং বন্ধকলতুল্যবর্ণা মলী যত তং নির্মল-
মিত্যর্থ: ; মূলকস্য পেণ্ড: কোষস্য বহিরাবণস্য বর্ণ ইব বর্ণা যস্য ত বন্ধবর্ণমিতি
তাত্পর্যম্, কোষসম কোষাভ্যন্তরে স্থিতম্ব অসিম্, স্বান্থে ন গৃহীত্বা, কুক্কুরৈ: কুক্কুরীমিঅ
বুদ্ধামান: পশ্যাৎ পশ্যাৎ শব্দায়মান:, শয়ালী যথা, তথা অহং শরণং স্বগৃহম্,
পলায়ে বিটস্য প্রস্থানাত্ সহায়শূন্যতয়া পলাত্ব গচ্ছামি ।

অত্র লুমীপমা-স্বীতীপমথী: সস্তুষ্টি: । ভূপজাতির্ন ত্তম্ ॥৫২॥

(ছ) ভূত্যা । প্রভু এই বহিষ্কারে, তা' প্রভুই ধারণ করুন ।

শকাব । (বিপবীতভাবে ধবিষা)

কুকুব ও কুকুবীগণ পিছু পিছু ডাকিতে লাগিলে শিয়ালেব গায় আমি,
নির্মল মূলাব আববণের তুল্যবর্ণ এবং কোষস্থিত অসি স্বন্ধে ধারণ
করিয়া, বাডীতে পলাইয়া যাইতেছি ॥৫২॥

(কতিপয় পদক্ষেপ করিয়া শকাব ও ভূত্যা চলিয়া গেল) ।

(জ) বিদুবক । রদনিকা । তুমি এই অপমানের বৃত্তান্ত, মান-

রদ । অজ্ঞ মিত্তেঅ ! রদণিআ ক্বু অহং স'জদমুহী । (ঝ)

বিদু । এব্বং ষোদ' । [জ]

চারু । বসন্তসেনামুদ্বিষ্ট । রদনিকে ! মারুতামিলাধী প্রদৌষ-
মময়শীতার্ত্তী রোহসেনঃ । ততঃ প্রবেশ্যতামভ্যন্তরময়ম্ । অনেন
প্রাবারকেণ ছাদ্যৈনম্ । ইতি প্রাবারকং প্রযচ্ছতি । [ট]

(জ) भवति । रदनिके । न खलु ते अयमपमानस्तत्रभवतश्चारुदत्तस्य निवेदयि-
तव्यः । दौर्गत्यपीडितस्य मन्त्रं द्विगुणतया पीडा भविष्यति ।

(झ) आर्य । मैत्रेय । रदनिका खल्वहं संयतमुखी । (ञ) एवमिदम् ।

(ট) चारु इति । वसन्तसेनामुद्विष्ट वसन्तसेना प्रति रदनिकৌद্রে श্নেत्पर्य' ।
रोहतीति रोहा उत्पद्यमाना सेना संन्य यस्य स रोहसेन इत्याश्रसासूचक नाम चारु-
दत्तपुत्रस्य । मारुत दिवाभागे यौष्मस्थितेमारुतसेवनम् अभिलषतीति सः, इदानीं
प्रदৌषसमयस्य श্রীतेन आर्त्तः पीडितो जात इति शेषः । प्रावारकेण उत्तरीयवस्त्रेण ।

নীয চারুদত্তকে জানাইও না। কাবণ, তিনি একেই দারিদ্র্যদুঃখে
পীড়িত, তাহাতে এই ঘটনা জানিলে দ্বিগুণ পীড়িত হইবেন—ইহা
আমি মনে করি ।

(ঝ) रदनिका । आर्य मैत्रेय । आग्नि रदनिका, स्वभावतइ
आमार मुख संयत ।

(ঞ) विदूषक । ईहा सत्य वटे ।

(ট) चारुदत्त । (वसन्तसेनार प्रति) रदनिका ! रोहसेन वायु-
सेवन करिते अभिलाषी हईया एখানে आसियाছিল, এখন প্রদৌষ-
কালের শীতে কষ্ট পাইতেছে ; সুতরাং তুমি ইহাকে ভিতরে নিয়া
যাও, আব এই চাদরখানা দিয়া ইহাকে আবৃত কর । (এই বলিয়া
চাদরখানা দিলেন) ।

वसन्त । स्वगतम् । कथं परिश्रमो त्ति मं अवगच्छदि ।
 प्रावारकं गृहीत्वा समाप्राय च स्वगतं सस्यृहम् । अस्महं ! जादीकुसुम-
 वासिदो पावारश्चो । अण्णदासीणं से जोव्वणं पडिभासेदि ।
 अपवारितकेन प्रावर्षीति । (३)

चारु । ननु रदनिके ! रोहसेनं गृहीत्वाभ्यन्तरं प्रविश ।
 वसन्त । स्वगतम् । अभाङ्गी [१] क्व अहं तुम्हे अम्भ-
 न्तरस्म । [ड]

(३) कथं परिजन इति मामवगच्छति । अहो ! जातीकुसुमवासितः प्रावारक.,
 अनुदासीनस्य यौवनं प्रतिभासते ।

(ड) अभाङ्गी खल्वह तव अम्भन्तरस्य ।

(४) वसन्त इति । जातीकुसुमेन वासितः सुगभीकृतः । अनुदासीन भोग-
 विलासादिनिस्पृहम्, अस्य चारुदत्तस्य, प्रतिभासते प्रकाशते. ईदृशकुसुमवासितप्रावारक-
 संयद्वादिति भावः । एतेनाय मत्सम्भोगविमुखी न भविष्यत्येति सूचितम् । अपवारितकेन
 अश्लेषः परावर्त्तनेन, यथा चारुदत्तो न परिचिनीति ।

अत्र चारुदत्तं प्रति वसन्तसेनायाः समुत्पन्नस्य अनुगम्य बाह्येन प्रकाशात्
 परिकरी नाम मुखसम्भेदम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“समुत्पन्नार्थबाह्यस्य र्ज्ञेयः परिकरः पनः ।”

(४) वसन्तसेना । (स्वगत) आम्हाके परिजन बलिया मने करिन्ते-
 छेन । (चादरखाना लईया ओ आञ्जाण करिया, स्पृहाव सहित) ओ ।
 जातीपुष्पद्वारा सुवासित এই चादरखाना ! सुतरां ईहार यौवन
 भोगे अनुदासीन बलिया बोध हईतेछे । (फिरिया रोहसेनके
 आवृत कविल) ।

चारुदत्त । ओ रदनिका ! रोहसेनके लईया भितरे प्रवेश कर ।

चारु । ननु रदनिके ! प्रतिवचनमपि नास्ति । कष्टम् !
 यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशां
 नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।
 तदास्य मित्राण्यपि यान्त्यभिन्नतां
 चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः ॥५३॥

विदू । रदनिकामुपसृत्य । भो इन्नं सा रदणिन्ना । [ठ]

(ठ) भोः । इय सा रदनिका ।

(ड) वसन्त इति । अभ्यन्तरस्य अभ्यन्तरगमनस्य, अभगिनी अनधिकारिणी ;
 वंश्याजातीयत्वादिति भावः ।

यदेति । नरो यदा, कृतान्तेन देवेन उपहिता विहिताम्, भाग्यक्षयेण सम्पत्ति-
 म्मूलीभूतसौभाग्यलोपेन पीडिता ह्यनीकृताम्, दशा दागिद्रावस्थाम्, प्रपद्यते प्राप्नोति ;
 तदा अस्य नरस्य, मित्राण्यपि सहदीऽपि, अमित्रता शत्रुताम्, यान्ति प्राप्नुवन्ति ; तथा
 चिरानुरक्तोऽपि जनः, विरज्यते विरक्तो भवति ।

अत्र परार्द्धे दशावैचित्र्येण समाधानाह्विरोधाभासोऽलङ्कारः । तथा यान्तीति
 परस्मैपदमहुवचन प्रकृत्य विरज्यते इत्यात्मनेपदैकवचनस्य प्रयुक्तत्वात् भग्नप्रक्रमतादोषः ;
 स च 'चिरानुरक्त्या विरक्तता जनाः' इति चतुर्थपादपाठेन समाधेयः ।

वंशस्थविलं वनम् ॥५३॥

(ड) वसन्तसेना । (स्वगत) आमि आपनाव बाडीर भित्तवे याई-
 वाव अधिकारिणी नहि ।

चारुदत्त । '७ वदनिका ! उन्नर७ नाई । कि कष्ट ! ।

माभूय यथन सौभाग्यलोपनिबन्धन दैवकृत दारिद्र्या अवस्था प्राप्त
 ह्य, तथन ताहार मित्र७ शत्रु ह्य एवं चिरानुरक्त लोक७ विरक्त
 ह्य ॥५३॥

চারু । ইয়ং সা রদনিকা । ইয়মপরা কা ?

অবিজ্ঞাতাবসক্তেন দূষিতা মম বাসসা ।

বসন্ত । স্বগতম্ । গং ভূমিদা । [গা]

চারু । ছাদিতা শরদভ্রেণ চন্দ্রলিখিব দৃশ্যন্তে ॥৫৪॥

অথবা, ন যুক্তং পরকলত্রদর্শনম্ ।

বিদূ । ভী অলং পরকলত্রদংসণসঙ্ঘাএ । এমা বসন্ত-
সেণা কামদেবান্নদণুজ্ঞাণাদৌ পহুদি ভবন্তমণুরতা । [ত]

(খ) ননু ভূষিতা ।

অবিজ্ঞাতীতি । অবসক্তো ন গাভসলগ্নং ন, মম বাসসা মদগাতস্যশিলা প্রাবারক্বেণ, দূষিতা পরপুরুষবস্ত্রত্বাৎ জনিতদৌষা, অবিজ্ঞাতা ইদন্তয়া অপরিচিতা, (ইয়মপরা কা) শরদভ্রেণ শরত্‌কালীয়সেবিন, ছাদিতা, চন্দ্রলিখিব দৃশ্যন্তে ? ।

অথ সমাসগতা ঐতী উপমালঙ্কার । তথা বাসমঃ যুক্ততামপ্রতিপাদ্য শরদ-
ভ্রেণেতি যুক্ততাব্যঞ্জকশরত্পদপ্রয়োগাদধিকপদতাদৌষঃ, “নয়নজ্যোতিষা ভাতি”
ইत्याদিদর্পণীদাহতবত্ । “মমাজ্ঞাতাবসক্তো ন দূষিতা শুচিবাসসা” ইতি প্রথমার্ধ-
পাঠনাসৌ পরিহার্য্যঃ ॥৫৪॥

(খ) বসন্ত ইতি । নল্লিখ্যবধারণা, তেন ভূষিতৈবল্যর্থঃ, প্রিয়তমল্বন পরল্বাভাবাত্
তস্যৈব চ বস্ত্রস্যর্শাদিতি ভাবঃ ।

(ঢ) বিদূষক্ । (বদনিকাব নিকটে যাইয়া) সখে ! এই সেই
রদনিকা ।

চারুদত্ত । এই সেই বদনিকা ! তবে এই আবে একটা কে ? !

অপরিচিতা এবং আমাব বস্ত্র গাত্রসংলগ্ন হওয়ায় দূষিতা ।

(গ) বসন্তসেনা । (স্বগত) নিশ্চয়ই ভূষিতা ।

চারুদত্ত । শরমেঘে আবৃত চন্দ্রলেখার স্রায় দেখা যাইতেছে ॥৫৪॥

অথবা, পরস্ত্রীদর্শন উচিত নহে ।

চারু । অয়ে ইয়ং বসন্তসেনা ! । স্বগতম্ ।

যয়া মে জনিতঃ কামঃ স্ত্রীণি বিभवविस्तरे ।

क्रोधः कुपुरुषस्यैव स्वगात्रेष्वेव सীदति ॥৫৫॥

বিদূ । ভো বসন্ত ! এসো ক্বু রাশ্রসালো ভণাডি । [থ]

(ত) ভো: । অলং পরকলত্রদর্শনশুভ্রয়া । এষা বসন্তসেনা কামদেবায়তনো-
দ্যানান্ প্রমুতি ভবন্তমনুরক্তা ।

(থ) ভো: । বয়স্য । এষ স্বলু রাজশ্যালো ভণতি ।

যর্থতি । বিभवविस्तरे ধনসম্পন্নৌ, স্ত্রীণি নষ্টং সতি, যয়া বসন্তসেনয়া, জনিতৌ
মে মম কামঃ সস্ত্রীগাভিলাষঃ বিभवविस्तरे স্ত্রীণি নতি কুপুরুষস্য কাপুরুষস্য ক্রোধ ইব
স্বগাত্রেষ্বং ব সীদতি কম্পরোমাঙ্গাদিমাভ্রমুত্পাদ্য বিলীয়তে, ন তু শ্রভৌ। স্ততিমিব অস্ত্যা:
সস্ত্রীগমপি সম্পাদয়িতুমর্হতি, উভয়ৌরপি ধনব্যয়সাধেচ্ছত্বাদিতি ভাবঃ ।

অতঃপাত্র আর্থী পরিসংখ্যালঙ্কারঃ স্ত্রীতৌপময়া সঙ্ঘীর্থ্যতি ।

অত্র চারুদত্তস্যাপি অনুরাগপ্রকাশনং “যং ভূমিদা” ইত্যত্র এতত্পদ্যান্ভাগৌ বসন্তসেনা-
চারুদত্তযৌরুভয়ৌরিবানুরাগনিশ্চিন্তিতপ্রকাশাত্ পরিন্যাসৌ নাম মুস্তমন্ভে বঙ্কম্ । যথা দর্পণে—
“তন্নিশ্চিন্তি: পরিন্যাস: ।—”

ন চ সম্ব্যঙ্গাদীনাং নাটকপ্রকরণীয়ত্বেন কথমঙ্ঘিন্ প্রকরণমঙ্গকরুপকৌ তন্নিবিশ
য়তি বাচ্যম্ ; “বিলা বিশেষ সর্বেষাং লঙ্ঘ্য নাটকবন্দনতম্” ইत्याদিদা দর্পণকারাদিभि-
र्वিশেষিতরীষা সর্বেষামিব নাটকধর্ম্যাণা প্রকরণাদিষু স্ততিদৃষ্টত্বাত্ ॥৫৫॥

(ত) বিদূষক । সখে ! পরস্ত্রীদর্শনেব আশঙ্কা করিবেন না ।
এই বসন্তসেনা, কামদেবোচ্চানে সাক্ষাতের পর হইতে আপনাব প্রতি
অনুবক্ত হইয়াছেন ।

চারুদত্ত । ও ! ইনি বসন্তসেনা ! । [স্বগত]

ধনসম্পত্তি নষ্ট হইলে পর, যিনি আমার কাম জন্মাইয়াছিলেন,
কাপুরুষের ক্রোধের জ্বায় তাহ। এখন স্বগাত্রেরই লয় পাইয়াছে ॥৫৫॥

চারু । কিম্ ? ।

বিদূ । এসা সসুবস্বা সহিন্সা ণব-ণাডম্ম-দংশণুট্টিদা
সূত্খালিব্ব বসন্তসেণা ণাম গণিআদালিস্সা কামদেবাম্ম-
দণুজ্জাণাদো পহুদি তুমং অণুলত্তা, অম্হে হিঁ বলক্কালারুণীম্ম-
মাণা তুহু গেহঁ পবিট্ঠা । [ঢ]

বসন্ত । স্বগতম্ । বলক্কালারুণীম্মমাণিত্তি জঁ সচ্ছঁ
অলঙ্কিতম্হি এদেহিঁ অক্কব্বেহিঁ । [ঘ]

বিদূ । তা জহু মম হৃত্তে সচ্ছঁ জ্জেব পট্টাবিস্স এণং সম-
প্পেসি, তদো অধিঅলণে ববহালং বিণা লহুং ণিজ্জাদমাণাহু

(ঢ) এষা সসুবর্ণা—ইত্যাডি প্রাগেবানুদিতম্ ।

(ঘ) বলান্কারানুনীয়মানেনি যত্‌সত্যম্ । অলঙ্কৃত্যম্মি এতৈরচ্ছবৈ ।

(ন) তদ্‌ যডি—ইত্যাদিকমপি প্রাগনুদিতম্ ।

(ঢ) বিদূ ইতি । এষ সন্দর্ভঃ “তা জহু” ইত্যাডিসন্দর্ভস্য প্রাগেব ব্যাখ্যাতঃ ।

(ঘ) বসন্ত ইতি । যত্‌সত্যমিত্যে কমেব পদমিতি প্রাগপ্যুক্তম্ । অলঙ্কৃত্যম্মিতি ত

প্রত্যনুবাগাপ্রকাশিতাঙ্কনঃ সাধারণশৌখ্যত্বাপ্রকাশাদিতি ভাবঃ ।

[থ] বিদূষক । সখে ! এই বাজাব শালা বলিতেছে ।

চারুদত্ত । কি বলিতেছে ? ।

[ঢ] বিদূষক । “নূতন নাটক দেখাইবার জন্ত উখিত সূত্রধারিণীর শ্রায়
বসন্তসেনা নামে এই বেষ্ঠাকন্যা, কামদেবোচ্চানে সাক্ষাতের পব হইতে
তোমার প্রতি অশ্রুবন্ধ হইয়াছে, আমরা বলপূর্বক অহুনয় করিতে-
ছিলাম, এই অবস্থায় তোমার বাডীতে প্রবেশ করিয়াছে ।”

[ঘ] বসন্তসেনা । [স্বগত] ‘বলপূর্বক অহুনয় করিতেছিলাম’ ইহা
সত্য, এই কথাগুলিতে আমি অলঙ্কৃত হইয়াছি ।

তব মএ অণুবদ্বা পীড়ী হুবিস্সদি । অস্বধা, আমললণান্তিকে
বেলে হুবিস্সদি । [ন]

চারু । সাবঙ্গম্ । অস্মৌঃসী । স্বগতম্ । অয়ে ! কথং দেব-
তীপস্থানযোগ্যা যুবতিরিয়ম্ । তেন খলু তস্যাং বেলায়াম্ । [প]

প্রবিশ গৃহমিতি প্রতীয়মানা

ন চলতি ভাগ্যক্লতাং দশামবেচ্ছ ।

পুরুষপরিচয়েন চ প্রগল্ভং

ন বদতি যদ্যপি ভাষত বহ্ননি ॥৫৬॥

(প) চারু ইতি । সাবঙ্গম্ অবঙ্গাসূচিকা মুগ্ধভঙ্গী বিধায়িত্যর্থঃ । অসী
রাজশ্যালঃ, অসী মূৰ্ব্বঃ বক্তব্যবক্তব্যজ্ঞানহীন ইতি তাৎপর্যম্ , অতস্তদ্বচনম্ অযাচ্ছ-
মেবেতি ভাবঃ । দেবতা ইব উপস্থানস্য উপাসনায়া আদরস্য যোগ্যা ; অলৌকিকরূপা-
লঙ্কারাদিশালিত্বাদিত্যাশয়ঃ । তস্যা বেলায়াম্ ইতঃ পূৰ্জ্জিহ্মনু সমর্থঃ ।

প্রবিশতি । গৃহ প্রবিশতি “গৌহসীন গৃহীত্বাভ্যন্তরং প্রবিশ” ইতি প্রতীয়মানা
দাসীযোগ্যাদেশেন ব্যথ্যমানা, ইয় যুবতিরিতি শিষ্যঃ, ভাগ্যক্লতাং দশাং মম দারিদ্র্যাবস্থা
দারিদ্র্যক্লতমেব গৃহস্য জীর্ণশীর্ণতাাদিকামিত্যর্থঃ, অবল্য হৃদা, ন চলতি গৃহাভ্যন্তর
ন প্রবিশতি অ ; ন খলু ভীমবিলামিনী প্রচুরধনশালিনী দরিদ্রস্য জীর্ণগৃহে
প্রবেষ্টম্যর্হতি পরিচ্ছদমালিন্যাদ্যাশঙ্ক্যাবশাদিতি ভাবঃ । কিন্তু, যদ্যপি বহ্ননি ভাষতে

[ন] বিদূষক । “তা’ যদি তুমি নিজেই ইহাকে পাঠাইয়া দিয়া আমাব
হাতে সমর্পণ কর, তাহা হইলে বিচাবালয়ে বিনা মোকদ্দমায় তাড়া-
তাড়ি দিবাছ বলিবা, আমার সঙ্গে তোমার চিরস্থায়ী প্রণয় হইবে । না
হইলে, মৃত্যুপর্যন্ত শক্রতা হইবে ।”

[প] চারুদত্ত । [অবজ্ঞার সহিত] ও বেটা মূৰ্খ । [স্বগত] এই
যুবতিটী দেবতার শ্রায় আদরের যোগ্য । সেই জন্তই সে সময়ে—

प्रकाशम् । भवति ! वसन्तसेने ! अनेनाविज्ञानादपरि-
ज्ञातपरिजनोपचारेण अपराद्धोऽस्मि । शिरसा भवतीमनु-
नयामि । [फ]

वसन्त । एदिणा अणुचिदभूमिआरोहणेण अवरज्झा अज्जं
सीसेण पणमिअ पसादेमि । (ब)

(ब) एतेनानुचितभूमिकारोहणेन अपराद्धा आर्यं शीर्षेण प्रथम्य प्रसादयामि ।

वेश्यास्वभावादिति भावः, तथापि पुरुषपरिचयेन मम पुरुषतया ज्ञानेन, प्रगल्भं
घृष्टम्, यथा स्यात्तथा न वर्दति ; एतेन लज्जाविनयक्षौजन्यादिक व्यज्यते ।

अथ वर्दतीति प्रकम्य भाषत इति भाषधातीरात्मनेपदस्य चाभिधानाद्भ्रमप्रक्रमतादोषः ;
“यद्यपि भूर्गिवादिनी स्यात्” इति पाठेन समाधेयः ।

तथाव विलोभनं नाम सन्धुङ्गम्—“गुणाव्यान विलोभनम्” इति लक्षणात् । चलति
वर्दतीति च अतीतसामीप्यं वर्त्तमाना । पुष्टिताया वृत्तम् ॥५६॥

(फ) प्रकाशमिति । अविज्ञानात् वसन्तसेनात्वेनापरिचयात्, अविज्ञातो भवत्या
अज्ञातपूर्व्यः यः परिजनीपचारो मम दासीयोग्यादिशब्दव्यवहारेण ।

(ब) वसन्त इति । अनुचिताया मम वेश्यात्वेनायोग्यायाम्, भूमिकाया भवददृष्टे
आरोहणेन उपस्थित्या । आर्यं मान्यं भवन्तम् ।

‘गृहे प्रवेश कर’ [दासीर पक्षे उपयुक्त] এই আদেশে ছুঃখিত
হইয়া ছুবদৃষ্টকৃত অবস্থা দেখিয়া, গৃহে প্রবেশ করে নাই । আর,
যদিও বহু কথা বলিয়া থাকে, তথাপি পুরুষের পরিচয় পাইয়া ধৃষ্টভাবে
কিছু বলিতেছে না ॥৫৬॥

(ফ) (প্রকাশ্যে) মাননীয় বসন্তসেনা ! আমি চিনি না বলিয়া, না
বুঝিয়া দাসীর যোগ্য এই ব্যবহাবে অপরাধী হইয়াছি । সুতরাং এখন
মন্তকদ্বারা আপনার অন্ননয় করিতেছি ।

বিদু। ভো! দুবেবি তুম্বে সুখং প্ৰণমিষ্য কলমকৈদারা
 অস্বোষ' সীসেণ সীসং সমাশ্রদা। অহং পি ইমিষ্যা করহজাণ-
 সরিসেণ সীসেণ দুবেবি তুম্বে পসাদেমি। ইতুপচিচতি। (ম)

চারু। ভবতু, তিষ্ঠতু প্ৰণয়ঃ। (ম)

বসন্ত। স্বগতম্। চদুরো মধুরো অশ্রম' উবস্বাসী। ণ
 জুন্তং অজ্ঞ এরিসেণ ইধ আশ্রদাএ মএ পড়িবসিদ্। ভোদু,

(ম) ভো:। হাবপি যুবাং সুখং প্ৰণম্য কলমকৈদারৌ অন্বীণ্য' শ্রীর্ষেণ শ্রীর্ষ'
 সমাগতৌ। অহমপি অসুনা করমজানুসঙ্গেন শ্রীর্ষেণ হাবপি যুবা পসাদয়ামি।

(ম) বিদু ইতি। কলমৌ ধান্যলতাবিশিষ্টঃ, কৈদারশ্চ ভূমিরালি:, তাবিত্যর্থঃ।
 করম: করিশ্রাবক:, তস্য জানুসঙ্গেন উচ্চাবচেনেতি ত:ত্পর্য্যম্। পসাদয়ামি সনুপট'
 করোমি।

(ম) চারু ইতি। প্ৰণয়: প্ৰেম তত্প্ৰযুক্ত: সন্মৌগ ইত্যর্থ:, তিষ্ঠতু অথ আশ্রাম্,
 প্ৰথমাগমনে প্ৰণয়লাপসামবস্ব্যে বীচিৎযাত্ পরশ্চ তাট্শ্রালাপাদিনা প্ৰণয়ী ক্রমশ: প্ৰগাঢ়তা-
 মুপগত এব হি সন্মৌগস্য মহামধুরায়মাণত্বাদিত্যায়ঃ। এতেন সন্মৌগেচ্ছাপি সর্বথা
 যৌতিতা।

অতএবাব যুক্তির্নাম মুখসম্বন্ধম্—“সম্বন্ধারণমর্থানাং যুক্তি:” ইতি লক্ষণাত্।

(ব) বসন্তসেনা। আমিই এই অযোগ্য স্থানে আরোহণ করায় অপ-
 রাধিনী হইয়াছি। স্ততরাং মন্তকদ্বারা নমস্কাব করিয়া আপনাকে প্ৰসন্ন
 করিতেছি।

(ঙ) বিদূষক। ওহে! তোমরা দু'জনেই স্তপে প্ৰণাম করিয়া, ধান ও
 আইলের মত পরস্পর মাথায় মাথা মিলাইলে, আমিও এই হস্তীর
 বাচ্চার হাটুর মত, মাথা দিয়া তোমাদের দু'জনকেই প্ৰসন্ন করিতেছি।
 (ইহা বলিয়া উঠিল।)

(ম) - চারুদত্ত। ইউক, এখন প্ৰেম থা'ক।

এবং দাব ভণিষ্মান্ । প্রকাশম্ । অজ্ঞ ! জহু এবম্ অহং অজ্ঞস্ম
অশুগ্নে জ্ঞা, তা ইচ্ছো অহং ইমং অলঙ্কারম্ অজ্ঞস্ম গেহে ণিকিল-
বিদুং । অলঙ্কারস্ম ণিমিত্তং এদে পাবা অশুসরন্তি । (য)

চারু । অয়োগ্যমিদং ন্যাসস্য গৃহম্ । (র)

(য) চতুরী মধুরস্বায়মুপন্যাসঃ । ন যুক্তমদ্য ইদৃশেন ইহ আগতয়া ময়া প্রতি-
বস্তুম্ । ভবতু, এব তাবত্ ভণিষ্যামি । আর্থ্য ! অর্থ্য বম্ অহমার্থ্যস্য অন্যাচ্চ। তদিক্কা-
স্মহমিমমলঙ্কারকমার্থ্যস্য গেহে নিশ্চেষু ম্ । অলঙ্কারস্য নিমিত্তমেতে পাপা অনুরন্তি ।

(য) বসন্ত ইতি । অয়মুপন্যাসঃ “তিষ্ঠতু প্রণয়” ইতি বাক্যবিন্যাসঃ, অতুরী
নিপুণঃ, গুঢ়ভাবিন সম্মৌগেচ্ছাভ্যঙ্গকত্বাত্, মধুরস্য মম মনোমতত্বাত্ । ননু তর্হি
অবস্থায় সম্মুজ্যতামিত্যাহ ন যুক্তমিতি । আগতয়া প্রণয়পরীচার্থ্য মাধৌপস্থিতয়া
ময়া, ইদৃশেন অক্লতসম্মৌগৌচিতবেশবিন্যাসাদিভাবিন, অদ্য ইহ গৃহে প্রতিবস্তুম্ অবস্থাতু
ন যুক্তম্ ; কামকলানভিজ্ঞতামনুমায অস্য বিরাগৌদয়সম্ভবাত্ তাড়শসুখৌদয়া-
সম্ভবাস্তেতি ভাবঃ । নিশ্চেষু নিশ্চেষীকর্তৃ, ন্যাসীকর্তৃমিতি যাবত্ । কৃত ইদ
নিশ্চেষীকরণমিত্যাহ অলঙ্কারস্বৈতি । এতং এববিধাঃ শকারবিটাদয়ঃ, পাপা দুরভি-
সম্বিশালিনসম্বীত্যাঁমিলাধিষ ঙ্গিতি যাবত্ । অলঙ্কারাভাবৈ তু নৈধামনুরন্তাশঙ্কিতি
ভাবঃ ।

“অতুরী মধুরস্বায়মুপন্যাসঃ” ইত্যনেনাব বসন্তসেনায়াঃ সুস্বাগমাৎ প্রাপ্তিনাম মুস্ব-
সম্বেরঙ্কম্—“প্রাপ্তিঃ সুস্বাগমঃ” ইতি লক্ষণাত্ ।

(য) বসন্তসেনা । (স্বগত) এই বাক্যবিজ্ঞাসটী, নিপুণও বটে, মধুরও
বটে । তবে নিজে আসিয়া, এ বেশে আজ এখানে থাকা আমার
উচিত নহে । হউক, এইরূপ বলি । (প্রকাশে) আর্থ্য ! যদি আমি
আপনার এইরূপ অশুগ্রহের যোগ্য হই, তবে আমি এই অলঙ্কার আপ-
নার বাড়ীতে গচ্ছিত রাখিতে ইচ্ছা করি । কারণ, এই অলঙ্কারের
জন্মই এই পাপাচারী অশুসরণ করে ।

বসন্ত । অজ্ঞ ! অলীকম্ । পুরুষেষু ন্যাসা শিক্খি-
বিভ্রম্ভি, ণ উণ গেহেসু । (ল)

চারু । মৈত্রেয় ! গৃহ্যতাময়মলঙ্কারঃ ।

বসন্ত । অশ্লুগ্গাহিহৃদস্মি । ইত্যলঙ্কারমর্পয়তি । (ব)

বিদূ । গৃহীলা । সোত্থি ভোদিএ । (শ)

চারু । ধিঙ্মূর্খ ! ন্যাসঃ স্বল্ঘয়ম্ । (ঘ)

বিদূ । অপবার্থ্য । জহ এষ্ব', তা চৌরেহি' অবহরীষদু । (স)

(ল) আর্থ্য । অলীকম্ । পুরুষেষু ন্যাসা নিশ্চিপ্যন্ন', ন পুনর্গেহেষু ।

(ব) অনুগৃহীতাস্মি । (শ) স্বস্তি ভবত্যৈ ।

(স) যদ্যে বম্, তন্ চৌরৈরপক্রিয়তাম্ ।

(ঘ) চারু ইতি । অয়ীণ্ডম্, আবরণাভাবেন চৌরৈরপহরণসম্ভবাহিতি ভাবঃ ।

(ল) বসন্ত ইতি । অলীকম্ অর্থার্থ' তবেদং ভাক্যমিতি শ্রুতঃ । তৎকারণমাহ
পুরুষেষুভিত্তি ।

(শ) বিদূ ইতি । “স্বস্তিকারেণ গৃহীতাম্” ইতি স্মৃতে: প্রতিঘটসুচিকৌয়মুক্তিঃ ।

(ঘ) চারু ইতি । অয় ন্যাসঃ স্বলু নিশ্চৈপ এব, ন পুনর্দানমিত্যর্থঃ । অন্ত: কথ'

প্রতিঘটসুচকং স্বস্তি করীষীতি ভাবঃ ।

[র] চারুদত্ত । এ বাড়ী গচ্ছিত রাখিবার যোগ্য নহে ।

[ল] বসন্তসেনা । আর্থ্য ! ও কথা সত্য নহে । কারণ, লোকে
মানুষের হাতেই গচ্ছিত রাখে, কিন্তু বাড়ীতে নহে ।

চারুদত্ত । মৈত্রেয় ! এই অলঙ্কার রাখ ।

[ব] বসন্তসেনা । অশ্লুগৃহীত হইলাম । (এই বলিয়া অলঙ্কার
দিল ।)

[শ] বিদূষক । (গ্রহণ কবিয়া) স্বস্তি । তোমার মঙ্গল হউক ।

[ঘ] চারুদত্ত । ধিক্ মুর্খ ! এ যে গচ্ছিত রাখিল ।

চারু । অচিরেণৈব কালেন । (হ)

বিদূ । এসো সে অন্হাণং বিস্বাসো ? । (ছ)

চারু । নির্যাতয়িষ্যে । (ক)

বসন্ত । অজ্জ ! ইচ্ছ্বে অহং ইমিণ্ণা অজ্জেণ অণুগচ্ছি-
জ্জন্তো সকং গেহং গন্তুং । (খ)

চারু । মৈত্রেয় ! অনুগচ্ছ তত্রভবতীম্ ।

বিদূ । তুমং জ্জীব এদং কলহংসগামিণীং অণুগচ্ছন্তো

(ঘ) এষ: অস্মা অস্মাক বিন্যাস: ? ।

(খ) আর্থ্য । ইচ্ছাম্যহম অনেনার্থেণ অনুগম্যমাণা স্বকং গেহং গন্তুম্ ।

(স) বিদূ ইতি । যদি এব ন্যাসর্থং দিত্বর্থ: । অপরিণয়তামিতি সম্ভবপর: প্রশ্ন: ।

(হ) চারু ইতি । অপরিণয়তামিতি সম্বন্দ: ; গৃহস্য জীর্ণতয়া রক্ষণাসম্ভবা-
দिति ভাব: ।

(ছ) বিদূ ইতি । অস্মা বসন্তসেনায়া:, অস্মাক সমীপে, এষ বিন্যাসী নিদ্রপ:
কিমিতি কাকু: । অথবা আবশ্যকত্বং ভবতে দানমর্ভবতি ভাব: ।

(ক) চারু ইতি । নির্যাতয়িষ্যং পুনরপ্যমুর্থ্য অর্পয়িষ্যামি । অতো ন্যাস
এবায়মিতি ভাব: ।

(খ) বসন্ত ইতি । অনেনার্থেণ বিদূষকেষ । স্বকং স্বকীয়ম্ ।

[স] বিদূষক । (গোপনে) যদি ইহাই হয়, তবে চোবে নিবে ।

[হ] চারুদত্ত । অচিরকালমধ্যেই ।

[ক্ষ] বিদূষক । আমাদের নিকট ইহা কি ইহার গচ্ছিত দ্রব্য ? ।

[ক] চারুদত্ত । ফিরাইয়া দিব । (স্ত্রতবাং গচ্ছিতই বটে ।)

[খ] বসন্তসেনা । আর্থ্য ! এই আর্থ্য (বিদূষক) আমার পিছনে
বান এই অবস্থায় আমি নিজের বাড়ী যাইতে ইচ্ছা করি ।

চারুদত্ত । মৈত্রেয় ! ইহার অনুগমন কর ।

রাজহংসো বিশ্ব সৌহসি । অহং ত্ৰণ বহুণ্যো জহিঁ তহিঁ
জণেহিঁ চতুপ্তহোবণীদো উপহারো কুকুরেহিঁ বিশ্ব খুজ্জমাণ্যো
বিবজ্জিস্সং । (গ)

চারু । এবং ভবতু, স্বয়মেবানুগচ্ছামি তত্রভবতীম্ ।
তদ্রাজমার্গবিশ্বাসযোগ্যা: প্রজ্বাল্যন্তাং প্রদীপিকা: । (ঘ)

বিদুঃ । বহুমাণশ্চ ! পজ্জালিহি পদীবিম্বাশ্চো । (ঙ)
চেট: । জনান্তিকম্ । অলি ! তেল্লিণে বিণ্ণা পদীবিম্বাশ্চো
পজ্জালীশ্চন্তি ? । (চ)

(গ) তমেব এতা কলহসগামিনীম্ অনুগচ্ছন্ রাজহংস ইব শীভসে । অহং
পুনর্ভাষ্ণ: যচ্ছিন্ তচ্ছিন্ জনৈ: চতুপ্তথীপনীত: উপহার: কুকুরৈবিব খাদ্যমাসী
বিপতস্য ।

(ঙ) বর্ধমানক ! প্রজ্বালয় প্রদীপিকা: ।

(গ) বিদুঃ ইতি । শীভস ইতি ; অতস্বৈব গমনমুচিতমিতি ভাব: । যচ্ছিন্
তচ্ছিন্ স্থানি, জনৈর্ধার্মিকলীকৈ:, চতুপ্তথ উপনীত: প্রদশ:, উপহার: পূজাদ্রব্যনিব,
কুকুরৈ: খাদ্যমাসীডেম, বিপতস্য বিপত্রী ভবিষ্যামি । অতী মম একাকিনী গমনং
সর্বধীবানুচিতমিতি ভাব: ।

(ঘ) চারু ইতি । রাজমার্গবিশ্বাসযোগ্যা অতীভীষ্মলা ইত্যর্থ: । যথা স্তুপ্রদীপ-
দর্শনেন রশ্মিপুরুষাশ্চীরত্বেন ন সংশয়ীরশ্মিতি ভাব: ।

[গ] বিদুষক । তুমিই এই কনহংসগামিনীর অনুগমন করতঃ
রাজহংসের গায় শোভা পাইবে । লোকের চতুপ্তথে উপনীত পূজাদ্রব্য
যেমন কুকুরে খায়, সেইরূপ আমি কুকুরের খাওয়া হইয়া বিপন্ন হইব ।

[ঘ] চারুদত্ত । এইরূপই হউক, আমি নিজেই ইহাব অনুগমন
করিব । অতএব রাজপথে বিশ্বাসের যোগ্য কতকগুলি প্রদীপ জ্বাল ।

[ঙ] বিদুষক । বর্ধমানক ! কতকগুলি প্রদীপ জ্বাল ।

विदू । जनान्तिकम् । भो ! ताम्बो क्वु अम्हाणं पदी-
विष्णाम्बो अवमाणिट्-णित्ठण-कामुष्ण विष्ण गणित्ठाम्बो णित्ठि-
णित्ठाम्बो दाणित्ठं संवुत्ता । (छ)

चारु । मैत्रेये ! भवतु । कृतं प्रदीपिकाभिः । पश्य—(ज)

(च) अरं । तैलेन विना प्रदीपिकाः प्रज्वाल्यन्ते ? ।

(छ) भोः । ताः खल्वस्माकं प्रदीपिकाः, अपमानित-निर्द्दैन-कामुका इव गणिकाः,
निष्कृष्टा इदानीं संवृताः ।

(च) चेट इति । अयन्तु चारुदत्तस्य भृत्य इति बोध्यम् । प्रभुभयेन विदूषकं प्रत्येव
भृत्यस्य जनान्तिकभाविनीक्तिरियम् ।

(छ) विदू इति । भो इति चारुदत्तस्य सम्बोधनम् । अपमानित स्वयमेव भर्त्-
सनादिनां विमानितं निर्द्दैनञ्च जनं कामयितुं शीलं यासां ताः । कृतापमानाभावि
नायकानां गुरुतरानुनयने कदाचित् खेदः स्यादिति अपमानितेति विशेषणम् । धनिनि
तु धनलोभादेव खेदः प्रदर्श्यते इति निर्द्दनेति विशेषणम् । तथापि तादृशनायकान्
प्रत्यपि कामुकत्वन्तु मावाद्यनुरोधेनेति बोध्यम् । निरं विद्यते खेदस्तैलम् अनुरागश्च
यासु ताः । अत्र पूर्वापमालङ्कारः ।

(ज) चारु इति । कृतम् अलम् । कृत इत्याह पश्यति ।

[च] भूत्वा । (गोपने विदूषकेव प्रति) विना तैलेन प्रदीप
ज्वालित ? ।

[छ] विदूषक । (गोपने चारुदत्तेव प्रति) सपे । आमादेर सेइ
प्रदीपगुलि एधन अपमानित-दविद्र-कामुक बेष्णाम्बे मत् स्नेहविहीन
[तैलहीन, प्रेमहीन] हईया गियाछे ।

[ज] चारुदत्त । मैत्रेय ! हुक । प्रदीपेण प्रयोजन नाई ।
देख—

উদয়তি হি শশাঙ্কঃ কামিনীগণ্ডপাঙ্কু-

র্য়হগণপরিবারী রাজমার্গপ্রদীপঃ ।

তিমিরনিকরमध्ये रश्मयो यस्य गौराः

सुतजल इव पङ्के क्षीरधाराः पतन्ति ॥৫৩॥

সানুগাম্ ! भवति ! वसन्तसेनि ! इदं भवत्या गृहम्,
प्रविशतु भवती । (भ)

উদয়তীতি । হি যস্মাত্ কামিন্যা বিরহে কামান্ধায়া রমণ্যা: গণ্ডবত্ পাঙ্কু:
শুভ:, যহগণী নক্ষতাত্মকহৃৎস্বতিপ্রভৃতিযহ: পরিবার: পরিবেষ্টনকারী यस্য স: তথা
রাজমার্গস্য প্রদীপস্তত্স্বরূপ:, শশাঙ্কযন্ড:, উদয়তি । यस्य শশাঙ্কস্য, গৌরা রশ্ময়:,
সুত' নি:সৃত' জল' ক্ষীরধারাণামেব জলীয়ভাগী যস্মাত্ তাড়শ, পঙ্ক' কর্ছ'মে, ক্ষীরাণা
দুগ্ধানা ধারা इव, তিমিরনিকরमध्ये 'অন্ধকাররাশি'মর্থ্য, পতন্তি ।

অত্র প্রথমে পাদে লুণীপমা, দ্বিতীয় নিরঙ্ক' কেবলরূপকম্, 'দ্বিতীয়াঙ্কে' চ শ্রীতী
উপমা, ইত্যেতঁধা পরস্পরনিরপেচ্চতয়া সংসৃষ্ট: । “যহগণপরিবার:” ইত্যনেন যহান্तराणा
किरणमिश्रणेन चन्द्रस्य उज्वलत्वातिशयो व्यज्यते इति नापुष्टार्थत्वदीष: । यथा कृष्णवर्ण-
कर्ह्मीपरि दुग्धधाराप्रदाने तज्जलानां नि:सरणेन तत् कर्ह्मीपरिभाग: शुभ एव
भवति, तथा कृष्णवर्ण'तिमिरनिकरीपरि चन्द्रस्य शुभरश्मिपातेन तिमिरनिकरनाशात्
जगदपि शुभं जातमिति प्रतिपादनार्थं सुतजल इति विशिषणमिति च नापुष्टार्थत्वदीष: ।

मालिनी वृत्तम् ॥৫৩॥

(भ) सानुगामिति । मच्छन्ती वसन्तसेनामनुगच्छत एवाक्तिविशमित्यवधिथम् ।

বাজপথের প্রদীপস্বরূপ, কামিনীগণেব গণ্ডদেশের আয় পাণ্ডুবর্ণ
এবং গ্রহগণে পরিবেষ্টিত চন্দ্র, উদ্ভিত হইতেছেন । জনস্রাবী কর্ছমের
মধ্যে দুগ্ধধারা ব আয়, অন্ধকাবসমূহের মধ্যে যাহাব গৌরবর্ণ বস্মি সকল
পতিত হইতেছে ॥৫৩॥

(বা) (অনুগামের সহিত) মাননীয় বসন্তসেনা ! এই আপনার
বাড়ী, আপনি প্রবেশ করুন ।

বসন্তসেনা সানুরাগমবলীকয়ন্তী নিষ্ক্ৰান্তা । (জ)

চারু । বয়স্য ! গতা বসন্তসেনা । তদেহি, গৃহমেব
গচ্ছাব: ।

রাজমার্গী হি শূন্যোঃ্য' রক্ষিণ: সস্চরন্তি চ ।

বস্চনা পরিহর্তব্য্যা বহুদোষা হি শর্বরী ॥৫৮॥

পারিক্রম্য । ইদম্ভ সুবর্ণমাণ্ড' রক্ষিতব্য' ত্বয়া রাত্রী, বর্ধ-
মানকেনাপি দিবা । (ট)

(জ) বসন্তেতি । পূর্ববাক্যে ন সছাত্র অনুরাগরূপস্য বীজস্য প্রধানপাতদ্বয়গতল্ব' ন
পুনরুপস্থিতৈ: সমাধান' নাম সুখসম্ব' রঙ্গম্ । যথা সাদৃশ্যদর্পণ—

“বীজস্যাগমন যন্তু তন্ মমাধানমুচ্যতি ।”

গর্জতি । অথ রাজমার্গ: শূন্য: রাত্র্যধিকতয়া পথিকরহিত:, তথা রক্ষিণ: সস্চরন্তি
চ কেবলপ্রহরিণ্য এব পরিভ্রমন্তি চ । এতেন যানবাহকায়মাবোঃপি সূচিত: । অতএব
বস্চনা প্রতারণা দস্যুতস্কর'স্থালঙ্কারস্বাপহরণমিত্যর্থ:, পরিহর্তব্য্যা সাবধানতয়া
রক্ষণেন নিবারয়িতব্য্যা । হি যস্মান্, শর্বরী রাত্রি:, বহুবা দোষা: দস্যুতস্কর-প্রতারকাদি-
কর্তব্যবিঘ্না যস্যা সা তাদৃশী ।

অত্র বাক্যার্থ'হঁতুক কাব্যলিঙ্গ সামান্য'ন বিশেষসমর্থ'নরূপীঃথান্'লবন্যাসম্ব ;
অনঘীরঙ্গাঙ্কি'ভাবিন সঙ্কর: ॥৫৮॥

(ঞ) (বসন্তসেনা অস্ত্রবাগেব সহিত দেখিতে দেখিতে চলিয়া
গেল) ।

চারুদত্ত । বয়স্য ! বসন্তসেনা গিয়াছেন । অতএব আইস,
আমরাও বাড়ী যাই ।

কারণ, এই রাজপথ জনশূন্য , কেবল প্রহরীরা বিচরণ করিতেছে ।
ওদিকে প্রতারণার নিবারণ করিতে হইবে । যে হেতু, বাস্তবিকই বহু-
তর বিঘ্ন ঘটে ॥৫৮॥

বিদু । জধা ভবং আণবেদি । (ঠ)

इति निष्क्रान्ती ।

इति मृच्छकटिके अलङ्कारन्यासी नाम प्रथमोऽङ्कः । (ड)

(ठ) यथा भवानाज्ञापयति ।

(ट) परीति । सुवर्णभाण्डं स्वर्णालङ्कारः । “भाण्डं भूषणमार्त्तं ऽपि” इति हारावली ।

(ड) इतीति । अलङ्कारस्य न्यासी निक्षेपी यद्यन् सः, नाम नाम्ना अलङ्कारन्यास इत्यर्थः । प्रथमोऽङ्कः समाप्त इति शेषः ।

“प्रत्यक्षनेत्रचरितौ रसभावसमुज्ज्वलः ।” इत्यादिकम्—

“अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रीऽङ्क इति कीर्त्तितः ॥” इत्यन्तश्चाङ्गलक्षणं साहित्यदर्पणादा-
बुद्धं यमिति ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहर्षिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचिताया मृच्छकटिक-
टीकाया वसन्तसप्तमसमाख्ययां प्रथमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(ট) (পাদচারণ করিয়া) এই স্বর্ণালঙ্কার রাত্রিতে তুমি রক্ষা করিবে, আর দিনে বর্দ্ধমান রক্ষা করিবে ।

(ঠ) বিদূষক । আপনি যেমন আদেশ কবেন । (ইহা বলিয়া উভয়ে চলিয়া গেল) ।

(ড) অলঙ্কারন্যাস নামে প্রথম অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

—:०:—

प्रविश्य चेटी । अन्ताए अज्जआसआसं सन्देसेण पेसिदह्नि ।
ता जाव पविसिअ अज्जआसआसं गच्छामि । परिक्रम्यावलोक्य च ।
एसा अज्जआ हिअएण किंपि आलिहन्ती चिद्धदि । ता जाव
उपसप्यामि । (क)

ततः प्रविशति आसनस्था सीतकण्ठा वसन्तसेना मदनिका च । (ख)

(क) माता आर्यासकाश्च सन्दर्शनं प्रेषितास्त्रि । तदयावत् प्रविश्य आर्या-
सकाश्च गच्छामि । एषा आर्या हृदयेन किमप्यालिखन्ती तिष्ठति । तदयावत् उप-
सर्पामि ।

(क) प्रविश्यति । माता वसन्तसेनाया जनन्या, आर्याया वसन्तसेनायाः सकाशम्,
सन्दर्शनं केनापि वाचिकेन किञ्चित् वाचिक वक्तुमित्यर्थः । आलिखन्ती चित्रयन्ती
कमपि विषयं चिन्तयन्तीति तात्पर्यम् ।

(ख) तत इति । दृश्यकार्यं एवम्भूतस्थलि जहत्स्वार्थलक्षणया सभ्यदृष्टिगीचरत्वं
विश्रुधातीरर्थाऽभ्युपगन्तव्यः । तेनासनस्थायाः स्वयं प्रवेशी नानुपपन्न इति बोध्यम् ।

(क) [कोन दासी प्रवेश करिया ।] माता कोन संवाददेव सहित
आमाके आर्या वसन्तसेनाव निकट पाठाईयाछेन । अतएव प्रवेश
करिया आर्या वसन्तसेनाव निकट याई । (पदकेपपूर्वक दर्शन करिया)
एई ये आर्या वसन्तसेन। मने मने कोन विषय चिन्ता करतः अवस्थान
करितेछेन, ता' उहार निकट याई ।

বসন্ত । হস্তু ! তদো তদো ? । (গ)

চেটী । অজ্ঞ ! এ কিংপি মন্তোসি । কিং তদো
তদো ? । (ঘ)

বসন্ত । কিং মএ ভণিতম্ ? । (ঙ)

চেটী । তদো তদো । (চ)

(গ) হস্তু ! ততস্মত: ? ।

(ঘ) আর্থ্যে ! ন কিমপি মন্তর্যাসি । কিং ততস্মত: ? ।

(ঙ) কিং ময়া ভণিতম্ ? ।

(চ) ততস্মত: ? ।

(গ) বসন্ত ইতি । হস্তু ইতি নাহ্যাকৌ দাস্যাদীনা সম্বোধনস্বকমব্যয়ম্ ।
“হস্তু হস্তু হলাহ্লাজ্ঞানং নীচ চেটী সম্বোধনং প্রতি” ইত্যমর: । হুঁহুর্গনাপ্রাকরণিকপ্রশ্নে ন
বসন্তসীনায়া গাভীতৃকণ্ঠায়া নিতরামন্যমনস্কতা ব্যজ্যতে ।

(ঘ) চেটী ইতি । মন্তর্যাসি আলপসি । তথাপি “কিং ততস্মত:” ইতি কথং
পৃচ্ছ্যত ইত্যর্থ: ।

(চ) চেটী ইতি । “ততস্মত:” ইতি ভণিতমিত্যর্থ: ।

(খ) (তদনন্তব আসনস্থ উৎকণ্ঠিত বসন্তসেনাব ও মদনিকার
প্রবেশ ।)

(গ) বসন্তসেনা । ওলো ! তা'ব পব, তা'র পব ? ।

(ঘ) দাসী (মদনিকা) । আর্থ্যে ! আপনি কোন বিষয়ে ত
আলাপ করিতেছেন না । তবে “তা'ব পব তা'র পর” বলিয়া কি
জিজ্ঞাসা করিতেছেন ? ।

(ঙ) বসন্তসেনা । আমি কি বলিয়াছি ? ।

(চ) দাসী । “তা'র পর, তা'র পব” ।

वसन्त । सधूचेपम् । आं एव्वं ? । (छ)

उपसृत्य प्रथमा चेटी । अज्जए ! अत्ता आदिसदि—ण्हादा भविअ देवदाणं पूअं णिव्वत्तेहि त्ति । (ज)

वसन्त । हञ्जे ! विस्सवेहि अत्तं, अज्ज ण ण्हाइस्सं ; ता वम्हणो ज्जेव पूअं णिव्वत्तेदु त्ति । (झ)

चेटी । जं अज्जआ आणवेदि । (ञ) इति निष्क्रान्ता ।

मद । अज्जए ! सिणेही पुच्छदि, ण पुरोभाइदा ; ता किं णेदं ? । (ट)

(छ) आ, एवम् ? ।

(ज) आर्थे । माता आदिशति, स्नाता भूत्वा देवताना पूजा निर्वर्त्तयति ।

(झ) हञ्जे । विज्ञापय मातरम्, अद्य न स्नास्यामि । तद्ब्राह्मण एव पूजा निर्वर्त्तयतु इति ।

(ञ) यदार्था आज्ञापयति ।

(ट) वसन्त इति । “आ” इति अरण्यार्थमव्ययम् । “आ ज्ञाननिश्चयस्मृत्याः” इति मेदिनी । एवं भणितम् ? इति काकुः । अनेनाप्यन्यमनस्कता व्यज्यते ।

(ड) वसन्त इति । ब्राह्मणः पूजकब्राह्मणः । निर्वर्त्तयतु मम प्रतिनिधिभावेन निष्पादयतु ।

(छ) वसन्तसेना । आ ! एहिरूप ? ।

(ज) प्रथम दासौ । (निकटे याइया) माता आदेश करिते—“ज्ञान कविआ इष्टदेवतार पूजा सम्पन्न कव ।”

(झ) वसन्तसेना । ओलो ! माताके जानाओ—“आज्ज ज्ञान करिव मा, ता’ ब्राह्मणइ पूजा सम्पादन करुन ।”

(ञ) प्रथम दासौ । आपमि याहा आदेश करेन । (एहि बलिआ चलिया गेल)

বসন্ত । মদণিএ ! কেৱিসি' ম' পেব্বসি ? । (ঠ)

মদ । অজ্ঞাএ সুসহিঅঅত্তণেণ জাণামি—হিঅঅগদং
কাপি অজ্ঞা অহিলসদি ত্তি । (ঙ)

বসন্ত । সুহু, তুএ জাণিদং । পরহিঅঅগহণপণ্ডিঅ
মদণিঅ ক্ব, তুমং । (ট)

মদ । পিঅং মে পিঅং । কো ক্ব ণাম অজ্ঞ অত্তভৌদৌএ
অণুগহিদৌ মহ্হসবে তরুণজণৌ (১) তা কধেদু অজ্ঞা, কি'
রাঅ রাঅবল্লহৌ বা সেবীঅদি ? । (ণ)

(১) অর্থ্যে । অং হ: পৃচ্ছতি, ন পুরীভাগিতা , তত্ কি' ন্বিদম্ ? ।

(২) মদনিকে । কিটুথৌ মাং প্রেচ্ছসি ? ।

(৩) অর্থ্যায়া: শ্বস্বহৃদয়ত্বেন জানামি, হৃদয়গতং কমপি অর্থ্যা অমিলষতীতি ।

(৪) সুহু, ত্বয়া জ্ঞাতম্ । পরহৃদয়গহণপণ্ডিতা মদনিকা খলু ত্বম্ ।

(৫) মদ ইতি । পুরীভাগিতা কেবলদৌষদর্শিত্বম্ । তথা চ তবৈমামুৎকণ্ঠিতা-
বস্থা বিলোক্য অং হৃদয়শা্দেব পৃচ্ছামি, ন পুনরস্যামবস্থায়া দৌষদর্শনাদিত্যর্থ: ।
“দৌষকটক্ পুরীভাগী” ইত্যমর: ।

(৬) বসন্ত ইতি । পরস্ব হৃদয়গহণে চিত্তহৃৎসিধৌ পণ্ডিতা নিপুণা ।

(৭) মদনিকা । আর্থ্যে ! স্নেহ জিজ্ঞাসা করিতেছে, কিন্তু
দৌষদর্শিতা নহে । তা' এ ঘটনাটা কি ? ।

(৮) বসন্তসেনা । মদনিকা ! আমাকে কি রকম দেখিতেছ ? ।

(৯) মদনিকা । আপনাব হৃদয়ের শৃগ্তানিবন্ধন বুঝিতেছি—
আপনি মনোগত কোন লোককে (পাইতে) ইচ্ছা করেন ।

(১০) বসন্তসেনা । তুমি ঠিক বুঝিয়াছ । পরের মনোবৃত্তি বুঝিতে
তুমি নিপুণ মদনিকা কিনা ! ।

(১) কামৌ ক্ব, ণাম এসৌ মঅব' । অণুগহিদৌ মহ্হসবৌ তরুণজণস্ব ।

वसन्त । हञ्ज ! रमिदुमिच्छामि, ण सेविदुं । (त)
मद । विज्जाविसेसालङ्कितो किं कीवि वम्हणजुआ
कामीअदि ? । (थ)

वसन्त । पूअणीओ मे वम्हणजणो । (द)
मद । किं अणेअ-णअराहिगमण-जणित-विहव-वित्थारो
वाणिअजुआ वा कामीअदि । (ध)

(ण) प्रिय मे प्रियम् । कः खलु नाम अद्य अवभवत्या अनुगृहीतो महोत्सवे
तरुणजनः ? तत् कथयतु आर्या, किं राजा राजवल्लभो वा मेव्यते ? ।

(त) हञ्ज ! रन्तुमिच्छामि, न सेवितुम् ।

(थ) विद्याविशेषालङ्कृतः किं कीऽपि ब्राह्मणयुवा काम्यते ?

(द) पूजनीयो मे ब्राह्मणजनः ।

(ध) किम् अनेक-नगराभिगमन-जणित-विभवविस्तारी वाणिज्युवा वा काम्यते ?

(ण) मद इति । प्रिय तवेदमङ्गीकरणमित्यर्थः । अवभवत्या मान्यया त्वया ।
सेव्यते इति भविष्यत्सामीप्यं वर्त्तमाना, सेविष्यते शुश्रूषिष्यते इत्यर्थः ।

(त) वसन्त इति । न सेवितुं न चामरान्डीलनादिना कीवलमेव शुश्रूषितुम् ।

(द) वसन्त इति । पूज्यपूजकभावे सति रमणमनुचितम्, तस्य समानविषयत्वात्,
अतो ब्राह्मणयुवान् न कामयामीति भावः ।

(ग) मदनिका । प्रीतिकर, आमार वडइ प्रीतिकर । आज महोत्स-
सवे आपनि कोन् युवकके अहूगृहीत कविलेन, ताह । आपनि बलून ।
वाजा, ना कोन वाज्वल्लभेर परिचर्या कविबेन ? ।

(त) वसन्तसेना । .. .आमि परिचर्या करिते ईच्छा करि ना ।

(थ) मदनिक । विद्याविशेषालङ्कृत कोनओ ब्राह्मणयुवकके कामना
करेन ? ।

(द) वसन्तसेना । ब्राह्मण आमार पूजनीय ।

বসন্ত । হৃৎ ! উবারুড়সিণেহঁ পিপণ্ডজ্ঞং পরিষ্বদ্বশ
 দেস'তরগমণেণ বাণিঅজণো মহন্তং বিশ্বোঅজ' দুক্ক' উপ্যা-
 দেদি । (ন)

মদ । অজ্ঞএ ! এ রাঅা, এ রাঅবল্লহো, এ বম্হণো,
 এ বাণিঅজণো । তা কো দাণিঁ সো ভদ্বিদারিঅএ কামী-
 অদি ? । (প)

(ন) হৃৎ । উপারুড়সিঁ হমপি প্রণয়িজন' পরিত্যজ্য দেশান্তরগমনেন বাণিজ্যজনী
 মদুত্ বিয়োগজ দুঃখমুত্পাদয়তি ।

(প) আর্থ্যে । ন রাজা, ন রাজবল্লভঃ, ন ব্রাহ্মণঃ, ন বাণিজ্যজনঃ । তত্ ক
 ইদানীঁ সঃ, মর্তৃদারিকয়া কাম্যতে ? ।

(ধ) মদ ইতি । অনেকেণু নগরেণু অধিগমনেন বাণিজ্যার্থগমনেন জাতি বিম্ব-
 বিস্তারো ধনসম্পত্তির্যস্য সঃ । বাণিজ্যঃ অর্থমিতি বাণিজ্যঃ স চাসৌ যুবা চেতি সঃ ।

(ন) বসন্ত ইতি । উপারুড় উত্পন্নঃ স্বে হৌঃগুরাগো यस্য তম্, প্রণয়িজনম্ অন-
 গগিণীঁ কামিনীম্ । অত্র উপারুড়সিঁ হমিত্যনেনৈবীপপতী পুনঃ প্রণয়িপদে'ন প্রণয়স্য
 পরস্বরহসিল সূচিতম্ ।

(প) মদ ইতি । যী মর্তৃদারিকয়া কাম্যতে ইতি যচ্ছব্দঃ সামর্থ্যাৎবগনম্ভ্যঃ ।

(ধ) মদনিকা । তবে, বহুতর নগরে (সহবে) গমন, যাহার
 বিপুল সম্পত্তি জন্মাইয়া দিয়াছে, সেইরূপ কোন বণিক্ যুবককে কি
 কামনা করেন ? ।

(ন) বসন্তসেনা । যাহার হৃদয়ে স্নেহ বন্ধমূল হইয়াছে, সেইরূপ
 প্রণয়ীজনকেও পরিত্যাগ করিয়া দেশান্তরে গমন করার বণিক্ লোক,
 বড়ই বিরহদুঃখ উৎপাদন করেন ।

(প) মদনিকা । আর্থ্যে ! রাজা না, রাজবল্লভ না, ব্রাহ্মণ না এবং
 বণিক্ না, তবে সে কে ? যাহাকে আপনি কামনা করেন ।

वसन्त । हञ्ज ! तुमं मए सह कामदेवाअदणुज्जाणं
गदा आसि । (फ)

मद । अज्जए ! गदह्मि । (ब)

वसन्त । तहवि मं उदासीणा विअ पुच्छसि ? । (भ)

मद । जाणिदं । किं सो ज्जेव ? जेण अज्जआ सरणा-
अदा अम्भुववणा । (म)

वसन्त । किं णामहेओ क्वु सो ? । (य)

मद । सो क्वु सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि । (र)

(फ) हञ्ज ! त्व मया सह कामदेवायतनीयान गता आसीः ।

(ब) आर्थी । गतास्मि । (भ) तथापि मामुदासीनेव पृच्छसि ? ।

(म) ज्ञातम् । किं स एव ? येनार्था शरणागता अभ्युपपन्ना ।

(य) किं नामधेयः खलु सः ? । (र) म खलु अं ट्टिचत्तरे प्रतिवसति ।

(भ) वसन्त इति । उदासीनेव अविदितवृत्तान्तिव ।

(म) मद इति । आर्था भवती, शरणागता आश्रयप्रार्थिनी सतीत्यर्थः, अभ्युप-
पन्ना गृहीता आश्रयदानाय अङ्गीकृतेति तात्पर्यम् ।

(फ) वसन्तसेना । ओह ! तूमि आमाव मज्जे कामदेवायतनो-
छाने गिग्गच्छिले ? ।

(ब) मदनिका । आर्थो ! गिग्गच्छिनाम ।

(भ) वसन्तसेना । तथापि अविदितवृत्तास्तुव ञाय जिज्जामा करि-
तेह्हे केन ? ।

(म) मदनिका । वृत्तिते पारिग्गच्छि । तिनिहै कि ? आपनि
शरणागत इहैले विनि आश्रय दान करिते शीकार करिग्गच्छिलेन ।

(य) वसन्तसेना । तौहार नाम जानि कि ?

वसन्त । अह ! चामं पुच्छिदासि । (ल)

मद । सो क्वु अज्जए ! सुगह्ठीदणामहेओ अज्जचारुदत्तो
णाम । (व)

वसन्त । सहधंम् । साहु ! मदणिए ! साहु । सुहु, तुए
जाणिएदं । (श)

मद । स्वगतम् । एव्वं दाव । प्रकाशम् । अज्जए ! दलिहो
क्वु सो सुणीअदि । (घ)

(ल) अथि । नाम पृष्टामि ।

(व) स खलु आर्थ्ये । सुगृहीतनामधेय आर्थ्यचारुदत्तो नाम ।

(श) साधु मदनिके । साधु, सुहु, त्वया ज्ञातम् ।

[घ] एव तावत् । आर्थ्ये । दरिद्रः खलु स श्रूयते ।

(र) मद इति । अस्तिचत्वरि वणिजामङ्गने वणिकपण्णामित्यर्थः ।

(व) मद इति । सुगृहीतं वदान्धत्वेन सर्वैरुच्चारितं नामधेय नाम यस्य सः ।

(श) वसन्त इति । सुहु, सम्यक् ।

(घ) मद इति । “एव तावत्” उक्त्वा अनुरागमस्याः परीक्षिषे इति वाक्यशेषः ।

(र) मदनिका । तानि वणिकपाडाय वास कवेन ।

(ल) वसन्तसेना । ओह ! तोमार निकट नाम जिज्जासा करियाछि ।

(व) मदनिका । आर्थे ! सकलेई तौहार नाम उच्चारण करे ।

तौहार नाम—‘चारुदत्त’ ।

(श) वसन्तसेना । (आनन्देर सहित) बेश्, मदनिका ! बेश् ।
तूमि ठिक जानियाछि ।

(घ) मदनिका । (स्वगत) एइरूप बलिब । (प्रकाशे) आर्थे !
के दरिद्र बलिया बुनियाछि ।

वसन्त । अदो ज्जेव कामीअदि । दलिइपुरिससङ्कन्तमणा
क्खु गणिआ लोए अवअणीआ भोदि । (स)

मद । अज्जए ! किं हीणकुसुमं सहकारपादवं महु-
अरीओ उण सेवन्ति ? । (ह)

वसन्त । अदो ज्जेव ताओ महुअरीओ तुच्चन्ति । (ञ)

[स] अतएव काम्यते । दरिद्रपुरुषमंक्रान्तमनाः खलु गणिका लोके अवचनीया
भवति ।

[ह] आर्थे । किं हीनकुसुम सहकारपादपं मधुकर्त्थः पुनः सेवन्ते ? ।

[ञ] अतएव ता मधुकर्त्थं उच्चन्ते ।

(स) वसन्त इति । दरिद्रपुरुषे मंक्रान्तमासक्तं मनो यस्याः सा । अवचनीया
अनिन्दनीया धनलोभित्वेन या निन्दा तद्विरहितेत्यर्थः ।

(ह) मद इति । सहकारपादपमात्रतकम् । किं पुनः सेवन्ते अपि तु कथमपि
नेत्यर्थः । तथा च मधुकर्त्थो यथा हीनकुसुम सहकारपादप न सेवन्ते, गणिका अपि
तथा हीनधनं पुरुषं न सेवन्ते इति हि रीतिरिति भावः ।

अतएवाव अप्रस्तुतसमात् प्रस्तुतसमप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

(ञ) वसन्त इति । अतएव हीनकुसुमसहकारपादपसेवनाभावादेव । तथा च
मधु कुर्वन्तीति मधुकर्त्थे इति व्युत्पत्त्या भ्रमरीणां मधुकरणावश्यकतया सपुष्पपादप-
सेवनमेवावश्यकम्, मम तु धनसम्पत्तिकरणानावश्यकतया धनसेवनमप्यनावश्यकमेवेति
भावः ।

(स) वसन्तसेना । এই জন্মই তাঁহাকে কামনা করি । দরিদ্র
পুরুষের প্রতি অশুরাগিনী বেশা, লোকসমাজে অনিন্দনীয়। হয় ।

(হ) মদনিকা ; আর্থ্যে ! ভ্রমরীগণ পুষ্পবিহীন আশ্রবৃক্ষের সেবা
করে কি ? ।

(ঞ) বসন্তসেনা । এই জন্মই তাহাদিগকে 'মধুকরী' বলে ।

मद । अज्जए ! जइ सो मणीसिदो, ता कीसदाणिं सहसा ण अहिसारीअदि ? । (क)

वसन्त । हञ्जे ! सहसा अहिसारीअन्तो पञ्चुअआर-
दुब्बलदाए मा दाव सो जणो दुल्लहदंसणो पुणो भविस्सदि । (ख)

मद । किं अदो ज्जेव सो अलङ्कारो तस्स हत्ये णिक्खित्तो ? । (ग)

[क] अर्थे । यदि स मनोषितः, तन् केनेदानो सहसा नाभिसार्थ्यते ? ।

[ख] हञ्जे ! सहसा अभिसार्थ्यमाणः प्रत्युपकारदुर्बलतया मा तावत् स जनी दुर्लभदर्शनः पुनर्भविष्यति ।

[ग] किम् अतएव सोलङ्कारस्तस्य हस्ते निक्षिप्तः ? ।

अथ अचरसंघातो नाम नञ्चलक्षणम्—“वर्णन, अचरसंघातयिदार्थं रचरैर्मतिः” इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(क) मद इति । स चारुदत्तः, मनोषितः अभिलषितः । अभिसार्थ्यते इतीं संग्रह्य सङ्घे तस्थानमानीयते ।

(ख) वसन्त इति । प्रत्युपकारं मन्त्रमुपयुक्तधनदाने दुर्बलतया दरिद्रत्वाद्भक्ततया स जनश्चारुदत्तः । मा न भविष्यति । इति द्वितीर्नाभिसार्थ्यते इति वाक्यशेषः ।

(ग) मद इति । अतएव प्रत्युपकारदुर्बलत्वादेव । निक्षिप्ती न्यासीकृतः । तथा च तमलङ्कारं दत्तैव सुलभदर्शनी भवेदित्याशयः ।

(क) मदनिका । आर्यो ! यदि तूँहाके कामना करिग्या थाकेन, तवे एखनई ताडाताडि तूँहाके सङ्केतस्थाने आनाईतेःछन ना केन ? ।

(ख) वसन्तमेना । ओलो ! हठाँ तूँहाके आनाईले, तिनि प्रत्युपकार करिते कातर हईबेन, ताहाते पुनराय तूँहार दर्शन दुर्लभ हईबे; ताहा ना हय (सेई जग हठाँ आनाईतेहि ना) ।

वसन्त । सुष्ठु दे जाण्हिदं । (घ)

नेपथ्ये । अले भट्टा ! दश-सुवर्णस्य (१) लुब्धु, जूद-
अरु पपलीणु पपलीणु । ता गेण्ह, गेण्ह, चिद्ध चिद्ध, दूलात्
पदिट्ठोसि । (ङ)

[घ] सुष्ठु, ते ज्ञातम् ।

[ङ] अरे भट्टारक । दशसुवर्णस्य रुद्धी द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः । तद्-
गृहाण गृहाण । तिष्ठ तिष्ठ, दूरात् प्रदृष्टोऽसि ।

(घ) वसन्त इति । सुष्ठु सम्यक् । ज्ञातमिति भावे प्रत्ययात् ते इति कर्त्तरि षष्ठी ।

“हञ्जे । तदो तदो” इत्यारभ्य एतदन्तं यावत् उक्तं दी नाम मुखसन्धेरङ्गम् । अनु-
रागरूपस्य वीजार्थस्य नायिकागतत्वेन पुनरपि प्रगेहात्, “वीजार्थस्य प्रगेहः स्यादुद्भेदः”
इति दर्पणलक्षणात् ।

न च विधानं परिभाषनाच्च नाम अङ्गमुल्लङ्घ्य प्रागुद्भेदानवेशे आलङ्कारिकक्रमविपर्यय
इति वाच्यम्—“एतानि चाङ्गानि उक्तं नैव पौर्वापर्येण भवन्ति । अङ्गान्तराणि तु
अन्यथापि” इति दर्पणकृतैवाभिहितत्वात् ।

(ङ) “नासूचितं विशेत् पावम्” इत्यालङ्कारिकैरसूचितपावप्रवेशनिषेधात् संवाह-
कस्य प्रवेशं सूचयितुं नेपथ्यात्, माथुरस्योक्तिनियम् । भट्टारक ! सभिक ! दशानां
सुवर्णानां समाहार इति दशसुवर्णं तस्य द्यूतक्रीडाया पथीकृत्य चारितानां दशसख्यक-
सुवर्णमुद्राणामित्यर्थः, निमित्तं इति शेषः, रुद्ध आबद्धीकृतः, द्यूतकरः संवाहकी नाम
असक्रीडाकारो । गृहाण धर, तन्मुद्रायहणार्थमिति भावः । तिष्ठेत्यादिकन्तु
पलायमानं संवाहकं प्रत्येव उक्तमिति बोध्यम् ।

(ग) मदनिका । এই জগুই কি সেই অলঙ্কার তাঁহার হাতে গচ্ছিত
রাখিয়াছেন ? ।

(घ) वसन्तसेना । तूमि ठिक् जानियाछ ।

(१) दशसुवर्णाह ।

प्रविश्य अपटीक्षेपेण संभ्रान्तः संवाहकः । कटे एषी जूदिभ्रलभावे ।

हीमाणहे ! (१) (च)

णव-बन्धन-मुक्त्वाए विश्व गह्वरीए

हा ! ताडिदो म्हि गह्वरीए ।

अङ्गलाअमुक्त्वाए विश्व शत्तीए

घडुक्को विश्व घादिदो म्हि शत्तीए (२) ॥१॥

[च] कट एष दूतकरभावः । आश्चर्यम् ।

नव-बन्धन-मुक्तयेव गह्वर्या हा ताडितोऽस्मि गह्वर्या ।

अङ्गराज-मुक्तयेव शक्त्या घटीत्कच इव घातितोऽस्मि शक्त्या ॥१॥

सुवर्णपरिमाणमाह मनुः—“पञ्चकण्ठलो भाषसं सुवर्णं लघुडश” इति ।

(च) प्रविश्येति । अपटीक्षेपेण यवनिकाया अनपसारणेन, “पटीक्षेपी न कर्त्तव्य आर्त्तराजप्रवेशने” इत्यालङ्कारिकनियमात् संवाहकस्य च आर्त्तत्वादिति भावः । संभ्रान्त-स्वसव्यस्तचित्तः । संवाहयति गात्रं सम्पृष्टयतीति संवाहकः । इममर्थं ज्ञायं स्वयमेव परस्तात् व्यक्तीकरिष्यति । कटः कटकरः ।

नवेति । नव बन्धनान्मुक्त्वा प्रस्थाविता तथा, गह्वर्या गह्वर्यभस्त्रिया इव, गह्वर्या वराटिकयण पथार्थरचितकपर्द्दकनिक्षेपैरित्यर्थः, ताडितोऽस्मि हारितसूवर्णान् दातुमशक्तत्वात् प्रहृती-ऽस्मि । हा खेदी । परञ्च, अङ्गराजेन कर्णेन मुक्तया निक्षिप्तया, शक्त्या अस्त्रविशिषेण,

(६) नेपथ्ये । ओ प्रभू ! दशथानि मोहरैर जग्रा आवद्ध दूतकर, पनाईन पनाईन, ता' धरुन धरुन । ओरे । दौड़ा दौड़ा ; दूर इहेते तोकें देखियाछि ।

(१) क्वचित् “हीमाणहे” इति पूर्वं पठितम् ।

(२) णवबन्धनमुक्ती विश्व गह्वरी हा ! ताडिदीम्हि अङ्गलाअमुक्त्वाए शत्तीए घडुक्की विश्व घादिदीम्हि ।

लेखन-वावड-हिनमं ग्रहिनं ददुण भन्ति पव्भटे ।

एण्हिं मग-णिवडिदो (१) कं णु क्वु शलणं पपञ्जे ॥२॥

लेखक-व्यापृत-हृदयं समिक दृष्टा भटिति प्रभष्टः ।

इदानीं मार्गनिपतितः कं नु खलु शरण प्रपद्ये ॥२॥

घटीत्कचस्तदाप्यौ द्विडिम्बापुत्र इव, शमया यष्टिविशेषेण घातितोऽस्मि समिकेन प्रयोगकेन केनचित् प्रयोज्येन कर्त्ता पुनः प्रहागितीऽस्मि ।

अत्र यमकद्वयस्य श्रौतीपमाहयस्य च मिथी निरपेक्षतया सृष्टिः ।

गर्हं भौति वराटिका नाम । “गर्हं भौतिके आर्षीति प्रसिद्धयूतके कपर्दकनामधेय” इति पृथ्वीधरः । “चित्रजातिः” इति च पृथ्वीधरः ॥१॥

लेखकेति । समिक सभाध्यक्षम्, लेख एव लेखकः दूतसम्बन्धीययत्किञ्चिन्नखनं तत्र व्यापृतम् आसक्तं हृदयं यस्य तम्, अतएव मत्पलायनं लक्षयितुमशक्तमिति भावः । दृष्टा भटिति तत्क्षणादेव प्रभष्टस्तेषामवगीघात् विच्युतः । इदानीं मार्गे राजपथे निपतित उपस्थितः सन्, कं नु खलु जनम्, शरणं वक्ष्ये, प्रपद्ये प्राप्नोमि ।

अत्र आत्मनीऽपसरणेन दूतकरसंहतिभेदनात् भेदी नाम मुखसम्बद्धम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“भेदः संहतिभेदनम्” इति । “गाथा” इति पृथ्वीधरः ॥२॥

(८) (यवनिका अपसारण ना कविना प्रवेशपूर्वकं व्यातचित्तं) संवा-
हक । এই দূতকরভাব বড়ই কষ্টকর । আশ্চর্য্য । (কারণ—)

হায়! বন্ধন হইতে নূতন মুক্ত গর্দভীর আয় ববাটিক। নিষ্কেপদ্বারা তাড়িত হইয়াছি এবং কর্ণনিষ্কিণ্ড শক্তির আয় যষ্টিদ্বারা, ঘটোৎকচেব আয় প্রহারিত হইয়াছি ॥১॥

সভাপতিকে লেখায় ব্যাপৃতচিত্ত দেখিয়া হঠাৎ পলাইয়া আসিয়াছি । এখন পথে আসিয়া পড়িয়াছি ; কিঙ্ক কাহার শরণ লইব ? ॥২॥

(১) মগণিবড়িই ।

তা জাব এদে শহ্মিঅ-জুদিঅলা অস্বদৌ মং অস্বেশম্ভি,
 তাব (১) ইদৌ বিপ্পড়ীবেহিঁ পাদেহিঁ এদং শুস্বদেউলং পবিশিশ্ব
 দেবীভবিষ্ম' । বহুবিধং নাঅ্য' ক্কালা তথা স্থিতঃ । (ঙ্ক)

ততঃ প্রবিশতি মাথুরী দূতকরশ্চ । (জ)

মাথুরঃ । অলে ভট্টা ! দশসুবস্বাহ লুঙ্কু জুদশ্বর পপ-
 লীণু পপলীণু । তা গীণ্হ গীণ্হ । চিট্ চিট্ ; দূলাত্ পদি-
 ট্টিসি । (ঝ)

[ঙ্ক] তদযাবত্ এতৌ সভিক-দূতকরী অন্বতৌ সামন্বিষ্যতঃ, তাবত্ ইতৌ বিপ্রতী-
 পাথ্যা পাদাভ্যামিতত্ শূন্যদেবকুল প্রবিষ্ম দেবীভবিষ্যামি ।

[ঝ] অথমশ্বলু প্রাগীবানুদিতঃ ।

(ঙ্ক) তদিতি । বিপ্রতীপাথ্যা বিপ্রতীপাথ্যাম্ । শূন্যদেবকুল দেববিয়হুচীন
 দেবগৃহম্ । অদেবৌ দেবৌ ভবিষ্যামীতি দেবীভবিষ্যামি, চিত্তপ্রত্যয়ঃ । দেববিয়হুবদবস্বাস্যে
 ইত্যর্থঃ । নাঅ্যমঙ্কমঙ্কীম্ । তথা দেববিয়হুবত্ ।

অথ কপট' নাম নাঅ্যালঙ্কার' । তথা চ दर्पण—“কপট' মাযযা যথ ৰূপমন্য-
 হিভাশ্র্যত ।”

(জ) তত ইতি । মাথুরী নাম কথিত্ । দূতকরশ্চ মবাহকভিন্নঃ অপরঃ ।

(ঝ) মাথুর ইতি । প্রাগ্ল্যাখ্যাতমিতত্ ।

(ঙ্ক) তা' য়ে পর্য্যস্ত এই সভাপতি ও দূতকর আমাকে অন্তর্দিকে
 অন্বেষণ কবে, ইতিমধ্যে আমি বিপরীতভাবে পদক্ষেপ করিয়া (পিছন
 ফিরিয়া যাইয়া) এই শূন্য দেবগৃহে প্রবেশ করিয়া, দেবতা হই । (বহুবিধ
 অভিনয় করিয়া, দেবতার প্রতিমার স্থায় থাকিল) ।

(জ) তাহার পর মাথুর ও দূতকর প্রবেশ করিল ।

(ঝ) মাথুর । ওরে প্রভু ! দশখানি মোহরের জন্ত আবদ্ধ সেই

(১) তাব হুঙ্ক ।

दूत । जह वज्जसि (१) पादालं इन्द्रं शरणं जासि ।

सहिम्नं वज्जिम्न एकं रुदो वि ण रक्खिदुं तरह्म ॥३॥

माथुरः । कहिं कहिं सुसहिम्न-दिप्पलम्भम्मा !

पलासि ले ! भम्भपलिवेविदङ्गम्मा ।

पदे पदे सम-विसमं खलन्तम्मा

कुलं जसं अदिकसणं कलेन्तम्मा ॥४॥

यदि व्रजसि पातालं इन्द्रं शरणं यासि ।

सभिकं वर्जयित्वा एकम् रुदोऽपि न रक्षितुं तरति ॥३॥

कस्मिन् कस्मिन् सुसभिकविप्रलम्भक । पलायसे रे भयप-र्विपिताङ्गक ! ।

पदे पदे समविषम खलन् कुल यशः अतिक्रणं कुर्वन् ॥४॥

यदीति । यदि त्व पाताल व्रजसि आत्मरक्षार्थं गच्छसि, अथवा यदि इन्द्रं शरणं
यासि रक्षकत्वेन प्राप्नोषि ; तथापि एक सभिकमन्त्राकं दूतसभाध्यक्षं वर्जयित्वा, रुद्रः
शिवः, अपिशब्दान् स इन्द्रस्य त्वा रक्षितुं न तरति न पारयिष्यतीत्यर्थः । गाथा जातिः ॥३॥

कस्मिन्निति । सुसभिकं न्यायकार्यकर्त्तां सभाध्यक्ष विप्रलम्भयति दीयस्यादानान्
प्रतारयतीति सः, तत्सम्बोधनम् । भयेन परिवेपितानि सर्वतः कम्पितानि अङ्गानि
यस्य तत्सम्बोधनम् । पदे पदे प्रतिपदक्षेपम्, समं समानं विषम विपरीतप्रकारश्च
यथा स्यात्तथा, खलन् गमने भ्रष्टन्, तथा कुलं वशम्, यशस्य, अतिक्रणं दीयस्यादानानि
दूतकर पलाइल पलाइल । ता, धव धव । ओवे ! दौडा दौडा । दूर
हइते तौके देखिवाछि ।

दूतकर । तूही यदि पाताले या'सु, किंवा इंद्रेर शरणपन्न ह'सु,
तथापि एक सभापति भिन्न, से इंद्र वा रुद्रेण, तौके रक्षा करिते
पारिबेन ना ॥७॥

দ্রুত । পদ বীজ্য । এসৌ বজ্জদি, ইশ্বং পশ্চা পদবী । (জ)
 মাথুরঃ । শালীক্য সবিতকম্ । শ্লে ! বিপ্যদীবু পাডু ।
 পড়িমাশ্শম্, দেউলু । বিচিন্য । ধুন্ত জুদশ্বর্ বিপ্যদীবিহি
 পাডেহি দেউলং পবিট্টো । (ট)

(জ) এষ ব্রজতি, ইযং প্রনচা পদবী ।

(ট) শ্লে ! বিপ্রতীপৌ পাদৌ, প্রতিমাশ্ব্যং দেবকুলম্, ধুন্তী দ্রুতকরৌ বিপ্রতীপাভ্যা
 পাডাভ্যাং দেবকুলং প্রবিট্টঃ ।

মলিনম্, কুর্ষন্ সন্, কঙ্খিন্ কঙ্খিন্ স্থানে পলায়সে পলায় যাসি, নৈব তথা শ্লথ-
 সীতি ভাবঃ ।

কচিরা ব্রজম্—“অমৌ সংজৌ গিতি কচিরা চতুর্গংগৈঃ” ইতি লছণাত্ ॥৪॥

(অ) দ্রুত ইতি । পদং পদচিহ্নম্ । এষ ব্রজতি, সতঃ পদচিহ্নপাতাদিত্যাশয়ঃ ।
 প্রনচা বিলুপ্তা, পদবী পন্থাঃ, ইতঃ পরং পদচিহ্নাপতনাদিতি ভাবঃ । এতেন তর্হ বগ্হ-
 শ্বলস্য সম্ভ্রথল চূত্রবালুকাকীর্ণত্বচ্চ প্রতীযতে ।

(ট) মাথুর ইতি । বিপ্রতীপৌ বিপরীতৌ দেবগৃহাত্ প্রধানপথাভিমুখাবিত্যর্থঃ,
 পাদৌ পাডচিহ্নানি । শ্লেতঃ কশিত্ দেবগৃহান্নির্গত্য প্রধানপথমাকুট ইতি প্রথমতঃ প্রত্যেতম্য-
 মिति ভাবঃ ; কিন্তু এতৎ দেবকুল প্রতিমাশ্ব্যমাসীদिति প্রাগ্হৃৎমিত্যর্থঃ । শ্লেত-
 পূজাত্মসম্ভ্রবেণ কস্যচিৎদেবগৃহপ্রবেশস্যাপ্যসম্ভ্রবাত্ বিপরীতপদচিহ্নস্যাপ্যসম্ভ্রব এবল্যভিপ্রায়ঃ ।
 বিচিন্য তত্ক্ৰমেতদिति মনসি সমালীচ্য । বিপ্রতীপাভ্যাং বিপরীতাভ্যাম্ শ্লেত্প্রত্যেতম্যার্থ

মাথুর । ওরে শ্রাঘ্য-কার্য্য-কাবি-সভাধ্যক্ষ-প্রতারক ! ভয়ে তোর
 অক্ৰ কঁপিতেছে, তুই প্রতিপদক্ষেপে সম্মান ও বিপরীতভাবে পড়িয়া
 ঘাইতেছিস্ এবং বংশ ও যশকে অতিশয় মলিন করিতেছিস্, এ অবস্থায়
 কোথায় কোথায় পলাইবি ? ॥৪॥

(ঞ) দ্রুতকর । (পদচিহ্ন দেখিয়া) এই ঘাইতেছে ; এই তাহার
 পথ লোপ পাইল ।

दूत । ता अणुसरेह् । (ठ)

माथुरः । एव्ं भोदु । (ड)

उभौ देवकुलप्रवेशं निरूपयतः । दृष्टा अन्वीयं संज्ञाप्य । (ढ)

दूत । कथं कष्टमयौ पडिमा । (ण)

(ठ) तदनुसरावः । (ड) एवं भवतु ।

(ण) कथं काष्ठमयी प्रतिमा ।

वध्याभिमुखीभूय क्रमशः पश्चादपसरणप्रकारेण विन्ध्यस्ताभ्यामित्यर्थः प्रविष्ट इत्यनुनीयत इति शेषः, नूतनचिह्नदर्शनात् अन्वजनस्य चादर्शनादिति भावः ।

अत्र श्मिर्नाम नाट्यालक्षणात्—“श्मिः केनचिदज्ञेन किञ्चिद्वयानुमीयते” इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(ठ) दूत इति । अनुसरावः तं सवाहक नाम दूतकर्तव्यमित्यर्थः ।

(ड) उभाविति । निरूपयतः अभिनयतः । संज्ञाप्य अयमेव ‘स सवाहकः’ इति नयनभङ्गादिना ज्ञापयित्वा ।

(ण) दूत इति । काष्ठमयी प्रतिमा नीलपीतादिवर्णरञ्जिता दारुमयी विग्रहः सन्मथ्या इवास्या उज्ज्वलवर्णादर्शनादिति भावः । कौतुकीक्तिरियम् ।

(ट) माथुव । (देधिया वितर्केव सहित) ङवे । पाथेर चिह्न-
गुलि विपरीतभावे रहियाछे, ङदिके देवगृहं प्रतिमाशूत्र छिल ।
(चिह्ना करिया) धूर्तु सेइ दूतकव विपरीतभावे पदक्षेप करिया देव-
गृहे प्रवेश करियाछे ।

(ठ) दूतकर । तवे अनुसवण करि ।

(ड) माथुर । ईहाई हुडक ।

[ट] (दुई जनेई देवगृहे प्रवेश अभिनय करिल । देधिया,
पदरूपर सङ्केत करिया ।)

[ण] दूतकर । ए ये काष्ठमयी प्रतिमा ।

মাথুর: । অলে ! গাহু গাহু । শৈলপড়িমা । ইতি বহুবিশং
চালয়তি । সঙ্গায়্য চ । এব্বং ভৌদু । এহি জুদং কিলেম্হ । বহুবিশং
দ্রুতং ক্রীডতি । (ত)

সংবা । দ্রুতেচ্ছাবিকারসংবরণং বহুবিশং কৃत्वा স্বগতম্ । অলে ! (থ)

কত্তাশহে ণিস্সাণঅশ্শ হল্লহু হড়কং মণ্ণুশ্শশ্শ ।

টক্কাশহেব্ব গাড়াধিবশ্শ পব্ভট্টলজ্জশ্শ ॥৫॥

(ত) অরে । ন খলু ন খলু । শৈলপ্রতিমা । এবং ভবতু । এহি দ্রুতং ক্রীডাব: ।

(থ) অরে । কত্তাশ্শ্চৌ নিনর্ণীকস্য হরতি হৃদয় মনুষ্যস্য ।

টক্কাশ্শ্চ ইব নরাধিপস্য প্রমথেরাজ্যস্য ॥৫॥

(ত) মাথুর ইতি । শৈলপ্রতিমা, তথৈব কৃষ্ণবর্ণত্বাদিতি ভাব: । ইয়মপি
কৌতুকীক্তি: । সঙ্গায়্য “অয়মেব স সবাহক:” ইতি নয়নভঙ্গা দ্রুতকর স্নাপয়িত্বা ।
অতীবদ্রুতাসক্রীড়য় সংবাহকৌ দ্রুতক্রীড়া পশ্য়ন্ স্বয়মেবাভ্যপ্রকাশং করিষ্যতি, তথা চ
সতি মহাকৌতুক ভবিষ্যতীতি মত্বা আহ—“এহি দ্রুত ক্রীডাব:” ইতি ।

অতপ্ৰবাব পরিभावনা নাম মুখসম্বেরঙ্গম্ । যথা সাহিত্যদর্পণ—

“কুতুহলীচরা বাচ: প্রীক্কা তু পরিभावনা ।”

কত্তাশ্শ্চ ইতি । বদানীন্তনদ্রুতক্রীডায়া “পীয়া” ইत्यादिशब्दवत् तदानीन्तनद्रुत-
ক্রীডায়ামর্থবিশেষে সঙ্কেতিত: কত্তাশ্শ্চ: । “নাথকম্ (ক্লী) মুদাচিক্রিতনিশ্চাদি”
ইতি শ্শ্চকল্যদ্রুম: । নিশ্চয় চতু:সুবর্ণপরিমিত: স্তব্ধস্বৰ্ণ: “চতু:সীবর্ণিকৌ নিশ্চ:”
ইতি মনুবচনাত্ । তস্মাৎ ধনসামান্যীপলক্ষণম্ । তথা চ প্রমথং রাজ্যং যস্মাত্তা-

[ত] মাথুব । ওরে । না না । পাষণময়ী প্রতিমা । (এই
বলিয়া নানারকমে সঞ্চালন করিল , পরে সঙ্কেত করিয়া) এই হউক,
আয় পাশা খেলি । (ইহা বলিয়া নানারূপ পাশা দেখিতে লাগিল ।)

[থ] সংবাহক । (নানারকম দ্রুতেচ্ছাবিকার সংবরণ করিয়া
স্বগত) ওরে !

जाणामि ण कीलिशं शुभेलु-शिखल-पङ्कण-शस्त्रिहं जूदं ।
तह वि हु कोइलमहुले कत्ताशहे मणं हलदि ॥६॥
द्यूत । मम पाठे मम पाठे । (द)

जानामि न क्रीडिष्यामि सुमेरु-शिखर-पतन-सन्निभं द्यूतम् ।

तथापि खलु कौकिलमधुरः कत्ताशब्दी मनी हरति ॥६॥

(द) मम पाठे मम पाठे ।

दृश्यस्य नराधिपस्य, ढक्काशब्द इव गृहान्तरे महोत्सवे वाद्यमानाया ढक्काया ध्वनिरिव ; अन्येषां द्यूतक्रीडाया कत्ताशब्दः, निर्माणकस्य निर्धनस्य मनुष्यस्य हृदयं हरति आकर्षति । किन्तु आत्मनो योग्यत्वभावात् तं कर्तुं न शक्नोतीति भावः ।

अथ अप्रस्तुतनिर्जनमनुष्यसामान्याभिधानात् प्रस्तुतस्य निर्जनविशेषस्य सवाहकस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रश्न सालङ्कारः, श्रौती उपमा च, अनयोमिं धीनिरपेक्षतया सृष्टिः ।

विपुला जातिः ॥५॥

जानामीति । सुमेरीः पर्वतस्य शिखरे शङ्के स्वर्गात्मके इति भावः, यत् पतनं गमनं तत्सन्निभं तत्सुखकरमित्यर्थः, द्यूतं न क्रीडिष्यामि, पक्षीपयोगिधनाभावादिति भावः, इति जानामि बुध्ये । तथापि खलु कौकिलवत् कौकिलस्वरवत् मधुरः सुश्राव्यः कत्ताशब्दी मनी हरति द्यूतं प्रति आकर्षति ।

अथ समासगता लुप्तोपमासङ्कारः । अर्था च जातिः ॥६॥

(द) द्यूत इति । पाठे इति तत्कालप्रचलितद्यूतक्रीडायामर्थविशेषसङ्केतितः शब्दः ।

टाकेर शब्द येमन राज्याहीन राज्जाव चित्त आकर्षण करे, सेइरूप कत्तार शब्द, धनहीन माशुषेव चित्त आकर्षण करे ॥५॥

सूमेरुशङ्के आवोहणेर ग्राय सूथकर पाशकक्रीडा करिव ना—ईहा आमि जानि ; तथापि कौकिलेर श्वरेर ग्राय मधुर कत्ताशब्द, आमार चित्त आकर्षण करितेछे ॥६॥

[द] द्यूतकर । आमार दिके, आमार दिके ।

माथुरः । गह्व । मम पाठे मम पाठे । (घ)

संवा । अन्वतः सहस्रोपख्य । गं मम पाठे । (न)

द्यूत । लङ्गे गोहे । (प)

माथुरः । गृहीत्वा । अले लुत्तदण्डा ! गृहीदोसि । पञ्चच्छ

तं दशसुवस्सं । (फ)

संवा । अज्ज दद्वशं । (ब)

माथुरः । अहुणा पञ्चच्छ । (भ)

[घ] न खलु । मम पाठे मम पाठे ।

(न) ननु मम पाठे । [प] लम्बः पुरुषः ।

(फ) अरे लुप्तदण्डक । गृहीतीऽसि । प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम् ।

(ब) अद्य दास्यामि । (भ) अधुना प्रयच्छ ।

(प) द्यूत इति । गोहे इति दशौघशब्दः पुरुषार्थे । स संवाहकाख्यो द्यूतकरः पुरुषो लम्ब इत्यर्थः ।

(फ) माथुर इति । लुप्तः अदानान् लोप प्रापितः, दण्डः पराजयदण्डस्वरूपः दशसुवर्णात्मकपञ्चीकृतपदार्थो येन तत्सम्बोधनम् ।

[घ] माथुव । ना हे । आमार दिके, आमाव दिके ।

[न] संवाहक । (अन्नदिक् हहेते इठां उपस्थित हईया) । ओह ! आमार दिके ।

(प) द्यूतकर । बेटीके पाईयाछि ।

[फ] माथुर । (धविषा) ओरे पणनोपकारी ! तोकें धरिमाछि, सेई दशथाना मोहर दे ।

[ब] संवाहक । आज दिव ।

[भ] माथुर । এখন दे ।

संवा । ददृशं पश्यादं कलेहि । (म)

माथुरः । अले ! अं संपदं पञ्चच्छ । (य)

संवा । शिलु पङ्क्ति । इति भुनो पतति । (र)

उभौ बहुविध तापयतः ।

माथुरः । एषु तुमं हु जूदिअर-मण्डलीए बहोन्हि । (ल)

संवा । उल्लाय सविषादम् । कथं जूदिअल-मण्डलीए बहोसि ।

हो ! एशे अम्हाणं जूदिअलाणं अलङ्घणीए शमए । ता कुदो ददृशं । [व]

(म) दास्यामि, प्रसादं कुरु । (य) अरे । ननु साम्प्रतं प्रयच्छ । (र) शिरः पतति ।

(ल) एष त्वं खलु द्यूतकरमण्डल्या बहोऽसि ।

(व) कथं द्यूतकरमण्डल्या बहोऽसि । कष्टम् । एषोऽस्माकं द्यूतकराणा-
मलङ्घनीयः समयः । तस्मात् कुतो दास्यामि ।

(म) स वाहक इति । प्रसादमनुग्रहं कुरु, यथा कालान्तरे दानं स्यादिति भावः ।

(र) संवहक इति । पतति केन प्रकारेण दशसुवर्णान् ददामि इति चिन्तया
गङ्गात् खलति ।

(ल) माथुर इति । द्यूतकराणां मण्डल्या समूहेन, बहोऽसि “तत्पथीकृतं
दशसुवर्णमदत्त्वा गन्तुं न शक्यामि” इत्येवं नियमेनावहोऽसि ।

[म] संवाहक । दिव । अन्नग्रहं कर ।

[य] माथुर । ओवे ! एतनई दे ।

[र] संवाहक । माथा थसिया पडितेछे । (एही बनिग्या कुँउने
पतित हईल ।)

माथुरं ७ द्यूतकरं बहुविधं प्रहारं करिष्ये ।

[ल] माथुर । एही तूई द्यूतकरमण्डलीकर्तृकं बहू हईलि ।

মাথুরঃ । অলে ! গগ্ধে কুলু কুলু । [শ]

সংবা । एव्वं कलेमि । दूतकरमुपसृश्य । अहं ते देमि,
अहं मे मुञ्चदु । [ष]

दूत । एव्वं भोदु । [स]

संवा । सभिकमुपगम्य । अहश्च गग्धे कलेमि, अहं पि मे
अज्জो मुञ्चदु । [ह]

(श) अरे । गग्धं कुरु कुरु ।

(ष) एव करोमि । अहं ते ददामि, अहं मे मुञ्चतु ।

(स) एव भवतु । (ह) अहस्य गग्धं करोमि, अहमपि मे आर्थी मुञ्चतु ।

(व) संवाहक इति । समयो नियमः । “समयः शपथं” इत्यादि हेमचन्द्रः ।

(श) माथुर इति । गग্ধं चिह्नं वाचा तत्पश्चात्पश्चात्कालनियममित्यर्थः ।
“ओयाधा” इति भाषा । “गग्धः प्रवीरे चिह्नं स्यात्” इति विश्वः ।

(ष) संवाहक इति । अहं हारितस्य तस्य दशमुवर्णस्येत्यर्थः ।

(ह) संवाहक इति । सभिकं समाध्यक्ष माथुरम् । परत्र प्रकाशमित्यभि-
धानादध्वजनालिकामिति बोध्यम् । गग্धमिति पूर्ववदेवार्थः ।

[व] সংবাহক । [উঠিয়া বিষাদেব সহিত] দূতকবগণুলীকর্তৃক
বন্ধ হইলাম । হায় ! এ যে আগাদের দূতকবদের অলঙ্ঘনীয় নিয়ম ।
তা' কোথা হইতে দি ? !

[শ] মাথুর । ওরে । ওয়াধা কর, ওয়াধা কর ।

[ষ] সংবাহক । এইরূপ করিতেছি । [দূতকরকে স্পর্শ করিয়া]
অর্ধ তোমাকে দিব, অর্ধ আমাকে ছাড়িয়া দাও ।

[স] দূতকর । এইরূপই হউক ।

[হ] সংবাহক । [মাথুরের নিকট যাইয়া] অর্ধের ওয়াধা করি-
তেছি, আর অর্ধ আপনি আমাকে ছাড়িয়া দিন ।

माथुरः । को दीप्त, एव्वं भोदु । (ख)

संवा । प्रकाशम् । अज्ज ! अद्धे तुए मुक्के ? । (क)

माथुरः । मुक्के । (ख)

संवा । द्रुतकर प्रति । अद्धे तुए वि मुक्के ? । (ग)

द्रुत । मुक्के । (घ)

संवा । संपदं गमिष्शं । (ङ)

माथुरः । पअच्छ तं दशसुवस्सं कहिं गच्छसि ? । (च)

(ख) की दीप्तः, एव भवतु । [क] अर्थ्य । अद्धं त्वया मुक्तम् ।

(ख) मुक्तम् । (ग) अद्धं त्वयापि मुक्तम् ? [घ] मुक्तम् ।

(ङ) माम्प्रत गमिष्यामि । (च) प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम्, कश्चिन् गच्छसि ? ।

(क) सवाहक इति । मुक्तं परिन्दक्त किमिति काकुः । परत्वार्यवम् ।

(ङ) सवाहक इति । गमिष्यामि, उभाभ्यामेव युवाभ्यामुभयोरेवार्थयोर्मुक्तत्वेन वन्तुतः सम्पूर्णस्यैव मुक्तत्वापातात् तथा च सति ममेदानीं सर्वथैव दायित्वाभावादिति भावः ।

(ङ) माथुव । दोष कि, এইরূপই ইউক ।

(क) संवाहक । (प्रकाशे) महाशय ! आपनि अर्द्ध छाडिया दियाछेन ? ।

(ख) माथुव । छाडिया दियाछि ।

(ग) संवाहक । (द्यूतकरेर प्रति) तूमिओ अर्द्ध छाडिया दियाछ ? ।

(घ) द्यूतकर । छाडिया दियाछि ।

(ङ) संवाहक । एथन याई ।

সংবা । পেক্বধ পেক্বধ মডালম্মা ! । হা সপদং জ্জিবে
এক্কাহ অহে গগ্গে কডে, অবলাহ অহে মুক্কে ; তহ বি মং অবলং
সপদং জ্জিবে মগ্গাদি । (ক)

মাথুরঃ। গৃহীত্বা । ধৃত্তু ! মাথুর অহং গিউণ্ণ । এত্থ তুপ
ণ অহং (১) ধৃত্তিজ্জামি । তা পঅচ্চু তং লুত্তদগ্গম্মা ! সঅ্বং
সুবস্শং সপদং । (জ)

(ক) প্রেচ্ছ্বং প্রেচ্ছ্বং মদ্রারকা: । । হা । সাম্প্রতমেব একস্য অর্ডে গগডং কৃতম্,
অপরস্য অর্ডে মুক্তম্ ; তথাপি সামবল সাম্প্রতমেব মার্গযতি ।

(জ) ধৃত্তং । মাথুরঃ নিপুণঃ । অব ত্বয়া নাক ধৃত্তং যামি, তত্ প্রযচ্ছ ত
লুমদগ্গক । মর্ব স্বর্ণ সাম্প্রতম্ ।

(ক) মবাহক ইতি । মদ্রারকা: । রাজান: । মধ্যস্থতয়া রাজবন্দাননীয়া
ইত্যর্থ: । একস্য মমিকস্য । গগড বাচ্য নিয়ম: । অপরস্য দ্রুতকরস্য । মুক্তং তৈনৈব
দ্রুতকরণে পরিত্যক্তম্ অবল ধনশলহীনং দগ্গস্বর্ণং দাতুমসমর্থমিত্যর্থ: , মার্গযতি
অন্বিষ্যতি তত্ দগ্গস্বর্ণং প্রার্থযতি ইতি ত'ত্পর্যম্ ।

(জ) মাথুর ইতি । গৃহীত্বা মবাহক পূত্বা । নিপুণ: পরাভিপ্রায়জ্ঞানি পশু: ।
ত্বয়া সাইম্ । ধৃত্তং ধৃত্তং কার্য্য কৰোমীতি ধৃত্তং যামি । লুমদগ্গক ইতি পূর্ব্ব-
বদেবার্থ: ।

(চ) মাথুব । সেই দশখানি মোহব দে, যাচ্ছি কোথায় ? ।

(ছ) সংবাহক । দেখুন দেখুন মহাশয়রা ! হায় ! এখনই এক-
জনেব অর্দ্রে ওয়াবা কবিয়াছি, অপরেব অর্দ্র ছাডিয়া দিয়াছে । তথাপি
আমাকে দুর্বল পাইয়া এখনই আবার চাহিতেছে ! ।

(জ) মাথুর । (ধবিয়া) ধৃত্ত ! আমি চতুব মাথুর । এ বিষয়ে

(১) এত্থ অ অহং ।

- संवा । कुदो दइशं ? । (भा)
 माथुरः । पिदरं विक्रिणिअ पअच्छ । (ज)
 संवा । कुदो मे पिदा ? । (ट)
 माथुरः । मादरं विक्रिणिअ पअच्छ । (ठ)
 संवा । कुदो मे मादा ? । (ड)
 माथुरः । अप्पाणं विक्रिणिअ पअच्छ । (ढ)
 संवा । कलेध पशादं, गेध मं लाजमगं । (ण)
 माथुरः । पसर । (त)

(भा) कुतो दास्यामि ? । (ज) पितरं विक्रीय प्रयच्छ । (ट) कुतो मे पिता ?
 (ठ) मातरं विक्रीय प्रयच्छ । (ड) कुतो मे माता ? । (ढ) आत्मानं
 विक्रीय प्रयच्छ ।

(ण) कुरुत प्रमादम् । नयत मा राजमार्गम् । (त) प्रसर ।

(त) माथुर इति । प्रसर राजमार्गं गच्छ ।

आमि तो'व सअश्र धुर्तेव काय्य कविब न। । एवे पणलोपकावी । सेइ
 समस्त सुवर्ण एथनई दे ।

- (वा) संवाहक । कोथा इहिते दिव ? ।
 (ए) माथुर । पिताके विक्रय कविवा दे ।
 (ट) संवाहक । आमाव पिता कोथाय ? ।
 (ठ) माथुर । माताके विक्रय कविवा दे ।
 (ड) संवाहक । आमाव माता कोथाय ? ।
 (ढ) माथुर । आपनाके विक्रय कविवा दे ।
 (ण) संवाहक । अहूग्रह कर, आमाके राजपथे नाओ ।
 (त) माथुर । चल ।

সংবা । এষ্বং ভোদু । পরিক্রামতি । অজ্ঞা ! ক্লিষ্ণিধ মং
 ইমশ্চ যদ্বিশ্চ ইত্যাদৌ দশেহিঁ শুবস্বক্ৰেহিঁ । দৃশা আকাশং । কিং
 भणाध ? “किं कलदृशशि” त्ति गेहे दे कश्चकले हुविशशं ।
 कधं अददश्च पडिवअणं गदे । भोदु, एष्वं इमं अस्सं भण-
 इशशं । पुनस्तदेव पठति । कधं एशि वि मं अघधीलिन्र गदे ।
 हा ! अज्जचालुदत्तशश्च विहवे विहडिदे एशि वट्टामि मंद-
 भाए । (थ)

(थ) एवं भवतु । आर्याः । क्लीष्णीध माम् अस्य सभिकस्य हस्तात् दशभिः
 सुवर्णैः । किं भणत ? ‘किं कविष्यसि ?’ इति । गेहे ते कर्मकरो भविष्यामि । कथम-
 दस्वा प्रतिवचनं गतः ? । भवत्वन्वम्, इममन्व भणिष्यामि । कथमर्षोऽपि मामवधीर्य
 गतः ? । हा । आर्यचाकुरदत्तस्य विभवे विघटिते एषोऽह वत्तं मन्दभाग्यः ।

(थ) सवाहक इति । आकाशभाषितलक्षणं यथा साहित्यदर्पणम्—

“किं ब्रवीषीति यन्नायं विना पात्रं प्रयुज्यते ।

सुखं वानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥”

कर्मकर उच्छिष्टलंपनभाण्डमार्जनादिकार्यकारी भूत्वा । अवधीर्य अवज्ञाय ।
 विभवे धनसम्पत्तौ, विघटिते विनष्टे, एषोऽह मन्दभाग्यी वत्तं सञ्जातः ।

(थ) সংবাহক । এইরূপই হউক । (পাদচারণ কবিতে লাগিল)
 মহাশয়গণ । দশপানি মোহব দিয়া আমাকে এই সভাধ্যক্ষের হাত
 হইতে কিছন্ন । (দেখিয়া শূঁছে) কি বলিলেন—“তুমি কি করিতে
 পাব” ইহা ? । আমি আপনার ঘরে কার্যকারক (ভৃত্য) হইব ।
 হায় ! উত্তর না দিয়াই গেল । হউক, এইরূপ কবি, এই অণু লোককে
 বলি । (পুনরায় তাহাই বলিল) হায় ! এ ব্যক্তিও, আমাকে অবজ্ঞা
 করিয়া গেল । হায় ! আর্য চাকুরদত্তের সম্পত্তি নষ্ট হইলে পরই আমি
 এইরূপ দুর্ভাগ্য হইয়া পড়িয়াছি ।

माथुरः । णं देहि । (द)

संवा । कुदो ददृशं ? । इति पतति । (ध)

माथुरः । कर्षति । (न)

संवा । अज्जा ! पलित्ताअध, पलित्ताअध । (प)

ततः प्रविशति ददुर्कः । (फ)

ददुर् । भोः ! दूतं हि नाम पुरुषस्य असिंहासनं
राज्यम् । (ब)

(द) नन देहि । (ध) कुतो दाम्यामि ? । (प) आर्याः । परिव्रायध्वं
परिव्रायध्वम् ।

(ध) सवाहक इति । पतति पाठ्यार्थेति शंषः ।

(न) माथुर इति । कर्षति तत्सुवर्णग्रहणार्थमाकर्षति ।

(फ) तत इति । ददुर्गो भेकमददुर्क इति नाम, सजायाच्च कप्रत्ययः । अनीचत्वात् शिक्षितत्वाच्चाय सस्केत पठति ।

(ब) ददुर्क इति । हि निश्चितम् । न विद्यते सिंहासनं यस्मिन् तत्, राज्यं
राज्यस्वरूपम् । तददुर्क महामादकरणादिति भावः । नाम इत्यर्थं सम्भावयामीत्यर्थः ।
अवाधिकादुद्वैश्वस्य रूपकम् ।

(द) माथुर । ओरे । दे ।

(ध) संवाहक । कोथा इहेते दिव ? । (एई बलिया पायेर
उपर पडिल)

(न) माथुर । (टानिते नागिल)

(प) संवाहक । महाशयेवा ! आमाके बक्का करुन, आमाके रक्का
करुन ।

(फ) तदनन्तर ददुर्ककेर प्रवेश ।

ন গণয়তি পরাভবং কৃতশ্চিত্ত
 হরতি দদাতি চ নিত্যমর্থজাতম্ ।
 নৃপতিরিব নিকামমায়দর্শী
 বিभववता समुपास्यते जनेन ॥৩৥

তদামৌদজনকত্বমেব সমর্থয়তি নেতি । পূর্বগদ্যস্থ দ্রুতমিতি পদমতান্ব তীল্যব-
 ধেয়ম্ । তথা চ দ্রুতং কচ্চ, কৃতশ্চিত্ত পগ্নন ধনহারাণাদিকারণাৎ পরাভবং
 পরাজয়ম্, ন গণয়তি প্রামমপি ধনবাহুল্যাৎ ন মন্যতে ; অন্যত্র তু কৃতশ্চিত্তপি অন্যত্বাৎ
 পুরুষাৎ, পরাভবং ন গণয়তি আত্মনঃ প্রভাবাতিশয়াৎ নানুভবতি । তথা দ্রুতম্,
 নিত্যং সর্বদা, অর্থজাতং পণ্যভূতধনসমূহম্, হরতি জিত্বা বিজিতজনাটানয়তি, দদাতি
 চ স্বয়ং বিজিত মত্ জেত্বজনায অর্পয়তি চ । অন্যত্র তু নিত্যম্, অর্থজাত ধনসমূহম্,
 হরতি প্রজাভ্যঃ করুপেণ গৃহ্ণাতি ; দদাতি চ মত্পাവാदिस्थी वितर्गति च । अतएव
 विभववता धनिना जनेन, आयं जयेन धनगमं दर्शयतीति आयदर्शि द्रुतम्, आयं
 पश्यति स्वयमेव पर्यवेक्षत इति आयदर्शी नृपतिरिव, निकामं यथेष्टं यथा स्यात्तथा,
 समुपास्यते आश्रीयते सेव्यते च ।

अत्र “गणयति, हरति, ददाति” इत्यनेकक्रियाणामेककर्तृकारकत्वात् दीपक
 पुष्पीपमा च ; अनयीगुणप्रधानभाविनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः ।

“आयदर्शी” इति द्रुतपक्षे क्लीबलिङ्गत्वात् ऋस् इकारः स्वीकार्यः ।

पुष्पिताया हन्तम् ॥३॥

(ব) দহুর্বক । ওহে ! পাশাট। লোকেব পক্ষে সিংহাসনবিহীন
 রাজত্ব ।

কোন কারণবশতঃ পরাজয়কে গ্রাহ্য কবে না ; সর্বদা ধনসমূহ
 হরণও কবে, দানও করে এবং সম্পত্তিশালী লোক, রাজার আয় আয়দর্শী
 পাশাকে যথেষ্ট সেবা করে ॥৩॥

अपि च । द्रव्यं लब्धं द्यूतेनैव दारा मित्रं द्यूतेनैव ।

दत्तं भुक्तं द्यूतेनैव सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥८॥

अपि च । त्रेता हृतसर्वस्वः पावर-पतनाच्च शोषितशरीरः ।

नर्दित-दर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो यामि ॥९॥

द्रव्यमिति । द्यूतेनैव द्रव्यं धनं लब्धं मर्याति शेषः । द्यूतेनैव दाराः कलत्रं मित्रं सहच लब्धमिति पूर्वेष्वैवान्वयः, धनलाभेन धनौभूय परिणयकरणात् तद्धनं प्राप्तिलोभनेनैव लोकानां सुहृद्वप्राप्तेरिति भावः । द्यूतेनैव दत्तं दानं कृतम्, भुक्तं भोगश्च कृतः, प्रचुरतरधनलाभादित्याशयः । तथा पुनर्द्यूतेनैव, सर्वं पतकसम्पत्त्यादिकमपि नष्टम्, हारितत्वादित्यभिप्रायः ।

अत्र आशयव्यरूपयोर्विरूपयोर्लाभनाशयोरेकत्र सचटनादिषमालङ्कारः । किन्तु “द्यूतेनैव” इति ऋक्स्यपि पादान्तस्थत्वेन गुरुत्वाङ्गीकारान्न हृतवृत्तादीषः । न च “यत्पादान्तं लघोरपि गुरुभाव उक्तः, तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयम् । प्रथम-तृतीयपादविषयन्तु वसन्ततलकादरेव” इति साहित्यदर्पणोक्तेस्तत्र च आदिपदेन इन्द्र-वज्रीपेन्द्रवज्रयोरेव ग्रहणात् अस्य च प्रथमतृतीयपादान्तस्थत्वात् हृतवृत्तादीष एवेति वाच्यम्, तादृशदर्पणोक्ते, प्रमाणाभावात् “विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पं न” इति सामान्याभिधानात् । एतच्च साहित्यदर्पणटीकायां हृतवृत्ताप्रकरणे बहुधा समालोचित-मन्वाभिः । न वा “द्यूतेनैव” इत्यस्य वारं वारमभिधानात् अनवीकृतत्वदोष इत्यपि वाच्यम्, ईदृशविषये एकशब्दप्रयोगस्यैव चमत्कारजनकत्वात् शब्दान्तरप्रयोगस्य तु तदभावदिति सुधीर्भिवर्भावनीयम् ।

विदुग्न्माला वृत्तम्—“मी मीं गीं गीं विदुग्न्माला” इति लक्षणात् ॥८॥

वेतेति । वेता “वि” इति यस्याः प्रसिद्धिं तथा तत्पतनेनेत्यर्थः हृतं सर्वस्वं यस्य

आर०, आमि द्यूतद्वारावै धनं लाभं कविसाहित्यामि ; द्यूतद्वारावै धार्यां ० मित्रं पाईसाहित्यामि, द्यूतद्वारावै दानं ० भोगं करिसाहित्यामि एवं द्यूतद्वारावै आवारं समस्तं नष्टं करिसाहित्यामि ॥८॥

অযতীঃবলীক্য । অয়মস্মাংকং পূর্বসমিকৌ মাথুর ইত এবামি-
বর্ততে । ভবতু, অপক্রমিতুং ন শক্যতে । তদবগুণঠযাম্যা-
ত্মানম্ । বহুবিশং নাথ্যং কৃতা স্থিতঃ । উত্তরীয়ং নিরীত্য । (ম)

অয়ং পটঃ সূত্রদরিদ্রতাং গতো হ্যয়ং পটশ্চিদ্রশতৈরলঙ্কৃতঃ ।

অয়ং পটঃ প্রাবরিতুং ন শক্যতে হ্যয়ং পটঃ সংবৃত এব শোভতে ॥১০॥

সঃ ; পাবরঃ “পীয়া” ইতি যস্য প্রসিদ্ধিতস্য পতনাত্ত শোষিত দামত্বপণস্যাপি হরণাত্ত
দুখিন্যয়া যুক্তীকৃতং শরীর যস্য সঃ । নর্দিতেন বিজ্ঞতরানন্দনৃত্যেন দর্শিতৌ মার্গঃ
অপসরণপথৌ যস্মৈ সঃ ; তথা কটিন এতহনম্ ইয়ত্কালমধ্যং দাস্যামি ইতি শপথেন
তদানাসম্ভবাত্ত শপথভঙ্গজনিতপাপেনৈত্বর্থং, বিনিপাতিতঃ পরলীকাদপি প্রচ্যবিতঃ সন্
যামি বিজেতা দয়য়া মুক্তত্বাত্ত গচ্ছামি ।

“শপথং চ ক্রিয়াকারি কিলিঞ্জশবর্যৌঃ কটঃ” ইতি ইতিকাণ্ডশ্লোকঃ ।

অথ হারণকার্যস্য বহুতরকারণৌপন্যাসাত্ত সমুচ্চর্যাঃসলঙ্কারঃ ।

ইদ দুঃসতনু ইদানীং “তুফানখিলা” “ফর্খিলা” ইত্যাদিনাম্বা প্রচলনৌতি প্রতীয়তে ।

আর্য্যা জাতিঃ ॥৫॥

(ম) অযত ইতি । পূর্বসমিকঃ পূর্বসমভাষ্যচ্চ । অপক্রমিতুং পলায়িতম্, ন
শক্যতে, সম্ভিদ্ধিতত্বাদিতি ভাবঃ । অবগুণঠযামি উত্তরীয়বস্ত্রং নাহণ্যামি ।

আরও, ‘ত্রি’ পডায় আমাব সর্বস্ব হরণ কবিযাছে, ‘পোয়া’ পডায়
শরীর শুকাইয়া দিয়াছে, বিজেতাদিগেব আনন্দনৃত্য, আমাকে অপ-
সরণেব পথ দেখাইয়া দিয়াছে এবং প্রতিজ্ঞাভঙ্গ, আমাকে অধঃপাতিত
করিয়াছে, আমি এই অবস্থায় চলিযাছি ॥২॥

(ভ) (সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) এই আমাদেব পূর্ববর্তী সভাধাক্ষ
মাথুর, এই দিকেই আসিতেছে । হউক, পলাইতে পারিব না । অত-
এব উত্তরীয় বসনদ্বারা আপনাকে আবৃত করি । (নানারূপ অভিনয়
করিয়া অবস্থান করিল । পরে উত্তরীয় বসন দেখিয়া)

अथवा किमयं तपस्वी करिष्यति (म) । यो हि—

पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले ।

तिष्ठाम्युल्लसितस्तावद्यावत्तिष्ठति भास्करः ॥११॥

अयमिति । अयं पट उक्तरीयवस्त्रम्, सूत्रद्विद्रता तन्तुहीनता गतः प्रामः, अत्यन्त-
पुरातनत्वेन सदाणा खलनादिति भावः । अयं पटः, छिद्रशतैरुलङ्कृतः, अतीवजीर्ण-
त्वादित्याशयः । अयं पटः, प्रावरितुं देहमाच्छादयितुं न शक्यते, न शक्नोति बृहद्बृह-
च्छिद्रपूर्णत्वेन प्रायेणैवङ्गानां प्रकाशसम्भवादित्यभिप्रायः । अतएव अयं पटः, सतत एव
सङ्कुचितः स्थित एव शीभते ।

अस्य वक्तुं दर्दरकस्य कटाचित् शकारवन्तुच्छभाषित्वात् ईदृशपाठस्य नृत्नमहभावेन
सम्भवाच्च “अयं पटः” इत्यस्य वारं वारं भाषान्तेऽपि न अनवीकृतत्वदीर्घः, न वा हि
शब्दद्वयस्य वृत्तिपूरणमातार्थत्वं ऽपि निरर्थकत्वदीर्घस्येति दिक् ।

शक्यत इति देवादिकस्य उभयपदिनः शकधातोः प्रयोगः ।

व'शस्थविलं व्रत्तम् ॥१०॥

(म) उल्लसितपणं पटेन देहमाहृत्य प्रच्छन्नभावेनावस्थानमसम्भावयन्नाह अथर्वति ।
अवगुण्ठनाभावेऽपीत्यर्थः । तपस्वी सद्रः, अयं माथुरः किं करिष्यति पविचयं प्राप्यापि
ममेति शंषः, न किमपीत्यर्थः यः अहम् ।

पादेनेति । एकेन पादेन गगने, द्वितीयं च पादेन भूतले, उल्लसित उर्ध्वलसित-
देहः सन्, तावत् तिष्ठामि स्थातुं शक्नोमि ; भास्करः सूर्यो यावत्तिष्ठति । तथा च
अयं माथुर आगत्य तं हारितपणं प्रार्थयन्नप्राप्य यदि एकं चरणमाकाशं अपरञ्च
भूतले यावत् सम्भवं प्रसार्थं स्थातुमादिशन्, तथापि तथैव भावेन सूर्यास्तमयपर्यन्तमेव

এই বস্তু—সূত্রবিহীন, এই বস্তু—শত ছিদ্রে শোভিত, সূত্ররাং
এই বস্তু, দেহ আবরণ করিতে সমর্থ হইবে না, অতএব এই বস্তু,
সঙ্কুচিত (গুটান, ঘোচান) থাকিলেই শোভা পাইবে ॥১০॥

(ম) অথবা, এই ক্ষুদ্র বেটা আমার কি করিবে ? ।

माथुरः । देहि देहि (१) । (४)

संवा । कुदो ददृशं । (२)

माथुरः । कर्षति ।

ददु । अये ! किमेतदग्रतः । आकाशं । किं भवानाह ?
“अयं दूरतकरः सभिकेन खलीक्रियते, न कश्चिन्मोचयति”
इति ? । नन्वयं ददुरो मोचयति । उपसृत्य । अन्तरमन्तरम् ।
इह । अये ! कथं माथुरो धृत्तः, अयमपि तपस्वी संवा-
हकः । (ल)

(४) देहि देहि । (२) कुतो दास्यामि ? ।

ख्यातुमहं शक्नोमि ; ततोऽधिकञ्चाय न किमपि कर्तुं शक्नुयादिति मम परिचय-
प्रस्तावोऽपि किं भयमिति भावार्थः मरुत्तार्थश्च ॥११॥

(ल) ददुर्वक इति । अये इति दर्शकविशेषसम्बोधनम् । अग्रतः समुत्थि, एतत्
जनसम्पर्द्धघटनम्, किं कथं जातमिति शेषः । खलीक्रियते हारितपण्यहणार्थम्
आकाशं नाधमः क्रियते आबद्धीक्रियते इत्यर्थः । मोचयति तं पणं दत्त्वा उद्धारयति ।
अन्तरम् अभ्यन्तरप्रवेशाय अवकाशः, दीयतामिति शेषः । वीषायां विकृतिः । एतेन
महान् जनसम्पर्द्धः प्रतीयते । तपस्वी दीनः ।

ये आगि—एक पा आकाशे दिवा, आव एक पा भूतले बांधिया, ये
पर्यास्तु सूर्य थाकिवे, सेई पर्यास्तुई बुलिया थाकिते पारि ॥११॥

(४) माथुव । दे, दे ।

(२) संवाहक । कोथा हइते दिव ।

माथुव । (धविगा टानिते नागिल)

(ल) ददुर्वक । ओह ! समुत्थे ए व्यापारटा कि ? । (शूत्रे)

(१) दापय दापय ।

यः स्तब्धं दिवसान्तमानतशिरा नास्ती समुल्लसितो
यस्योद्धर्षणलोष्टकैरपि सदा पृष्ठे न जातः किणः ।
यस्यैतच्च (१) न कुक्कुरैरहरहर्जङ्घान्तरं चर्च्यते
तस्यात्यायतकीमलस्य सततं दूतप्रसङ्गेन किम् ॥१२॥

“खल भस्थानककेषु कुरे नीर्धेऽधमे खल.” इति विश्वः ।

य इति । यो जनः समुल्लसित एक चरणमाकण अपाञ्च भूतलं यावत्सम्भव
प्रसार्थे ऊर्धान् लसितदेहः, अतएव आनतशिरा अवनतमस्तक. मन्, दिवसालं दिवाव-
सानपर्यन्तम्, स्तब्धं नियलं यथा स्यात्तथा. न आसन् न अवतिष्ठन् अहमिव अवस्थानु
न शक्नोतीत्यर्थः । उदपृष्यन् दृढमच्छयतया विदार्यन् वैरिति उदघर्षणानि यानि
लोष्टकाणि वेदनाकरत्वं न कुन्मितानि सतपाषाणखण्डानि तैरपि पणप्रदानार्थं तान्निक्षेप-
रपीत्यर्थः.. यस्य जनस्य पृष्ठं, सदा किणश्चिद्रम. न जातः समेवति भावः । यस्य च
जनस्य, समेवेत्याशयः, दृश्यमानम्, जहाया अन्तर मध्यभागः, अहरहः. प्रत्यहम्, कुक्कुरैः
सभिकप्रैरित्यर्थः, न चर्च्यते, उक्तरूपसमुल्लसितभारिनावस्थानकानि इति भावः ।
सततम् अन्यायतः अतीवदीर्घदेहं दीर्घदेहत्वादिव उक्तभारिनावस्थानुमशक्त इत्यर्थः ।
कीमली सदुलदेहः कीमलदेहत्वादिव उक्तविधकष्टामहिन्यित्यर्थः तस्य, तस्य जनस्य
दूतप्रसङ्गेन अक्षकीडाल्यापारणं, कि प्रयोजनम्, अपि तु किमपि नित्यर्थः; तस्य
विडम्बनामारम्भेव दूतमिति ईदृशकष्टामहिन्याः सबाहकस्यापि दूतं विडम्बनैवति भावः ।

आपनि कि बलिलेन ? “सभाध्याक्क एई दूतकवके आवक्क कबितेछे ,
किञ्च केहई उहाके मुक्क कबितेछे ना” एई कथा बलिलेन ? । ओहे !
एई दहूर्बक मुक्क कबितेछे । (निकटे वाईया) एकट्टु अबकाश
दिन, एकट्टु अबकाश दिन, (देथिया) ओ ! धूर्त माथुव, एओ सेई क्कुर्र
संवाहक ।

ये लोक, दिवसेव शेष पर्यास्तु अवनतमस्तके बुलिया निश्चलाभावे

(१) तस्यैतच्च ।

भवतु, माथुरं तावत् सान्त्वयामि । उपगत्य । माथुर !
अभिवादये ।

माथुरः । प्रत्यभिवादयते ।

ददु । किमेतत् ? ।

माथुरः । अन्नं दशसुवर्णं धालेदि । (व)

ददु । ननु कल्यवर्त्तमेतत् । (श)

(व) अथ दशসুবর্ণ ধারয়তি ।

অথ অপ্রমত্তজনসামান্য্যভিধানাত্ প্রমত্তস বাহকরূপজনত্রিগ্ঘপ্রতৌতিরপ্রমত্তপ্রশংসা-
লঙ্কারঃ । তেন চ স বাহকপিচয়া আত্মনী দদুর্বকস্য তাদৃশকষ্টমহিণ্যতাপ্রত্যয়নাৎ
অতিরিকালঙ্কারী ল্যম্মত ইত্যলঙ্কারিণ্যালঙ্কারধ্বনিঃ ।

"लोष्ट्रणि लोष्टवः पुनि" "कौलियकः मारमेयः कुर्कुगे रुगद शकः" इति च अमरः ।
लोष्टकैरिति कृत्यायां कप्रत्ययः ।

शार्दूलविक्लीडितं वृत्तम् ॥१२॥

(श) ददुर्बक इति । एतत् दशसुवर्णम्, कल्यं प्रत्युषि वर्त्तत इति कल्यवर्त्तम्

থাকিতে পাবে না, যাহাব পৃষ্ঠে সর্বদা তীক্ষ্ণাগ্র লোষ্ট্র নিক্ষেপ কবায়ও
চিরু জন্মে নাই এবং কুকুবে যাহাব এই উরুদেশকে প্রত্যহ চর্ষণ করে
না, সর্বদা অত্যন্ত দীর্ঘ ও কোমলদেহ সেই লোকের পাশাথেলায় প্রয়ো-
জন কি ? ॥১২॥

হউক, মাথুবকে শাস্ত কবি । (নিকটে বাইঘা) মাথুব ! নমস্কার
করি ।

माथुर । (प्रतिनमस्काव करिल)

ददुर्बक । ए व्यापारटा कि ?

(व) माथुर । এই লোকটা দশখানা মোহর ধারে ।

माधुरः । ददुरस्य कक्षतल-लक्ष्मीकृतं पटमाह्वय । भद्रा ! पश्यत
पश्यत—जञ्जरपडप्यावुदो अथं पुलिमो दशसुवसं कक्षवत्तं
भणादि । (घ)

ददुर् । अरे मूर्ख ! नन्वहं दशसुवर्णान् कटकरणेन प्रय-
च्छामि । तत् किं यस्यास्ति धनम्, स क्रोडि (१) कृत्वा दर्श-
यति ? । अरे !—(स)

(घ) भर्तारः । पश्यत पश्यत, जर्जरपटप्राप्तोऽयं पुरुषो दशसुवर्णं कक्षवत्तं
भणति ।

आगामिप्रतुषकालपर्यन्तस्यायं परञ्च व्यर्थं क्षयं नितान्तक्षणस्याथैत्यर्थः । अत एतदथ
विशेषयद्वा न कर्त्तव्य इति भावः ।

(घ) माधुर इति । कक्षतलं लक्ष्मीकृतं मङ्गुचितभावेन स्थितम् । भर्तारः ।
महाशयाः । इत्यर्थः । जर्जरं नितान्तजीर्णं पटं न उत्तरीयवस्त्रेण प्राप्तः आहताङ्कः ।
पुरुषो ददुरकः । कक्षवत्तं कक्षवत्तत्वेन क्षणस्थायित्वं न तुच्छमित्यर्थः । तथा च
धनवानिव अल्पधनं तुच्छतया क्षन्तुमर्हति, न तु दरिद्रः । एवञ्चायं ददुर ईदृशो दरिद्रो
यत् जर्जरपटमात्रं विना नूतनमुत्तरीयमपि कर्त्तुं नार्हति ; सुतगमस्य दशसुवर्णस्य
तुच्छतया मननमतीवहास्यकरमिति भावः ।

(स) ददुर् इति । कटस्य शपथस्य समयान्तरे दानाङ्गीकारस्य करणेन । जर्जरित्या-
दिना प्रवर्त्तितं दादिद्राक्षेपं निरमितुमाह तत किमिति । तथा च अस्मद्दृष्टे धनमस्य व,
किन्तु स्वभावादेव ईदृशजर्जरपटं व्यवहृतामीति भावः ।

[श] ददुर्वक । ओह । ईह । त ऋणश्यामी (तुच्छ पदार्थ) ।

[घ] माधुर । (ददुर्वकेव कक्षतले पूटलिकरं कापडथानि टानिया
बाहिरं करिया) महाशयेरा । देखुन देखुन—एहि लोकटा जीर्ण कापडे
आवृत अथच दशथाना मोहरके ऋणश्यामी [तुच्छ पदार्थ] बले ।

(१) स किं क्रोडि ।

দুৰ্বৰ্ণোঽসি বিনষ্টোঽসি দশস্বৰ্ণস্য কাৰণাত্ ।

পশ্চে ন্দ্ৰিয়সমায়ুক্তো নরো ব্যাপাद्यते त्वया ॥১৩॥

মাথুরঃ । মহা ! তু এ দশসুবস্তু কল্লবত্তু, ম এ এম্ব
বিহবু । (হ)

(হ) ভৰ্ণ : । তব দশসুবৰ্ণ কল্যবৰ্ত্ত , মম এষ বিমব ।

দুৰ্বৰ্ণ ইতি । অৰং মাথুর । ত্ব দুৰ্বৰ্ণোঽসি নীচজাতীয়োঽসি , তথা বিনষ্টোঽসি
পবলোকাহিঙ্কসোঽসি । কৃত ইত্যাৎ—য়েন ত্বয়া, দশানা স্ৱৰ্ণানা সমাহার ইতি তস্য
দশসুবৰ্ণস্য ত্যর্থ , কাৰণাত্ পশ্চভিগিন্দ্ৰিয়ৈঃ কৰ্ণ-ত্বক্-চচ্-রমনা-নামিকাभिः समायुक्तः
पूर्णसर्वाङ्ग इत्यर्थः, नरो मनुष्यः, व्यापाद्यते हन्यते । येन तच्छ्रुतनिमित्तं महाम्राणी
मानुषी हन्तुं शक्यते म ग्वलु दुर्वर्णो बिनष्ट्यंति भावः ।

অত দুৰ্বৰ্ণতা বিনাশ্চ প্রতি পরদাক্ষার্থস্য কাৰণত্বাত্ কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ॥১৩॥

(হ) মাথুর ইতি । ভৰ্ণ : । ধনস্বামিন্ । । কল্যবৰ্ণ পূৰ্ববত্ ব্যাখ্যানাত্
জ্ঞানস্থায়ি জ্ঞানস্থায়িত্বেন তৃচ্ছমিত্যর্থ : । কিন্তু মম এষ বিমবী ধন ধনত্বেন নিতরা-
মাত্রণীয়মিতি তাত্পৰ্য্যম্ । অতো নাচং তৃচ্ছত্বং নেদ পবিত্যক্তুমর্হামীতি ভাবঃ ।
সাঁল্ল গঢ়নীক্তিবিয়ম্ । এষ ইতি প্রক্লম্যমানবিমববিশিষ্টঘণত্বাত্ প লিঙ্গঃ ।

“অর্থ-বৈ-বিমবা অপি” ইত্যমবঃ ।

[স] দতু'বক । এবে মুর্থ । দশখানা মোহব আগি ওযাধা কবিয়া
দিব । তা' যাব ধন আছে, সে কি তাহা কোলে কবিয়া দেখায় ? ।
'ওবে !

তুমি নীচজাতি এবং পবলোকচ্যুত হইযাছ , যে তুগি দশখানা
মোহরের জঞ্জ, পক্ষেঞ্জিয়যুক্ত [আন্তো নিস্তো] একটা মাম্বষকে মারিয়া
ফেলিতেছ ॥১৩॥

[হ] মাথুর । মহাশয় ! তোমার নিকট দশখানা মোহর কণস্বায়ী
তুচ্ছ ; কিন্তু আমার ইহা সম্পত্তি ।

दर्दु । यद्येवम्, श्रूयतां तर्हि; अन्यान् तावत् दश-
सुवर्णानस्यैव प्रयच्छ । अयमपि दूतं शीलयतु । (क्ष)

माथुरः । ता किं भोदु ? । (१) (क)

दर्दु । यदि जेष्यति तदा दास्यति ।

माथुरः । अहं न जिष्णादि । (ख)

दर्दु । तदा न दास्यति ।

माथुरः । अहं न जुत्तं जप्पिदुं । एव्वं अक्खन्तो तुमं
पअच्छ, धत्तामा ! । अहं पि णाम माथुरु धुत्तु जट्टं मित्था
आदंमआमि । अस्सस्स वि अहं न विभेमि । धुत्ता ! खण्डिअ-
वुत्तोसि तुमं । (ग)

(क) तत् किं भवतु ? ।

(ख) अथ न जयति ? ।

(ग) अथ न युक्तं जल्पितम् । एवमाचक्षणात् प्रयच्छ धत्तामा । अहमपि नाम

(क्ष) दर्दुरक इति । अस्यैव स वाचकस्यैव, प्रयच्छतु धारभाविन अपश्यतु । अथ
सवाहकः । शीलयतु आचरतु पुनरपि दूतक्रीडा करीतव्यर्थः ।

(क) माथुर इति । तदित्यस्य अन्यत्वात् तत इत्यर्थः ।

[क्ष] ददूर्बक । यदि ईछाई हय, तबे शोन, ताहा इहिले आवण
दशपाना मोहव उहाव निकट दाड, एड, पाशा खेलूक ।

[क] माथुव । ताहाते कि इहिवे ? ।

ददूर्बक । यदि जय कबिते पावे, तबे दिवे ।

[ख] माथुव । यदि जय कबिते ना पावे ? ।

ददूर्बक । तबे दिवे ना ।

(१) तत् किं ।

দর্দু । অরে ! কঃ খণ্ডিতব্রতঃ ? !

মাথুরঃ । তুমং হু খণ্ডিতব্রতুত্তো । (ঘ)

দর্দু । পিতা তে খণ্ডিতব্রতঃ । সংবাহকস্য অপক্রমিতং সজ্জা
দদাতি । (ঙ)

মাথুরী ধূর্তঃ, দ্রুতং মিথ্যা আদর্শয়ামি । অন্যস্মাদপি অহং ন বিভেমি । ধূর্তঃ ।
খণ্ডিতব্রতীঃসি ত্বম্ ।

(ঘ) ত্বং খলু খণ্ডিতব্রতঃ ।

(গ) মাথুর ইতি । জন্মিতু ত্বয়া সার্বজনন্যকং বক্তুম্, ন যুক্তং তব বাক্যস্য
অসারত্বাদিতি ভাবঃ । এব সংবাহকস্য ধারভাবেন দশমবর্ণদানম্, আচক্ষাণী ভ্রবন্ ।
মাথুরী ধূর্তঃ পরমনীভ বজ্ঞাননিপুণ ইতি ভাবঃ । আদর্শয়ামি আদর্শক্রিয় পথ্যটামি
দ্রুতক্রীড়য়ামাত্মনো ইথা প্রাধান্য প্রদর্শয় পরিশ্রমাত্মীত্যর্থঃ ; যদি তব বুদ্ধ্যা প্রতারিতী
भवामीत्याশয়ঃ । অন্যস্মাতু ত্বিন্নিত্যু জনাদপি অহং প্রতারণায়া ন বিভেমি । মথুরা-
वासित्वेन महाचतुरत्वাদिति भावः । खण्डितं छिन्नं व्रतं चरितं यस्य सः दुश्चरितोऽसौ-
त्यर्थः, बहुशः परप्रतारणाकरणादित्याशयः ।

(ঙ) দর্দু ইতি । অপক্রমিতং পলায়িতুম্, সজ্জা সংহৃতম্, দদাতি নয়ন-
भङ्गात्यर्थः ।

(গ) মাথুর । তোমার সঙ্গে জল্পনা করা উচিত নহে । ধূর্ত ! তুমি
যখন এইরূপ বলিতেছ, তখন তুমিই দাও । আমিও, মাথুরনামে ধূর্ত ;
যদি তোমাদ্বারা প্রতারিত হই, তবে মিথ্যা পাশা দেখাইয়া বেড়াই ।
আমি অত্র লোক হইতেও ভীত নহি । ধূর্ত ! তুমি চরিত্রহীন হইয়াছ ।

দহুরক । ওরে ! কে চরিত্রহীন ? ।

[ঘ] মাথুর । তুমি চরিত্রহীন ।

[ঙ] দহুরক । তোর বাপ চরিত্রহীন । [পলাইবার জন্ত সংবাহককে
সংক্বেত করিল ।]

माथुरः । गोसावित्रापुत्रा ! एवं ज्वेव जूदं तुए
सेविदं ? । (च)

ददु । मया एवं दूतमासेवितम् । (छ)

माथुरः । अले संवाहत्रा ! पत्रच्छु तं दशसुवर्णम् । (ज)

संवा । अज्ज ददुशं, दाव ददुशं । (झ)

माथुरः । कर्षति । (ञ)

ददु । मूर्ख ! परीक्षे खलीकर्त्तुं शक्यते, न ममाग्रतः
खलीकर्त्तुम् । (ट)

(च) वेश्यापत्र । एवमेव दूतं त्वया सेवितम् ? ।

(ज) अरे सवाहक ! प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम् ।

(झ) अद्य दास्यामि, तावत् दास्यामि ।

[च] माथुर इति । 'गोसावित्रा' इति देशीयपदं वक्ष्यति तदर्थं । एवमेव
प्रतारणागमकमेव ।

(छ) ददु इति । सगर्वोक्तिरियम् । एव महाचातुर्यं य पगन् प्रतार्थेत्यर्थः ।

(झ) मवा इति । तावत् सकलमेव । "यावत्तावच्च साकल्यं" इत्याद्यमरः ।

(ञ) माथुर इति । कर्षति दशसुवर्णग्रहणार्थं सवाहकमिति शेषः ।

(ट) ददु इति । परीक्षे मम असमत्वं, खलीकर्त्तुम् अधमीकर्त्तुम् आबह्वीकर्त्तु-
मित्यर्थः । खलशब्दाभिधानं पूर्वमेव दर्शितम् ।

[च] माथुर । ङवे वेष्ठापुत्र 'तुइ एई भावेई पाश। थेनियाछिम् ।

[छ] ददुर्वक । आमि एई भावेई पाश। थेनियाछि ।

[ज] माथुर । ङवे संवाहक ! सेई दशथाना मोहव दे ।

[झ] संवाहक । आज दिव, समस्तई दिव ।

(ए) माथुर । (धविष्ठा टानिते नागिन)

মাথুরঃ সংবাহকমাত্রাঘ্ন ঘোষণা মুষ্টিপ্রহারং দদাতি । সংবাহকঃ সম্বোধিতং মুচ্ছা
নাটয়ন্ ভ্রমৌ পরিত । দর্দুরক উপস্থিত্য অন্তর্যয়তি । মাথুরী দর্দুরং তাড়য়তি ।
দর্দুরী বিপ্রতীপং তাড়য়তি । [ঠ]

মাথুরঃ । অলে অলে দুহু ! ছিষ্মালিষ্মাপুত্তম ! ফলং পি
পাবিহিসি । (ঙ)

দর্দু । অরে মূর্খ ! অহং ত্বয়া মার্গগত এব তাড়িতঃ ;
স্বৌ যদি রাজকুলে তাড়য়িষ্যসি, তদা দ্রুচ্যসি । (ট)

(ঙ) অরে অরে দুহু । পুথল্যাদক ! ফলমপি প্রাপ্যসি ।

(ঠ) মাথুর ইতি । ঘোষণা নামিকায়াম্ । অন্তর্যয়তি স্বয়ং মধ্যস্থিত্বা ব্যব-
ধানং কৰোতি । “বন্ধু বস্ত্রং বিনা মধ্যস্থিত্বা ব্যবধানেন্দ্রগামনি । বর্হির্যোগিবকার্ম শ
বর্হিঃস্বমরন্দ্রম্ ॥” ইত্যনেকার্থধ্বনিরুচ্চয়ী । বিপ্রতীপং বিপতীতম্ ।

(ঙ) মাথুর ইতি । ছিষ্মালিষ্মাপুত্তমঃ পি দর্শীয়ঃ পুথল্যর্থঃ । পুথলী কুলট্য,
তৎপুত্ৰক ইতি কৃত্মায়া কপ্রযথঃ ।

(ট) দর্দু ইতি । মার্গগত এব পথিকভূত এব, ন পুনরপরাধীতি ক্রত্বা তাড়িত
ইত্যর্থঃ ; অপরাধনং বিনা পথিকস্য তাড়নমত্যন্তমেবানুচিতমিতি ভাবঃ । পুনশ্চ স্বঃ
প দিনে, রাজকুলে রাজমহলে, যদি তাড়য়িষ্যসি অনির্যোগ্যপস্থাপ্য রাজাদৈবমানীয়

(ট) দর্দুরক । মূখ ! আমাব অসমক্ষে আবদ্ধ করিতে পারিতে ;
কিন্তু আমার সম্মুখে নহে ।

(ঠ) (মাথুর সংবাহককে আকর্ষণ কবিয়া, তাহার নামিকার উপরে
মুষ্টি প্রহার করিল । সংবাহক শোণিতপাতের সহিত মুচ্ছার অভিনয়
কবিয়া ভূতলে পড়িল । দর্দুরক নিকটে যাইয়া উভয়ের মধ্যে পড়িয়া
ব্যবধান করিল । মাথুর দর্দুরককে প্রহার করিল, দর্দুরকও মাথুরকে
প্রহার করিল) ।

(ঙ) মাথুর । ওরে ওরে বেড়াপুত্র ! তুই ইহার ফলও পাইবি ।

माथुरः । एसु पेक्खिस्सं । (ण)

ददुं । कथं द्रच्छसि ? । (त)

माथुरः । प्रसायं चक्षुषा । एव्वं पेक्खिस्सं । (थ)

ददुं रो माथुरस्य पाशुना चक्षुषीं पुरयित्वा सवाहकस्य अपक्रामितुं सजां ददाति ।
माथुरोऽर्षाक्षणीं निगृह्य भूमौ पतति । सवाहकोऽपि अपक्रामति । [द]

ददुं । स्वगतम् । प्रधानसभिको माथुरो मया विरोधितः ।
तन्नात्र युज्यते स्थातुम् । कथितञ्च मम प्रियवयस्येन शर्दिर्लवेन,

(ण) एष प्रच्छिद्यं ।

(थ) एव प्रच्छिद्ये ।

राजानुचरैर्बन्धाघातादकं यदि कारयिष्यसीत्यर्थः । द्रच्छसि तत्फलमिति तात्पर्यम् ।
अहमपि त्वा पथि प्राप्य पुनर्लाडयिष्यामीति भावः ।

(त) ददुं इति । कथं केन प्रकारेण ।

(द) ददुं इति । पाशुना धुल्या । निगृह्य पाणिभ्यां विधृत्य आच्छाद्यत्यर्थः ।
अपक्रामत पलायते ।

अर्द्धा । असभ्यानां चरितमिदमतीवकौतुककरम् ।

(ढ) ददुंरक । ओवे म्थ ! पथे थार्कितेइ दुई आमामे प्रहार करियाहिस्, काल वदि आबाव बाजवाडीते प्रहाव कराइस्, तवे देखिबि ।

(ण) माथुर । এই আমিই দেখিব ।

(त) ददुंरक । किं भावे देखिबि ? ।

(थ) माथुर । (चोथ दुईटा विञ्चुत करिया) এই भावे देखिब ।

(द) ददुंरक । (धूलि दिया, माथुरेवर चोथ दुईटा पूर्ण करिया, पलाईवार जञ्ज संवाहकके सङ्केत करिल । माथुर चोथ दुईटा धरिया छुतले पडिल । संवाहक पलाईल ।)

यथा किल, “आर्यकनामा गोपालदारकः सिद्धादेशेन समादिष्टो राजा भविष्यति इति सर्व्वश्च अस्मद्भिधो जनः तमनुसरति” । तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि । इति निष्क्रान्तः । (घ)

संवा । सवास परिक्रम्य दृष्टा । एषे कश्शवि अण्पातुदपक्व-
दुआलके गुहे । ता एत्य पविशिश्शं । प्रवेशं रूपयित्वा वसन्सुसुनामालीक्य ।
अञ्जो ! शलणागदे ण्हि । (न)

(न) एतत् कस्यापि अनपाठतपञ्चहारकं गेहम् । तदत्र प्रविशामि । आर्य्यं ।
शरणागतीऽस्मि ।

(घ) ददु इति । शर्विलकेन तदाख्यं न केनचिज्जनन । एतस्य चरितमपि पर-
स्नात् व्यक्तीभविष्यति । आर्य्यकेति सजाया कप्रत्ययः । गोपालदारको गोपपत्र । सिद्धो
मन्ददेवतादिसिद्धः कथित् त्रिकालज्ञो लोकस्य, आदिश्यते अननेति अ देशो वाक्यं तन.
समादिष्टो निर्दिष्टः । गच्छामीति । अन्यथा वसन्मानो राजा माथुगादिसभिकपक्षपाति-
त्वेन माथुरकृताभियोगमात्रमेव सा निर्यातयिष्यतीति भावः ।

अत्र आश्रयी नाम नाट्यालङ्कारः । यथा साहित्यदर्पणम्—“ग्रहणं गुणवत् कार्य्यहेती-
राश्रय उच्यते ।”

(न) संवा इति । अनपाठतं कपाटाभ्यामनवरुद्धम् उदघाटितकपाटमित्यर्थः ।
पञ्चहारं पञ्चहारं यस्य तत् ।

(घ) ददुर्बक । (स्वगत) सभाधाक्सेव सङ्गे आग्नि विवाद कवि-
नाम, अतएव एथाने आर थाक। उचित नहे । प्रियसूत्रं शर्विलक
आमाव निकट बलियाछेन ये, “सिद्धपुरुषेव आदेशे आश्रयकनामे
गोपबालक राजा हईबेन, এই निमित्त आमादेव मत् सकल लोकई
ताहार अनुसरण करিতেছে।” তা’ আশ্রিও তাঁহার নিকটই যাই ।
(এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(न) संवाहक । (भयैर सहित पादचारणपूर्वकं देखिया) এই

वसन्त । अभयं सरणागदस्य । हञ्ज ! टक्केहि पक्व-
दुआरअं । (प)

चेटी । तथा करोति ।

वसन्त । कुदो दे भअं ? । (फ)

संवा । अज्जे ! धणिकादो । (ब)

वसन्त । हञ्जे ! संपदं अवावुण्णु पक्वदुआरअं । (भ)

(प) अभयं शरणागतस्य । हञ्ज । पिषेहि पक्वहारकम् ।

(फ) कुतस्ते भयम् ? (ब) आर्य्य । धनिकात् ।

(भ) हञ्ज । साम्प्रतमपारणु पक्वहारकम् ।

(प) वसन्त इति । भयस्याभावः अभयमिति अभावार्थे अव्ययीभावः । हञ्जे इति दास्याः सम्बोधनम् । “हञ्जे हञ्जे हलाह्वानं नीचं चेटीं सखीं प्रति” इत्यमरः । पिषेहि कपाटाभ्यामारणम् ।

(ब) संवा इति । धनिकात् धनवत् उत्तमर्णात् ।

(भ) वसन्त इति । अपारणु कौलद्वारा कन्धि । यथा न स धनिकः कपाटद्वयमप-
मार्थ्यं प्रवेष्टुमर्हतीति भावः ।

काहावणु वाडीव पार्श्वेव द्वाव खोला आछे । ता' एहि वाडीतेहै प्रवेश
कवि । (प्रवेश अभिनय कविद्या, वसन्तसेनाके देगिया) आर्य्ये !
आगि आपनाव शवणागत हईलाम ।

(प) वसन्तसेना । शवणागतेव कोन भय नाई । ओलो ! पार्श्वे
द्वार आवद्ध कव् ।

दासी । (ताहा कविल ।)

(फ) वसन्तसेना । काहा हईते तोमाव भय ? ।

(ब) संवाहक । आर्य्ये । धनी हईते ।

(भ) वसन्तसेना । ओलो ! এখন पार्श्वद्वारे खिल दे ।

সংবা । আত্মগতম্ । কধং ধনিকাদৌ তুলিদং শৌ ভগ্নকালণং ।
শুষ্ণু, ক্লু এলং বুদ্ধদি—(ম)

জৌ অত্বেলং জাণিঅ ভালং তুলিদং বহেই মাণুস্মে ।

তাহ খল্লণং ণ জাঅদি ণঅ কন্তালগদৌ বিবজ্জদি ॥১৪॥

এত্থ লক্কিদৌ মিহ । (য)

(ম) কধং ধনিকাৎ তুলিতমস্যা ভয়কারণম্ । শুষ্ণু, খল্বে বমুচ্যতে—

য আত্মবল জ্ঞাত্বা ভারং তুলিতং বহতি মনুথ্যঃ ।

তস্য খল্লনং ন জায়তে ন চ কান্তারগতৌ বিপদ্যতে ॥১৪॥

(য) অত্র লক্ষিতৌঃ ।

(ম) সম্বা ইতি । অস্যা বসন্তসেনায়াঃ । তুলিত মমৈব তুল্যম্, কৌলদ্বারা কপাট-
রোধব্যবস্থাপনাদিতি ভাবঃ ।

য ইতি । যৌ মনুথ্যঃ, আত্মনী বল শক্তিম্, জ্ঞাত্বা ইত্যন্থা অববুধ্য, তুলিতং
খল্লসদৃশং নিজবহনযোগ্যমিত্যর্থঃ, ভারং বহতি, তস্য মনুথ্যস্য, খল্লনং ভারস্য গুরুত্ব-
জনিতং পতনম্, ন জায়তে । তথা স কান্তারগতৌপি দুর্গমপথচলিতৌপি ন বিপদ্যতে
ভারস্য দুর্ব্বহতয়া ন বিপন্নৌ ভবতি । যন্মু আত্মবলমজ্ঞাত্বা নিজবহনার্থাগ্যং গুরুতরং
ভারং বহতি ; তস্য খল্লনং জায়তে, কান্তারগতশ্চ স বিপদ্যত ইতি ভাবঃ ।

অস্য প্রাচীনমহাজনবাক্যত্বেন প্রকরণাদিধীধাসম্বাদলঙ্কারনিরূপণমশক্যম্ ।
“কান্তারৌ বর্ম্ম দুর্গমম্” ইত্যমরঃ । আর্থ্যা জাতিঃ ॥১৪॥

(য) অত্র ইতি । অত্র “য আত্মবলম্—” ইত্যাদিমহাজনবাক্যে লক্ষিতৌঃ
বিদ্যৌঃ । তথা চাহম্ আত্মনী ধনবলমজানন্ ধনসাধ্যৈ দূরৈ প্রহন্তঃ, ইদানীন্মু তব
হারিতধনং দাতুমশক্ণুবন্ বিপন্ন ইতি ভাবঃ ।

(ম) সংবা ইক । (স্বগত) ধনী হইতে আমারই মত ইহারও
ভয়েব কারণ আছে । স্মৃতিরঃ লোকে এ কথা ভালই বলে—

যে মাছুষ নিজের বলের পরিমাণ বুঝিয়া যোগ্য ভার বহন করে,
তাহার স্থলন হয় না এবং সে দুর্গম পথে চলিয়াও বিপন্ন হয় না ॥১৪॥

माथुरः । अचिणी प्रसज्य दूतकरं प्रति । अले ! देहि देहि । (र)
दूत । भद्रा ! यावदेव अम्हे ददुरेण कलहाइदा, ताव-
देव सो गोहो अवकन्तो । (ल)

माथुरः । तस्म जदकलस्स मुट्टिप्पहारेण णासिका भग्गा
आसि । ता एहि, रुहिरपहं अणुसरम्हे । (व)

अनुसृत्य दूतकरः । भद्रा ! वसन्तसेणगेहं पदिट्ठो सो । (श)

(र) अरे । देहि देहि ।

(ल) भर्तः । यावदेव वयं ददुरेण कलहायिताः, तावदेव मं पुरुषोऽपक्रान्तः ।

(व) तस्य दूतकरस्य मुष्टिप्रहारेण नासिका भग्ना आसीत् । तदेहि, रुधिरपथ-
मनुसरतः ।

(श) भर्तः । वसन्तसेनगेहं प्रविष्टः मः ।

(र) माथुर इति । दूतकरं प्रति रुवाककर्मण्यत भवः ।

(ल) दूत इति । कलहायिताः कलहं कृतवन्तः । कलहायधार्ताकर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्तः । स पुरुषः सवाहकः, अपक्रान्तः पलायितः ।

(व) माथुर इति । मम मुष्टिप्रहारेण तस्य दूतकरस्य नासिका भग्नेत्यन्वयः ।
रुधिरपथं रुधिरपतनपथम् । तथा मति तं प्राप्नुव इति भावः ।

(श) अन्विति । रुधिरपतनपथमनुसरन्तं माथु-मनुसृत्यत्यर्थः । भर्त्सरिति ।
एतद्वक्तृत्वहीनागेहं एव रुधिरपतनपथस्यःवमानादिति भवः ।

(घ) आम्हि एहि कथावहे लक्ष्यं हईयाछि ।

(र) माथुव । (चोप मुछिया दूतकरेव प्रति) ओरे । दे दे ।

(ल) दूतकर । महाशय । आम्हि ये पयाञ्च ददुरेकरे सके
अगडा करितेछिनाम, ताहार मधोई से वेटा पनाईयाछे ।

(व) माथुर । मुष्टिप्रहारे सेई दूतकरेण नासिका भग्ना हईयाछिल ।
ता' आईस, रुक्तेण पथ अनुसरणं कवि ।

মাথুর: । ভূদাইঁ সুবস্বাইঁ । (ঘ)

দূত । লাভুলং গদুশ্ব ণিবেদেহ্ ? । (স)

মাথুর: । এস ধূত্ভো ইদো ণিকমিঅ অসন্ত গমিস্সদি ;
তা উঅরোধিণীভ্ব গীণ্হেহ্ । (হ)

বসন্তসেনা মর্দনিকায়া: স'জা দদাতি । (অ)

। মদ । কুদো অজ্জো ? কো বা অজ্জো ? কস্স বা অজ্জো ?
কি'বা বিত্তি' অজ্জো উবজীঅদি ? কুদো বা ভম্ম' ? । (ক)

(ঘ) ভূতানি সুবর্ণানি ।

(স) রাজকুলং গতা নিবেদ্যাম: ? ।

(হ) এষ ধূত' ইতো নিশ্চ'স্য অন্যত্র গমিষ্যতি , তদপরোধৈন' ব গৃহীত্ব: ।

(ঘ) মাথুর ইতি । সুবর্ণানি দশসুবর্ণপরিমিতস্বর্ণানি, ভূতানি সম্প্রদানি ,
তস্য সংবাদকস্য বসন্তসেনামাশ্রিতত্বাত্ উদারযা চ তয়া তস্য দশসুবর্ণস্য দাতব্যত্বা-
দिति ভাব: ।

(স) দূত ইতি । বসন্তসেনা যদি ন দद्यात्, রাজা তু দাপয়েদেবতি ভাব: ।

(হ) মাথুর ইতি । অন্যত্র গমিষ্যতি, আনয়িত্বীতি গমনে ইতি ভাব: । উপরোধৈ-
নৈব বসন্তসেনা প্রতি অনুরোধৈন' ব ।

(অ) বসন্ত ইতি । স'জা দদাতি, নয়নে'হ্নেনেনি শ্রীষ: । সর্ধ' প্রটুমিতি ভাব: ।

(ক) (অলুসরণ কবিয়া) দূতকব । মহাশয' সে বেটা বসন্তসেনার
বাড়ীতে প্রবেশ কবিয়াছে ।

(ঘ) মাথুর । (তাহা হইলে) সোণাগুলি পাইয়াছি ।

(স) দূতকব । বাজ্রবাজী যাইয়া জানাই ? ।

(হ) মাথুর । (তাহা হইলে) এই ধূর্তবেটা এখন হইতে বাহিব
হইয়া অস্ত্র যাইবে । তা' অনুরোধ কবিয়াই লইব ।

(ক) বসন্তসেনা মর্দনিকাকে সঙ্কত করিল ।

संवा । शुणादु अज्जआ । अज्जे ! पाइलिउत्ते मे जन्म-
भूमि, गहवइदालके हगे, संवाइअश्श वित्तिं उवजीआमि । (ख)
वसन्त । सुउमारा क्वु कला सिक्खिदा अज्जे ण । (ग)
संवा । अज्जए ! कलेत्ति सिक्खिदा आजीविआ दाणिं
संवुत्ता । (घ)

(क) कुत आर्य्ये ? की वा आर्य्ये ? कस्य वा आर्य्ये ? किं वा वृत्तिम् आर्य्ये
उपजीवति ? कृतो वा भयम् ? ।

(ख) शृणोतु आर्य्या । आर्य्ये । पाटलिपुत्रे मे जन्मभूमिः, गृहपतिदारकी
गृहम्, सवाहकस्य वृत्तिमुपजीवामि ।

(ग) मुकुमाग खलु कला शिक्षिता आर्य्ये ण ।

(क) मद इति । आर्य्यः सभ्यो भवानिति सर्व्ववार्य्यः । कुतो देशदागत इति
श्रेयः । कस्य सम्बन्धी, कस्तवाभिभावक इत्यर्थः । वृत्तिं जीविकानिर्वाहोपायम्, उप-
जीवति आश्रयति ।

(ख) सवा इति । गृहपतिदारकी गृहस्थपुत्रः, सवाहकस्य गात्रसम्बन्धकस्य, वृत्तिं
कार्य्यम्, उपजीवामि आश्रयामि ।

(ग) वसन्त इति । कला कलाविद्या, गात्रसंवाहनस्य कलाविद्यान्तर्गतत्वात् ।

(घ) संवा इति । सा विद्येति श्रेयः । आजीविका जीवननिर्वाहोपायः ।

(क) मदनिर्वाह । आपनि कोथा हइते आसिलेन ? आपनि
के ? आपनि काहाव ? कोन् वृत्ति अबलसन् कविआ । आपनि जीवन
धावण कवेन ? काहा हइते वा आपनाव भय ? ।

[ख] संवाहक । आपनि सुहृन् । आर्य्ये । पाटलीपुत्रे आमाव
जन्मभूमि, आमा गृहस्थेव पुत्र, गात्रसम्बन्धकेव वृत्ति अबलसन् कविआ आमा
जीवन धारण करि ।

[ग] . वसन्तसेना । आपनि कोमल कलाविद्या शिक्षा करियाछेन ।

চেটী । অদিণিবিষ্ম' অজ্ঞেণ পড়িব্রণং দিষ্ম', তদৌ
তদৌ ? । (ঙ)

সংবা । তদৌ অজ্ঞে ! এষে ণিজগেহে আহিষ্ককাণং
মুহাদৌ শুণিঅ, অপুব্ব-দেশ-দংশণ-কুদুহলেণ ইহ আগদে । ইহ
বি মএ পবিশিঅ উজ্জইণিণি এক্কে অজ্ঞে শুশুশুশিদে, জি তালিগে
পিঅদংশণে পিঅবাদৌ, দইঅ ণ কিত্তেদি, অকিত্তেদিং বিশুসলেদি ।
কিঁ বহুণা উত্তেণ, দকিত্তেণদাএ পলকলঅ' বিঅ অত্তাণঅ'
অবগচ্ছদি, শ্রলণাগতবচ্ছলে অ । (চ)

(ঙ) অতিনির্বিষ্মার্থ্যেণ প্রতিবচনং দত্তম্ । ততস্তুতঃ ? ।

(চ) তত অর্থ্যে ! এষ নিজগৃহে আহিষ্ককানাং মুগ্ধাত্ম স্তুত্বা অপূর্ব্বদেশ-দর্শন-
কনুহলেণ ইহাগতঃ । ইহাপি ময়া প্রবিষ্ম উজ্জয়িনীম্, একা অর্থ্যে: যুগ্মৃথিত: ; যস্তা-
হ্ম: প্রিয়দর্শন:, প্রিয়বাদী, দত্ত্বা ন কীর্তয়তি, অপকৃতং বিস্মরতি । কি বহুনা উক্তেণ,
দক্ষিণতয়া পরকীয়মিব আত্মানমবগচ্ছতি, শ্রলণাগতবৎসলয় ।

(চ) অর্থ্যে । কর্ততি শিষ্মিতা, আজ্ঞাবকা ইদানী মহতা ।

(ঙ) চেটী ইতি । অতি অত্যন্ত' নির্বিষ্ম' নিবেদী যচ্ছন্ তত্, হারিদ্ভ্রাজনিত-
স্বাবমাননাসূচকমিত্যর্থ: ।

(চ) সংবা ইতি । এষ: অহম্ । আহিষ্ককানাং পর্যটকানাং, "হিতি মতী"
ইতি ধাত্বর্থানুসারান্ । ইহ অবন্তিদেশ । দক্ষিণতয়া উদারতয়া ।

[ঘ] সংবাহক । আর্থে । কলা বলিবা শিক্ষা করিয়াছিলাম, কিন্তু
এখন তাহাই জীবিকানির্ব্বাহের উপায় হইয়াছে ।

[ঙ] মদনিকা । আপনি অত্যন্ত নিৰ্কেদসূচক উত্তর দিয়াছেন ।
তা'র পর ? তা'র পর ? ।

[চ] সংবাহক । তা'র পর, আর্থে ! নিজ বাড়ীতে থাকিয়াই
আমি পর্যটকদিগের মুখে শুনিয়া, অপূর্ব দেশ দেখিবার কৌতুকে এই

चेटी । को दाणिं अज्जआए मणोरहन्तरस्स गुणाइं चीरिअ उज्जइणिं अलङ्करेदि ? । (छ)

वसन्त । साहु, हज्जे ! साहु । मए वि एव्वं ज्जेव हिअएण मन्तिदं । (ज)

चेटी । अज्ज ! तदो तदो ? । (झ)

संवा । अज्जए ! शे दाणिं अणुक्कोशकिदेहिं पदाणेहिं । (ञ)

(छ) क इदानोमार्थाया मनोथान्तरस्य गुणान् चीरयित्वा उज्जयिनीमलङ्करोति ? ।

(ज) साधु. हज्जे । म धु । मयापि एवमेव हृदयं मन्त्रितम् ।

[झ] आर्थ । ततस्ततः ? । [ञ] आर्थ । स इदं नामनुक्तीशक्ततः प्रदानः ।

(छ) चेटी इति । आर्थाया वसन्तस्य ; मनोथान्तरस्य अभिलषामन्तरस्य हृदयस्य आकन्दनस्य अर्थः । चीरयित्वा गृहीत्वा अर्थः ।

(ज) वसन्त इति । हृदयं मह मन्त्रितम् आर्त्ताचितम् ।

अवस्तीदेशे आसियाछि । आसि एदेशे आसिया, उज्जयिनीनगरे प्रवेश कुरिया, एक भद्रलोकैव परिचया कवियाछिलाम, विनि शेइ-रूप प्रियदर्शनं ओ प्रियवादी, दान कविषा ताहा कौर्त्तन कवेन ना, अपकार विन्वुत हन, बेणी बलिषा कि हईवे, तिनि उदावतानिवक्कन आपनाकेओ. परकीयेव ग्राय मने कवेन एवं शवणागतवत्सल ।

[छ] मदनिका । के आर्याव (वसन्तसेनाव) अभिलाषवर्ती लोकेर गुण अपहरण कविषा, उज्जयिनीके अलङ्कृत करितेछे ? ।

[ज] वसन्तसेना । ভাল ওলো ! ভাল, আমিও মনের সঙ্গে এই-রূপই আলোচনা করিতেছিলাম ।

[झ] मदनिका । भद्र ! त'र पर ? त'र पर ? ।

वसन्त । किं उवरतविहवो संवुत्तो ? । (ट)

संवा । अणाचक्विदे ज्जिव कधं अज्जआए विस्सादं । (ठ)

वसन्त । किं एत्थ जाणीअदि । दुल्लहा गुणा विहवाअ ।

अपेएसु तडाएसु बहुदरं उदअं भोदि । (ड)

चेटी । अज्ज ! किंणामधेओ क्वु सो ? । (ढ)

[ट] किमुपरतविभवः संवुत्तः ? ।

[ठ] अनाख्यातमेव कथमार्थ्यया विज्ञातम् ? ।

[ड] किमत्र ज्ञायते । दुर्लभा गुणा विभवाश्च । अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदक भवति ।

[ढ] आर्थ्यं । किनामधेयः खलु सः ? ।

(ज) संवा इति । अनुनीशिन दयया कृतः । "कृपा दयानुकम्पा स्यादनुनीशः" इत्यमरः ।

(ट) वसन्त इति । उपरतविभवो विनष्टधनसम्पत्तिः ।

(ठ) वसन्त इति । दुर्लभा गुणा विभवाश्च एकाधारि इति शेषः । दयादिगुणवति न विभवाः, विभववति च न दयादयो गुणा विद्यन्त इति भावः । ननु दयादिगुणहीने कथं विभवा भवन्तीत्याह अपेयेष्विति । अपेयेषु दुष्टजलत्वात् पातुमयोग्येषु । अत्र जनानामपेयत्वात् तदाधारिणां तडागानामपि अपेयत्वमुपचर्यते । तथा च यथा अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदक भवति, तथा दयादिगुणहीनेषु पुरुषेषु अयाच्यमानेषु बहुतरं धन भवति ; तथापि नैतौ श्लाघनीयाविति भावः । अतएवात्र समात् समप्रतीतिरूपा अप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः ।

[ए] संवाहक । आर्थो । सेई गहाअ। एणन दयाकृत दाने—

[ट] वसन्तसेना । किं धनहीन इत्याह ? ।

[ठ] संवाहक ! आपनि से न। बल। सत्तेण वृत्तियाह्वेन ।

[ड] वसन्तसेना । ए विषये आव वृत्तिव किं । एकाधावे षुण षु धन

दुर्लभ । पानेव अयोग्य जलाशये बहुतरं जल इत्याह ।

संवा । अज्जे ! के दाणिं तश्श भूदल-मिअं कस्स णामं
ण जाणादि । शे क्खु शेट्ठिचत्तले पडिबशदि, शलाहणिज्जणाम-
धेए अज्जचालुदत्ते णाम । (ण)

वसन्त । सहर्षमासनादवतीर्थ । अज्जस्स अत्तण्णकेरकं एदं गिहं ।
हज्जे ! देहि से आमणं, तालवेण्णअं गिण्ह । परिस्समो अज्जस्स
वाधेदि । (त)

चैटी । तथा करोति ।

[ण] आर्य्य । क इदानीं तस्य भूतलस्रगाङ्गस्य नाम न जानाति । स खलु
श्रेष्ठिचत्वरं प्रतिवमति, श्लाघनीयनामधेय आर्य्यचारुदत्तो नाम ।

[त] आर्य्यस्य आत्मीयमेतदंगहम् । हज्जे । देहि अस्य आसनम्, तालवृत्तक
गृह्णाण, परिग्रह्य आर्य्यस्य वाधते ।

(ण) सवा इति । भूतलस्य स्रगाङ्गस्य इव तस्य । पर्गो नामशब्दः प्रसिद्धार्थः ।

“पाडलिउत्तं मे जम्भुमी” इत्यारभ्य एतदन्तमन्तर्भे आख्यानं नाम नाट्यालङ्कारं—
“आख्यानं पूर्ववृत्तौक्तिः” इति लक्षणात् ।

(त) वसन्त इति । आत्मीयं स्वकीयं चारुदत्तसम्बन्धित्वादिति भावः । आर्य्यस्य
मात्रं वाधते पीडयतीत्यर्थः ।

अत्र प्रहर्षं नाम नाट्यालङ्कारं—“प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम्” इति लक्षणात् ।

[छ] मदनिक । भद्र । तांहाव नाम किं ? ।

[ण] संवाहक । आद्यो । सेईं भूतलसु चञ्चव नाम के ना
जाने ? । त्तिनि वणिक्पाडाय वास कवेन, तांहाव प्रशंसनीयं नाम—
आया चारुदत्त ।

[त] वसन्तसेन । (आनन्देव सहित आसनं हस्ते नामिया) एहि
वाडी महाशय्येन निजेर । ओलो । ईहाके आसनं दे, पाखा धव । पवि-
अम ईहाके कष्टं दित्तेछे ।

সংবা । স্বগতম্ । কথং অজ্জচালুদত্তস্য ণামশঙ্কীত্ণেষ
ইদিশে মে আদলে । শাঙ্কু, অজ্জচালুদত্ত ! শাঙ্কু, পহুদীপ
তুমং এক্কে জীবশি, শিষি উণ জণে শশদি । ইতি পাদথৌনিপম্ ।
ভোদু, অজ্জএ ! ভোদু । আশণে ণিশোদেদু অজ্জআ । (থ)

বসন্ত । আসনে সমুপবেশ্য । অজ্জ ! কুদো সো ধণিআ ? । (দ)

সংবা । শাক্কালধণে কলু শজ্জণে

কাহ ণ হোই চলাচলে ধণে ? ।

[থ] কথম্ আর্থ্যচারুদত্তস্য নামশঙ্কীত্ণেন ইদৃশ্যে মে আদরঃ । সাধু, আর্থ্য-
চারুদত্ত । স.ধু ; ৬খিথ্যা তমেকৌ জীবাসি ; ২.ঘ : ৫নজনঃ স্বসিতি । ভবতু,
আর্থ্য ! ভবতু । আসনে উপবেদু আর্থ্যা ।

[দ] আর্থ্য । কুতঃ স ধনিকঃ ? ।

সৎকারধনঃ খলু সজ্জনঃ, কস্য ন ভবতি চলাচলং ধনম্ ।

যঃ পূজয়িতুমপি জনাতি স পূজাবিশেষমপি জনাতি ॥১৫॥

(থ) সংবা ইতি । জীবশি, জীবনপ্রযাজনীভূতসৎকার্যকারণাত্ । স্বসিতি, স্বস্ত:
সম্পদম, নমেব স্বাসন ইতি সম্পাদয়তি ভবতুসৎকার্যকারণাদিতি ভাবঃ । নিষীদতু
উপবেশতু ।

(দ) বসন্ত ইতি । স ধনিকঃ যন্তবালিকী দশমবর্ষা প্রাপ্নতি ।

মদনিকা । (সেইরূপ করিল)

[থ] সংবাহক । (স্বগত) আর্থ্য চারুদত্তের নাম কীর্তন করা-
নাতই এরূপ আদর হইতেছে কেন ? সাধু, আর্থ্য চারুদত্ত ! সাধু, পৃথি-
বীতে আপনি একাই জীবিত আছেন, অবশিষ্ট লোক কেবল শ্বাস-প্রশ্বাস
করিতেছে । [এই বলিয়া বসন্তসেনার পায়ের উপর পড়িয়া] হউক,
আপনি আসনে উপবেশন করুন ।

[দ] বসন্তসেনা । (আসনে বসিয়া) ভদ্র । সে ধনী কোথায় ? ।

जे पूइदुं पि जाणादि (१)

शे पूआविशेशं पि जाणादि ॥१५॥

वसन्त । तदो तदो ? । (ध)

संवा । तदो, तेण अज्जे ण शवित्ती पलिचालके किदोहि

[ध] ततस्ततः १ ।

वसन्तसेनाव्यवहारजनितविषयभिभूततया तत्प्रथमप्रश्नवन्नैव स्वव.क्यःष ममापयति सत्कारेति । सत्कारः निराश्रयादिभ्य आश्रयदानादिकं सत्कार्यमेव धन धनवदादरणीयं यस्य स तादृशी जन एव सञ्जनो भवति, न पुनर्धनमात्रमित्यर्थः । कथं न धनिमात्रं सञ्जन इत्याह चलाचलम् अत्यन्तचञ्चलं क्षणिकमित्यर्थः, धनं कस्य जनस्य न भवति. अपि तु सर्वस्यैव भवतीत्यर्थः । अतएव धनिमात्रमेव न सञ्जन इति भावः । वसन्तसेनाया व्यवहारं प्रश्नसन्नं व पुनराह-- यो जनः, पूजयितुमपि परान् सम्मानयितुमपि जानाति ; स जनः पूजायाः सम्माननाया विश्वं प्रकारमपि जानाति । तथा चैवं वसन्तसेना निराश्रयं मामाश्रयदानेनानुगृह्णती आर्यसम्बोधनादिना सम्मानयन्ती आसनादवतरणेन सम्मानविश्वं प्रदर्शयन्ती नितान्तसञ्जनतया अतीवप्रशंसनीयते भावः ।

अतएवाव अप्रमत्तजनसामान्याभिधानात् वसन्तसेनारूपप्रमत्तजनवशेषप्रतीतरप्रमत्तप्रशंसालङ्कारः, तथा खलुशब्दस्य निश्चयार्थतया 'सत्कारधन एव सञ्जनः' इत्युक्तेः 'न तु धनमात्रम्' इत्यन्वयार्थव्यपीहनादार्थी पिसि स्या, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभाविन सङ्गरः । किन्तु जानातीति पदस्य द्विकृतत्वंपि न कथितपदतादीषः, साहित्यदर्पणादौ तस्य उद्देश्यप्रतिनिद्देश्यव्यतिरिक्तविषयकत्वकल्पनात् ।

"मात्रासमकं" (नाम हन्तः) चलाचले, धर्म, से इत्यं कारवय लघु, हन्दीऽनुगीघात्" इति पृथ्वीघरः ॥१५॥

सञ्जनेव पक्षे संकार्याहै धन , ऋणश्यायी वास्तविक धन काहार ना ह्य ? ये सम्मान करिते जाने, से सम्मानविशेषो जाने ॥१५॥

[ध] वसन्तसेना । ता'र पर, ता'र पर १ ।

(१) जे पूइदुं पि आ जाणादि ।

চালিত্তাবশেষে অ তস্মিঁ জুদৌবজীবিহ্নি শংবুত্তে । তদৌ, ভাঅ-
ধিঅবিশমদাএ দশ-শুবস্বঅং জুদে হালিদং । (ন)

মাথুর: । উচ্ছাদিদৌহ্নি মুসিদৌহ্নি । (প)

সংবা । এদে দে শহিঅ-জুদিঅলা মং অশুশংধঅন্তি ।
শংপদং শুণিঅ অজ্ঞাঅ পমাণং । (ফ)

[ন] ততঃ, তেন আর্থ্যেণ সহিত্তি: পরিচারক. ক্রতীঃস্বি । চারিত্বাবশেষে চ
তস্মিন্ দ্রুতৌপজীবী অস্মি সংহত: । ততৌ ভাগধেয়বিষমতয়া দশসবর্ণে দ্রুতে হারিতস্ ।

[প] উত্সাদিতৌঃস্বি মুষিতৌঃস্বি ।

[ফ] এতৌ তৌ মভিকদ্রুতকরৌ সামনুমন্বত । সাম্রত শ্রুত্বা আর্থ্যা প্রমাণম্ ।

(ন) মবা ইতি । তেন চারুদর্শন । ইত্যা বর্তনেন সহিত্তি মর্হিত্তি., পরিচারকৌ
গাত্রস বাহনকারী ইত্য . চারিত্য' মস্বরিবর্মব অবশেষৌ যস্য তস্মিন্ বিনষ্টধন ইত্যর্থ' .
তস্মিন্ চারুদর্শে । ভাগধেয়বিষমতয়া ভাগ্যবিপর্যয়ণ ।

(প) মাথুর ইতি । উত্সাদিত উত্সন্নতা প্রাপিত:, গুরুতরাগ্নানিগামাত্ মুষিত-
য়ারিত:, অবশ্যপ্রাচ্যস্য অদানেন অপহরণাত্ । উভয়ত্রাপি পলায়িতেন ম বাহকেনেতি
শেষ: ।

(ফ) সংবা ইতি । এতৌ “উচ্ছাদিদৌহ্নি” ইত্যাদিবক্তারৌ । অনুসন্ধান: অন্বি-
প্যত: । আর্থ্যা বসন্তসীনা, প্রমাণং কৰ্ত্তব্যাকৰ্ত্তব্যবিবচিকৈত্যর্থ: ।

[ন] সংবাহক । তা'ব পব, সেই মহাত্মা বেতনের সহিত আমাকে
পরিচারক করিলেন । তাহাব পব তাঁহাব সচ্চবিত্রমাত্র অবশিষ্ট থাকিলে
(তিনি দরিদ্র হইয়া পড়িলে) আমি দ্রুতৌপজীবী হইয়াছি । তা'ব পব
ভাগ্যবিপর্যয়বশতঃ দ্রুতে দশখানি মোহব হাবিয়াছি ।

[প] মাথুর । আমাকে উৎসন্ন কবিয়াছে, আমাব দ্রব্য অপহরণ
করিয়াছে ।

[ফ] সংবাহক । এই সেই সভাধ্যক্ষ ও দ্রুতকব আমাব অমুসন্ধান
করিতেছে । এই সব শুনিয়া আপনি যাহা করেন ।

वसन्त । मद्रिण ! वास-पादव-विसरुणु लदाए पक्खिणी
इदो तदो वि आहिण्डन्ति । हञ्जे ! ता गच्छ, एदाणं सहिअ-
जुदिअराणं “अअं अज्जो ज्जेव पडिवादेदि” त्ति इमं हत्या-
भरणं तुमं देहि । इति हस्मात् कटकमाह्वय चंद्र्याः प्रयच्छति । (ख)

चेटी । गृहीत्वा । जं अज्जआ आणवेदि । इति निष्क्रान्ता । (भ)

(ख) मदनिक । वाम-पादप-विमङ्गलतया पक्षिण इतस्ततोऽपि आहिण्डन्त ।
हञ्जे ! तद्गच्छ, एतयोः सभिकद्वयतकरथी. “अथमार्थ्य एव प्रतिपादयति” इति, इदं
हस्माभारणं त्व देहि ।

(भ) यदार्था आज्ञापयति ।

(ख) वसन्त इति । वासपादपस्य आवासरुक्षस्य विमङ्गलतया वात्यादिना विपर्यस्त-
तया । आहिण्डन्त विचरन्ति । तथा च यथा आवासरुक्षस्य विपर्यस्ततया पक्षिण
इतस्ततो विचरन्ति, तथा आश्रिता जना अपि आश्रयजनस्य दशाविपर्ययं इतस्ततो
विचरन्तीति चारुदत्तस्य दशाविपर्ययात् तदाश्रित संवाहकोऽपि एव विचरतीति नाव
किञ्चिच्चिन्तयामिति भावः ।

अतएवात्रापि समात् समप्रतीतिरूपा अप्रमत्तप्रशमालङ्कारः ।

अथमार्थ्य एव संवाहक एव, प्रतिपादयति इदं ददाति । इति उक्तीति शेषः ।

अत्र साहाय्यं नाम नाट्यालङ्कारः—“साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यादानुकूल्यं परस्य च”
इति साहित्यदर्पणलक्षणान् ।

(ब) वसन्तसेना । मदनिका । वासवृक्ष विपर्यास्त इहिले पक्खिण
इतस्ततः विचरण कवे । अतएव या ७, ‘एह संवाहकई दितेछेन’ एह
कथा बलिया, एह सभाध्याक् ७ द्यातकरके एह इस्ताभवणथाना दाड ।
(इहा बलिया हस्त इहते बलय खुलिया मदनिकार निकट दिल)

(ड) मदनिका । (ग्रहण करिया) आपनि याहा आदेश करेन ।
(एह बलिया चलिया गेल ।)

মাথুর: । উচ্ছাদিদোহি মুসিদোহি । (ম)

চেটী । জধা এদে উহঁ পেক্বলন্তি, দীহঁ ণীসসন্তি, অহি-
লহন্তি অ দুআগ-গিহিহি-লোঅণা ; তধা তক্কোমি-এদে দে
সহিঅজুদিঅরা হুবিহ্মন্তি । উপগম্য । অজ্জ ! বন্দামি । (য)

মাথুর: । সুহঁ তুএ হৌদু । (র)

চেটী । অজ্জ ! কদরো (১) তুহ্মাণং সহিঅৌ ? । (ল)

মাথুর: । কস্স তুমং তণ্ণমজ্জী !

অহরেষু রদ-দট্ঠ-দুব্বিণীদেষু ।

(ম) উত্সাদিতৌঃষি, মুষিতৌঃষি ।

(য) যথা এতৌ জহঁ প্রচেতে, দীর্ঘে নিশ্বসিতঃ, অভিলপতস্ব হারনিহিতলৌচনৌ,
তথা তর্কয়ামি—এতৌ তৌ সধিকদ্রুতকণৌ ভবিত্যত: । আর্থ্য । বন্দে ।

(র) সুহঁ তব ভবতু ।

(ল) আর্থ্য ! কতরৌ যুবয়ৌ: সধিক: ? ।

(য) চঁটৌ হতি । অভিলপত: পরস্বরমালপত: । প্রাম্ণগ্নধিকাগৌ ন প্রাম্ণুয়া-
দিত্যত ইয়ং বুহ্মিত্যা: পর্যালৌচনা হতি বীধ্যম্ ।

(ম) মাথুব । আমাকে উৎসন্ন কবিয়াছে, আমাব দ্রব্য অপহরণ
কবিয়াছে ।

(য) মদনিকা । যখন ইহার উপরেব দিকে চাহিতেছে, দীর্ঘনিশ্বাস
ভাগ করিতেছে এবং ছাবে দৃষ্টি স্থাপন করিয়া আলাপ করিতেছে ;
তখন আমি মনে করি—ইহারাই সেই সভাধ্যক্ষ ও দ্রুতকর হইবে ।
(নিকটে যাইয়া) মহাশয় ! প্রণাম ।

(র) মাথুব । তোমার স্বথ হউক ।

(ল) মদনিকা । মহাশয় ! আপনাদের মধ্যে কে সভাধ্যক্ষ ? ।

जप्यसि मणोहल-वञ्चणं

आलोच्यन्ती कङ्कखे ण ॥१६॥

एत्थि मम विहवो, अस्सत्त व्वज । (व)

चेटी । जइ ईदिमाइ' णं मन्तेसि, ता ण होसि जूदिअरो ।

अत्थि कोवि तुम्हाणं धारओ ? । (श)

कस्य त्व तनुमध्ये । अधरेण रत-दष्टदुर्विनीतन ।

जल्पसि मनीहरवचनम् आलोकयन्ती कटाक्षेण ॥१६॥

(व) नास्ति मम विभवः, अन्यत्र व्रज ।

(श) यदि ईदृशानि ननु मन्त्रयसि, तदा न भवसि दूतकरः । अस्ति कोऽपि युष्माकं धारकः ? ।

कस्येति । हे तनुमध्ये । क्लृप्तकटिर्दृश । त्व कस्य कस्तवाधिकागीत्यर्थः । रते सुरतसमये दष्टी नायकेन क्लृप्तदन्तदंशनः अतएव दुर्विनीतः प्रगल्भस्तेन, अधरेण उपलक्षिता, कटाक्षेण आलोकयन्ती सती, मनीहरवचनं जल्पसि ब्रवीषि ।

आर्या जातिः । तृतीयचरणान्तिमाक्षरस्य गुंरुपि लघुत्वम्, चतुर्थचरणान्तिमाक्षरस्य तु लघोरपि गुरुत्वम्, अन्वस्थत्वात् ॥१६॥

(व) नास्तीति । विभवः—तव रमण्युत्कदानोपर्यागि धनम् । रन्तुनामन्वणाय इयमुपस्थिता इति सम्भावनया इयमुक्तिः ।

(श) चेटी इति । नन्विति सम्बोधने । ईदृशानि वाक्यानि मन्त्रयसि ब्रवीषि दूतकरो न भवसीति, दूतकराणां स्वमुखिनैव स्वनिर्धनत्वप्रकाशकरणात् निर्धनस्य इतरदूतकरैरग्रहणीयत्वादिति भावः । पुनश्च विशेषेण पृच्छति अस्तीति ।

धारयतीति धारकः ऋणी ।

माथुव । हे कृष्णमध्ये । तोमाव ङ्ठथानि चूचनकालीन दंशननिब-
क्कन धुष्टे हईमाछे । तूमि कटाक्षधारा दर्शन करउठः, मनोहर वाक्य बलि-
तेछ, तूमि काहार ? ॥१७॥

(व) आमात्रं टाकां नाई, तूमि अग्रजं बांठा ।

মাথুরঃ । অথি দশসুবস্বং ধালেদি । কিং তস্ম ? । (ঘ)
চেটী । তস্ম কারণাদৌ অজ্ঞান্না ইমং হত্যাভরণং পড়িবা-
দেদি । গচ্ছি গচ্ছি, সৌ জ্জিব পড়িবাदेदि । (ম)

মাথুরঃ । মহধং গৃহীত্বা । অলি ! ভগ্নেশি তং কুলপুত্রং—“ভূদং
তু গগ্ধে (১) । আশ্চক্ক, পুণৌ জুদং রমস্ম ।” ইতি নিশ্চান্তী । (ছ)
চেটী । বসন্তসেনাসুপস্বল্য । অজ্ঞে ! পড়িতুয়া গদা সহিঅ-
জুদিঅরা । (জ)

(ঘ) অলি, দশসুবস্বং ধারয়তি । কিং তস্য ? ।

(ম) তস্য কারণাত্ আত্মা ইদং হত্যাভরণং প্রতিপাদয়তি । নচ্চি নচ্চি, স এব
প্রতিপাদয়তি ।

(ছ) অরে ! ভগ্নেশ্বসি তং কুলপুত্রম্—‘ভূতস্বব গগ্ধঃ, আগচ্ছ পনদ্রুত রমস্ম’ ।

(জ) চেটী ইতি । আত্মা বসন্তসেনা । প্রতিপাদয়তি দদাতি ।

(ঘ) মাথুর ইতি । কুলপুত্রং মহ শসন্তানম্, হারিতধনদানেন সহস্রবহাগাদিতি
भावः । গগ্ধঃ বাচ্য নিয়মিতং ধনম্ ।

(গ) মদনিক। আপনি যদি এইরূপ বলেন, তবে আপনি দূত-
কব নন’ । কেহ আপনাদেব কিছু ধাবে কি ?

(ঘ) নাথুর । সেরূপ লোক আছে, দশখানি মোহব ধাবে । তাহার
কি হইয়াছে ? ।

(ম) মদনিক। তাঁহার জগ্ন আত্মা বসন্তসেনা এই হস্তাভরণ দান
করিতেছেন । না না, তিনিই দান কবিত্তেছেন ।

(ছ) মাথুর । (আনন্দের সহিত গ্রহণ করিয়া) ওহে ! সেই
সহস্রশের পুত্রকে বলিও—‘তোমার পণ দেওয়া হইয়াছে’ । আইস, পুন-
রায় দ্যুতক্রীড়া কর । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(১) গগ্ধু ।

वसन्त । ता गच्छदु, अज्ज वम्भुअणो समस्ससदु । (क)
संवा । अज्जए ! जइ एव्वं, ता इअं कला परिअणहत्थ-
गदा कलीअदु । (ख)

वसन्त । अज्ज ! जस्स कारणादो इअं कला सिक्खीअदि,
सो ज्जे व अज्जे ण सुस्सुसिद-पुरुव्वो सुस्सुसिदव्वो । (ग)

(च) आर्थ्यं । परितुष्टीं गतीं मभिक-दृप्तकरौ ।

(क) तद्गच्छतु, अथ वम्भुजनः समाश्रंसितु ।

(ख) आर्थ्यं । यद्यं वम्, तदियं कला परिजनहस्तगता क्रियताम् ।

(ग) आर्थ्यं । यस्य कारणादियं कला शिष्यते, स एव आर्थ्यं ण गृह्यतपूर्वः
गृह्यतव्यः ।

(क) वसन्त इति । तत्तस्मान् ऋणमुक्तत्वात्, गच्छतु स्वगृहमिति शेषः । वम्भुजनी-
स्मात्यादिः, समाश्रंसितु भवन्तमवलीक्य निरुद्धे गौ भवतु । स बाहक प्रति उत्क्रियम् ।

(ख) स वा इति । यदि एवं दया चेत् कृतव्यर्थः, तत् तदा इयं कला गाव-
मंवाहनरूपा, परिजनस्य नवपोष्यजनीभूतस्य मम हस्तगता क्रियतां स्वगावसवाहनाय
मा भृत्यं कुरु इत्यर्थः ।

(ग) वसन्त इति । शिष्यते इति अतीतसामीप्यं वर्तमाना शिष्यतपूर्वव्यर्थः ।
स एव चारुदत्त एव । पुनरपि चारुदत्तस्यैव किङ्करो भवेत्याशयः ।

(अ) मदनिक । (वसन्तसेनारं निकटं याँइया) आर्यो ! सेँइ
सभाध्याक् ७ द्यूतकरं सञ्चष्टे इँइयाँ गियाँछे ।

(क) वसन्तसेना । ता, आपनि यान, आज आपनारं वज्जुजन
आश्रितु इँउन ।

(ख) संवाहक । आर्यो ! आपनि यदि एँइरूपँइ कविलेन, तवे
एँइ कलाविद्याँटी परिजनैरं हस्तगतं करुन (गाँजसंवाहनेरं जञ्च आमाँके
भूँतु करुन ।)

ସଂବା । ସ୍ଵଗତମ୍ । ଅଞ୍ଜଞ୍ଜାଏ ଣିଞ୍ଜଣଂ ପଞ୍ଚାଦିଘୋଞ୍ଜି । କଘଂ
ପଞ୍ଚୁବକଲିଞ୍ଜଂ ? । ପ୍ରକାଶମ୍ । ଅଞ୍ଜଞ୍ଜା ! ଅହଂ ଏଦିଞ୍ଜା ଜୂଦିଞ୍ଜ-
ଲାବମାଣିଞ୍ଜା ଶଞ୍ଜ-ଶମଣକେ ହୁବିଞ୍ଜଂ । ତା ଶଂବାହକେ ଜୂଦିଞ୍ଜାଲି
ଶଞ୍ଜ-ଶମଣକେ ଶଂବୁଚ୍ଚେତି ଶୁମଲିଦଞ୍ଜା ଅଞ୍ଜଞ୍ଜାଏ ଏଦି ଅକ୍ଵଲୁ । (ଘ)

ବମନ୍ତ । ଅଞ୍ଜ ! ଅଲଂ ସାହସେଞ୍ଜା । (ଙ)

ସଂବା । ଅଞ୍ଜଞ୍ଜା ! କଲି ଣିଞ୍ଜାଏ । ଇତି ପଞ୍ଜିକ୍ଵ । (ଚ)

(ଘ) ଆର୍ଯ୍ୟା ନିପୁଣ ପ୍ରତ୍ୟାଦିଘୋଞ୍ଜି । କଥ ପ୍ରତ୍ୟୁପକର୍ତ୍ତ୍ଵି ? । ଆର୍ଯ୍ୟି ।
ଅହମିତେନ ଦୃଢ଼ତକରାପମାନେନ ଶାକ୍ଵଶ୍ରମଣକୀ ଭବିଷ୍ୟାମି । ତତ୍ସ ବାହକୀ ଦୃଢ଼ତକରଃ ଶାକ୍ଵ-
ଶ୍ରମଣକଃ ସ ହତ୍ତ ଇତି ଅର୍ତ୍ତବ୍ୟାନି ଆର୍ଯ୍ୟାୟା ଏତାନି ଅକ୍ଵରାଣି ।

(ଙ) ଆର୍ଯ୍ୟି । ଅଲ ସାହସେନ ।

(ଚ) ଆର୍ଯ୍ୟି । କ୍ଳାତୀ ନିଧୟଃ ।

(ଘ) ସଂବା ଇତି । ନିପୁଣ ସୁକୌଶଲ ଯଥା ସ୍ୟାତ୍ତଥା, ପ୍ରତ୍ୟାଦିଘୋଞ୍ଜି ନିରାକ୍ଳତୀଞ୍ଜା ।
କଥଂ କେନ ପ୍ରକାରଞ୍ଜା । ଶାକ୍ଵଶ୍ରମଣକୀ ବୌଦ୍ଧସମ୍ମାସୀ ।

(ଙ) ବସନ୍ତ ଇତି । ସାହସେନ ଦୁଃଖସମ୍ମାନଂ ପ୍ରତି ପ୍ରହନ୍ତ୍ୟା ।

(ଗ) ବସନ୍ତସେନା । ଭଦ୍ର । ଯାହାବ ଜନ୍ତୁ ଆପାନି ଏହି କଳା ଶିକ୍ଵ ।
କବିସାହେନ ଏବଂ ପୂର୍ବେ ଯାହାବ ଶୁକ୍ଵା କବିସାହେନ, ଆପାନି ଏଥନ ତାହାବଇ
ଶୁକ୍ଵା କରୁନ ।

(ଘ) ସଂବାହକ । (ସ୍ଵଗତ) ହିନି ଆମାକେ ନିପୁଣତାବେ ପ୍ରତ୍ୟାଧ୍ୟାନ
କବିଲେନ । କିନ୍ତୁ କି କବିସା ଆମି ହିହାବ ପ୍ରତ୍ୟାପକାବ କବି । (ପ୍ରକାଶେ)
ଆର୍ଯ୍ୟେ ! ଦୃଢ଼ତକବଦିଗେବ ଏହି ଅପମାନେ ଆମି ବୌଦ୍ଧସମ୍ମାସୀ ହିହାବ । ତା'
ସଂବାହକନାମେ ଦୃଢ଼ତକର ବୌଦ୍ଧସମ୍ମାସୀ ହିହାହେ, ଆପାନି ଏହି କୟଟା ଅକ୍ଵବ
ଅରଣ ରାଧିବେନ ।

(ଙ) ବସନ୍ତସେନା । ଭଦ୍ର ! ଆପାନି ଶ-ସାହସ କରିବେନ ନା ।

(ଚ) ସଂବାହକ । ଆର୍ଯ୍ୟେ ! ଆମି ହିହାବ କରିସାହି । (ଏହି ବଲିୟା
ପରିକ୍ରମଣ କରିସା)

जूदेण तं कदं मे जं वीहयं जणश सव्वश ।

एणहिं पाअइशीशे णलिन्दमग्गे ण विहलिशं ॥१७॥

नेपथ्ये कलकलः ।

संवा । आकर्ण्य । अले ! किं खेदं । आकाशं । किं भण्णाध ?

“एशे क्खु वसन्तशेणाआए खुण्टमोडके णाम दुट्टहत्थी विअ-
लेदि” (१) त्ति । अहो ! अज्जआए गन्धगज्जं पेक्खिअं
गदुअ । अहवा, किं मम एदिणा । जधा ववशिदं अणुचिद्धिअं ।
इति निष्क्रान्तः । (क)

दूतेन तत् कृतं मे यहिस्तं जनस्य सर्वस्य ।

इदानीं प्रकटशौर्धो नरेन्द्रमार्गेण ।वदरिष्यामि ॥१७॥

(क) अरे । किं निन्दम् ? । किं भणत ? एष खलु वसन्तसेनायाः खण्ट-
मीडकी नाम दुष्टहस्ती विकलयतीति । अहो ! आर्याया गन्धगजं प्रेक्षित्वा गत्वा ।
अथवा, किं मम एतेन, यथा व्यवसितमनुष्ठास्यामि ।

दूतेनेति । सर्वस्य जनस्य समीपे, यत् विहस्तं व्याकुलं हारितस्य तस्य दशसवर्णस्य
निमित्ते नितान्तापमानितमित्यर्थः, कृतवान् सभिक इति शेषः । तत् विहस्तत्वं मे
दूतेनैव कृतम्, तत्प्रयोज्यत्वादिति भावः । इदानीं प्रकटं मुखितत्वात् प्रकाशित
शौर्धं मस्तकं यस्य स तादृशोऽहं नरेन्द्रमार्गेण राजपथेन विहरिष्यामि विशरिष्यामि,
इति कृती निश्चय इति पूर्वोक्तान्वयः । आर्या जातिः ॥१७॥

(क) संवा इति । खण्टमीडक इति डित्यादिवत् कटः शब्दः । विकलयति
सकल लोकेव निकटे सभाध्यक्षे ये आमाके व्याकुल कविशास्त्रिण,
तांहा द्यूतेहै कविशास्त्रे । एथन आमि प्रकाशितमस्तक इहैय। राजपथे
विचरण करिव ॥१७॥

नेपथ्ये कौलाहल ।

(१) विहलेदि ।

ততঃ প্রবিশতি অপটীক্ষেপেণ (১) বিকটীজ্বলবেশঃ কর্ণপূরকঃ । (জ)

কর্ণ । কিহিঁ ? কিহিঁ অজ্ঞান্না ? । (ঝ)

চেটী । দুস্মনুষ্ম ! কিং তে উব্বো অকারণং ? জং অগদৌ
বহিষ্টদং অজ্ঞান্নং ণ পেক্বসি । (জ)

(ঝ) কিহিন্ ? কিহিন্ আৰ্থ্যা ? ।

(জ) দুস্মনুষ্ম । কিং তে উব্বো গকারণম্ ? যদয়তৌ অবস্থিতামাৰ্থ্যাং ন প্রেচ্ছসী ।

স্থানজনাদিকং বিকলীকংগতি । গম্ভগজৌ হ্রস্বিবিশেষঃ । ব্যবসিতং নিশ্চিতমর্নাতক্রম্যেতি
যথাব্যবসিতং নিশ্চিতং বৌদ্ধসন্ন্যাসাবলম্বনমিত্যর্থং ।

(জ) তত ইতি । অপটীক্ষেপেণ যবনিকায়া অনপসারণেন, অস্ব্যাপি ব্যক্তচিত্ততয়া
আত্মপ্রায়ত্বাত্ “পটীক্ষেপো ন কর্তব্য আত্মরাজপ্রবেশনি” ইত্যুক্তত্বাত্ কর্ণ পূরয়তি
মনীহরবাক্যে নেতি কর্ণপূরকঃ । বসন্তসেনায়া কথিত্বমৃত্বীভ্যেয়ম্ ।

তৃতীয়াঙ্কাদৌ প্রলাবান্নগোপস্থিত্যা চারুদত্তং প্রতি বসন্তসেনায়া অনুরাগরূপস্য অর্থস্য
বিচ্ছেদে প্রাপ্তে অথম শঃ চারুদত্তস্য প্রাধিকদানিন গুণ্যগাহিত্যপ্রকাশকতয়া তদর্থস্য
বসন্তসেনাষিত্তে ধারা বাহিকভাবিন স্থাপনাত্ অবিচ্ছিন্নদকারণমিতি বিন্দুর্নাম অর্থপ্রকৃতিঃ ।

“অবান্নবার্থবিচ্ছিন্নে বিন্দুরচ্ছিন্নদকারণম্” ইতি সাহিত্যদর্পণীক্ৰীঃ ।

(ছ) সংবাহক । (স্ত্রীনিয়া) ওবে ! কি এ ? । (শূন্তে) কি
বলিতেছ ? “বসন্তসেনার খুণ্টমোড়কনামে এই দুষ্ট হস্তী সকলকে
ব্যাকুল করিয়া তুলিয়াছে” এই কথা বলিতেছ ? । ওহে ! যাইয়া বসন্ত-
সেনার গন্ধহস্তী দেখিব । অথবা, ইহা দিয়া আমার কি হইবে, যাহা
স্থির করিয়াছি, তাহাই কবি । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(জ) তদনন্তর পট অপসারণ না করিয়া বিকট ও উজ্জলবেশে কর্ণ-
পূরকের প্রবেশ ।

(ঝ) কর্ণপূরকঃ ; কোথায় ? আৰ্থ্যা বসন্তসেনা কোথায় ? ।

(১) অপটীক্ষেপেণ ।

कर्ण । दृष्ट । अज्जए ! वन्दामि । (ट)

वसन्त । कस्सजरअ ! परितुट्टमुहो लक्खीअदि, ता किं
स्सेदं ? । (ठ)

कर्ण । सविअयम् । अज्जए ! वच्चितासि, जाए अज्ज कस्स-
जरअस्स परक्कमो ण दिट्ठो । (ड)

वसन्त । कस्सजरअ ! किं किं ? । (ढ)

कर्ण । सुणादु अज्जआ : जो सो अज्जआए खुण्टमोड्ढो
णाम दुट्टहत्थी, सो आलाणत्थम्भं भञ्जिअ, महामित्तं वावादिअ
महन्तं संक्खोहं करन्तो राअमग्गं ओदिसो । तदो एत्थन्तरं
उग्घुट्टं जणेण - (ण)

(ट) आर्थ्यं । वन्दं ।

(ठ) कर्णपूरक । परितुष्टमुखी लक्ष्यसे, तत् किं त्विदम् ? ।

(ड) आर्थ्यं । वच्चितासि, यथा अद्य कर्णपूरकस्य पराक्रमो न दृष्टः ।

(ढ) कर्णपूरक । किं किम् ? ।

(ण) शृणोतु आर्थ्या : यः स आर्थ्यायाः खुण्टमीडकी नाम दुष्टहन्ती, स आलान-

(ड) वसन्त इति । परितुष्टं प्रफुल्लतया परितुष्टभावप्रकाशक मुखं यस्य सः ।

(ए) मदनिक । ७-थावापलोक । तेषां उद्देशेनैव कावणं किं ?

ये समुत्थे अवस्थित आर्थ्याकेषु देखितेहिस्मिन् ।

(ट) कर्णपूरक । (देखिया) आर्थ्ये ! प्रणामं करि ।

(ठ) वसन्तसेना । कर्णपूरक । तोकै प्रफुल्लमूष देखितेहि, ता'
घटना किं ?

(ड) कर्णपूरक । (विश्वयैर सहित) आर्थ्ये ! आपनि वक्षित
हईयाहेन, ये आपनि आज कर्णपूरकैर पराक्रम देखिलेन ना ।

(ढ) वसन्तसेना । कर्णपूरक ! किं किं ? ।

অবশোধে বালকজগং তুরিদং আরুহধে বুদ্ধ-পাসাদং ।

কিং গা হু পেক্বধে পুরদো দুষ্টো হস্তী ইদো এদি ॥১৮॥

অবি অ ।

বিচলিত্ব যৌৱজ্জ্বলং ছিজ্জন্তি অ মেহলা মণিকব্ধমা ।

বলমা অ সুন্দরদরা রম্ভাঙ্কুর-জাল-পঙ্কিবন্ধা ॥১৯॥

সম্ভং মজ্জা, মহামাত্ৰ ব্যাপাদ, মহান্ন মচ্চাভং কুব্ধং, রাজমার্গমবতীর্ণঃ । তত্ৰ
অতান্নরে উদ্বৃষ্টং জনেন—

অপনয়ত বালকজনং ত্বরিতমারোহত ইচ্ছাপ্রাসাদম্ ।

কিং ন স্বল্পং প্রচ্ছদ্বং পুরতো দুষ্টো হস্তী ইত এতি ॥১৮॥

অপি চ । বিচলতি নৃপুরযুগলং ছিদ্যন্তি চ মেহলা মণিকব্ধিতাঃ ।

বলয়ায় সুন্দরতরা রম্ভাঙ্কুরজালপ্রতিবন্ধাঃ ॥১৯॥

(৩) কৰ্ম ইতি । আলানসম্ভং বন্ধনসম্ভম্ । মহামাত্ৰং প্রধানহস্তিপকম্ ।
সম্ভীমসুহেলনম্ । “আলানং বন্ধনসম্ভম্” ইত্যমরঃ । “মহামাত্ৰঃ সম্ভে চ অমাত্য
হস্তিপকাধিপে” ইতি মেদিনী ।

অপেতি । বালকজনম্ অপনয়ত রাজমার্গাদপসারয়ত । ইচ্ছায়া প্রাসাদায় তন্-
ত্বরিতমারোহত উভয়তাপি হি রাজমার্গবর্তিনী জনাঃ । যয়মিতি শিষঃ ।

আত্যাং জাতিঃ ॥১৮॥

বিচলতীতি । নৃপুরযুগলং বিচলতি নিতরাং চঞ্চলং भवति ; মণিকব্ধিতাঃ প্রাথিত-
মণিকাঃ, মেহলাঃ কাঙ্ক্ষীদামানি চ ছিদ্যন্তি ; তথা রম্ভাঙ্কুরজালিনঃ স্তম্ভস্তম্ভবদসমূহিনঃ

(৭) কর্ণপূবক । আত্যাং শুভুন—আপনার যে সেই খুঁটমোড়কনামে
দুষ্ট হস্তী, সে বন্ধনসম্ভ ভাঙ্গিয়া, মাহতকে মারিয়া ফেলিয়া, গুরুতব
তোলপাড় কবতঃ রাজপথে অবতীর্ণ হইল । তাহার পর এই সময়ে
লোকে ঘোষণা করিল—

বালকদিগকে সরাইয়া লও, তাড়াতাড়ি গাছে ও দ্বালানে উঠ । দেখি-
তেছ নাকি ? দুষ্ট হস্তী এইদিকেই আসিতেছে ॥১৮॥

तदो तेण दुट्टहत्थिणा कल-चलण-रदणेहिं पुञ्ज-णलिणिं
विअ णअरिं उज्जइणिं अवगाहमाणेण समासादिदो परि-
व्वाजओ । तं अ परिभट्ट-दण्ड-कुण्डिआ-भाअणं सीअरेहिं
सिञ्चिअ दन्तन्तरे किवत्तं पेक्खिअ पुणोवि उग्घुट्टे जणेण—“हा
परिव्वाजओ वावादीअदि” त्ति । (त)

ततस्तेन दुष्ट-फलना कर-चरण-रदनैः फुल्लनलिनीमिव नगरीमुज्जयिनीमवगाहमानेन
समासादितः परिव्राजकः । तच्च परिभट्टदण्ड-कुण्डिकाभाजनं शीकरं, मिक्खा दन्तान्तरे
क्षिप्तं प्रेक्ष्य, पुनरपि उद्घुष्टं जनेन—“हा परिव्राजकौ व्यापाद्यते” इति ।

प्रतिबद्धाः खचित्ताः, अतएव सुन्दरतराः, बलयाः कटकानि च भक्ष्यन्तीति शंषः । सर्वत्र
पलायमानानां स्त्रीणां गमनवेगादिति च शंषः ।

अत्र “भक्ष्यन्ति” “पलायमानानां स्त्रीणां गमनवेगात्” इत्येतेषां पदानामनभिधानेऽपि
न न्यूनपदतादोषः प्रत्यात गण एव, वक्तृणां मुह्ये गमयत्वात् । तथा च साहित्यदर्पणे—

“उक्तावानन्दमघादैः स्यान्नूनपदता गणः ।” आर्यां ज्ञातिः ॥१९॥

(त) तत इति । करः शृङ्गा चरणाः पादाः रदनौ दन्तौ च तैः, फुल्लनलिनीमिव
विकसितपद्मा सरसीमिव । अवगाहमानेन आलीडयता, समासादितो गृहीतः । परिभट्टं
भयेन हस्तात् पतिते दण्डकुण्डिकाभाजने दण्डः कमण्डलुरूपपावञ्च यस्य तम् । शीकरं-
सुखस्थितजलविन्दुभिः, दन्तयोर्मन्त्रे मध्ये ।

“कुण्डली कमण्डली” इति विकारलक्षणः ।

आवण, (गमनवेगे स्त्रीलोकनिर्गमेव) नृपुत्रयुगलं चलितेच्छे, मणि-
धरिणं चन्द्रहाव हिंभितेच्छे एवं क्लृप्तं क्लृप्तं बलधरिणं चन्द्रहाव हिंभितेच्छे ॥१९॥

(त) ताहाव पर सेई दुट्टे हत्तीं सुणु, चवणं ओ दण्डहावा प्रसूटित
पद्मिनीं ग्राय उज्जयिनीं नगरीके आलोडनं कविते थाकिया एकटा
परिव्राजकके धरिल । परिव्राजकेर हस्तं हिते दण्डं ओ कमण्डलुं पडिया
गेण, हत्तीं ताहाके जनविन्दुद्वारां सिक्खं करिया, उडयं दण्डेण मथे

वसन्त । सम्भ्रमम् । अहो प्रमादो ! अहो प्रमादो ! । (ध)
 कर्ण । अलं सम्भ्रमेण । सुणादु दाव अज्जन्ना । तदो
 विक्खिस्सविसण्ठुल-सिङ्खला-कलावन्नं दन्तन्तरपरिग्गहिदं परि-
 व्वाजन्नं उव्वहन्तां तं पेक्खिन्न, कस्सजरएण मए णहि णहि
 अज्जन्नाए अस्स-पिण्डीवपुट्टेण दासेण वामचलणेण जूदखिलन्नं
 उग्घुसिन्न उग्घुसिन्न, तुरिदं आवणादो लोहदण्डं गेण्हिन्न,
 आआरिदो सो दुट्टहत्थी । (द)

(ध) अहो प्रमादः । अहो प्रमादः । ।

(द) अलं सम्भ्रमेण । श्रणीतु तावदाय्यां । ततो विक्खिन्न-विसंभुल-शङ्खला-
 कलापम्, दन्तान्तर-परिगृहीतं परित्राजकमुद्दहन्तं तं प्रेक्ष्य, कर्णपूरकेण मया, नहि
 नहि, आर्याया अन्नपिण्डीपुट्टेन दासेन, वामचरणेन द्रुतखिलकम् उद्घुष्य उद्घुष्य,
 त्वरितमापणात् लौहदण्डं गृहीत्वा, आकारितः स दुष्टहन्ती ।

(ध) वसन्त इति । यद्यपि “प्रमादोऽनवधानता” इत्यमरः, तथापि अत्र विपत्तिरिति
 बोद्धव्यम् । उत्तरगामचरितेऽपि विपदर्थे प्रमादशब्दो दृश्यते । यथा—

“नेपथ्यं । प्रमादः प्रमादः ।” इति ।

(द) कर्ण इति । सम्भ्रमेण उच्चगजनितत्वरया । विक्खिन्नो वेगेन द्विधा त्रिधा
 कृतः अतएव विसंभुल इतस्ततो विकीर्णः शङ्खलाना कलापः समूहो येन तम् । तं
 हस्तिनम् । अन्नपिण्डेन षोडशसूपेन उपपुष्टः परिगलितस्तं न । वामचरणेन वाम-
 दिग्गमनेन । द्रुतखिलक नवपरित्राजकीभूत हस्तिना दन्तान्तरघृत संवाहकम्, उद्घुष्य
 ‘मामैर्माभिः’ इत्याश्चर्चावयत्वा । आपणात् क्रयविक्रयगृह्णान् । आकारित आहृतः ।
 तुलिल देशिवा, आवारणं लोके घोषणा करिण, —“हाय ! परित्राजकके
 मारिवा फेलिण ।”

(ध) वसन्तसेना । (उद्देशेन सहित) हाय हाय ! बड़ विपद
 बड़ विपद ।

वसन्त । तदो तदो ? । (घ)

कर्ण । आहृणिकृण सरोसं तं हृत्विं विभ्र-सैल-सिहराभं ।

मोआविओ मए सो दन्तन्तरमंठिओ परिव्वाजओ ॥२०॥

वसन्त । सुष्टु दे किदं । तदो तदो ? । (न)

(घ) ततन्त ? ।

आहृत्य सरोषं तं हृत्विनं विव्यर्शं ल-श्रियवराभम् ।

मोचितो मया म दन्तान्तरम स्थितः परिव्राजकः ॥२०॥

(न) सुष्टु त्वया कृतम् । ततन्तः ? ।

आहृत्यंति । विव्यर्शं लश्रियवराभं विव्यपर्वतशृङ्गतुल्याविशालम्, सर्वाष तं हृत्विनम्, आहृत्य तेन लौहदण्डेन ताडयित्वा ।

अत्र समाप्तगता आर्षी उपमालङ्कारः । गीतिर्जातिः ॥२०॥

(न) वसन्त इति । सुष्टु, उत्कृष्टम् । 'सुष्टु, दुष्टु, द्रष्टु' इत्यमरः ।

(घ) कर्णपूर्वक । आर्ष्या उद्देश्य कविबेन ना, श्रुतुन । ताहाव पर सेई हस्तौ शिकल गुलिके ईछिडिया ईतस्ततः विङ्गिपु कविषा, दन्तुगलेव मधो धरिषा सेई परिव्राजकके बहन कबिते लागिल देखिषा, आमि कर्णपूर्वक,—ना ना, आपनाव अन्ने पविपुष्टे भुत्त, वा' दिके गार्हिया, “भय नाई भय नाई” बलिषा, सेई द्यातकव-संवाङ्ककेव प्रीति उच्चस्ववे घोमणा करिया कविषा, ताडाताडि कोन दोकान इईते एकटा लोहाव दण्ड लईया, सेई छुष्टे हस्तौके आस्वान करिलांम ।

(घ) वसन्तसेना । ता'व पर, ता'व पर ? ।

कर्णपूर्वक । विद्व्यपर्वतेव शृङ्गेव मत सेई हस्तौके क्रोदेव सहित आघात करिया, ताहार दन्तुद्वयेव मध्यवर्ती सेई परिव्राजकके आमि मूक्त करियाछि ॥२०॥

(न) वसन्तसेना । तूई खुब डाल करियाछिस् । ता'र पर, ता'र पर ? ।

কর্ণ । তদৌ অজ্ঞে ! “সাধু রে কস্বজরম্ ! সাধু” ত্তি
 এত্তিঅমেত্তং ভগ্নন্তো, বিসম-ভর-ক্ৰান্তা বিঅ ণাৱা একদৌ
 পল্হত্থা সন্মলা উজ্জয়ণী আসি । তদৌ অজ্ঞে ! এক্কেণ সুস্বাঙ্
 আহরণ্ণাঙ্কাদং পরামসিঅ, উহঁ পেক্তিঅ, দোহঁ ণোসসিঅ,
 অম্ পাবারম্মৌ মম উৱরি কিত্তৌ । (প)

বসন্ত । কস্বজরম্ ! জাণীহি দাৱ, কিং এসৌ জাতীকুসুম-
 বাসিদৌ পাৱ রম্মৌ ণ ৱেত্তি । (ফ)

(প) তত আর্থ্যে ! “সাধু রে কৰ্ণপূৰক ! সাধু” ইত্যং তাৱম্মাৱং ভগ্নন্তী
 বিষমভাৱাক্ৰান্তা ইৱ নৌঃ, একতঃ পৰ্য্যস্তা সকলা উজ্জয়িনী আসীত্ । তত আর্থ্যে !
 একৈন শূন্থানি আভৱণস্থানানি পরাস্বশ্য, উহঁ প্রীত্য, দৌৰ্ঘ্ণে নিঃস্বস, অথ প্ৰাৱারকঃ
 মমৌপরি উত্চিন্নঃ ।

(ফ) কৰ্ণপূৰক ! জানীহ তাৱত্, কিমিৱ জাতীকুসুমবাসিতঃ প্ৰাৱারকৌ নৱেতি ।

(প) কৰ্ণ ইতি । বিষমভৱেণ গুরুতৰভাৱেণ আক্ৰান্তা, নৌস্ৱথিৱিৱ । একত
 একস্থাং দিশি, পৰ্য্যস্তা অৱনতীভূতা, বহুতৰলৌকাগমনাদিত ভাৱঃ । একৈন কৈনচিঅজ্ঞেন,
 আভৱণানাং কটকাৱলঙ্কাৰাণাং স্থানানি মণিৰম্মাৱীনি, পরাস্বশ্য তত্ৱদাভৱণমাস্ত নৱেতি
 জ্ঞানার্থং স স্পৃশ্য । দাৱিদ্ৰাৱশ্চাদুপযুক্তপাৱিতীষিকদানাশক্ততয়া ইশ্বৰং প্ৰতি নিৰ্বোদ-
 জ্ঞাপনায় উৰ্দ্ধদৰ্শনম্, তদুঃখেন চ নিশ্বাসঃ । প্ৰাৱারক উচচরীযৱস্তম্ ।

(ফ) বসন্ত ইতি । চাৰুদত্তপ্ৰাৱারকস্যৈৱ জাতিকুসুমবাসিততয়া জ্ঞাতপূৰ্ব্বত্বাত্
 সেনৈৱাথং দত্ত ইতি সম্ভাৱয়ন্তী প্ৰচ্ছতি জানৌধীতি ।

(প) কৰ্ণপূৰক ! আৰ্য্যে ! তা'র পর—“সাধু, কৰ্ণপূৰক ! সাধু”
 এই এক কথামাত্ৰ বলিতে বলিতে, অত্যন্ত-ভাৱাক্ৰান্তা নোকোৱ মত,
 সমস্ত উজ্জয়িনী এক দিকে নত হইয়া পড়িল । আৰ্য্যে ! তা'র পর,
 একটী লোক, হস্তামৰ্ষণ কৰিয়া, গাত্ৰেৱ অলঙ্কাৰস্থানগুলিকে শূন্থ জানিয়া,
 উৰ্দ্ধদিকে দৃষ্টি কৰিয়া, দৌৰ্ঘ্ণিখাস পৰিত্যাগ কৰিয়া, এই চাদৰখানি
 আমাৰ উপরে নিষ্ক্ৰেপ কৰিলেন ।

कर्ण । अज्जए ! मदगन्धेण सुहु, तं गन्धं ण जानामि । (ब)

वसन्त । णामं पि दाव पेक्ख । (भ)

कर्ण । इमं णाम, अज्जआ एव्व वाएदु । इति प्रावारक-
मुपनयति । (स)

वसन्त । अज्जचारुदत्तस्स । इति वाचयित्वा सम्युहं गृहीत्वा प्रा-
व्योति । (य)

(ब) आर्थे । मदगन्धेन सुहु, तं गन्धं न जानामि ।

(भ) नामापि तावत् प्रेक्षस्व ।

(स) इदं नाम, आर्थं व वाचयतु ।

(य) आर्थ्यचारुदत्तस्य ।

(ब) कर्णेति । मदस्य हस्मिन् दानजलस्य गन्धेन नासिकायास्तद्गन्धाभिभूतत्वेन,
सुहु, सम्यक्, तं जातीकुसुमसम्बन्धीयम् ।

(भ) वसन्त इति । नाम लिखितमस्ति न वेति प्रेक्षस्वत्यर्थः ।

(स) कर्ण इति । एतेन कर्णपूरकस्य अक्षरपरिचयी नासीदिति प्रतीयते ।

(य) वसन्त इति । “अहो प्रमादः” इत्यादि एतदन्ते विधानं नाम मुखसम्बन्धरङ्गम् ।

(फ) वससुसेना । कर्णपूरक ! देख देख, এই চাদবখানি জাতী-
পুষ্পে বাসিত কি না ।

(ब) कर्णपूरक । आयो ! इत्थीव मदगन्धे, से गन्धं भालं मत्तं बुद्धि-
तेहि न ।

(भ) वससुसेना । नाम आहे किना देख ।

(स) कर्णपूरक । এই নাম আছে, আপনি পড়ুন । (এই বলিয়া
চাদবখানি দিল ।)

[য] বসসুসেনা । ‘আর্ষ্য চারুদত্তের’ । (এইরূপ নাম পড়িয়া,
সম্পূর্ণভাবে গ্রহণ করিয়া, গাত্রে আবরণ করিল ।)

চেটী । কস্মজরম্ম ! সীহহু অজ্জম্মাএ পাবারম্মৌ । (২)

কর্ণ । অ্যাং, সীহহু অজ্জম্মাএ পাবারম্মৌ । (ল)

বসন্ত । কস্মজরম্ম ! ইদং দে পাবিতৌমিঅম্মং । ইত্যাভরণ
প্রয়চ্ছতি । (ব)

কর্ণ । শিরমা গৃহীত্বা প্রণম্য চ । ম'পদং সুহু, সীহহু অজ্জ-
ম্মাএ পাবারম্মৌ । (শ)

বসন্ত । কস্মজরম্ম ! এদাএ বেলাএ কহি' অজ্জচারু-
দত্তৌ ? । (ষ)

(২) কর্ণপূরক । শীমন্তে আর্থ্যায়া. প্রাবারক ।

(ল) অ্যা. শীমন্তে আর্থ্যায়া. প্রাবারক: ।

[ব] কর্ণপূরক । ইদং দে পাবিতৌমিঅম্মং ।

[শ] সাম্প্রত স্পৃশু শীমন্তে আর্থ্যায়া: প্রাবারক: ।

“স্ববদু:স্বকৃতৌ যৌঃস্মিহিধানমিতি স্মৃতম্ ।” ইতি সাহিত্যদর্পণলক্ষণাৎ ।

[২] চেটী ইতি । আর্থ্যায়া এব শীমন্তে ইত্যর্থ: । স্তনগময়মস্মৈ দীয়তামিতি
भाव: ।

[ল] কর্ণ ইতি । আমিত্যঙ্কীকার্গর্থমব্যয়ম্ । অন্তীঃহমপি দাতুমিচ্ছামিতি भाव: ।

[শ] কর্ণ ইতি । সুহু, সম্যক্, আভরণদানপূর্বকয়ঙ্কণেন স্বত্বজননাদিত্যাশ্রয়: ।

[ব] মদনিক। । কর্ণপূরক । চাদবথানি আর্থ্যাএ বেষ শোভা
পাইতেছে ।

[ল] কর্ণপূরক । ঠিক্, চাদবথানি আর্থ্যাএ বেষ শোভা পাইতেছে ।

[ব] বসন্তসেনা । কর্ণপূরক ! এই তোর পাবিতৌমিক । (ইহা
বলিয়া অলঙ্কার দান কবিল ।)

[শ] কর্ণপূরক । (মন্তকে ধারণপূর্বক প্রণাম করিয়া) চাদবথানি
আর্থ্যার এখন বেষ শোভা পাইতেছে ।

कर्ण । एदेण ज्जेव मग्गेण पवुत्तो गन्तुं गेहं । (स)
वसन्त । हञ्जे ! उवरिदणं अलिन्दमं आरुहिअ अज्ज-
चारुदत्तं पेक्खेह्म ! (ह)

इति निष्क्रान्तः सर्वे ।

इति द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः । (च)

(ब) कर्णपूरक । एतस्या विलाया कञ्चिन्नार्थ्यचारुदत्तः ? ।

(स) एतेनैव मार्गेण प्रवृत्तो गन्तुं गेहम् ।

(ह) हञ्जे । उपरितनमलिन्दकमारुह्य आर्थ्यचारुदत्तं प्रेक्षामहे ।

(स) कर्ण इति । एतेनैव भवत्या भवनसन्निहितेनैव ।

(ह) वसन्त इति । हञ्जे इति श्रेयीसम्बोधनम् । अलिन्दकं द्वारपार्श्वस्थगृहम् ।

अत्र प्रकृतानुरागकार्यदर्शनारम्भात् करणं नाम मुखसम्बन्धम् । तथा च—“करणं
पुनः । प्रकृतार्थसमारम्भः—” इति साहित्यदर्पणः ।

(च) इतीति । अञ्चिन्नञ्जे द्यूतकारिणः संवाहकस्यैव चरितस्य प्रमानत्वात्
“द्यूतकरसंवाहकः” इति नामेति बोध्यम् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचिताया मृच्छकटिक-

टीकायां वसन्तसुषमासमाख्यायां द्वितीयाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

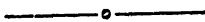
[ब] वसन्तसेना । कर्णपूरक ! এই সময়ে আষা চারুদত্ত কোথায় ? ।

[স] কৰ্ণপূবক । এই পথেই বাড়ী যাইতে আবস্ত করিয়াছেন ।

[ह] वसन्तसेना । ওলো মদনিকা ! আয়, উপরের দ্বারপার্শ্বস্থ
গৃহে আবোহণ করিয়া, আৰ্য্য চারুদত্তকে দেখি ।

(ईहार पव सकले चलिया गेल ।)

द्यूतकरसंवाहक नामे द्वितीय अङ्क समाप्त ॥०॥

तृतीयोऽङ्कः ।

—:०:—

ततः प्रविशति चेटः । (क)

चेटः । शुजणे क्वु भिञ्चाणुकम्पके
शामिए णिहणके वि शीहदे ।
पिशुणे उण दव्वगव्विदे
दुक्कले क्वु पलिणामदालुणे ॥१॥

सुजनः खलु भत्यानुकम्पकः स्वामी निर्धनकोऽपि शीभते ।

पियुनः पुनर्द्रव्यगवितो दुष्करः खलु परिणामदारुणः ॥१॥

(क) तत इति । चेटश्चारुदत्तस्य भृत्यो वर्द्धमानकनामा ।

सुजन इति । सुजनः खलताप्रभृतिदीषराहित्येन प्रशस्तहृदयः अतएव भत्यानु-
कम्पको भत्यान् प्रति दयाकारकः, स्वामी प्रभुः, निर्धनकोऽपि सन्, शीभते खलु प्रियत्वात्
सर्वेभ्य एव रोचते । पुनः किन्तु, पियुनः खलः, द्रव्येण घनेन गर्वितश्च स्वामी, परिणामे
कार्यशेषे दारुणो वेतनादानेन दीषप्रवर्तनादिना च भयङ्करः, अतएव दुःखेन क्रियते
सेवित इति दुष्करः कष्टेन सेवनीय इत्यर्थः । अस्माकं स्वामी चारुदत्तः सुजनतादि-
गुणवानिति नितरामिव शीभत इति भावः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतात् स्वानिसामान्यात् मनसा प्रस्तुतस्य स्वामिविशेषस्य चारुदत्तस्य
प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, तथा सुजनदुर्जनयोर्विद्वपयोः संघटनया विषमालङ्कारश्च,
अनयोरङ्गभिर्भावेन सङ्करः ।

वैतालीयं ऋन्दः ॥१॥

[क] तदनन्तरं चारुदत्तेव भूतेर प्रवेश ।

अवि च । शश-पलक-वलह् ण शक्ति वालिदुं
 अश्व-कलत्त-पशत्ते (१) ण शक्ति वालिदुं ।
 जूद-पशत्त-मणुशे ण शक्ति वालिदुं
 जे वि शहाविअदीशे ण शक्ति वालिदुं ॥

अपि च । शस्य-लम्पट-वलीवर्दी न शक्यो वारयितुं
 अश्व-कलत्त-प्रसक्ती न शक्यो वारयितुम् ।
 दूत-प्रसक्ती मनुष्यो न शक्यो वारयितुं
 योऽपि स्वाभाविकदीषी न शक्यो वारयितुम् ॥२॥

इतःप्रथमं चतुर्थाङ्कसमाप्तिपर्यन्तः प्रतिमुखसन्धिः । तथा च चारुदत्तं न सह
 समागमरूपफललाभाय तद्गृहे वसन्तसेनाया अतिलरया गमनप्रवृत्तिः प्रथमो नाम
 द्वितीयावस्था । यथा साहित्यदर्पणे—

“प्रथमं फलावाधौ व्यापारोऽतिलगन्तः ।”

एवं चारुदत्तं प्रति वसन्तसेनाया अनुगम एव परस्परसमागमरूपफलस्य प्रधानी
 ङ्गुः; स तु मुखसन्धावृत्तपन्नः, इह पुन्यारुदत्तगृहादलङ्कारापरहरणप्रतान्तमुपलभ्य वसन्त-
 सेनाया मोहप्रामादिना सर्वैरेव किञ्चिन्नृत्य इति । यथा तत्रैव—

“फलप्रधानीपायस्य मुखसन्धिविशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवीर्दे यत्र प्रतिमुखश्च तम् ॥”

अस्य च विलासादीनि त्रयोदशाङ्कानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणानि वक्ष्यामः ।

भूत्या । सञ्जन एवं भूत्येव प्रति दयालु प्रभु, निर्धन हईलेओ
 भाल । किञ्च खलसुभाव, धनगर्बित एवं पविशेमे भयकर प्रभूर सेवा
 करा दुष्कव ॥१॥

आरुओ, शश्रुलोभी वृषके वारण करिते पारा याय ना, परश्रुते
 आसक्त लोकके बावण करिते पारा याय ना, दूते आसक्त माणुषके

(१) अश्व-पशत्त-कलत्त ।

কাবি বেলা অজ্জচারুদত্তশ্চ গম্বধ্ব' শুষ্টিদু' গদশ্চ ।
 অদিক্কামদি অহলঅণী, অজ্জ বি ণ আঅচ্ছদি । তা জাব
 বাহিল-দুআল-শালাএ গদুঅ শুষ্টিশ্চ' । ইতি তথা কীর্তি । (খ)

(খ) কাপি বেলা আর্থচারুদত্তস্য গান্ধর্বী শ্রীতু' গতস্য । অতিক্রামতি অর্জুনী,
 অদ্যপি নাগচ্ছতি । তদযাবত্ বহির্দ্বারশালায়া গত্বা স্বপ্সামি ।

অস্মিতি । অস্থানা ধান্বাদীনাং লম্পটী ভোজনলীলী বলীবহ্নী বৃষভঃ, বারযিতু ন
 শক্যঃ ; বারিতীঃপি অবসর' প্রাপ্যৈব তত্ ভচ্ছযিতু' প্রবর্তত ইতি ভাবঃ । অন্বকলব-
 প্রসক্তাঃ পরদারাসক্তী জনঃ, বারযিতু' ন শক্যঃ, পন্থাদিনা ক্রদাচ্ছিহারিতীঃপি সুবিধা
 প্রাপ্যৈব পুনঃ প্রবর্তত ইत्याশয়ঃ । দূতপ্রসক্তমনুষ্ঠীঃপি বারযিতু' ন শক্যঃ, পিত্বাদিনা
 বারিতীঃপি তদসন্নিধানে সত্যেব পুনঃ প্রবর্তত ইত্যভিপ্রায়ঃ । তথা যৌঃপি স্বাभाविकदीषः,
 সৌঃপি বারযিতু' ন শক্যঃ, স্বাभाविकत्वादेवेति ভাবঃ । সর্বদা ভূরিদানমেব চারুদত্তস্য
 স্বাभाविकী দীষঃ, স পুনর্বান্বুবির্বারিতীঃপি ন গতঃ, অতएवेय' दारिद्र्यदुर्दृशेति
 समुदायाशयः ।

অতएवावापि अप्रस्तुतात् स्वाभाविकदीषसामान्यात् मनसा प्रस्तुतस्य भूरिदानरूप-
 चारुदत्त-स्वाभाविकदीषरूपविशेषस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्रापि नीचस्य वक्तुः
 प्रत्येकीञ्चारण एव उत्पन्ननात्मकनृत्योपयोगितारक्षणाथं “य शक्ति वालिदु” इत्यस्य
 प्रतिपादमभिधानमिति न अनवीकृतत्वदीष इति दिक् ।

“शक्करी जातिः” इति पृथ्वीधरः ॥२॥

(ख) कापीति । कापि दीषां, वेला कालः । गन्धर्वाणामिदमिति गान्धर्वं गानम् ।
 अतीतेति शेषः, स्वप্সामि शयिष्ये ।

বারণ করিতে পারা যায় না এবং যেটি স্বাভাবিক দোষ, তাহা বারণ
 করিতে পারা যায় না ॥২॥

[খ] দীর্ঘকাল অতীত হইল, আর্ষা চারুদত্ত গান শুনিতে গিয়াছেন,
 অর্জুনাত্র অতীত হয়, তথাপি আসিতেছেন না। স্মরণ্য বহির্দ্বারের
 গৃহে যাইয়া শয়ন করি। (এই বলিয়া তাহাই করিল)

ততঃ প্রবিশতি চারুদত্তৌ বিদূষকয ।

চারু । অহৌ অহৌ ! সাধু সাধু, রেভিলীন গীতম্ । বীণা
হি নাম অসমুদ্রৌখিতং রত্নম্ । ক্লুতঃ—(গ)

উত্কণ্ঠিতস্য হৃদয়ানুগুণা বয়স্যা
সঙ্কে তকে চিরয়তি প্রবরো বিনোদঃ ।
সংস্থাপনা প্রিয়তমা বিরহাতুরাণাং
রক্তস্য রাগপরিবৃদ্ধিকরঃ প্রমোদঃ ॥৩॥

(গ) চারু ইতি । অহৌ ইত্যর্থঃ । তস্য চাতিশয়ে দ্বিকৃতিঃ । রেভিলীন
তদাখ্যে ন গায়কেন । রত্ন রত্নরূপা ।

অত্র পরবাক্যং অধিকাচুড়বৈশিষ্ট্যরূপকমলঙ্কারঃ ।

উত্কণ্ঠিতস্য ইতি । অত্র বীণাতি গদ্যস্যমুর্দ্ব্য়পদমনুপ্রযুক্তং । তথা চ বীণা,
উত্কণ্ঠিতস্য জনস্য, হৃদয়ানুগুণা মনৌনুকূলী, বয়স্যা বয়স্যাস্বরূপা, তদ্বদেব সাত্বনা-
কারিত্বাদিতি ভাবঃ । সঙ্কে তকে রমণায় সঙ্কে তকারিণি জনে, চিরয়তি বিলম্বং
কুর্বতি সতি, প্রবরো মহান্, বিনোদঃ শালিসদুপায় ইত্যর্থঃ । বিরহাতুরাণা জনানাং
সম্বন্ধে, সংস্থাপনা মনসঃ স্থিতিকারিণী ধৈর্যবিধায়িনী, প্রিয়তমা তত্বরূপা । তথা
রক্তস্য কচ্ছিত্ প্রতি অনুরক্তস্য জনস্য, রাগস্য তদনুরাগস্য পরিবৃদ্ধিকরঃ, প্রমোদঃ প্রমোদ-
ক্ৰমুতা । সুতরা বীণা রত্নরূপে বতি ভাবঃ ।

অত্র একস্যা বীণায়া বয়স্যাত্বেন প্রিয়তমাত্বেন চ উল্লিখনাদুল্লিখালঙ্কারঃ ;
অত্র তু “গাম্ভীর্যেণ সমুদ্রৌখিতম্” ইत्याদিবন্ রূপকালঙ্কারযোগঃ ; কার্যভূতযৌবিনোদ-

তাহার পব চারুদত্ত ও বিদূষকের প্রবেশ ।

[গ] চারুদত্ত । আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য ! বেভিলীন খুব ভাল গাহিয়া-
ছেন । আব আমি মনে কবি—বীণা জিনিষটা অসমুদ্রোখিত রত্ন ।
কারণ—

বীণাটা, উৎকণ্ঠিত লোকেব মনের অমুকুল স্বাীস্বরূপ, সঙ্কেতকারী

বিদূ । ভো ! এহি, গেহং গচ্ছ্বেহ । (ঘ)

চারু । অহো ! সুষ্ঠু, ভাব-রেভিলীন গীতম্ । (ঙ)

বিদূ । মম দাব দুবেহিং জ্বে হস্সং জাঅদি, ইত্থিআএ সঙ্কদং পঠন্তীএ মণুস্সেণ অ কাঅলী গাঅন্তেণ । ইত্থিআ দাব সঙ্কদং পঠন্তী, দিস্স-ণব-ণস্সা বিঅ গিট্টী, অহিঅং সুসুআঅদি । মণুস্সোবি কাঅলীং গাঅন্তো সুক্ক-সুমণো-দাম-বেট্টীদো বুদ্ধপুরো-হিট্টো বিঅ মন্তং জবন্তো, দিট্টং মে ণ রোঅদি । (চ)

(ঘ) ভো: । এহি, গেহং গচ্ছাম: ।

(ঙ) মম তাবত্ হাভ্যামিব হ্যস্যং জায়তে ; স্ত্রিয়া সংস্কৃতং পঠন্ত্যা, মনুর্থে ণ চ কাকলীং গায়তা । স্ত্রী তাবত্ সংস্কৃতং পঠন্তী, দন্ত-নব-নায়া ইব গৃট্টি:, অধিকং সুসু-যতে, মনুর্থোপি কাকলী গায়ন্ত্ শুক্ক-সুমণী-দাম-বেট্টী বুদ্ধপুরোহিত ইব মন্তং জপন্ত্, ট্টং মে ন রোচতে ।

প্রমোদ্যো: কারণভূতযা বীণযা সহ অমেদেনাভিধানাত্ হেতুর্নামালঙ্কারথ অনর্থীর্মির্ঘো-নিরপেচতযা সংসৃষ্টি: ।

বসন্ততিলকা হৃত্তম্ ॥১॥

(ঙ) চারু ইতি । ভাবো বিদ্বায্যাসৌ রেভিলন্ত্ ইতি তেন । “ভাবো বিদ্বান্” ইত্যমর: ।

(চ) বিদূ ইতি । হাভ্যা কাভ্যামিত্যাহ স্ত্রিয়া ইতি । মনুর্থে ণ, পুরুষেণ, কাকলীং সুসুমধুরধ্বনিম্, গায়তা গানত্বেন আবিব্ভুর্বতা । নন্দীদৃশ্ভাবো কীর্তীষ:, যেন তব হ্যস্যং জায়ত ইত্যাহ স্ত্রীতি । দন্তা নবা নৃতনা নায়া নাসিকারজ্জুর্যস্য:

লোক বিলম্ব করিতে লাগিলে, চিত্ত-বিনোদনের প্রধান উপায়, বিব-হার্ভদিগেব ধৈর্যকারিণী প্রিয়তমাস্বরূপ এবং অল্পবক্ত লোকের অল্পরাগ-বৃদ্ধিকাবক আমোদের হেতু ॥৩॥

[ঘ] বিদূষক । সখে ! আস্নন, বাড়ী যাই ।

[ঙ] চারুদত্ত । আশ্চর্য্য ! বিদ্বান্ রেভিল বেশ্ গাহিয়াছেন ।

চার। বয়স্য! সুষ্ঠু, স্বল্পব্য গীতং ভাব-রেভিলেন। ন
চ ভবান্ পরিতুষ্টঃ?। (ছ)

রক্তাশ্চ নাম মধুরাশ্চ সমং স্ফুটশ্চ

ভাবান্বিতশ্চ ললিতশ্চ মনোহরশ্চ ।

কিংবা প্রশস্তবচনৈর্ভুভির্মদুক্তা:

অন্তর্হিতা যদি ভবেদনিততি মন্যে ॥৪॥

সা তাড়শী, গৃঢ়িরেকবারপ্রসূতা গৌরিব। সুস্ময়তে “সু স্ত” ইত্যং শব্দং কীরীতি, কঙ্কুদিলাত্ যজ্। ইদমস্বাভাবিকমিত্যতী মে হাস্যং জায়ত ইতি ভাবঃ। শৃঙ্খাণাং সুমনসা পুশ্যাণাং দান্না মালয়া বেচিতঃ পরিহৃতযীবঃ। পুশ্যাণা শৃঙ্খতয়া তদে চিতস্য অর্চকিত্বম্; তথা বার্ষক্যেণ পতিতদন্ততয়া বিক্লতস্বরত্বম্, এবশ্চ তাড়শুপুণীহিতস্য তথাবিধস্বরেণ মন্বজপেণ বিক্লতত্বাদ্যথা হাস্যং জায়তে, তথা পুরুষস্যাপি স্ত্রীযৌগ্য-কাকলীগানেণ বিক্লতত্বাদেব হাস্যং জায়ত ইতি ভাবঃ।

(ছ) চারু ইতি। পরিতুষ্ট ইতি কাকু., ন পরিতুষ্টঃ কিমিত্যর্থঃ।

রক্তাশ্চ ইতি। রক্তাশ্চ স্বয়বর্ণং লীকানাশ্চ নুরাগজনকশ্চ, মধুরং সুশ্রাব্যশ্চ, সমং পূর্বাপরথীরূপযুক্তস্বরশ্চ, স্ফুটং স্পষ্টাঙ্গরশ্চ, ভাবান্বিতং সুন্দরভাবযুক্তশ্চ, ললিতং কীমলশ্চ, মনোহরং হৃদয়াকর্ষকশ্চ, গীতমিতি গদ্যস্থে ন সম্বধ্যতে। নাম ইতি স্ত্রীকীরীমীত্যর্থঃ।

[চ] বিদূষক। আমার কিন্তু দুই কাবণেই হাস্য জন্মে—(এক) স্ত্রীলোক সংস্কৃত পাঠ করে, (দ্বিতীয়) পুরুষ স্মৃশ্ববে গান করে। নাসিকাতে রেজু নতন যোজিত হইলে ধেনুব মত, স্ত্রীলোক সংস্কৃত পাঠ করিবার কালে অত্যন্ত ‘স্ব স্ব’ কবে। আব শুদ্ধ পুশ্যমান্যো বেষ্টিত মন্ত্র-জপকারী বৃদ্ধ পুৰোহিতের ত্রায় স্মৃশ্ববে গানকারী পুরুষ, আমার বেশী ভাল লাগে না।

[ছ] চারুদত্ত। বয়স্য! বিদ্বান্ রেভিল আজ ভালই গাহিয়া-ছেন। তুমি সন্তুষ্ট হও নাই কি?।

অপি চ । তস্য স্বরসংক্রমং মৃদুগিরঃ শ্লিষ্টঞ্চ তন্মীস্থনং
 বর্ণানামপি মূচ্ছানাंतरगतং তারং বিরামি মৃদুম্ ।
 হেলাসংযমিতং পুনশ্চ ললিতং রামহিরুস্কারিতং
 যত্‌স্ব্যং বিরতেঃপি গীতসময়ে গচ্ছামি শৃণ্বন্নিব ॥৫॥

বা অথবা, মদুক্ৰীঃ বহুভিঃ প্রশস্তবচনৈঃ প্রশংসাভাষ্যৈঃ কি ফলম্ ? অপি তু, ন
 কিঞ্চিদিত্যর্থঃ । যদীতি বিতর্কো । তথা চ বনিতা কাচিত্‌ স্ত্রী, অনর্হতা রেমিল-
 রূপপরূপবর্গেণ প্রচ্ছিন্না ভবেদिति, যদি বিতর্ক্য, মন্থে সম্ভাবয়ামি ; কথমন্থথা স্ত্রীবর্দেবদং
 পরূপস্য গাননৈপুণ্যমिति ভাবঃ ।

অত্‌ গানীত্‌কর্ষে প্রতি রক্তলাদিবহুতরকারণোপন্যাসাত্‌ সমুচ্ছয়ঃ। বাচ্যা ভাবাভি-
 ইতি শব্দপ্রয়োগাত্‌ বাচ্যা ভাবাভিমানিনী জাত্যুত্প্রা চ, অনয়োরঙ্গাভিভাবেন সঙ্করঃ ।

“নাম প্রকাশ্যসম্ভাষ্যক্রোধামুপগমেণ চ” ইতি বিশ্বঃ । “যদি গর্হাবিতর্ক্যৌঃ”
 ইতি মেদিনী । বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥৪॥

তমিতি । গীতসময়ে বিরতেঃপি গানকালে অতীতেঃপি, বর্ণানা গানাস্তরাণাং যা
 মূচ্ছানা স্বরাণ্যামারোহাবরীহস্তদন্তরগতং তন্মধ্যবর্তিনম্, তার বিশালীভূতম্, অপি
 তথা, বিরামি অবসানে মৃদু চুদ্রম্, হেলায়া অবলীলয়া সংযমিতমবরুদ্রম্, পুনশ্চ ললিতং
 কৌমলং কৌমলভাবেন পুনশ্চ আবিষ্কৃতম্, রাগে বসন্তাদিরাগপ্রকাশসময়ে হিরুস্কারিতং
 বারহযৈনাবিষ্কৃতম্, তস্য রেমিলস্য, তং স্মৃতপূর্বম্, স্বরাণা নিষাদাদীনাং সংক্রমং
 পরম্পরাম্, মৃদুগিরঃ কৌমলবাণ্যানি, শ্লিষ্টং গীতেন সহ সসংলগ্নম্, তন্মীস্থনং বীণা-
 তন্মীণা নিনাদে, শ্লিষ্টন্নিব গচ্ছামি ইতি যত্‌স্ব্যং যথার্থম্ অতএব সর্বথা সুপ্ত, গীতং
 তেনেতি ভাবঃ ।

অত্রাপি গানীত্‌কর্ষে প্রতি তারলাদিবহুতরকারণোপন্যাসাত্‌ সমুচ্ছয়ঃ, বাচ্যা ভাবাভি-

সেই গান অল্পরাগজনক, মধুর, পূর্বাাপব সমান, সুস্পষ্ট, ভাবযুক্ত,
 কোমল এবং চিত্তাকর্ষক । আমাব বহুতব প্রশংসাভাষ্য বলায় প্রয়োজন
 কি ? আমি তর্ক করিয়া মনে করি যে, কোন স্ত্রীলোক রেভিনরূপে
 প্রচ্ছন্ন থাকিয়া এই গান করিয়াছে ॥৪॥

বিদূ। ভো বয়স্য ! আবশ্যন্তর-রক্ষা-বিভাএসু সুহ
কুকুরাবি সুতা। তা মিহং গচ্ছেহ। অমতীঃবলীক। বয়স্য !
পেক্স পেক্স ; এসৌ বি অম্মআরস্য বিম্ম অবআসং দেন্তৌ, অম্ম-
রিব্ব-পাসাদদৌ অীদরদি ভম্মবং চন্দৌ। (জ)

(জ) ভো বয়স্য । আবশ্যন্তর-রথ্যা-বিভাগেণ সুখং কুকুরা অপি সুমাঃ । তদ-
গৃহং গচ্ছাবঃ । বয়স্য । প্রীচ্ছস্ব প্রীচ্ছস্ব, এষৌপি অম্মকারস্যৈব অবকাশং দদতু
অম্মরিচ্ছপ্রাসাদাতু অবতরতি ভগবানু চন্দ্রঃ ।

মানিনী ক্রিয়ীতম্ৰেচ্চা চ , অনযীরঙ্গাঙ্কিভাধিন সঙ্গরঃ । তথা একবচনান্বেদসমুদায়-
মর্থ্য “স্বদুগিরঃ” ইতি বহুবচনপর্যোগাতু ভগ্নপ্রক্ৰমতাধীঘঃ, স তু “স্বদুগির”মিতি পাঠনৈক-
সমাধেয়ঃ ।

মূর্চ্ছনামাহ সঙ্গীতদানীদে—

“ক্রমাৎ স্বগাণা সমানামারীহুয়াবগীহুয়ম্ ।

সা মূর্চ্ছল্যুচ্যতৈ গামস্থা এতাঃ সম সম চ ॥”

শার্দূলবিক্রীড়িত হচ্চম ॥৫॥

(জ) বিদূ ইতি । আবশ্যন্তরে হৃদ্যাম্বন্তরে যা রথ্যা তস্থাঃ বিভাগেণ অ শ্ববিগ্নধিষু
কুকুরা অপি সুখং সুমাঃ নিদ্রিতাঃ ; স্ততরা রাবিরধিকা সম্ভারিতৈ ভাবঃ । অবকাশং
প্রমগ্ণস্থানম্ । অম্মরিচ্ছমাকাশমেব প্রাসাদঃ নিরুহে গবামস্থানত্বাদহালিকা তস্মাতু ।

আবও, গানের সময় অতীত হইলেও, গানাক্ষবেব মূর্চ্ছনাব মধ্যে
উচ্চ, অবসানে কোমল, অবলীলাক্রমে অবরুদ্ধ, বাগেব সময় দুইবাব
উচ্চারিত স্ববলহবী, কোমল বাক্য এবং স্তম্ভগ্ন বীণাতন্ত্রীব শব্দ—এই
সকল যেন আমি শুনিতৈ শুনিতৈ যাইতেছি ॥৫॥

(জ) বিদূষক । বয়স্য ! হাটেব ভিতবে বাস্তার একদিকে কুকুর-
গুলিও স্তখে নিদ্রা যাইতেছে । অতএব আমরা বাডী যাই । সখে !
দেখ দেখ—ভগবানু এই চন্দ্রও, অন্ধকারকে যেন বিস্তৃত হইবার স্থান
দিয়া, আকাশহর্ম্য হইতে অবতীর্ণ হইতেছেন ।

চারু । সম্মগাহ্ भवान् ।

असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्तं ब्रजत्युन्नतकोटिरिन्दुः ।

जलावगाढस्य वनद्विपस्य तीक्ष्णं विषाणायमिवावशिष्टम् ॥६॥

विदू । भो ! एदं अन्हाणं गेहं । वङ्गमाणम् ! वङ्ग-
माणम् ! उग्घाटेहि दुश्चारम् । (भ)

चेटः । अज्जमित्तेआह शल-शञ्जोए शुणीअदि । आगदे
अज्जचालुदत्ते । ता जाव दुश्चारम् शे उग्घाটেमि । तथा क्त्वा ।
अज्ज ! वन्दामि, मित्तेअ ! तुमंपि वन्दामि । एत्थ वित्थिस्से
आशणे णिशीदन्तु अज्जा । (ज)

(भ) भो: । इदमन्धाकं गृहम् । वर्द्धमानक । वर्द्धमानक । उद्घाटय द्वारकम् ।

(ज) आर्यमते यस्य स्वरसंयोगः श्रूयते । आगत आर्यचारुदत्तः, तदुयावत् द्वारमस्य

अत्र उत्प्रेक्षानिरङ्गकेवलरूपकयीरङ्गाङ्गभावेन सङ्करः ।

असाविति । हि यस्मात्, उन्नता कोटिरगदेशी यस्य सः, अतएव जले अवगाढस्य
मग्नस्य, वनद्विपस्य वन्यहस्तिनः, अवशिष्टं जलमग्रादवशिष्टम्, तीक्ष्णं सूक्ष्मं, विषाणायमिवा
दन्नायभाग इव, असौ दृश्यमानः, इन्दुश्चन्द्रः, तिमिरावकाशम् अन्धकारस्य प्रसरणस्थानम्,
दत्त्वा, अस्तं ब्रजति ।

अत्र श्रौती उपमालङ्कारः । उपजातिर्ब्रजम् ॥६॥

(ज) चेट इति । स्वरसंयोगः कण्ठध्वनिसम्बन्धः, श्रूयते कर्ण अनभूयते । आसने
आसनहयम्, निधीदतम् उपविशतम् ।

চারুদত্ত । তুমি ঠিক বলিয়াছ ।

কাবণ, জলমগ্ন বন্ত হস্তীব মগ্নাবশিষ্টে তীক্ষ্ণ দস্তাগ্রের জ্বায়, উন্নতাগ্র
ঐ চন্দ্র, অন্ধকারকে বিস্তৃত হইবার স্থান দিয়া, অস্ত যাইতেছেন ॥৬॥

(ঝ) বিদূষক । বয়স্ত ! এই আমাদের বাড়ী । বর্দ্ধমান ! বর্দ্ধ-
মান ! স্বার উদ্ঘাটন কর ।

সমী নাথ্যে ন প্রবিষ্য উপবিষ্যতঃ ।

বিদুঃ । বহুমাণশ্চ ! রশ্মিণশ্চ' সহাবিহি পাদান্ ধৌদ্দু' । (ট)

চারু । সানুকম্পম্ । অলং সুমজনং প্রবোধয়িতুম্ । (ঠ)

চৈটঃ । অজ্জমিত্তেঅ ! অহং পাণিণশ্চ' গিণ্ঠে, তুমং পাদান্ ধৌবেহি । (ড)

সদ্ব্যটয়ামি । আর্থ্য ! বন্দে, আর্থ্যমৈত্র্যে য । ত্বামপি বন্দে । অত্র বিলীর্ণো আসনে নিষীদতমাত্ম্যৌ ।

(ট) বহু মানক । বদনিকা শব্দাপয় পাদৌ ধাবিতম্ ।

(ঠ) আর্থ্যমৈত্র্যে য । অহ পানীয় গৃহ্ণামি, ত্ব পাদৌ ধাব ।

(ট) বিদুঃ ইতি । শব্দাপয় আন্বয় । ধাবিতু শ্লীঘয়িতু প্রচালয়িতুনিত্যর্থঃ ।

(ঠ) চারু ইতি । সুমজনং নিদ্রিতলীকম্, প্রবোধয়িতুং জাগরয়িতুং চৈষ্টয়া অল-
নিত্যর্থঃ । তস্যা অশান্নিসম্ভবান্ তন্নিবেধাশ্চৈতি ভাবঃ । এনেন চারুদনস্য সুবিবেচকাল্
ব্যজ্যতে ।

(ড) চৈট ইতি । পানীয় পানীয়পানম্ । ধাব করঘর্ষণেন প্রচালয় ।

(এ) ভূত্য । আয্যামৈত্রেয়ের স্বব শুনিতেছি, স্তুতবাং আয্য
চারুদত্ত আসিযাছেন, অতএব উহাব জগ্ন দ্বাব উদ্ঘাটন কবি ।
(তাহা করিয়া) আয্য । প্রণাম, মৈত্রেয় ! আপনাকেও প্রণাম ।
এই আসন দুইখানি বিস্তৃত আছে, ইহাতে আপনাবা উপবেশন
করুন ।

চারুদত্ত ও বিদূষক অভিনয় অন্তসাবে প্রবেশ কবিয়া উপবেশন
কবিলেন ।

(ট) বিদূষক । বহুমান । পা ধোয়াইবার জগ্ন বদনিকাকে ডাক ।

(ঠ) চারুদত্ত । (দয়াব সহিত) নিদ্রিত লোককে জাগাইবার
প্রয়োজন নাই ।

विदू । सकीधम् । भो वयस्य ! एसी दाणिं दासीए पुत्तो भविअ पाणिअं गिण्हेदि, मं उण वग्गणं पादाइं धोवावेदि । (ढ)

चारु । वयस्य ! मैत्रेय ! त्वमुदकं गृहाण, वर्द्धमानकः पादौ प्रक्षालयतु । (ण)

चेटः । अज्जमित्तेअ ! देहि उदकम् । (त)

(ढ) भोः वयस्य ! एष इदानीं दास्याः पत्नी भूत्वा पानीयं गृह्णाति, मा पुनर्ब्राह्मणं पादौ धावयति ।

(त) आर्यमैत्रेय ! देहि उदकम् ।

(ढ) विदू इति । मामिति प्रयोज्यं कर्त्तुं, कर्मता प्राप्तम्, धावयतीत्यस्य हित्विनन्तत्वात् । तथा च पादप्रक्षालनव्यापारं उदकधारणापेक्षया हस्तेन पादघर्षणस्य निष्कटकार्थतया तस्यैव भृत्यकर्त्तव्यत्वमुचितम्, किन्त्वत्र तद्विपर्ययतमभिधाय मामयमपमानितवानिति भावः ।

(ण) चारु इति । प्रक्षालयतु करघर्षणं परिशोधयतु । एवं कृतं तवापमानः परिहृती भवतीति भावः ।

(ङ) भृत्य । आर्यामैत्रेय ! आमि जल नहेतेहि, आपनि पादप्रक्षालन करुन ।

(ट) विदूषक । (क्रोद्धेव सहित) वयस्य ! ए वेटा दासीव पुत्त इहिया एथन जल धविबे, आव आमि ब्राह्मण, आमाके दिया पा पो'ग्गावे ।

(ण) चारुदत्त । सथे ! मैत्रेय ! तूमि जल धर, वर्द्धमान पा धोया'क ।

(त) भृत्य । आर्यामैत्रेय ! जल दाओ ।

विदूषकस्तथा करोति । चेटश्चारुदत्तस्य पादौ ब्रह्माल्यापसरति । (घ)

चारु । दीयतां ब्राह्मणस्य पादौदकम् ।

विदू । किं मम पादौदण्डिं ; भूमीए ज्जिव मए ताडिदगह्हेण विअ पुणोवि लोठिटव्वं । (द)

चेटः । अज्जमित्तेअ ! वम्हणे क्खु तुमं । (घ)

विदू । जधा सब्बणागाणं मज्झि डुख्खुही, तथा सब्बवम्हणाणं मज्झि अहं वम्हणो । (न)

(द) किं मम पादौदकैः ; भूम्यामेव मया ताडितगर्हभेनेव पुनरपि लोठितव्यम् ।

(घ) आर्यमैत्रेय । ब्राह्मणः खलु त्वम् ।

(न) यथा सर्वनागानां मध्यं डुख्खुभः, तथा सर्वब्राह्मणानां मध्यं अहं ब्राह्मणः ।

(घ) विदू इति । तथा करोति वर्द्धमानकहस्ती उदकं ददाति । अपसरणानु कौतुककरणार्थम् ।

(द) विदू इति । भूम्यामेव ; धूलिपूर्णपादेन शय्यारोहणं तस्या मलिनत्वसम्भवादिति भावः । निर्वेदादुक्तिरियम् ।

(घ) चेट इति । ब्राह्मणः खलु त्वम्, अतस्तव पादौ प्रुवमेव प्रक्षालयामीति वाक्यशेषः ।

(न) विदू इति । डुख्खुभी विषविहीनः सर्पविशेषः ('धीरा साय' इति यस्य प्रसिद्धिः) । 'अहं ब्राह्मणः', ब्रह्मतेजीविहीन इति भावः ।

(थ) विदूषक वर्द्धमानेन हस्ते जलपात्रं दत्तं । भृत्या चारुदत्तेन पां धोय्याइयां सविद्या गेल ।

चारुदत्त । ब्राह्मणेन पां धोय्यारं जलं दे ।

(द) विदूषक । आमारं पां धोय्यारं जलं दिय्यां दरकारं किं ? आमिं ताडितं गांधारं मतं, आवारं मांटांते पडियां गड्याइ ।

(घ) भृत्य । आर्यामैत्रेय ! आपनि ये ब्राह्मण ।

চেট: । অজ্ঞমিত্তেভ ! তথাবি ধোহশু' । তথা ক্ৰত্বা ।
অজ্ঞমিত্তেভ ! এদং তং শুবলম্ভল্লভম্ মম দিবা, তুহ ললিতং
চ । তা গীণ্হ । ইতি দস্তা লিঙ্কাণা: । (প)

বিদূ । ম্হীলা । অজ্ঞ বি এদং চিষ্টদি । কিং এত্থ উজ্জহ-
ণীএ চৌরো বি ণত্থি, জো এদং দাসীএ পুত্ঠং ণিহাচৌরং ণ অ-
হরদি । ভো বসস ! অব্ভন্তর-চতুস্সাললম্ পবেসসামি ণং । (ফ)

(প) আর্থমৈত্রৈয় । তথাপি ধাবিষ্যামি । আর্থমৈত্রৈয় ! এতৎ তৎ সুবর্ণ-
মাষ্ট মম দিবা তব রাধী চ, তদৃষ্টহাণ ।

(ফ) অদ্যপি এতৎ তিষ্ঠতি ? কিমত্র উজ্জয়িন্যাং চৌরীঃপি নাসি ? য এতং
দাস্যা: পুত্রং নিদ্রাচৌরং নাপহরতি । ভো বয়স্য । অব্ভন্তর-চতু:শালক প্রবেশ্যামি এনম্ ।

(প) চেট ইতি । তব চ রাধী, রক্ষিতব্যমিতি নিয়ম আশীদिति ঙ্গ: ।

(ফ) বিদূ ইতি । দাস্যা: পুত্রমিত্যধিচ্ছেপি । নিদ্রায়াস্চৌরমপহারকং নিবর্তক-
মিত্যর্থ: । অস্য রক্ষণার্থং সাবধানতাবলম্বনে নিদ্রা নাযাতীতি ভাব: । এনম্ অল-
ঙ্কারম্, প্রবেশ্যামি ; চৌরীন্ধ্যী গোপনার্থমিতি ভাব: ।

(ন) বিদূষক । সকল সাপেব মধ্যে যেমন ধোবাসাপ, তেমন সকল
ব্রাহ্মণের মধ্যে আমি ব্রাহ্মণ ।

(প) ভৃত্য । আর্থ্যমৈত্রৈয় ! তথাপি ধোয়াইব । (তাহা কবিতা)
আর্থ্যমৈত্রৈয় ! এই সেই স্বর্ণালঙ্কার, আমাব দিনে, আপনার রাত্রিতে
(ইহা রক্ষা কবিবার নিয়ম ছিল) । অতএব গ্রহণ করুন ।

(ফ) বিদূষক ! (গ্রহণ করিয়া) আজও ইহা আছে ! এই
উজ্জয়িনীতে কি চোরও নাই ? যে এই নিন্দিত ও নিদ্রানাশক অলঙ্কার
অপহরণ কবিতোছে না । বয়স্ত ! ভিতরের চতু:শালাতে ইহাকে
প্রবেশ করাই ।

চার্ । অলং চতুঃশালমিসমং প্রবেশ্য,
প্রকাশনারীধৃত এষ যস্মাত্ ।
তস্মাত্ স্বয়ং ধারয় বিপ্র ! তাবত্,
যাবন্ন তস্যাঃ স্কলু ভোঃ সমর্ঘ্যতে ॥৩॥

নিদ্রা নাটয়ন্ “ত তস্য স্বরসংক্রমন্” ইতি পুনঃ পঠতি ।

বিদু । অবি গিহ্বাশ্চি ভবং । (ব)

চার্ । অথ কিম্ ? ।

(ব) অপি নিদ্রাতি ভবান্ ? ।

অলমিতি । ইমমলঙ্কারম্, চতুঃশালং প্রবেশ্য চীরেণী গোপনার্থং গীত্বা, অলং চতুঃশাল মা প্রবেশ্যেত্যর্থঃ । যস্মাত্, এষ: অলঙ্কার:, প্রকাশনার্থ্যা সর্বত্র বাসপ্রকাশ-কারিণ্যা বৈশ্যয়া ধৃত: । তথা চ অস্য বহুমূল্যত্নাগোপনার্থমেব অন্য়নরে গোপনং তবাভি-প্রোতম্ ; কিন্তু সর্ববাসপ্রকাশকারিণ্যা বৈশ্যয়া ধৃততয়া সর্বোপামেব দর্শনেন মূল্যজ্ঞানান্ অত্র নিবেপস্য চ সর্বেরেব জ্ঞাতত্বাত্ নিরর্থকমেব অন্য়নরে গোপনমিতি ভাব: । তস্মাত্, ভো বিপ্র ! তাবত্ স্বয়মেব ধারয়, যাবত্ তস্যা বসন্তসীনায়া: সমীপে ন স্কলু সমর্ঘ্যতে ।

অত্র প্রথমার্হে উপেন্দ্রবজ্রা, তৃতীয়পাদে ইন্দ্রবজ্রা, চতুর্থপাদে চ ইন্দ্রবংশা, ইত্যেতেষা মেলনাদুপজাতির্ভবতি । তথা চ—

“অনন্দরীহীরিতলস্রভাজৌ পাদৌ যদীযাভ্রপজাতযস্তা: ।

ইত্য কিলান্যাস্থপি মিশ্রিতাসু বদন্তি জাতিশ্চিদমেব নাম” ॥৩॥

চারণস্ত । ইহাকে চতুঃশালায় প্রবেশ কবাইবাব প্রয়োজন নাই ; যেহেতু, এই অলঙ্কার প্রকাশ নারী (বেশা) কর্তৃক ধৃত হইয়াছিল । অতএব হে ব্রাহ্মণ ! তুমি নিজেই ইহা রাখ, যে পর্যন্ত তাহার নিকট সমর্পণ না করি ॥১॥

(নিদ্রাভিনয় করিতে কবিতে “তং তস্ম স্বরসংক্রমং” ইত্যাদি শ্লোক পুনরায় পাঠ করিলেন)

(ব) বিদুষক । আপনি নিদ্রিত হইতেছেন কি ? ।

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी खलाटदेशादुपसर्पतीव माम् ।
अट्टशय्यरूपा चपला जरिव या मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्द्धते ॥८॥
विदू । ता सुविद्ध । मार्कण्डेय इति । (भ)

(भ) तत् स्वपिवः ।

इयमिति । हि तथाहि । नयनावलम्बिनी इय । निद्रा, खलाटदेशात् माम् उपसर्पतीव
उपगच्छतीव । अट्टशय्यरूपा अपत्यवाक्यतिः, चपला चञ्चला अचिरस्थायिनीत्यर्थः, जरा
वार्द्धकमिव, या निद्रा, मनुष्याणां प्राणिनामिति तात्पर्यम्, सत्त्वं बलं चैतन्यशक्तिश्च,
अभिभूय विलीप्य वर्द्धते ।

अथ पूर्वाह्णे क्रियोत्प्रेक्षा, परार्द्धे च पूर्णापिमा, अनयोः परस्परगन्तरपेक्षतया सृष्टिः ।
तथा निद्रया प्राणिमात्रस्यैव चैतन्यविलीपात् प्राणिसामान्ये वक्तव्ये मनुष्येति प्राणि-
विशेषाभिधानात् अविशेषे विशेषाख्यदोषः, स च 'शरीरसत्त्वम्' इति पाठेन समाधेयः ।

“नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः ।

निर्गम्य दर्शने तस्यौ ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे यद्यपि मुखাদिकमपि निद्रास्थानतया अभिहितम्, तथापि तेषु
नयनस्यैव प्रधानत्वात् 'नयनावलम्बिनी' इत्युक्तम् । अतएव उक्तमार्कण्डेयपुरাণেবচনেऽपि
प्रथमं नेत्रपदमेवाभिहितम् ।

वशस्थविल' वृत्तम् ॥८॥

চারুদত্ত । ই ।

নয়নাবলম্বিনী এই নিদ্রা, খলাটদেশ হইতে যেন আমার নিকট
আসিতেছে । জরার (বার্দ্ধকোর) গ্রাম অদৃশাকৃতি ও চঞ্চলা যে
নিদ্রা, প্রাণিগণেব চৈতন্যশক্তিকে (বলকে) অভিভূত করিয়া বৃদ্ধি
পাইয়া থাকে ॥৮॥

(ভ) বিদূষক । তা' আমরা নিদ্রা যাই । (অভিনয় অঙ্গসারে
শয়ন করিল ।)

तत्. प्रविशति शर्विलकः । (म)

शर्वि । कृत्वा शरीर-परिणाह-सुखप्रवेशं
शिक्षाबलेन च बलेन च कर्ममार्गम् ।
गच्छामि भूमिपरिसर्पणघृष्टपाश्वी
निमुच्यमान इव जीर्णतनुर्भुजङ्गः ॥८॥

नभोऽवलोक्य सहर्षम् । अये ! कथमस्तमुपगच्छति स भगवान्
मृगाङ्कः । तथाहि—(य)

(म) तत् इति । शर्विलक इति डित्यादिवत् मन्नाशब्दः ।

कृत्विति । शिक्षाया बलेन नैपथ्येन, बलेन शरीरसामर्थ्येन च, शरीरस्यैव परि-
णाही विशालता यस्य स चामी सर्वत्र अनायासेन प्रवेशो यस्मात् स र्चति तम् । “प्रसन्न-
कर्कशा भारती” “भाष्यं प्रसन्नगम्भीरम्” इत्यादिवत् एकस्य विशिष्टत्वविवक्षया कर्मधारयः ।
कर्ममार्गं चौर्यकार्यपथं सन्धिमित्यर्थः. कृत्वा, भूमिर्वह्निहृष्टेणात् परिसर्पणेन अभ्यन्तर-
गमनेन घृष्टं सन्धिगोलकेन कृतघर्षणं पाश्वे यस्य मः, परञ्च जीर्णतनुः क्षीणदर्हः,
भुजङ्गः सर्प इव, निमुच्यमानस्त नैव सम्भवा परित्यज्यमानः सन्, गच्छामि अभ्यन्तर-
मिति शेषः । सर्पांसि एवमेव भित्तिरन्ध्रद्वयन्तरं प्रविशति ।

अत्र पूर्वोपमालङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥८॥

(म) तदनञ्जव शर्विलकेव प्रवेश ।

शर्विलक । आमि शिक्षानैपुण्ये षु श्वाभाविक सामर्थ्ये सङ्घि-
(सिद्ध) निष्ठाण कविधाछि, इहा आमाव श्वावेव विस्तृति अहूसारे
निश्चित हईयाछे एव इहा हईते सुथे प्रवेश करी वाईवे । एथन
तूल हईते प्रवेश कविवार समये पार्श्वद्वय घर्षण प्राप्त्त हईवे, एहि
अवस्थाय आमि, क्षीणदेह सर्पेव ग्राय एहि सङ्घि हईते निश्चुक्त हईया
भित्तरे प्रवेश कवि ॥८॥

নৃপতি-পুরুষ-শঙ্কিত-প্রচার'

পরগৃহ-দূষণ-নিশ্চিতকবীরম্ ।

ঘন-তিমির-নিরুদ্ধ-সর্বভাবা

রজনিরিয়ং জননীব সংব্রণীতি ॥১০॥

(য) নম ইতি । অয়ে ইতি সম্ভ্রমে, কথমিতি হর্ষে । সগাঙ্কশব্দঃ । চন্দ্রস্বাস্ত-
গমনান্ তিমিরাবরণানাভাগোপনসম্ভবাদয়মেব চৌর্যসময় ইत्याশ্রয়নাস্য হর্ষঃ, অতএব
চ সম্ভ্রমস্বরংতি বোধ্যম্ ।

“অয়ে ক্রোধে বিধাদি চ সম্ভ্রমে স্বাগ্গোপি চ” ইতি বিশ্বঃ । “কথং হর্ষে” চ গর্হায়া
প্রকারার্থ চ সম্ভ্রমে । প্রশ্নে সম্ভাবনায়াশ্চ—” ইতি মেদিনী ।

নৃপতৌতি । ঘনতিমিরং গাঢ়ান্বকারিণে নিরুদ্ধা আঠতা: সর্বে ভাবা: পদার্থা
যথা মা তযৌক্তা, ইয় রজনি: রাত্রি:, জননীব মাতৈব, নৃপতিপুরুষ: প্রহরিभि: শঙ্কিত:
সম্ভাবিত: প্রচারো বিচরণে यस्य তম্, तथा परगृहस्य दूषणे संनिकरणेन विक्रतीकरणे
निश्चिता नृपतिपुरुषैरेवावधारित एक: अद्वितीयवीर: सुपटुस्तम्, मामिति शेष:,
संब्रणीति तेनान्वकारिणे ऋं हावरणेन च आच्छादयति । सुतरामधुनैव चौर्ये प्रवर्त्ति-
तव्यमिति भाव: ।

অদ্বীপমালঙ্কারঃ । तथा मामिति विशिष्यपदस्यानुक्तत्वात् न्यूनपदतादৌष:, स च,
'संब्रणीति' इत्यत्र 'मा पिधत्ते' इति पाठेन समाधेय: ।

पुष्पिताया वृत्तम् ॥१०॥

(য) (আকাশেব দিকে দৃষ্টিপাত কবিয়ে আনন্দের সহিত) ও !
মেই মাহাশ্রাশালী চন্দ্র অস্ত গিয়াছেন ।

বাজপুরুষেবা (প্রহবীরা) আমাব বিচরণেব আশঙ্কা করিয়াছিল
এবং আমি পবগৃহে প্রবেশ করিতে অদ্বিতীয় পটু, ইহা স্থির করিয়াছিল ।
কিন্তু এখন গাঢ় অন্ধকার জগতের সকল পদার্থকে আবৃত করায় মাতার
ভ্রায় এই রাত্রি, আমাকে আবৃত কবিতেছে ॥১০॥

वृक्षवाटिकापरिसरे सन्धिं कृत्वा प्रविष्टोऽस्मि मध्यमकम् ।
 तद्ग्यावदिदानीं चतुःशालकमपि दूषयामि । भोः ! (र)
 कामं नोचमिदं वदन्तु पुरुषाः स्वप्ने च यद्वर्षते
 विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवश्चैर्यं न शैर्यं हि तत् ।
 स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं बद्धो न सेवाञ्जलिः
 मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौमिकबधे पूर्वं कृतो द्वीणिना ॥११॥

(र) वृक्षेति । वृक्ष्यां वाटिका इतस्थानं तस्य परिसरे प्रान्तभागे । मध्यमकं प्राचीराध्यन्तरम् । चतमूषा चतुर्द्विग्वर्तिनीनां शालानाम् इष्टकानिर्मितगृहाणां समाहार इति चतुःशालकम्, दूषयामि सन्धिकरणेन विकृतीकरोमि । भो इति चौर्य-निन्दाजनितविषादे ।

“वाटो मार्गो इतिस्थानेऽस्यात् कुटीवान्तुनीः स्त्रियाम् ।” “भोस्तु सम्बोधनविषादयोः” इति च मेदिनी ।

काममिति । यत् चौर्यम्, स्वप्ने लोकस्य निद्रासमये, वर्षते बाहुर्ध्वं न भवतीत्यर्थः, तथा यः विश्वस्तेष्वपि जनेषु, वञ्चनापरिभव, प्रतारणया द्रव्यापहरणरूपा अवमानना, इदम् उभयमपि कर्म, पुरुषा लोकाः, कामं यथेष्टम्, नोच निरुद्धम्, वदन्तु ; हि यस्मात्, तत् स्वप्ने गोपनकृतं चौर्यं प्रतारणाकृतं चौर्यञ्च न शैर्यं न शैर्यकृतम् । तथा च शैर्येण विजित्य परस्वापहरणं न दीषावहम्, “सप्त विभागमा धर्मा दायो लाभः क्रयो जयः” इत्यादिना मन्वादिभिरनुमीदितत्वात् ; किन्तु चौर्येण प्रतारणया च परस्वाप-हरणं दीषावहमेव, “ब्रह्महत्या मुरापानं स्तंभं गुर्वङ्गनागमः” इत्यादिना मन्वादिभिरेव पातकतया परिगणितत्वात् चौर्यं वञ्चनायाञ्च लोका निन्दां कुर्वन्ति, कुर्वन्तु इति सरस्वार्थो भावार्थश्च । तथापि स्वाधीना स्वाधीनवृत्तिविषया, वचनीयतापि निन्दापि, वरम् ईषत्प्रियेत्यर्थः ; ननु कुतो नाम वचनीयतापि वरमित्याह—यतः, सेवाया दासत्वस्य

(र) वृक्षावृत स्थानेव प्रोक्तभागे सर्वा निष्ठाप करिष्या, प्रोचोरेण भित्तरे प्रवेश करिष्याहि । ता' एथन, चतुःशालाकेण दूषित करि । (सिंध काटिशा चकुटीकेण विकृत कवि ।)

তত্ কচ্ছিন্ভুহে শ্চে সন্ধিসুত্পাদয়ামি ? । (ল)

দাসত্বকালীন ইত্যর্থঃ, অঞ্জলি: অনুনয়সূচক: পাণিহয়সংযোগ:, ন বহু: ন ক্রতো ভবতি । অনুনয়সূচকাস্তলিবন্ধনাপেক্ষয়া স্বাধীনহস্তিবিষয়কনিন্দাসঙ্কনমপি বরমিত্যাশয়: । ননু তথাপি গোপনে স্বকারণ্যসাধনে সজ্জনদৃষ্টান্তো নাস্তীত্যাহ মার্গে ইতি । হি তথাহি, পূর্ব্ণ হাপরান্, দ্রৌণিনা বিদুষ এষ দ্রৌণাচার্য্যস্য পূর্ব্ণে অশ্বথাম্ণা, নরেন্দ্রস্য রাজ্ঞো যুধিষ্ঠিরস্য সৌমিকানা সূপানা পুরাদৌনা বধে, এষ গোপনে প্রবেশাত্মকো মার্গে: পন্থা প্রতারণার্থেতিবিত্যর্থ:, ক্রত: । অতো মাদৃশজনস্য তাদৃশাচরণে কো দোষ ইতি ভাব: ।

অথ 'স্বাধীনা বচনীযতাপি হি বগ্' ইতি স্বাধীনহস্তিসামান্যে ন কেবলচৌত্য়-বিষয়কলীকাপবাদাঙ্গীকারস্য সমর্থনাদর্থ্যান্তরন্যাস:, 'স্বাধীনা' ইत्याদিবাক্যার্থে প্রতি 'বহু:' ইत्याদিবাক্যার্থস্য হেতুত্বাৎ কাব্যলিঙ্গম্, তথা গোপনপ্রবেশসামান্যস্য কেবলা-শ্বত্থ্যামকৃতগোপনপ্রবেশরূপবিশেষে সমর্থনাৎপরোঃর্থ্যান্তরন্যাসয় ইত্য়ং তেষামঙ্গাঙ্কিভাবেন সঙ্কর: ।

তথা দৃষ্টান্তো নাম নাট্যালঙ্কার:—“দৃষ্টান্তো যন্তু পদার্থসাধনায় নিদর্শনম্” ইতি লক্ষণাত্ ।

পুরা কিল অশ্বত্থ্যামা রণাঙ্গনশয়িতদুর্ঘোঁধনান্তিকি পশুপাণ্ডববধং প্রতিজ্ঞায় যুদ্ধশেষ-বানৌ পাণ্ডবশিবিরে গোপনে প্রবিষ্ট যুধিষ্ঠিরপুরাদৌন্ নিহতবানিতি মঙ্গাভারতীয়বান্ ।

শাহ্ লুক্কীভিত্ হনম্ ॥১১॥

যে চুরি, লোকেব নিদ্রাব সময়েই প্রায়শঃ হইয়া থাকে এবং যে চুরি, বিশ্বস্ত লোকের উপবেও প্রতাবণাব অবমাননারূপে প্রবর্তিত হয়, সেই চুরিকে লোকে অভ্যস্ত নীচকার্য্য বলে, বলুক, কারণ, তাহা চুরিই বটে, কিন্তু বীরত্ব নহে। তথাপি স্বাধীন বৃত্তির বিষয়ে নিন্দাও ভাল, কারণ, তাহাতে অমুনয়সূচক অঞ্জলি বন্ধন করিতে হয় না, বিশেষতঃ পূর্ব্ণকালে দ্রোণাচার্য্যের পুত্র অশ্বথামা যুধিষ্ঠিরের নিদ্রিত পুত্রপ্রভৃতিব বধের সময় এই পথ আবিষ্কার করিয়া গিয়া-ছেন ॥১১॥

দেশঃ কো নু জলাবসেকশিথিলো যস্মিন্ন শব্দো ভবেত্
 भित्तीनाञ्च न दर्शान्तरगतः सन्धिः करालो भवेत् ।
 चारत्नीणतया च लोष्टक-कृशं जीर्णं क्व हर्म्यं भवेत्
 कस्मिन् स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत् स्यादर्थासिद्धिश्च मे ॥१२॥

(ন) তদিতি । উৎ শ্ স্থানি ।

দেশ ইতি । भित्तीना কো নু দেশঃ স্থানম্, জলাবসেকেন সততপতিতজলেন
 भित्ततया शिथिलः शब्दीभूतकामयोगः, स्थित इति शेषः, यस्मिन् देशं, शब्द इष्टकीन्-
 पाटनजनितो ध्वनिर्न भवेत् । न दर्शान्तर न दृष्टिविषयता गतः प्राप्तः अनागमन-
 स्थानतया गृहस्य अदृष्टिगोचर इत्यर्थः, अथ च कराली वृत्तया भौषणः, सन्धिर्भवेत्
 तथा क्व कस्मिन् देशं, चारत्ण लवणं चोणतया, हर्म्यं तदीयभित्तित्यर्थः, लोष्टकवत्
 चद्रश्चिकारखण्डवत् कृशं जीर्णञ्च भवेत् ; आयासनाप्रवात्तत्वं च सन्धिः करण्य इति
 भावः । तथा कस्मिन् देशं, स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत्, तद्दर्शने तु कामोद्देगसम्भवाद्-
 दृश्योभूतचौर्यमभव इति भावः । तादृशदेशं सन्धिः कर्त्तव्य इत्यर्थः । अर्थासिद्धिः
 प्रयोजनोभूतचौर्यसिद्धिश्च स्यात् ।

अथ भवेदिति पदस्य वार वारमभिधानादनवौक्तत्वद्रोष', तथा चतुर्थपार्दे 'भवेत्
 स्यात्' इति प्रकृतिविषयो भयप्रक्रमतादीषय ; 'यस्मिन् शब्दादगम,' 'जीर्णं क्व हर्म्यं'
 स्थितम् 'न स्यात् कुत्र बधुविलीकनमथी' 'स्यादर्थासिद्धिश्च मे' इति पाठपरिवर्त्तने तु
 तयोर्निरासः ।

शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥१२॥

(ন) তা' কোন্ স্থানে সন্ধি নিশ্চায় কবি ? ।

ভিত্তিব কোন্ স্থানে জলসিক্ত হইতে থাকায় শিথিল হইয়াছে,
 যেখানে শব্দ হইবার সম্ভব নাই এবং কোন্ স্থানে লোকের দৃষ্টি গোচর
 হয় না, অথচ সন্ধি ভীষণ হয়, কোন্ স্থানেই ভিত্তি লবণে
 ক্ষীণ হওয়ায়, একটা লোষ্ট্রেই ব্রায় কৃশ ও জীর্ণ হইয়াছে, কোন্ স্থানে
 স্ত্রীলোকের দর্শন না হয়, অথচ আমার কার্যাসিদ্ধি হয় ॥১২॥

মিতিং পরাম্ভয় । নিত্যাদিত্য-দর্শনোদকসেচনেন দূষিত্যং ভূমিঃ
 দ্বারচৌষণা ; মূষিকোত্কারস্বেহ । হন্ত ! সিদ্ধোঃয়মর্থঃ (ব) ।
 প্রথমমেতৎ স্কন্দপুত্রাণাং সিদ্ধিলক্ষণাম্ (শ) । অত্র কর্ম্মপ্রারম্ভে
 কীটশমিদানীং সন্ধিসুত্পাদয়ামি । ইহ খলু ভগবতা কনক-
 শক্তিানা চতুর্বিধঃ সন্ধ্যুপায়ো দর্শিতঃ । তদ্যথা, পক্কেষ্টকানা-
 মাকর্ষণম্, আমেষ্টকানাং ছেদনম্, পিঙ্কময়ানাং সেচনম্,
 কাষ্টময়ানাং পাঠনমিতি (ঘ) । তদত্র পক্কেষ্টকে ইষ্টিকাकर्ष-
 ণাম্ । তত্র—

(ব) মিত্তিমিতি । পরাম্ভয় সস্বৃশ্য । দ্বারচৌষণা স্বভাবত এব লবণোদগমেণ
 প্রায়েণ স্যমুপগতা, ইতং ভূমিঃ, নিত্যং প্রস্বহমেব আদিত্যদর্শনে সূর্য্যোদয়কালে উদক-
 সেচনেন পাদপ্রস্থালনাদিজলসেচনে, দূষিতা শিথিলীভূতেষ্টকা । কিঞ্চ, উত্কীর্ষিত ইতি
 উত্করো ধূলিরাশিঃ । ইহ অস্থিন্ স্থানে, মূষিকানাংমুত্করো ধূলিরাশিষ্য বিদ্যত
 ইতি শ্ৰেয়ঃ । হন্ত হর্ষে । অয়ম্ অর্থঃ, সন্ধিকর্ত্তনরূপং প্রয়োজনম্, সিদ্ধঃ অনায়াসেন
 নিযত্নঃ ; দ্বারচৌষণত্বাত্ নিত্যোদকসেচনেণ শিথিলীভূতেষ্টকত্বাত্ মূষিকৈরন্তঃসারসৌনীকৃত-
 ত্বাচ্ছতি ভাবঃ ।

(শ) প্রথমমিতি । স্কন্দপুত্রাণাং কার্ত্তিকৈয়সুতানা চৌরণাম্, এতৎ অনায়াসেন
 সন্ধিকর্ত্তনোপযোগিস্থানপ্রাপণম্, প্রথমং প্রধানম্, সিদ্ধের্ভাবিন্যাস্যৈথ্যনিষ্পত্তেঃ, লক্ষণং
 সূচকম্ । চৌগঃ খলু চৌর্য্যং কার্ত্তিকৈয়পিদিষ্টমিতি মন্যমানাস্তদনুসারেণ প্রবর্ত্তমানাঃ
 স্কন্দপুত্রা ইতি গৌযত ইতি প্রসিদ্ধিঃ ।

(ঘ) অর্থং ইতি । কর্ম্মণঃ চৌর্য্যস্য প্রারম্ভে উপক্রমে । কনকং কনকমর্থী
 শক্তিরস্ত্রবিশেষো यस্য তেন, তদাখ্যেণ কেচিৎ চৌর্য্যশাস্ত্রকারিণ । আমেষ্টকানাম্

(ব) (ভিত্তি স্পর্শ করিয়া) এই স্থানটা লবণে ক্ষীণ হইয়াছে এবং
 প্রত্যাহই সূর্য্যোদয়কালে জল-সিক্ত হওয়ায় শিথিল হইয়া গিয়াছে, আর
 এখানে ইত্বরের মাটির স্ত পণ্ড রহিয়াছে । বেশ! আমার এই প্রয়ো-

পদ্মব্যাকৌশং ভাস্করং বালচন্দ্রং
 বাপী-বিস্তীর্ণং স্বস্তিকং পূর্ণকুম্ভম্ ।
 তত্ কক্ষিন্ দেশে দর্শয়াম্যাत्मशिल्पं
 दृष्ट्वा श्वो यं यहिस्मयं यान्ति पौराः ॥१३॥

অপক্কেষ্টকানাং পিণ্ডময়ানাম্ অশুশ্কতয়া কীমলম্ভতিকাময়ানা স্যানানামিতি শ্ৰবঃ,
 সেচনং সেচনেন গলিতীকরণম্ । পাতনং বিদারণম্ ।

পদ্মিতি । পৌরাঃ পুরবাসিনী জনাঃ, শ্বঃ পরদিনে, যত্ শ্চাত্মশিল্পম্, দৃষ্টা বিস্ময়ং
 যান্ति প্রাপ্তবন্ति, তত্ তাড়শম্, শ্চাত্মশিল্পং নিজকার্য্যৈর্ন পশ্যন্তম্, পদ্মবত্ ব্যাকৌশং
 প্রস্ফুটং প্রস্ফুটিতপদ্মাকারমিত্যর্থঃ, ভাস্কর ভাস্করমণ্ডলাকারং গৌলম, বালচন্দ্রং
 खण्डचन्द्राकारम्, বাপী বাপীবস্তুতৃক্ষীণঃ বিস্তীর্ণক্লিষ্টক্ লক্ষমানঃ স চ স চেতি
 समाहारहस्तत इयम्, স্বস্তিকং স্বস্তিকবত্ বিকীর্ণম্, পূর্ণকুম্ভং পূর্ণকুম্ভবত্ নিস্বপীবর-
 मूर्द्धङ्गशम्, एतत् ममान्यतम किम्प्रकारं सन्धिमित्यर्थः, কক্ষিন্ দেশে স্থানে দর্শয়ামি ।
 इत्यात्मविवेचनम् ।

“प्रफुल्लोत्फुल्लमफुल्लव्याकांशविकचस्फुटाः” इत्यमरः ।

वैश्वदेवी वृत्तम्—“बाणाश्चैश्वर्या वैश्वदेवी ममी यी” इति लक्षणात् ॥१३॥

জন সিদ্ধ হইয়াছে (শ) । কার্ত্তিকেযেব পুত্র চোবদিগেব ইহা কার্য্য-
 সিদ্ধিব প্রধান লক্ষণ (য) । এই কার্য্যাবস্তে এখন কি রকম সিঁধ
 তৈয়াব কবি । ভগবান্ কনকশক্তি, এই জগতে চাৰি প্রকাব সন্ধির
 উপায় দেখাইয়াছেন । যথা—পঙ্ক ইষ্টকেব আকর্ষণ, অপঙ্ক ইষ্টকেব
 ছেদন, গলিতমুক্তিকাব সেচন এবং কাষ্ঠময়স্থানেব বিদাবণ । অতএব
 এই পক্ষেষ্টকাময় ভিত্তিতে ইষ্টকাকর্ষণই কর্তব্য । সে বিষয়ে আবাব—

প্রস্ফুটিত পদ্মেব মত, সূর্য্যমণ্ডলের মত, নূতন চন্দ্রেব মত, দীর্ঘিকার
 ত্রায় বিস্তীর্ণ, স্বস্তিকের তুল্য ত্রিকোণ এবং পূর্ণকুম্ভেব ত্রায়, এই
 কয় রকম সন্ধির মধ্যে নিজের শিল্প (কোন রকম সন্ধি) কোন্ জায়-
 গায় দেখাইব, যাহা দেখিয়া পুরবাসিগণ, কাল বিস্ময়াপন্ন হইবে ॥১৩॥

তদত্র পক্বে ষ্ঠকে পূৰ্ণকুম্ভ এষ শোভতে ; তস্মুৎপাদয়ামি । (স)
 অন্যাশু ভিত্তিষু ময়া নিশি পাটিতাসু
 চারচ্ছতাসু বিষমাসু চ কল্পনাসু ।
 দৃষ্টা প্রভাতসময়ে প্রতিবেশিবর্গা
 দৌষাংশু মে বদতি কৰ্ম্মণি কৌশলশ্চ ॥১৪॥

(স) বিবিচ্য নিশ্চিন্তব্রাহ্ম তদতি । পক্বে ষ্ঠকে দংশ । পূৰ্ণকুম্ভকটিকাঙ্করঃ সন্তিঃ ।

অন্যাস্বিতি । ময়া, নিশি রাত্রী, চারচ্ছতাসু লবণাবির্ভাবিন স্বয়মেব স্ত্রীণাম্,
 অন্যাশু অপরাপরাসু, ভিত্তিষু, পাটিতাসু সন্তিকরণার্থং বিদারিতাসু, তথা বিষমাসু
 ভয়ঙ্করাসু, কল্পনাসু মম ধারণোপায়ভূতেষু রক্ষিণা গৃহস্থানাশ্চ কৌশলিষু চ, পাটিতাসু
 বিনাশিতাম্, উত্কৃষ্টতরকৌশলাবির্ভাবনেন বিফলৌকিতাসু সতীত্বিত্যর্থঃ ; অথবা কল্পনাসু
 প্রাচীরলঙ্ঘনাদিকৌশলিষু আবিষ্কৃতাশ্চিতি গ্ৰন্থঃ ; প্রতিবেশিবর্গঃ পল্লীস্থিতজনসমূহঃ,
 প্রভাতসময়ে, দৃষ্টা তত্ সর্বমবলোক্য, মে মম দৌষান্ ব্যাভাবিকচৌর্য্যাপবাদান্, কৰ্ম্মণি
 চৌর্য্যকার্য্যং, কৌশলং নৈ পৃথগ্ছ বদতি । অতাপি তাৎপৰ্য্যবাত্ত্যগ্ৰন্থমিহ কার্য্যং কৰ্ত্তব্য-
 মिति भावः ।

অথ বদতীত্যে কথয়া ক্রিয়য়া অপ্রমত্তযীর্দৌষকৌশলয্যাঃ কৰ্ম্মতয়াভিসম্বন্ধান্ তুল্য-
 যোগিতালঙ্কারঃ । তুল্যযোগিতালঙ্কারং “দদার্থানাম্” ইতি বহুবচনস্য অবিবন্ধিতলমন্ত্যামি:
 সমপ্রমাণমিবোক্তং সাহিত্যদর্পণশ্ৰীকাযাম্ । তথা দৌষান্নতি বহুবচনেন প্রকৃত্য কৌশল-
 মিত্যে কবচনামিধানাত্ ভয়ঙ্করমতা দৌষঃ ; স চ ‘দৌষম্’ ইতি পাঠেনৈব সমাধেয়ঃ ।

বসন্ততিলকা ব্ৰহ্মম্ ॥১৪॥

(স) তা’ এই পক্ষেষ্টকাময় ভিত্তিতে পূর্ণকুম্ভেব ত্রায় সঙ্কিই শোভা
 পাইবে, তাহাই নির্মাণ কবি ।

আমি বাস্তিতে, লবণাবির্ভাবনিবন্ধন জীর্ণ ভিত্তি কিংবা অগ্রাশ্র
 প্রকাব ভিত্তি বিদীর্ণ কবিলে এবং প্রাচীর লঙ্ঘনপ্রভৃতির ভয়ঙ্কর কৌশল
 আবিষ্কার কবিলে, প্রভাতকালে প্রতিবেশিগণ তাহা দেখিয়া আমার
 দোষও বলিবে, কার্য্যে দক্ষতাও বলিবে ॥১৪॥

नमो वरदाय कुमारकार्तिकेयाय, नमः कनकशक्तये ब्रह्मण्य-
देवाय (१) देवव्रताय, नमो भास्करनन्दिने, नमो योगा-
चार्याय, यस्याहं प्रथमः शिष्यः । तेन च परितुष्टेन योगरोचना मे
दत्ता । (ह)

अनया हि समालम्बं न मां द्रुच्यन्ति रक्षिणः ।

शस्त्रञ्च पतितं गात्रे रुजं नोत्पादयिष्यति ॥१५॥

(ह) अथ कर्मणि प्रवर्त्तमानो गुरुसम्प्रदाय नमस्कुर्वन्नाह नम इति । वरदाय
अभीष्टफलदायिने । अन्योऽपि कौमारव्रतावलम्बनात् कुमारः सम्भाव्यं त, अतः
कार्तिकेयपदम् । एवमपरोऽपि कृत्तिकापुत्रतया कार्तिकेयः स्यादतः कुमारपदम् ।
परमेश्विगुरुभार्वनास्य नमस्कारः । कनकशक्तिर्नाम क यत् द्वितीयश्रीयशास्त्र-
प्रवर्त्तकः, तर्था, ब्रह्मण्यदेवाय महाप्रभावशालितया ब्रह्मण्यदेवस्वरूपाय, देवव्रताय
देवतापरायणाय । कनकशक्तिं विंशत्येवमिति । परमगुरुभार्वनास्य नमस्कारः ।
भास्करनन्दो नाम काश्चित् तृतीयश्रीयशास्त्रप्रवर्त्तकस्तर्था । परमगुरुत्वेनास्य नमस्कारः ।
योगाचार्या नाम काश्चित् । गुरुत्वेनास्य नमस्कारः । यस्य योगाचार्यस्य । योग-
श्रीयपायस्तत्स्वरूपा रोचना गोपितं योगरोचना अनायासेन चौर्यमाधर्मापायभूता
रोचनेत्यर्थः ।

“योगः सन्नहनीपायप्यानसङ्गतियुक्तिषु” इत्यमरः । “गोपितं रोचना कृटशाल्यलौ
रोचनः पुमान्” इति विक्राण्डशेषः ।

अनयति । हि तथाहि, अनया योगरोचनया, समालम्बं लिप्ताहं माम्, रक्षिणः

(ह) वरदाता कुमाव कार्तिकेयके नमस्कार, ब्रह्मण्यादेवस्वरूपेण
देवतापरायणे कनकशक्तिके नमस्कार, भास्करनन्दीके नमस्कार एवं
योगाचार्यके नमस्कार, आदि यैहार प्रथम शिष्य । सेइ शुक योगा-
चाय सङ्कष्ट हईया आमाके, चोर्येव उपायभूत बोचन। दियारहेन ।

(१) ब्रह्मण्याय देवाय ।

तथा करोति । धिक् कष्टम्, प्रमाणसूत्रं मे विस्मृतम् । विचिन्त्वा ।
आं, इदं यज्ञोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति । यज्ञोपवीतं हि
नाम ब्राह्मणस्य महदुपकरणद्रव्यम्, विशेषतोऽस्मद्विधस्य ।
कुतः—(क्ष)

एतेन मापयति भित्तिषु कर्ममार्गम्

एतेन मोचयति भूषणसम्प्रयोगान् ।

प्रहरिणी धनरक्षका गृहस्थाय, न द्रव्यन्ति । तथा गात्रे एतत्समालम्बे इति भावः,
पतितं शस्त्रञ्च, रुजं पीडाम्, न उत्पादयिष्यतीति ; सुतरा विशेषगुणशालिनीय
योगरीचनेति भावः ।

अत्र योगरीचनाया उत्कर्षप्रतिपादनकार्यं प्रति कारणहयोपन्यासात् समुच्चयो-
ल्लङ्कारः । तथा द्रव्यन्तीति बहुवचनेन प्रक्रम्य उत्पादयिष्यतीति एकवचनाभिधानात्
भग्नप्रक्रमतादीर्घः, स च 'गात्रे पतितशस्त्राणि करिष्यन्ति च नो रुजम्' इति पाठेन
समाधेयः ॥१५॥

(क्ष) तर्धति । तथा गात्रे योगरीचनान्निपनम् । धिगिति आवश्यकवस्त्वानयन-
विश्रयणादात्मनिन्दायाम् । प्रमाणसूत्रं मापनरञ्जुः । उपकरणद्रव्य प्रयोजनसाधनं
वस्तु । अस्मद्विधस्य चौर्यादिप्रवृत्तस्य ।

एतेनेति । एतेन यज्ञोपवीतेन, भित्तिषु, कर्मणः परद्रव्यापहरणरूपकार्यस्य मार्गः

इहा द्वावा गात्र लेपन कविले, बक्किगण आमाके देदिथिते पाइवे
ना, एवंग गात्रे अप्प पतित हईलेण, कोन पीडा जन्नाइवे ना ॥१५॥

(क्ष) (गात्रे योगबोचनः लेपन कविल) हाय ! कि कष्ट ! आमि
मापिबाव सूत्रा आनिते विस्मृत हईयाछि । (चिन्त्वा कविष्वा) आ,
एई यज्ञोपवीतई मापिबाव सूत्रा हईवे । यज्ञोपवीतटा ब्राह्म-
णेव पक्षे वडई उपकारेव वस्तु , विशेषतः आमामदेव मत ब्राह्मणेव ।
कारण—

उद्घाटको भवति यन्मृदु कपाटे

दृष्टस्य कीटभुजगैः परिवेष्टनञ्च ॥१६॥

मापयित्वा कर्म समारभे । तथा कृत्वा भवलीक्य च । एकलोष्टाव-
शिषोऽयं सन्धिः । धिक् कष्टम् ; अहिना दृष्टोऽस्मि । यज्ञीपवीते-
नाङ्गुली बहा विषवर्गं नाटयति । चिकित्सा कृत्वा । स्वस्थोऽस्मि । पुनः कर्म
कृत्वा दृष्ट च । अये ! ज्वलति प्रदीपः । तथाहि—(क)

पन्थाः सन्धिरित्यर्थस्तम्, मापयपि परिमितं करोति, चौर इति शेषः । एतेन यज्ञीप-
वीतेन, भूषणसम्प्रयोगान् “ऋद्धिहिती भावी द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् सम्प्रयुक्त-
भूषणानि करचरणदौ दृढलघानलङ्कारानिति यावत्, भौचयति प्रचावयति गृहस्थ इति
शेषः । यन्मृदु दृढे उभयमुखस्थाने दृढमयुक्ते कपाटे, उद्घाटकी भवति. लीक इति
शेषः । पराङ्गोऽपि एतेनेति सम्बध्यते । तथा च एतेन यज्ञीपवीतेन कपाटोपरिस्थं शङ्कुं
बहा तदाकर्षणं लीकः कपाटयोरुद्घाटकी भवतीत्यर्थः । तथा कीटभुजगैः दृष्टस्य
कृतदृशनस्य करचरणादेः, एतेन यज्ञीपवीतेन परिवेष्टनञ्च परिवेष्ट्य बन्धनञ्च भवतीत्यन्वयः ;
अतएव यज्ञीपवीतं मद्दपकरणद्रव्यमिति भावः ।

अत्रापि यज्ञीपवीतस्य उत्कर्षप्रतिपादनकार्यं प्रति बहतरकारणीपन्थामात् समुच्चयः.
भवतीत्यं कथा क्रियया उद्घाटकपरिवेष्टनयोः कर्तृतया अभिमन्वन्वात्तुल्ययोगिता च,
अनयोरङ्गाङ्गिभावेन मङ्गरः । तथा ‘एतेन’ इत्यस्य द्विकञ्चरणात् कथितपदतादीषः,
‘उद्घाटक’ इति पुंसा प्रकृत्य ‘परिवेष्टन’मिति नप सकनिहृशात् भग्नप्रक्रमतादीषः ; ‘लीकी
विनीचयति’ ‘परिवेष्टकय’ इति पाठे न तयोः समाधानम् ।

वसन्ततिलका हस्तम् ॥१६॥

इहा द्वावा देण्याले सिंध गापा याव, इहा द्वावा दृढलघ अलकाव
खोला चले, इहा द्वावा यञ्चेव श्याय दृढसंयुक्त कपाट उद्घाटन कवा
याव एवम् इहा द्वावा, कीट ओ सर्पेव दंशन स्थाने वेष्टन कविषा वक्षन करा
चले ॥१७॥

शिखा प्रदीपस्य सुवर्णपिञ्जरा
महीतले सन्धिसुखेन निर्गता ।
विभाति पर्यन्ततमःसमाहता
सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता ॥१७॥

पुनः कर्म कृत्वा । समाप्तोऽयं सन्धिः । भवतु ; प्रविशामि । अथवा
न तावत् प्रविशामि, प्रतिपुरुषं निवेशयामि । तथा कृत्वा । अये !

(क) मापयित्वेति । कर्म सन्धिनिर्याणकार्यम् । तथा मापनम् इष्टकाकर्षणञ्च ।
एक लोष्टम् इष्टकाखण्डम् अवशेषं यस्य रु' । अहिना सर्पेण । स्वस्यः प्रकृतिस्यः ।
कर्म तदवशिष्टलोष्टनिष्काशनम्, दृष्ट्वा सन्धन्तरात् गृह्याभ्यन्तरमिति शेषः ।

शिक्षति । सुवर्णं स्वर्णमिव पिञ्जरा पिङ्गलवर्णा, सन्धिसुखेन महीतले निर्गता, तथा
पर्यन्ते प्रान्तदेशं तमसा अन्धकारेण तमोवत् कृष्णवर्णेन कषपाषाणैर्कदर्शनं च समाहता
निरुद्धा, प्रदीपस्य शिखा, कषे कषपाषाण, निवेशिता निहित्वा, सुवर्णस्य स्वर्णस्य रेखा
इव विभाति ।

अत्र अङ्गभूतया लुम्पापमया सङ्कीर्णा श्रौती उपमालङ्कारः । तथा सुवर्णशब्दस्य
द्विरुच्चारणात् काथितपदतादायः, स तु 'हिरण्यरश्मव' इति पाठेन समाधेयः ।

वशास्यावल वृत्तम् ॥१७॥

(क) मापिषा काया आवसु कवि । (मापिषा ऽ इष्टकाकर्षण कविय्या
देधिषा) এই সন্ধিতে একটীমাত্র লোষ্ট্রে অবশিষ্টে বহিয়াছে । হায় !
কি কষ্ট ! সর্পে দংশন কবিল । (যজ্ঞোপবীতদ্বাবে অঙ্গুলি বন্ধন কবিয়্যা
বিষেব বেগ অভিনয় কবিতে লাগিল । পবে চিকিৎসা করিয়া) স্তম্ভ
হইয়াছি । (পুনবায় কায়া কবিয়া এবং দেধিষা) ওহে ! দীপ জলি-
তেছে ।

अर्धेव त्राय पिङ्गलवर्ण, सिन्धेव मुखं दिय्या भूतले निर्गतं एवं प्राशु-
भागे अङ्गकारे आवृतं प्रदीपेव शिखा, कषपाषाणे प्रदन्तं स्वर्णवेधाव
त्राय दीपु पाइतेछे ॥१७॥

न कश्चित् । नमः कार्त्तिकेयाय । प्रदिश्य दृष्टा च । अये ! पुरुष-
हयं सुप्तम् । भवतु, आत्मरक्षार्थं द्वारमुद्घाटयामि । कथं जीर्ण-
त्वादुग्दहस्य विरोति कपाटम् । तद्द्यावत् सलिलमन्वेषयामि ।
क्व नु खलु सलिलं भविष्यति ? । इतस्ततो दृष्ट्वा मलिलं गृहीत्वा क्षिपन्
सशङ्कम् । मा तावत् भूमौ पतत् शब्दमुत्पादयेत् । पृष्ठं न प्रतीक्ष्य
कपाटमुद्घाह्य । भवतु, एवं तावदिदानीं परीक्षे । किं लक्ष्यसुप्तम् ?
उत परमार्थसुप्तमिदं हयम् ? । दासयित्वा परीक्ष्य च । अये ! पर-
मार्थसुप्ते नानेन भवितव्यम् (ख) । तथाहि --

(ख) पनरिति । कश्चिन् सन्निमुखपरिष्काररूपं कार्यम् । प्रतिपुरुषं पुरुष-
प्रतिज्ञातिं कश्चित् काष्ठमयं क्लृप्तिसंपुरुषमित्यर्थः । यदि गृहस्य, प्रहरत् तदा एनं
क्लृप्तिसंपुरुषमेव प्रहरदिति भावः । कश्चिदपि जनी न प्रहरतीति शेषः, अतो नास्ति प्रवेश
काचिदाशङ्क्यत्याशयः । आत्मरक्षार्थमिति । यदि कश्चित् धत्तुं मागच्छत् तदा तेन
उद्घाटितद्वारेण सहसैव निर्गत्य आत्मरक्षां कर्तुं शक्यामीति भावः । गृहस्य जीर्णत्वात्
कपाटमपि जीर्णमिति शङ्क्यम् । अतएव विरोति धारणमादत्तेव शब्दायत । अन्वेष-
यामि अन्विष्यामि । अन्विष्यत इत्यन्वेषः कर्मणि घञ्, ततश्च तं करोतीति “इन् कारितं
धात्वर्थे” इति इन् । केचित्तु मार्गणार्थं इषधत्तुं चौरादिकमङ्गीकुर्वन्ति । सलिल-
प्रक्षेपेण आर्द्रं सत् कपाटं न विक्रयादिति भावः । पतत् सलिलमित्यर्थः । अतएव
सलिलं यथा भूमौ न पतत् तथैव कपाटीपरि क्षिपात्मीत्यभिप्रायः । पृष्ठं न पृष्ठदेशे
मुखपरिवर्त्तनेन, प्रतीक्ष्य कश्चिदागच्छति नवेति अवेक्षित्यर्थः । लक्ष्यसुप्तं व्याजनिद्रितम् ।
परमार्थसुप्तं यथार्थनिद्रितम् । हयं पुरुषयोरिति शेषः, दासयित्वा नयनान्तिके कुरिका-
मुपनीय भयं प्रदर्शयं, परीक्ष्य विशिष्यनिरीक्षणदिनेति शेषः । अनेन पुरुषहयं, परमार्थ-
सुप्तं न यथार्थनिद्रितम् ।

(थ) (पूनवाय सक्त्रिब गूथं परिष्कारं करिष्या) सक्त्रिन्श्चाणकाया शेष
-इष्ट्याच्छे । इडेक, प्रवेण करि । अथवा, निद्रे प्रवेण करिब ना,

निःश्वासोऽस्य न शङ्कितः सुविशदः तुल्यान्तरं (१) वर्त्तते
 दृष्टिर्गाढनिमीलिता न विकला नाभ्यन्तरे चञ्चला ।
 गात्रं स्रस्तशरीरसन्धिश्चिथिलं शय्याप्रमाणाधिकं
 दीपञ्चापि न मर्षयेदभिमुखं स्यान्नक्ष्यसुप्तं यदि ॥१८॥

निःश्वास इति । अस्य पुरुषइयस्य, निःश्वासः, शङ्का अस्य सञ्जातेति शङ्कितः ।
 तथा च न शङ्कितः मनसि शङ्काया न व्यञ्जक इत्यर्थः, तथा सुविशदः विशालतया सुस्पष्टश्च
 मन्, न तु जागरितस्यैव चतुरतया अस्पष्ट इति तात्पर्यम् । तुल्यमन्तरं व्यवधानं यस्मिन्
 कक्षाणि तद्वयथा तथा वर्त्तते । जागरितावस्थायान्तु नैव निःश्वासी भवतीति भावः ।
 दृष्टिर्नयनम्, गाढनिमीलिता अत्यन्तमुद्रिता, किन्तु विकला न विकृतिं न प्राप्ता, तथा
 अभ्यन्तरे तराप्रदेशं, चञ्चला न तराप्रदेशस्य चञ्चलतया उपविभागेऽपि चाञ्चल्यं न गतेति
 तात्पर्यम् । व्याजसुप्तस्य तु नैव भवितुमर्हतीत्याशयः । गात्रं करचरण्वाद्यङ्गसमूहः,
 क्वात्वा श्लथीभावेन पतिता ये शरीरसन्धयः शरीरस्य सयोगस्थानानि तैः, शिथिलं श्लथीभावेन
 स्थितम्, तथा शय्याया यत् प्रमाणं परिमाणं ततः अधिकम् अतिरिक्तस्थानगतम् । व्याज-
 सुप्तस्य तु गात्रमीदृशं शिथिलं न भवति, सावधानतया च मस्तकचरण्वादिकं शय्याती
 क्रुत्रिमं पुरुषं प्रवेशं कवाइ । बेश, केह नाइ । कार्तिकेयके नम-
 स्काव । (प्रवेशं करिया देपिया) ओह ! छुईटा लोक निद्रित रहि-
 याछे । हडक, आञ्जवक्कार्थं द्वाव खुलिया बाथि । बाडीथानि जीर्ण
 बलिया कपाट ये शक कविया उठिल । ता' जल खुजिया देथि । जल
 कोथाय आछे । (चाविदिक दृष्टि कविया, जल ग्रहण कविया निक्षेप
 कवतः आशक्काव सहित) भूतले पडिया शक उंउपादन ना कवे ।
 (पृष्ठेव दिक् निरीक्षणं करिया कपाट खुलिया) हडक, एइरूप एथन
 परीक्षा करि । एइ लोक छुईटा कि कपटनिद्रित ? ना, यथार्थ-
 निद्रित ? । (भय दिया, परीक्षा करिया) ओह ! इहावा यथार्थनिद्रितइ
 हईवे । कारण—

(१) स्यान्तरम् ।

সমন্নাদবলীক্য । অয়ে ! কথং সৃদঙ্কঃ, অয়ং দর্দুরঃ, অয়ং পণবঃ, ইয়মপি বীণা, এতে বংশাঃ, অমী পুস্তকাঃ । কথং নাট্যা-চার্য্যস্য গৃহমিদম্ । অথবা, ভবনপ্রত্যয়াৎ প্রবিষ্টোঽস্মি । তত্ কিং পরমার্থদরিদ্রোঽয়ম্ ? উত রাজভয়াচ্চীরভয়াহা ভূমিষ্ঠং দ্রব্যং ধারয়তি ? । তন্মমাপি নাম শর্বিলকস্য ভূমিষ্ঠং দ্রব্যম্ ? । ভবতু, বীজং প্রচ্ছিপামি । তথা কলা । নিচ্ছিপং বীজং ন ক্বচিৎ স্ফারীভবতি । অয়ে ! পরমার্থদরিদ্রোঽয়ম্ । ভবতু, গচ্ছামি । (গ)

ভূমী ন গচ্ছতীত্যমিপ্রায়ঃ । তথা যদি লভ্যসুপমম্ ইদ পুরুষদ্বয়ং ব্যাজসুপমং স্যাৎ, তদা অভিমুখল সম্মুখবর্তিনং দৌপস্বাপি, ন মর্ষয়ত্ ন সহিত, চতুষি তেজঃপাতেন মহীপদ্রব-সম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

অত্র পরমার্থসুপমপ্রতিপাদনকার্য্যং প্রতি বহুতরকারণীপন্যা সাৎ সমুচ্চয়ঃ, তত্কৃত-বিক্ছিতিবশাচ্চ উক্তাবধিনিঃশ্বাসাদিসাধনেন পরমার্থসুপমলক্ষপসাধ্যজ্ঞানাদনুমানা-লঙ্কারঃ ।

“গাত্রং গজায়জহাদৌ ক্লৌবমঙ্ক কলিবরে” ইতি মেদিনী । “লভ্যং শরব্যে সখ্যায়া লভ্যং কৃশনি সম্মতম্” ইতি বিশ্বঃ ।

শ্রীদ্রুঁলবিক্লীভিতং ততম্ ॥১৮॥

(গ) সমন্নাদিতি । দর্দুরপণবৌ বায়বিশেষৌ । বংশা বংশদঙ্কনিষ্কীর্ণানি বায়ানি,

এই লোক দুইটাৰ নিশ্বাস শঙ্কাস্ফূচক নহে, অথচ স্পৃশ্ঠ এবং সমান ব্যাবধানে হইতেছে ; নয়ন অত্যন্ত মুদ্রিত, কিছু বিকৃত নহে কিংবা ভিতবে চঞ্চলও নহে এবং শরীরের সন্ধিস্থানগুলি শিথিল ভাবে পড়িয়া থাকায়, অঙ্গসকলও শিথিল হইয়াছে এবং শয্যার পৰিমাণ অপেক্ষায় অধিক হইয়াছে । (কোন কোন অঙ্গ মাটীতে গিয়া পড়িয়াছে) আব যদি কপটনিদ্রিত হইত, তবে সম্মুখে দীপ সহ কবিত্তে পারিত না ॥১৮॥

বিদু । উত্প্রায়াতে । ভো বস্মস্ম ! সন্ধী বিশ্ব দিস্বদি,
চৌরং বিশ্ব পেক্ষামি ; তা গণ্হদু ভবং এদং সুবস্ব-
ভগ্ণ্ডম্ । (ঘ)

(ঘ) ভো বস্মস্ম । সন্ধিগিব দৃশ্যতে, চৌরগিব পশ্যামি, তদগ্ৰহাৎ ভবানিদং
সুবর্ণভগ্ণ্ডম্ ।

পুস্তকানি এষা সন্নীতি পুস্তকাঃ অর্শ্বা আদিত্বাদত্ পুস্তকানাধারা ইত্যর্থঃ । কেचित্তু
পুস্তপি পুস্তকশব্দং বদন্তি । নাট্যাচার্যস্য অভিনয়গানাदिश्चिकस्य, सदृक्कादीना
तस्यैव प्रयोजनीयत्वादिति भावः । भवनप्रत्ययात् साधारणगृहस्थगृहविश्वासात् ।
परमार्थदरिद्री यथार्थदीनः, धनभाखाद्यदर्शनादित्याशयः । भूमिष्ठं भूगर्भप्रोथितम्, द्रव्य
धनम्, धारयति रक्षति । भूमिष्ठं द्रव्यम्, गम तिष्ठं दिति भावः । सगर्वोक्तिरियम् ।
एतेन चौर्यविद्यायामात्मनैः पश्यं व्यज्यते । बीजं सर्षपम् । तथा कृत्वा बीज निक्षिप्य ।
कचित् प्रदर्श न स्फारीभवति विशालीभवति । अभ्यन्तरधनके भूभागे मन्त्रपाठपूर्वकं
निक्षिप्तं बीज स्फारीभवतीति प्रवादः । अतएवाह अय इत्यादि । गच्छामि किञ्चिदनप-
हृत्यैवेति शेषः, अस्य दन्द्रित्वेन अपहरणयोग्यधनाभावादिति भावः ।

(घ) विदु इति । स्वप्ने उच्चारणमुत्सर्गः, तं करोतीति उत্প्रयायते स्वप्ने

(গ) (চারিদিকে দৃষ্টি করিয়া) ওহে ! এই মুদক, এই দছুরবাণ,
এই পণববাণ, এই বীণা, এই বাঁশী এবং এই কতকগুলি পুস্তক । তবে
কি এটা নাট্যাশিক্ষকের বাড়ী । অথবা গৃহস্থের বাড়ীর বিশ্বাসে প্রবেশ
করিয়াছি । তবে কি এই গৃহস্থ বাস্তবিকই দরিদ্র, না, রাজার ভয়ে
কিংবা চোবেব ভয়ে ধন, ভূগর্ভে লুক্কায়িত করিয়া রাখিয়াছে । তা'
আমি শরিলক, আমার কাছে আবার ধন, মাটিতে লুকান ? । হউক,
সর্ষপ নিক্ষেপ করি, (সর্ষপ নিক্ষেপ করিয়া) নিক্ষিপ্ত সর্ষপ কোথাও ত
ফুটিয়া উঠিতেছে না । ওহে ! এ ব্যক্তি বাস্তবিকই দরিদ্র । হউক
এখনচলিয়া যাই ।

শর্ব্বি । কিং নু খলু অয়মিহ মাং প্রবিষ্টং জ্ঞাত্বা দরিত্রো-
স্মীতুপহসতি ? । তত্ কিং ব্যাপাদয়ামি ? উত লঘুত্বা-
দুত্স্বপ্নায়তে । হম । অয়ে ! জর্জর-জ্ঞানশাটীনিবদ্ধং দীপপ্রম-
যোদীপিতং সত্যমেবৈতদলঙ্করণভাণ্ডম্ । ভবতু, গৃহ্লামি । অথবা,
ন যুক্তং তুল্যাবস্থং কুলপুত্রজনং পীড়য়িতুম্ । তদগচ্ছামি । (ঙ)

প্রলপতীত্বর্থঃ । “শব্দাদীনি করোতি” ইতি করোত্বর্থো আয়িঃ; শব্দাদীনাং নামগণত্বাত্ ।
সুবর্ণভাণ্ডং স্বর্ণালঙ্কারম্ । মদপেচয়া ভবতা সাবধানতয়া রক্ষণীয়ত্বাদিতি ভাবঃ ।

(ঙ) শর্ব্বি ইতি । উপহসতীতি । यस্য পিতৃলভাণ্ডমপি ন দৃশ্যতে, তস্যৈব
সুবর্ণভাণ্ডগৃহণীপদেদাদুপহাস ইতি বীচ্যম্ । তত্ তস্মাদুপহাসকরণাত্ । লঘুত্বা-
দাশ্ব্যনী গাম্ভীর্যরাহিত্যান্ । জর্জরা পুরাতনত্বেন জীর্ণা যা জ্ঞানশাটী জ্ঞানকালীনপরি-
শেষক্সং তেন নিবদ্ধম্ । অলঙ্করণভাণ্ডম্ অলঙ্কারপাভম্ । তুল্যা মনুসমানা অবস্থা
দীনদয়া यस্য তম্, কুলপুত্রজনং সনুকুলজাতং লোকম্ ।

(ঘ) বিদূষক ! (স্বপ্নেব ভিতবে বলিতে লাগিল) বয়শ্চ ! সন্ধি
যেন দৃষ্টি গোচর হইতেছে এবং চোব যেন দেখিতেছি, অতএব তুমি
এই স্বর্ণালঙ্কার গ্রহণ কব ।

(ঙ) শর্ব্বিলক । এই ব্যক্তি, ‘আমি এখানে প্রবেশ কবিয়াছি’ ইহা
জানিয়াই কি ‘আমি দরিদ্র’ এই ভাবে আমাকে উপহাস কবিতোছে ?
তবে কি ইহাকে মাঝিয়া ফেলিব ? অথবা এ লোকটা লঘু (হালকা)
বলিয়া স্বপ্নের ভিতরে কথা বলিতেছে । (দেখিয়া) ওহে ! জীর্ণ জ্ঞান-
শাটীদ্বারা বদ্ধ সত্যই ইহা স্বর্ণালঙ্কার দীপের আলোকে প্রকাশিত হই-
য়াছে । হউক, গ্রহণ করি । অথবা এক রকম অবস্থার লোক, বিশেষতঃ
সঙ্কশঙ্কাত ; স্মরণ্য ইহাকে উৎপীড়িত করা সক্ষম নহে । অতএব
এখন যাই ।

विदू । भो वयस्स ! साविदोसि गोवन्द्यकामाए, जइ
एदं सुवस्सभण्डअं ण गेण्हसि । (च)

शर्वि । अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या
च । तद्गृह्णामि । अथवा, ज्वलति प्रदीपः । अस्ति च, मया
प्रदीपनिर्वापणार्थमाग्नेयः कीटो धार्यते । तं तावत् प्रवेशयामि,
तस्यायं देशकालः । एष मुक्तो मया कीटो यात्वेव अस्य दीपस्य
उपरि मण्डलैर्विचित्रैर्विचरितुम् । एष पक्षद्वयानिलेन निर्वा-
पितो भद्रपीठेन, धिक् कृतमन्धकारम् । अथवा, मयापि अस्मद्-
ब्राह्मणकुले न धिक् कृतमन्धकारम् ? अहं हि चतुर्वेदविदो-
ऽप्रतिग्राहकस्य पुत्रः शर्विलको नाम ब्राह्मणो गणिकामद-
निकार्यमकार्यमनुतिष्ठामि । इदानीं करोमि ब्राह्मणस्य प्रणयम् ।
इति जिष्टवति । (क)

(च) भो वयस्य । शापितोऽसि गीर्वाहणकाम्यया, यदि एतत् स्वर्णभाण्डं न
गृह्णामि ।

(च) विदू इति । शापितोऽसि शपथं कारितोऽसि, गौय ब्राह्मणस्य तौ तयोः
काम्यया अभिलाषेण । तथा च गीर्वाहणस्य च अभिलाषभङ्गं यत् पातकम्, एतस्य
अग्रहणोऽपि तदेव तव पातकं भवेदिति भावः ।

(क) शर्वि इति । भगवती उभयोर्गपि माहात्म्यात् माहात्म्यावती, गोकाम्या
गीर्वाहणभङ्गः, ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणस्य अभिलाषभङ्गः । ज्वलति प्रदीपः, अतएव-
दानीमेव ग्रहणं अथवा दर्शनसम्भवात् न गृह्णामि इति भावः । आग्नेयः अग्नि-
निर्वापणकारो, कीटो धार्यते, स चास्तीत्यन्वयः । प्रवेशयामि प्रदीपप्रभामण्डलाभ्यन्तरे
इति शेषः । देशेन युक्तः कालो देशकालः, मध्यपदलोपी समासः, तादृशकीटप्रवेशनस्य
'इदं स्थानम् अथ' समयस्येत्यर्थः, तन्निवारकामायात् इदानीमेवाङ्कारस्यापहार्यत्वाच्चेति

(च) विदूषक । वयस्य ! आमि तोमाके गरु ओ ब्राह्मणेर अडि-
नायवावा शपथं कराइतेछि, यदि एहि अलङ्कारं ग्रहणं ना कर ।

विदू । भो वञ्चस ! सीदलो दे अगहत्थो । (ज)

भावः । यावत् व गच्छतु एव । भद्रपीठिन तदाख्येन कीटिन कर्त्ता, पचहयस्य अनिलन वायुना करणन, एष प्रदीपो निर्वापितः, तथैव च अन्धकार कृतम् । धिगिति तत्कार्यनिन्दायाम् । “अन्धकारीस्त्रिधा ध्वान्तम्” इत्यमरः । इती निर्देदीदयादाह अथर्वति । मयापि, न केवलमनेन कीटिनेति भावः, अन्धराज्ञणकुली अन्धकारम् अन्धकारवत् पाप मालिन्यं न कृतमिति काकुः, न कृत किम् ? अपि तु कृतमेवेत्यर्थः । अतएव मा धिक्, हि यस्मात् । अप्रतिपाद्यकस्य असहाहतत्वसञ्चयन पापभयात् कृतश्चिदपि प्रतिग्रहमपि अकृतवत इत्यर्थः । अकार्यं चौथ्यरूपम् । अनृतिष्ठामि कर्गमि । इती-ऽधिकः को नामाधःपात इति भावः । प्रणयं प्रार्थना प्रार्थनापूरणमित्यर्थः । जिघृक्षति यद्गीतुमिच्छति ।

अत्र मदनिकाया रतिभोगार्थसमीक्षाकरणान् विलासी नाम प्रतिमुखसम्बन्धम्— “समीक्षा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते” इति सार्द्धत्यदर्शणलक्षणात् ।

(छ) शर्बिलक । गङ्गवर्ग आभिलाष ओ ब्राह्मणवर्ग आभिलाषेव गुरुतर माहात्म्या बहियाछे, सूतवांग ताहा अतिक्रम करा याय ना, अतएव ग्रहण कर्बि । अथवा, प्रदीप ज्वलितेछे, प्रदीप निर्वाणेर जग्न आमि आग्नेय कीट वाथिया थाकि, ताहा आमाव निकटे आछेओ, ताहा-केई प्रेवण कर्बि; सेई प्रेवणेवई एई स्थान एवंग समय । आमि एई सेई कीट छाडया दिलास, एई दीपेव उपवे विचित्र मणुलाकावे विचवण कर्बिवाव जग्न एई कीट चलिया या'क । भद्रपीठिनामक सेई कीट, पञ्चदशेय्ये वायुदावा एई दीप निर्वापित कर्बिल, हाय ! अन्धकार कर्बिया फेलिल । आमिओ कि आमादेव ब्राह्मणकुले अन्धकार करि नाई ? । चतुर्वेदविंग एवंग अप्रतिग्राहीव पुत्र आमि शर्बिलकनामे ब्राह्मण, एखन बेशा मदनिकार जग्न अकार्येव अहर्षण, करितेछि । एखन ब्राह्मणेव प्रार्थना पूरण करि । (एई बलिष्ठा, ग्रहण करिते ईच्छा करिल ।)

শর্বি । ধিক্ প্রমাদঃ । সলিলসম্পর্কাত্ শীতলো মে অথ-
হস্তঃ । ভবতু, কক্ষযোহঁস্তুং প্রচ্ছিপামি । নাচ্যোন সব্যহস্তনুশীকৃত্য
গৃহ্ণতি । (ঈ)

বিদূ । গহিৎ ? । (জ)

শর্বি । অনতিক্রমণীয়োঽয়ং ব্রাহ্মণপ্রণয়ঃ । তদৃগৃহী-
তম্ । (ট)

বিদূ । দাণীঁ বিক্লিণ্ণিত-পক্ষো বিঅ বাণিঅো, অহঁ সুহঁ
সুবিহঁসঁ । (ঠ)

(জ) ভী বয়স্য । শীতলস্ অথহস্তঃ । (জ) গৃহীতম্ ? ।

(জ) বিদূ ইতি । হস্তস্যায়মিতি অথহস্তঃ । রাজদন্তাদিবান্ পরনিপাতঃ ।

(ঈ) শর্বি ইতি । ধিগিত্যাত্মনিন্দায়াম্ । প্রমাদ অসবধানতা, সম্ভ্রাত ইতি
শ্রীঃ, হস্তনুশীকৃত্যেব যহঁয় প্রবৃত্ত্বাদিতি ভাবঃ । সলিলসম্পর্কাত্ কপাটে প্রচ্ছিপাৰ্থ
জলয়হঁশ্চাত্ । কক্ষযোঃ পার্শ্ববাহুর্মূল্যৌরম্ভ্যন্তর ইতি শ্রীঃ, প্রচ্ছিপামি তত্স্থানস্য
স্বভাবত এবেণালেন উশীকরণার্থমিতি ভাবঃ । সব্যহস্তং দক্ষিণহস্তম্ ।

“সব্যন্তু দক্ষিণে । বামে চ প্রতিকুলে চ” ইতি বিশ্বঃ ।

(জ) বিদূ ইতি । গৃহীতমিতি কাকুঃ, গৃহীতং কিমিত্যর্থঃ ।

(ট) শর্বি ইতি । ব্রাহ্মণস্য প্রণয়ঃ প্রার্থনা ।

(জ) বিদূষক । বয়স্য ! তোমার হস্তাগ্র যে শীতল ।

(ঝ) শর্বিলক । হায় ! অসাবধানতা হইয়াছে । জল স্পর্শ করায়
আমার হস্তাগ্র শীতল হইয়াছে । হউক, বক্ষদেশে হস্তক্ষেপ করি ।
(অভিনয় অনুসারে দক্ষিণ হস্ত উক করিয়া গ্রহণ করিল ।)

(ঞ) বিদূষক । গ্রহণ করিয়াছ ? ।

(ট) শর্বিলক । এই ব্রাহ্মণের প্রার্থনা লক্ষ্যনীয় নহে । তাই গ্রহণ
করিয়াছি ।

শৰ্বি । মহাভ্রাঙ্কণ ! স্বপিহি বর্ষশতম্ । কষ্টম্, এৰ্ব
মদনিকাগণিকার্থে ব্রাহ্মণকুলং তমসি পাতিতম্ । অথবা,
আত্মা পাতিতঃ । (ঙ)

ধিগন্তু খলু দারিद्रमनिवेदितपौरुषम् ।

यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥१८॥

(ঙ) ইদানী বিক্রীতপণ্ড ইব বাণিজ: অহ সূত্র স্বপুস্যামি ।

(ঙ) বিদূ ইতি । বিক্রীত পণ্ড বিক্রীয়দ্রব্য যেন সঃ, বাণিজী বণিক্ ।
অন্বকারাবরণে দর্শনাভাৱাত্ নিদ্রানৌহে ন চ স্বরাপরিজ্ঞানাদিত্য' বিদূষকস্য ব্যত্যয়
ইতি বোধ্যম্ ।

(ঙ) শৰ্বি ইতি । মহাভ্রাঙ্কণ ! নিক্লষ্টভ্রাঙ্কণ ! । উক্তবিধপ্রলাপৈরাत्मनो
नितात्माचमत्वप्रतिपादनात् प्रदीपस्थितिकाले ब्राह्मणोचिततिलकादिदर्शनाच्च ईदृश'
सम्बोधनमुपपद्यत इत्यवधिथम् । তমসি ঘোরতমসাহত নরকে । ননু একক্লতেন পাপেন
কথং ব্রাহ্মণকুলসামান্যস্য পাতিত্যং স্যাদিত্যাহ অথবেতি । আত্মা স্বস্বয় জীৱাত্মা,
পাতিত: পাতিত্যাস্যদীক্লতঃ, ব্রাহ্মণস্বামিকাশীতিরক্তিকাপরিমিতস্বর্ণান্বনস্বর্ণসেযস্য
শূলপাণিপ্রধতিभि: प्रायश्चित्तविवेकादौ महापातकत्वेन व्यवस्थापितत्वात् महापातकस्य च
पतित्यजनकत्वादिति भावः ।

পাতিত্যমাহ প্রায়শ্চিত্ততত্বঘৃত' বচনম্—“पञ्चैतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणः
सङ्गिर्नामुभाषी नानुयास्यः अभिशस्तः सर्वकर्मविवर्जितः पतिततमो भवति ।”

ধিগিতি । ন নিবেদিত' কুৱাপি ন জ্ঞাপিত পৌরুশ' পুরুষকারে যেন তত্ তাড়শম্,

(ঠ) বিদূষক । বিক্রীত-ক্রবা বণিকেব জ্ঞায় এথন আমি স্তুথে
নিজ্জা যাইতে পারিব ।

(ড) শৰ্বিলক । নিক্লষ্টভ্রাঙ্কণ ! শতবর্ষ নিজ্জা যাও । হায়, বেঞ্জা
মদনিকার জন্ত আমি ব্রাহ্মণবংশকে অন্ধকারে নিপাতিত করিলাম ।
অথবা, আপনাকে নিপাতিত করিলাম ।

তদয়াবত্ মদনিকায়া নিষ্কৃয়ণার্থং বসন্তসেনাগৃহং
গচ্ছামি । পরিক্রম্য অবলোক্য চ । (ঙ) অয়ে ! পদশব্দ ইব ।
মা নাম রক্ষিণঃ । ভবতু, স্তম্ভীভূত্বা তিষ্ঠামি । অথবা মমাপি
নাম শর্বিলকস্য রক্ষিণঃ ? । যোঃহম্ । (ণ)

দারিদ্র্যং খলু ধিগম্ । যদয়ম্মাত্ দারিদ্র্যার্হুতীঃ, এতৎ স্ত্যেয়রূপং গর্হিতং কর্ম্ম
নিন্দামি চ গর্হিতত্বাদেব, কর্ম্মিণি চ গণিকায়ৈ দানায় আবশ্যকত্বাদিত্যি ভাবঃ ।

অথ দারিদ্র্যস্য ধিক্কারং প্রতি অনিবেদিতপৌরুষপদস্যার্থো হেতুরিত্যি পদার্থহেতুকং
ক্ৰাব্যলিঙ্কম্, নিন্দামি-কর্ম্মীভীত্যনেকক্রিয়ার্থীর্হমিত্যি ককচ্চৃকারকত্বাত্ দৌপকশ্চ, অনর্থো
পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ । ন চ পরাঙ্কো ক্রিয়াসমুচ্চয় ইতি বাচ্যম্, অতিশ্রয়ীক্তি-
মূলকত্বাভাবাত্ দর্পণক্রদাদিभिঃ ক্রিয়াসমুচ্চয়স্য অতিশ্রয়ীক্তিমূলকত্বাঙ্গীকারাত্ ॥১৫॥

(ঙ) তদিত্যি । নিষ্কৃয়ণার্থং বিমৌচনার্থম্ অস্ত্যালঙ্কারস্য প্রদানেন বসন্তসেনায়া
দাসীভবন্তীতি বহিষ্করণার্থমিত্যর্থঃ ।

অথ পরিসর্পো নাম প্রতিমুখসম্বন্ধে রঙ্কম্—“ইটনটানুসরণং পরিসর্পশ্চ কথ্যতে” ইতি
সাহিত্যদর্পণলক্ষণাত্ ।

(ণ) অয়ে ইতি । পদশব্দ ইব শ্রুয়ত ইতি শিষঃ । রক্ষিণঃ চৌরপ্রবেশসন্দেহেন
রথ্যাত আগতা রাজধান্যাঃ প্রহরশ্বিনঃ, মা নাম ন ভবন্তু ইতি শিষঃ । ভবতু রক্ষিণা-
মেবাগমনমিত্যর্থঃ, স্তম্ভীভূত্বা প্রাসাদস্য লম্বাকারী ভূত্বা । ননু তথ্যল্বেপি যদি
রক্ষিণঃ পরিচিনুয়ুরিত্যাঙ্ক অথবেতি । শর্বিলকস্য সমীপে, রক্ষিণঃ প্রমবেয়ুরিত্যি শিষঃ ।
সগর্ভীক্তিবিয়ম্ ।

যাহাতে কুত্রাপি পুরুষকার প্রকাশ কবা চলে না, সেই দারিদ্র্যকে
ধিক্ । যেহেতু এই গর্হিত কার্যের নিন্দাও করিতেছি, আবার তাহা
করিতেছিও ॥১৫॥

(ঙ) অতএব মদনিকাকে মুক্ত করিবার জন্ত বসন্তসেনার বাড়ী
যাই । (পাদক্ষেপ কবিত্বা দেখিয়া) (ণ) ওহে ! পদশব্দের ভ্রাস

मार्जारः क्रमणे, मृगः प्रसरणे, श्येनो ग्रहालुञ्चने

सुमासुप्तमनुष्यवीर्यतुलने श्वा, सर्पणे पन्नगः ।

माया रूप-शरीर-वेश-रचने, वाग् देशभाषान्तरे,

दीपो रात्रिषु, सङ्कटेषु डुडुमो, वाजी स्थले, नौर्जले ॥२०॥

मार्जार इति । क्रमणे पार्दावक्षेपे निःशब्दपादसञ्चारे इत्यर्थः, मार्जारी विडाल-
स्वरूपः । प्रसरणे शीघ्रगमने, मृगो हरिणस्वरूपः । ग्रहण युक्तमालुञ्चनं ग्रहालुञ्चनं
तस्मिन् मध्यपदस्त्रीपी समासः, वस्तुनो ग्रहणं क्तेदने चेत्यर्थः, श्येनस्तदाव्यङ्गि सपक्षिरूपः ।
सुप्तस्य निद्रितस्य असुप्तस्य जागरितस्य च मनुष्यस्य वीर्यतुलने दृष्टिभावमेव बलनिरूपणे,
श्वा कुर्कुरस्वरूपः, कुर्कुरो हि दृष्टिभावमेव अपरकुर्कुरस्य मनुष्यादिय बलं निरूपयितु-
मर्हति । सर्पणं रन्व्, दिप्रवेशात्मकगमने, पन्नगः सर्परूपः । रूपस्य नीलपीतादि-
वर्णस्य, शरीरस्य स्त्रीपुरुषाकारस्य, वेशस्य नानादेशीयपरिच्छेदस्य च रचने विधाने,
माया साक्षाद्द्रजालिकविद्यास्वरूपः । देशभाषान्तरे नानादेशीयभाषाभेदे, वाक् साक्षात्
सरस्वतीरूपः । रात्रिषु दीपः प्रदीपस्वरूपः ; दीपो यथा रात्रौ प्रभावं प्राप्नोति, अहमपि
तथैव रात्रौ प्रभावं प्राप्नोमीति भावः । सङ्कटेषु अन्याक्रमणादिना विपत्सु, डुडुमः
शृगालस्वरूपः शृगाली यथा कुर्कुरादीनामाक्रमणे पलाय्य आत्मानं रक्षति, अहमपि
तथैव अन्याक्रमणे पलाय्य आत्मानं रक्षामीति भावः । स्थले भूभागे, वाजी घोटकूपः,
तद्देव भारवहनक्षमः पराक्रमी चेत्याशयः । तथा जले नौर्जाकस्वरूपः, तथैव सन्त-
रणसमर्थ इत्यभिप्रायः ।

अथ एकस्य शर्विलकस्य क्रमणादिविषयभेदेन अनेकधीञ्जेखात् रूपकयुक्त उल्लेखा-
लङ्कारः “गाञ्जीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेषाम्नि पर्वतः” इति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् ।
तथा समस्यैकवचनान्तरयोगमर्थ्यं “रात्रिषु सङ्कटेषु” इति तद्ग्रहवचनान्तरयोगात् भग्नप्रक्र-
मतादीषः, समुच्चयार्थकयकारोऽवश्यं वक्तव्यः, किन्तु नीत्त इति वाच्यनभिधानदीर्घस्य ;
“वाजी भूमितले, जलेऽसि तरणिः, फेरुश्च दुःसङ्कटे” इति पाठे तु तयोः समाधानम्, न च
ञ्जनिनाम् । रक्षीरा येन ना ह्य । हडक, सुञ्ज ह्येया थाकि । अथवा
आमि शर्विलक ! आमार निकट आवार रक्षी ? । ये आमि—

अपि च । भुजग इव गतौ, गिरिः स्थिरत्वे,
 पतगपतेः परिसर्पणे च तुल्यः ।
 शश इव भुवनावलोकनेऽहं
 वृक इव च ग्रहणे बले च सिंहः ॥२१॥

लिङ्गव्यत्ययादपि भयप्रक्रमतान्तरमिति वाच्यम्, उभयलिङ्गयोरपि बहुतरप्रयोगात् । अथवा तत्समाधानार्थमपि एवमेव पाठपरिवर्तनं विधेयम् ।

डुडुमशब्दः कविदेशे शगालार्थे प्रसिद्ध आसीदिति महाजनः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२०॥

उक्तप्रायमेवार्थं भङ्गान्तरिणाह भुजग इति । अहं गतौ अभ्यन्तरगमने, भुजगः सर्प इव ; स्थिरत्वे धैर्ये, गिरिः पर्वत इव । उपमासन्द शपातादपठितोऽपि इवशब्दो गिरिशब्दे नान्वीयते । परिसर्पणं द्रुतगमने पतगपतेर्गडस्य च तुल्यः ; भुवनावलोकने एकस्थानस्य एव जगद्दर्शने शशी मृगविशेष इव ; ग्रहणे इष्टवस्तुस्वीकारे, वृकी व्याघ्रविशेष इव ; बले च सिंह इव । उपमासाहचर्यात् सिंहशब्देनापि सह इवशब्दोऽन्वीयते । अतएव का नाम रक्षिभ्यो मम भौतिरिति भावः ।

अत्रापि एकस्य शर्विलकस्य गत्यादिविषयभेदेन अनेकधील्लेखान्मालीपमायुक्त उल्लेखालङ्कारः, माहिन्यदर्पणादावुल्लेखालङ्कारस्य नियमेनालङ्कारान्तगुणकत्वाभिधानात् ।

पुष्पिताया वृत्तम् ॥२१॥

निःशङ्क पदसङ्कावे विडाल, क्रुतगमने हविण, ग्रहणे ओ छेदने श्चैन-पक्षी, निद्रित ओ जागरित मछुश्चोर बलनिरूपणे कुक्कूर, रङ्ग-प्रवेशे सर्प, नानाजातीय वर्ण, श्रौ वा पुरुषेर आकार एवं नानादेशीय वेश, एहि सकल रचनान्न माया, विभिन्न भाषाते साक्षात् सबन्धती, रात्रिंते दीप, सकटे शृगाल, श्वले घोडा एवं जले नौका ॥२०॥

आरओ, आमि गमने सर्पेर त्राय, श्विरताय पर्रतेर त्राय क्रुतगमने गरुडेर त्राय, जगतेर दर्शने शशकेर त्राय, ग्रहणे व्याञ्जेर त्राय, एवं बले सिंहेर त्राय ॥२१॥

প্রবিশ্য রদনিকা । হুহী ! হুহী ! বাহির-দুয়ার-সালায় পসুন্তো
বহুমাণ্যো, সোবি এতথ ণ দৌসহ । ভোদু, অজ্জমিত্তেঅ' সহা-
বেমি । ইতি পরিক্রামতি । (ত)

শ্রবি' । রদনিকাং হন্তুমিচ্ছতি । নিরুপ্য । কথ' স্ত্রী ! ভবতু,
গচ্ছামি । ইতি নিষ্ক্রান্তঃ । (থ)

রদ । গতা সত্বাসম্ । হুহী ! হুহী ! অম্বাণং গেহে সন্ধি' কপ্পিঅ
চৌরো ণিক্কমদি । বিদূষকমুপগম্য । অজ্জমিত্তেঅ ! উট্টেহি উট্টেহি ;
অম্বাণং গেহে সন্ধি' কপ্পিঅ চৌরো ণিক্কন্তো । (দ)

(ত) হা ধিক্ হা ধিক্ । বহির্দ্বারশালায়া প্রসুন্তো বর্ধমানকঃ, সৌপ্যত্ব ন দৃশ্যতে ।
ভবতু, আর্থ্যমৈব য' শব্দাপয়ামি ।

(দ) হা ধিক্ হা ধিক্ । অম্বাণং গেহে সন্ধি' কল্যয়িত্বা চৌরো নিষ্ক্রান্তি ।
আর্থ্যমৈব য । উল্লিখ উল্লিখ, অম্বাণং গেহে সন্ধি' কল্যয়িত্বা চৌরো নিষ্ক্রান্তঃ ।

(ত) প্রবিশ্যতি । শব্দাপয়ামি শব্দে নাহয়ামি ।

(থ) শ্রবি' ইতি । কথ' স্ত্রী, অতএব ন হন্তব্য্যা, "অবধ্যাশ্চ স্ত্রিয়' প্রাহুস্তির্থ্যম্-
য়োগিতেষুপি" ইতি শাস্ত্রাদিতি ভাবঃ । নিষ্ক্রান্তঃ সন্ধিহারংগতি শ্রীষঃ ।

(দ) রদ ইতি । গতা সন্ধিহারপর্যন্তমিতি শ্রীষঃ, কল্যয়িত্বা নিষ্ক্রায় ।

(ত) (প্রবেশ কবিত্বা) বদনিকা । হায় হায় । বহির্দ্বারের গৃহে
বর্ধমান নিত্রা যাইতেছিল, তাহাকেও এখানে দেখিতেছি না । হউক,
আর্থ্যমৈত্র্যেকে ডাকি । (এই বলিয়া পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

(থ) শর্কিলক । (রদনিকাকে হত্যা করিতে ইচ্ছা করিল, পরে
নির্ণয় করিয়া) এ যে স্ত্রীলোক ! । হউক, এখন চলিয়া যাই । (ইহার
পর চলিয়া গেল ।)

(দ) রদনিকা । (যাইয়া জ্বাসের সহিত) হায় হায় ! আমাদের
ঘরে সিঁধ কটিয়া চোর বাহির হইয়া যাইতেছে । (বিদূষকের নিকট

विदू । उवाच । आः दासोऽधो ! किं भणसि “चोरं कप्पिअ सन्धो णिक्कन्तो ?” । (ध)

रद । हदास ! अलं परिहासेण । किं ण पेक्खसि एणं ? । (न)

विदू । आः दासोऽधो ! किं भणसि ? दुदोअं विअ दुआरअं उग्घाड्ढिदं त्ति । भो वअस्स ! चारुदत्त ! उट्ठेहि, उट्ठेहि, अम्हाणं गेहे सन्धिं दइअ चोरो णिक्कन्तो । (प)

(ध) आः दास्याः पुत्रि । किं भणसि ‘चौरं कल्पयित्वा सन्धिनिष्क्रान्तः ?’ ।

(न) हताश ! अलं परिहासेन । किं न प्रेषसे एनम् ? ।

(प) आः दास्याः पुत्रि । किं भणसि ? द्वितीयमिव द्वारकम् उदाटितमिति । भो वयस्य । चारुदत्त । उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । अम्हाकं गेहे सन्धिं दत्त्वा चौरा निष्क्रान्तः ।

(ध) विदू इति । “हास्यकरः कलहरतिविद्रुषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः” इत्युक्त-
स्वभावतया विपत्प्रस्ताव्यपि विद्रुषकस्य परिहासीक्तिरिति बोध्यम् ।

अतएवाव नर्धं नाम प्रतिमुखसन्धे रङ्गम्—“परिहासवचो नर्धं” इति साहित्यदर्पण-
लक्षणात् ।

(प) विदू इति । द्वारकं द्वारम् । अज्ञानं कप्रत्ययः ।

गिग्गा) आर्थात्मैत्रेय । उठ्ठेन उठ्ठेन, आमादेर घवे सिंध काटिया चोर बाहिर हईया गेल ।

(ध) विद्रुषक । (उठ्ठिया) आ दासीव मेये । कि बलितेहिस्सु ‘चोर काटिया सिंध बाहिव हईया गेल ? ।’

(न) वदनिका । हताश ! परिहासेर प्रयोजन नाई । এই सिंध देखितेछ ना कि ? ।

(प) विद्रुषक । आ दासीर मेये ! बलितेहिस्सु कि ! आर एकथान् ।

- चारु । भवतु । भोः ! अलं परिहासेन । (फ)
 विदू । भो ! ए परिहासो । पेक्खदु भवं । (ब)
 चारु । कस्मिन्नुद्देशे ? । (भ)
 विदू । भो ! एसो । (म)
 चारु । विलोक्य । अहो ! दर्शनोयोऽयं सन्धिः । (य)

उपरितलनिपातितेष्टकोऽयं

शिरमि तनुविपुलञ्च मध्यदेशे ।

असदृश-जन-सम्प्रयोगभीरो-

हृदयमिव स्फुटितं महागृहस्य ॥२२॥

(ब) भोः । न परिहासः, प्रेक्षता भवान् ।

(म) भोः । एषः ।

(फ) चारु इति । भवतु असमये निद्राभङ्ग इति शेषः ; अनेन उच्चैराह्वाने कृतं का पुनरन्या गतिरिति भावः । मम दारिद्र्यादशयाः सर्वैरेव विदिततया किमर्थं चौरः प्रविशेदिति मैत्रेयस्थोक्तिः परिहासार्थं वेति कथ्यमान आह "अलं परिहासेन" इति ।

(भ) चारु इति । उद्देशे देशे स्थाने इति यावत्, सन्धिरिति शेषः ।

(य) चारु इति । दर्शनीय आग्रहेण दर्शनयोग्यः, विशेषणैपुण्यनिर्किंतत्वेन सुन्दर-त्वादिति भावः ।

झाव येन उम्पाटन करिवा फेलियाछे । सथे । चारुदत्त ! उठै उठै ।
 आमादेव घरे सिंध दिया चोव बाहिब हईया गियाछे ।

(फ) चारुदत्त । हुक, सथे । परिहासे प्रयोजन नाई ।

(ब) विदूषक । सथे । परिहास नहे, तूमि देख ।

(भ) चारुदत्त । कौन जायगाय ? ।

(म) विदूषक । सथे । एही ये ।

(य) चारुदत्त । (देखिया) ओहे ! एही सक्किटी दृश बटे ।

কথমস্মি নপি কৰ্ম্মিণি কুশলতা । (২)

বিদূ । ভো বচস্স ! অস্ম' সন্ধো দুবেহিঁ জ্জো ব দিস্সো ভবে ।
আদু, আগন্তুএণ সিক্কিবদুকামিণেণ বা । অস্সধা ইধ উজ্জয়স্সো
কো অস্সাণাং ঘরবিহ্বং ণ জাণাদি ? । (ল)

(ল) ভো বয়স্য ! एष सन्धिर्भाभिव दत्तो भवेत् । अथवा आगन्तुकेन शिखितु-
कामिने वा । अन्यथा इह उज्जयिन्धां कः अस्माकं गृहविभवं न जानाति ? ।

उपगीति । उपरि जहं देशान्, तलादधोदेशाञ्च निपातिता इष्टका यस्य सः ; अतएव
मध्यदेशादिष्टकाः स्वयमेव पतिता इति भावः । अतएव च शिरसि उपरिभागे तनुः
स्वल्पविस्तारः, मध्यदेशे च विपुलो विशालविस्तारः । तथा च उपरिभागदधीभागाश्च
इष्टकापातनेन मध्यष्टकानां स्वयमेव संयोगशैथिल्यान्नरवलम्बनतया अनियतभावेन
पतनान्मध्यदेशे विशालो भूतः, अतएवाधोदेशेऽपि तनुर्वेति भावः । यदुक्तं श्रुतिल-
केनैव—‘तदत्र पक्के ष्टके पूर्णकुम्भ एव शोभते, तस्मुत्पादयामि’ इति । तथा च
असदृशजनस्य पातकित्वात् स्वाभ्यन्तरप्रवेशं अयोऽत्लोकस्य चौरस्य यः सम्प्रयोगः संसर्ग-
स्तस्माद्भौरोर्भयशीलस्य, महागृहस्य हर्षात्तया मदीयप्रशस्तभवनस्य, हृदय वचःस्थलम् ;
स्फुटितं विदीर्णमिव जातमिति शेषः ; तस्यैव द्वारं सन्धिकुपेणेद प्रकाशत इति भावः ।

अत्र क्रिद्योत्प्रचालद्धारः । पृथिताया वृत्तम् ॥२२॥

(२) कथमिति । अस्मिन् कर्मण्यपि निष्कृष्टत्वादनारणीये सन्धिनिर्माणाकार्येऽपि,
कुशलता नैपुण्यम् ; सुतरां स्वभावत एवायं निपुण्यौर इति भावः ।

(ल) विदू इति । उत्तौ हाविव विभजते अथवेति । अत्र अथवाशब्दी वाशब्द-
द्विकल्पार्थः । तथा च आगन्तुकेन देशान्तरादागतत्वेन वा देशान्तरादागतत्वेन अस्मातो-

উপর ও নীচে হইতে ইট ফেলিয়া দিয়াছে, তাহাতে উপবে ও নীচে
ছোট, এবং মাঝখানে বড় হইয়াছে । স্মৃতবাং অযোগ্য লোকের
(চোরের) সংসর্গ কবিত্তে ভীক এই উৎকৃষ্ট গৃহের হৃদয় যেন বিদীর্ণ
হইয়া গিয়াছে ॥২২॥

(৩) আ ! এ কার্যেও দক্ষতা ! ।

चारु । वैदेश्येन कृतो भवेन्मम गृहे व्यापारमभ्यस्यता
नासौ वेदितवान् धनैर्विरहितं विस्रब्धसुप्तं जनम् ।
दृष्ट्वा प्राञ्जहतीं निवासरचनामस्माकमाशान्वितः
सन्धिच्छेदेनखिन्न एव सुचिरं पश्चान्निराशो गतः ॥२३॥

अथिनीरुत्तान्ततया तवावस्थामपि अजानता जनेन वैत्यर्थः ; शिञ्चितुकाःमेन वा, नृतनं
सन्धिनिर्माणमिति शेषः । गृहस्य विभवं धनम् ।

विदूषकीर्तिमेवाङ्गीकुर्वन्नाह वैदेश्येनेति । वैदेश्येन भिन्नदेशीत्पन्नेन जनेन,
अथवा व्यापारं नवं सन्धिनिर्माणकार्यम्, अभ्यस्यता शिञ्चमाणेन जनेन, मम गृहे
कृतो भवेत्, अयं सन्धिरिति शेषः । ननु कुत इदमनुमानमित्याह—असौ सन्धिकारी
जनः, धनैर्विरहितम्, अतएव विस्रब्धसुप्तं निःशङ्कभावेन निद्रितं जनम्, न वेदितवान्
न ज्ञातवान् ; एतद्देशवासित्वे तु मम निर्धनत्वमवश्यमेव विद्यात् तथा च सन्धिं न
कुर्व्यादिति भावः । प्राक् पूर्वं महतीमस्माकं निवासरचना भवननिर्माणम्, दृष्ट्वा,
आशान्वितः “अथ प्रचुरधनमस्ति, तच्चापहरामि” इत्यमाशाविशिष्टः, सुचिरं दीर्घकालम्,
अन्यथा कथमीदृशः सुन्दरः सन्धिः स्यादिति भावः, सन्धिच्छेदेनेन खिन्नः परित्रान्त एव
सन्, पश्चान् निराशो गतः, कियतीऽपि मूढ्यवती द्रव्यस्यादर्शनादित्याशयः ।

अथ प्रथमचरणार्थं प्रति द्वितीयचरणगतवाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम्, तथा विस्रब्धसुप्तत्वं प्रति “धनैर्विरहितम्” इति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गञ्च ; तदुभयकृतविच्छिन्नवशाच्च निर्धनत्वानवगमरूपसाधनेन तस्करस्य
वैदेश्यत्वरूपसाध्यज्ञानादनुमानालङ्कारः । तथा प्रथमपादे सन्धिबीषकपदानभिधानादिकः
विकल्पार्थकवाञ्छानभिधानाच्चापरी न्यूनपदतादीषः, एवं सौम्यमिति व्यापारविशिषे

(ल) विदूषक । वयञ्च ! এই সিঁধ দুই রকম লোকের দেওয়া
হইবে । এক—বিশেষ হইতে আগ্রত লোকের, অথবা—শিক্ষাভিলাষী
কেশী লোকের । না হইলে, এই উচ্ছিন্নীতে কোন্ ব্যক্তি, আমাদের
ঘরের বৈভব না জানে ? ।

ততঃ সুহৃৎস্বয়ঃ কিমসৌ কথয়িষ্যতি তপস্বী, 'সার্থ' বাহুসুতস্য
গৃহং প্রবিশ্য ন কিञ্চিন্ময়া সমাসাদিতম্' ইতি । (ব)

বিদুঃ । ভো ! কথং তং জীব চৌরহৃদস্বয়ং অশুশোচসি ।
তেন চিন্তিতং মহন্তং এদং গৃহং, ইদৌ রক্ষণমগ্ৰহস্বয়ং সুবস্বমগ্ৰহস্বয়ং
বা গ্নিক্লামডস্মামি । স্মৃত্বা সবিষাদমানাগতম্ । কহিঁ তং সুবস্ব-
মগ্ৰহস্বয়ং । পুনরনুশ্লথ্য প্রকাশম্ । ভো বস্বস্ব ! তুমং সস্বকালং
মগ্ৰাসি মুক্খৌ মিত্তেঅস্বয়ৌ, অগ্নিহৃদৌ মিত্তেঅস্বয়ৌ ত্তি । সুহৃ, ময়
কিতং তং সুবস্বমগ্ৰহস্বয়ং ভবদৌ হত্যে সমপ্যস্বন্তেণ । অস্বধা
দাসীয়ে পুত্রেণ অবহিতং ভবে । (শ)

(শ) ভো: । কথং তমেব চৌরহৃতকমনুশোচসি । তেন চিন্তিতম্—মহদেতদ-
বক্তব্যং ব্যপারমিত্তি সামান্যভিধানাত্ বিশেষে অবিশেষাভ্যদীষস্ব ; 'বৈদেশ্যেন ক্রুতী
মহেঃসমথবা মে চৌর্যশিবার্থিনা' ইতি পাঠে তু তথা সমাধানম্ ।

শ্রীলবিকীৰ্তিত ইত্যম্ ॥২২॥

(ব) তত ইতি । অসৌ সস্বিকারী জনঃ । তপস্বী শৌচ্যঃ, মহতৌপি পরিশ্রমস্য
নিষ্ফলত্বাদিত্তি ভাবঃ । সার্থ' বাহুসুতস্য বাণিজ্যস্বয়মাধিনঃ পুত্রস্য ।

চারুদত্ত । বিদেশীয় কোন লোক কিংবা শিক্ষার্থীরাও কোন লোক
আমাব গৃহে এই সন্ধি নিৰ্মাণ করিয়া থাকিবে, যেহেতু ঐ লোক, এই
গৃহ যে ধনহীন বা ইহাতে লোকেবা নিরুদ্ধেগে নিদ্রা যাইতেছে, ইহা
জানিত না । প্রথমে আমাদেব প্রকাণ্ড বাড়ী দেখিয়া আশাশ্রিত হইয়া-
ছিল, পবে দীর্ঘকাল যাবৎ সন্ধিচ্ছেদনে কেবল পবিশ্রান্ত এবং নিবাস
হইয়া চলিয়া গিয়াছে ॥২৩॥

(ব) স্ততবাং ঐ দুঃখী লোকটা বন্ধুগণের নিকট কি বলিবে যে,
'আমি বাণিজ্যব্যবসায়ীর পুত্রের বাড়ীতে প্রবেশ করিয়া কিছুই পাই
নাই ? ।'

चारु । अलं परिहासेन । (घ)

विदू । भो ! जह णाम अहं मुक्त्वो, ता किं परिहास-
स्सवि देसअलं ण जाणामि ? । (स)

गैहम्, इती रत्नभाण्डं सुवर्णभाण्डं वा निष्क्रामयिष्यामि । कुत्र तत् सुवर्णभाण्डकम् ? भो वयस्य । त्वं सर्वकालं भणसि—‘मुखीं मैत्रेयः, अपण्डितो मैत्रेयः’ इति । सुष्ठु मया कृतं तत् सुवर्णभाण्डं भवती हन्ते समर्पयता । अन्यथा दास्याः पुत्रेण अपहृतं भवेत् ।

(स) भोः । यथा नाम अहं मुखीः, तत् किं परिहासस्यापि देशकालं न जानामि ? ।

(श) विदू इति । हतकी हतशयामौ चौरयति चौरहतकः, “अग्निस्तीक्ष्णः” इत्यादिवत् विश्लेषणस्य परनिपातः । समर्पयतेति । अतो बुद्धिमत् एव कार्यस्य कृतत्वात् अतः परं मा मुखीदिकं न ब्रूया इति भावः । दास्याः पुत्रेण सन्धिकारिणा ।

(घ) चारु इति । मम हर्षं असमर्पणादयं तव परिहास एवेति भावः ।

(स) विदू इति । यथा यदि । ‘अयं परिहासस्य न देशकालः’ इति जानाम्येवेति भावः । देशेन युक्तः काल इति देशकालः । मध्यपदलीपी समासः ।

(श) विदूषक । सपे । तूमि सेई हताश चोवटोके लफ्फा कविषा शोक कवितेछ केन ? । से चिन्हा कविषाछिल ये, एथाना प्रकाणु वाडी, ए वाडी हईते बत्तेव भाणु वा सोणाव भाणु बाहिव कविव । (स्वर्ण कविषा विषादेव सहित स्वगत) सेई स्वर्णलङ्कार कोथाय ? । (पुनवाय स्वरण कविषा प्रकाशे) सपे ! तूमि सकल समयेई आमाके बलिया थक ये, “मैत्रेय मुख, मैत्रेय अपण्डित” । सेई स्वर्णलङ्कार तोमाव हाते दिया, आमि ভাল कविषाछि, ना हईले, वादीव पो चोव ताहा अपहवण कवित ।

(घ) चारुदन्त । परिहासे प्रयोजन नाई ।

চারু । কस्याং বেলায়াম্ ? । (হ)

বিদূ । ভো ! জদা তুমং মএ ভণিতীঃসি—সৌদলৌ দে
অগ্নাহত্যৌ । (অ)

চারু । কদাচিদেবমপি স্যাৎ ? । সৰ্বতী নিরুণ্য সহধৰ্ম্ । বয়স্য !
দিদ্যা তে প্রিয়ং নিবেদয়ামি । (ক)

বিদূ । কিং ণ অবহিৎ ? । (খ)

চারু । হৃতম্ ।

(অ) ভো : ! যদা ত্বং ময়া ভণিতীঃসি—শীতলস্তে অগ্নাহতঃ ।

(খ) কি ন অপহৃতম্ ? ।

(হ) চারু ইতি । বেলায়া সময়ঃ ; সমর্পিতবানিতি শ্রেণঃ ।

(ক) চারু ইতি । এবম্ অনেনাৰ্পিতম্, স্যাৎ ভবত্ । অপিয়ন্তঃ সম্ভাবনায়াম্,
ইত্যং সম্ভাবয়ামীত্যর্থঃ । দিদ্যা ভাগ্যং ন ।

(খ) বিদূ ইতি । অপহৃতং তদলঙ্করণমিতি শ্রেণঃ ।

(স) বিদূষক । যদিও আমি মুর্থ হই, তথাপি পরিহাসের জায়গা
বা সময় কি বুঝি না ? ।

(হ) চারুদত্ত । কোন্ সময় দিয়াছিলে ? ।

(ক) বিদূষক । সখে ! যখন আমি তোমাকে বলিয়াছিলাম যে,
'তোমার হস্তাগ্র শীতল ।'

(খ) চারুদত্ত । এরূপও কি কখন হয় ? । (সকল দিক্ দেখিয়া
হর্ষের সহিত) বয়স্ত ! ভাগ্যক্রমে তোমার প্রীতিকর সংবাদ জানাই-
তেছি ।

(ধ) বিদূষক । কি অপহরণ করে নাই ? ।

চারুদত্ত । অপহরণ করিয়াছে ।

বিদু । তথা বি কিং পিষ্ম ? । (গ)

চারু । যদসৌ কৃতার্থো গতঃ । (ঘ)

বিদু । ণাসো ক্বু সো । (ঙ)

চারু । কথং ন্যাসঃ । মৌহুমুপগতঃ । (চ)

বিদু । সমস্মসদু ভবং । জদ্ব ণাসো চোরিণ শ্রবহিদৌ,
তুমং কিং মৌহুং উবগদৌ ? । (ছ)

চারু । সমান্বস্য । বয়স্য !

(গ) তথাপি কিং প্রিয়ম্ ? ।

(ঙ) ন্যাসঃ খলু সঃ ।

(চ) সমান্বসিতু ভবান্ । যদি ন্যাসশৌরিণাপহতঃ, ত্ব কিং মৌহুমুপগতঃ ? ।

(ঘ) চারু ইতি । অসৌ তস্করঃ, কৃতার্থঃ তদ্বজ্জরুণাপহরণে নিখাদিতপ্রযোজনঃ ।
এতদেব প্রিয়মিতি ভাবঃ । এতেন চারুদত্তস্য পরদুঃখকাতরত্বমুদারত্বম্ ব্য়ন্যতে ।

(ঙ) বিদু ইতি । সঃ অলঙ্কারঃ খলু ন্যাসঃ বসন্তসীনায়া নিশ্চিপঃ । অতসদপ-
হরণে নিঃস্বতয়া তনুসমানমূল্যালঙ্কারান্‌তরদানাসম্ভবঃ, তদদানে চ ন্যাসাপহরণদৌষ
ইতি ন তন্নিবেদনং কথমপি প্রিয়ং ভবিতুমর্হতীতি ভাবঃ ।

(চ) চারু ইতি । এতেন বিঘ্নরণবশাদেব পূর্ব প্রিয়মিল্যুক্তমিতি বৌধ্যম্ ।

(গ) বিদূষক । তাহা হইলে আর প্রিয় কি ? ।

(ঘ) চারুদত্ত । যে হেতু, এই চোর প্রয়োজন সাধন করিয়া গিয়াছে ।

(ঙ) বিদূষক । সে যে গচ্ছিত ছিল ।

(চ) চারুদত্ত । হায় ! তাহা গচ্ছিত ছিল ! । (মুচ্ছিত হইলেন)

(ছ) বিদূষক । তুমি আশ্রয় হও । যখন গচ্ছিত ধন চোরে
নিয়াছে, তখন তুমি মুচ্ছিত হইলে কেন ? ।

চারুদত্ত । (চৈতন্য লাভ করিয়া) সখে !

कः अद्यास्यति भूतार्थं सर्वो मां तूलयिष्यति ।
शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन् निष्प्रतापा दरिद्रता ॥२४॥

भोः ! कष्टम् ।

यदि तावत् कृतान्तेन प्रणयोऽर्थेषु मे कृतः ।
किमिदानीं नृशंसेन चारित्रमपि दूषितम् ॥२५॥

क इति । को जनः, भूतार्थं 'चौर एव त न्यासभूतमलङ्कारं कृतवान्' इति यथार्थवृत्तान्तम्, अद्यास्यति विश्वसिष्यति, कोऽपि नेत्यर्थः महामुख्यतया सावधानभावेन रक्षणसम्भवादिति भावः । किन्तु सर्वो जनः, माम्, तूलयिष्यति तूलवत् लघुं करिष्यति । 'दरिद्रोऽयं स्वयमपहृत्य चोरे अपवादमारोपयति' इति समालोचयन् मम लघुत्वं जनयिष्यतीत्यर्थः । हि यस्मात्, अस्मिन् लोके, निष्प्रतापा तेजःप्रकाशप्रभावन यपि रहिता, दरिद्रता शङ्कनीया समस्ताशङ्काविषयीभूता, अतो मम तादृशापवादः शङ्कनीय एवेति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

"भूतं सत्योपमानयोः" इत्यादि हेमः । तूल इव तूलस्तं करिष्यतीति 'इन् कारितं धात्वर्थे' इति इन् ॥२४॥

यदीति । कृतान्तेन देवेन, मे मम अर्थेषु धनेषु यदि तावत्, प्रणयः प्रेम प्रेम्णा तदग्रहणमित्यर्थः, कृतः । करोतु तदप्यङ्गीकरोमीति भावः । किन्तु नृशंसेन क्रूरैश्च तेन कृतान्तं नेति शंषः, इदानीं किं कस्मात्, चारित्रमपि मम चरित्रमपि दूषितं दूषितत्वेन प्रख्यापितम्, 'चारुदत्तो न्यासमपहृत्य चरित्रधष्टो जातः' इति निन्दा प्रख्यापितेत्यर्थः, एतदेव कष्टमिति भावः । एतेन चारुदत्तो घनाञ्जरितं बहुमन्वत इति अलितम् ॥२५॥

यथार्थं घटना, के विश्वास करिबे ? किञ्च सकलेई आमाके तूलार आग्र लघु मने करिबे । कायग, एई जगते प्रभावविहीन दारिद्र्याके सकलेई आशङ्का करे ॥२४॥

हय ! कि कष्ट ! यदि० विधाता आमार धने डाल बार्गा करिग-

विदू । अहं क्व, अपलपिष्यामि, केण दिष्यं ? केण गहिदं ?
को वा सक्खि ? स्ति । (ज)

चारु । अहमिदानीमनृतमभिधास्ये ? । (झ)

भैक्ष्ये णाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम् ।

अनृतं नाभिधास्यामि चारित्रभ्रंशकारणम् ॥२६॥

रद । ता जाव अज्जाधृदाए गदुअ णिवेदेमि ।
इति निष्क्रान्ता । (ज)

(ज) अहं खलु अपलपिष्यामि, केन दत्तम् ? केन गृहीतम् ? को वा
साक्षी ? इति ।

(ज) विदू इति । अपलापस्यामि मिथ्यात्वेन अपकृतं वदिष्यामि, वसन्तसेनाया
मुनस्यदयहृणच्छाया कृतायामिति शंषः ।

(झ) चारु इति । 'अनृत' मिथ्या, 'अभिधास्ये' वदिष्यामि किमिति काकुः ।

मिथ्याभिधानाभावे तन्नासपरिश्रीधस्य क लपाय इत्याह भैक्ष्ये णिति । भैक्ष्ये णापि
मिच्छावृत्त्यापि, न्यासस्य वसन्तसेनाया निश्चिन्तनस्य प्रतिक्रिया परिश्रीधं परिश्रीधयोग्यं
धनमित्यर्थः, पुनर्नर्जयिष्यामि ; तथापि चारित्रभ्रंशकारणं सञ्चरित्वती विच्युतिहेतुभूतम्,
अनृत मिथ्या, न अभिधास्यामि न वदिष्यामि, चारित्रभ्रंशस्य लभयलोकदूषकत्वादिति
भावः ॥२६॥

छेन (भाल वासिन्ना ताहा हरण करिवाछेन, ताहा करुन) किञ्चु सेहै
निष्ठुर विधाता एखन आमार चवित्रो, दूषित करिलेन केन ॥२७॥

(ज) विदूषक । निश्चय्येहै आमि बलिब—के दिग्गाछे ? के ग्रहण
करिग्गाछे ? केहै वा साक्षी ? ।

(झ) चारुदत्त । आमि एखन मिथ्या बलिब ? ।

वरुं आमि भिक्षा करिग्गाओ, वसन्तसेनाय गच्छित अलङ्कारेर पुरि-
शोधयोग्य धन उपार्जन करिब, तथापि चरित्रनाशेर कारण मिथ्या बलिब
ना ॥२७॥

ততঃ প্রবিশতি চেত্বা সহ চারুদত্তবধূঃ । .

বধূঃ । সমস্ৰাম্ । অহ ! সস্ব' অপরিবদসরীরী অজ্ঞাত্তো
অজ্ঞমিত্তেণ সস্ব ? । (ট)

চেটী । ভট্টিণি ! সস্ব' । কিং তু জো সো বেস্সাজণকেরকো
অলংকারসো, সো অবহিহো । (ঠ)

বধূঃ । মৌহং নাটয়তি ।

চেটী । সমস্সসদু অজ্ঞা ধূদা । (ড)

(জ) তদযাবত্ আর্থ্যধৃতায়ৈ গলা নিবদয়ামি ।

(ট) অথি । সত্যম্ অপরিচ্ছতশরীর আর্থ্যপুত্র আর্থ্যমৈত্রীয়েণ সস্ব ? ।

(ঠ) ভবিত্বি' । সত্যম্ । কিন্তু যঃ স বেষ্সাজনস্য অলঙ্কারকঃ, সোঃপহতঃ ।

(জ) রদ ইতি । ধূতা স্বধর্ম্মঃ শ্রমভয়াৎ কণ্ঠিতা তদাখ্যা চারুদত্তস্য পত্নী তস্যৈ ।
যদি সা কিস্বিত্ প্রতিকর্তু' শক্লুয়াদিতি ভাবঃ ।

(ট) বধুরিতি । সমস্ৰাম' সিতব্যস্বতাঃসহিতম্ । অপরিচ্ছত' ধারণাদিকালি চৌরেষ
অবিদীর্ঘ' শরীর' যস্য সঃ । আর্থ্যো' মান্যঃ শ্বশুর ইতি যাবত্ তস্য পুত্রী মর্চনৈ'ল্যর্ঘ' ।

অস্য বাক্যস্য ধূতয়া প্রত্যক্ষনিষ্টুরতয়া মন্যমানত্বাদত্র বজ্র' নাম প্রতিমুখসম্ব' রঙ্গম্ ।
যথা সাহিত্যদর্পণে—'প্রত্যক্ষনিষ্টুর' বজ্রম' ইতি ।

(ঞ) রদনিকা । তা, আর্থ্যা ধূতাব নিকট যাইয়া ইহা জানাই ।
(এই বলিয়া চলিয়া গেল) ।

তাহার পর দাসীর সহিত চারুদত্তবধুর প্রবেশ ।

(ট) বধূ । (ব্যস্তভাবে সহিত) ওরে ! সত্যই কি আর্থ্যপুত্র,
আর্থ্যমৈত্র্যেয়ের সহিত অক্ষতদেহ আছেন ? ।

(ঠ) দাসী । আমি নি ! সত্য বটে ; কিন্তু সেই যে বেতাটার
অলঙ্কার ছিল, তাহা অপহরণ করিয়াছে ।

বধূ । (মুর্ছা অভিনয় করিল) ।

बधूः । समाश्रय । हृष्टो ! किं भणसि ? “अवरिक्त्वदसरीरो
अञ्जउत्तो” त्ति । वरं दाणिं सो सरीरेण परिक्त्वदो, ण उण
चारित्तेण । संपदं उज्जहलीए जणो एव्वं मन्तइस्सदि—
“दलिहदाए अञ्जउत्तेण ज्जेव ईदिमं अक्कज्जं अणुचिद्धिदं” त्ति ।
ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च । भअव्वं कअन्त ! पोक्खर-वत्त-पडिद-जल-
विन्दु-चञ्चलेहिं कीलसि दलिहपुरिसभाअधेएहिं । इअं च मे
एक्का मादुघरलद्धा रअणावली चिद्धिदि, एदंपि अदिसोण्डीरदाए
अञ्जउत्तो ण गेण्हिस्सदि । हञ्जे ! अज्जमित्तेअं दाव सहा-
वेहि । (ठ)

(ड) समाश्रयितु आर्या धृता ।

(ठ) हञ्जे । किं भणसि—‘अपरिच्छतशरीरः आर्यपुत्रः’ इति । वरमिदानीं स
शरीरेण परिच्छतः, न पुनश्चारित्र्येण । साम्प्रतमुज्जयिन्या जन एव मन्त्रयिष्यति—‘दरिद्रतया
आर्यपुत्रं यैव ईदृशकार्यमनुष्ठितम् ।’ भगवन् । कृतान्त । पुष्करपत्रपतितजलविन्दु-
चञ्चलैः क्रीडसि दरिद्रपुरुषभागधेयैः । इयञ्च मे एका मादुघरलद्धा रवावली तिष्ठति ।
एतामपि अतिशौण्डीरतया आर्यपुत्रो न गृहीष्यति । हञ्जे । आर्यमैत्रेयं तावत् शब्दापय ।

(ड) बधूरिति । स आर्यपुत्रः । परिच्छत इति वरम् ईषत्प्रियम् ; पुनः किन्तु
चारित्र्येण परिच्छतो न वरमित्यर्थः, शरीरपेक्षया चारित्र्यस्य मूल्यवत्त्वादिति भावः ।
मन्त्रयिष्यति आलीचयिष्यति । ईदृशकार्यं निक्षेपापहरणरूपं कर्म । कृतान्त । देव ।
पुष्करस्य पद्मस्य पत्रे पतिता ये जलविन्दवस्तद्वत् चञ्चलैः दरिद्रपुरुषाणां भागधेयैः
सौभाग्यैः, क्रीडसि खेलसि । अतिशौण्डीरतया अत्यन्तीदारस्वभावतया । न गृहीष्यतीति,
स्त्रीधनग्रहणस्य नितान्तकापुरुषतान्यञ्जकत्वादिति भावः । शब्दापय आह्वय ।

(ड) दासो । आर्या धृता आश्रयता हृतेन ।

(ठ) बधू । (आश्रय इहेया) ओनो ! तूहे किं वनितेहिम्, आर्य-
पुत्र अकृतनेह आछेन ? त्तिनि शरीरे परिरुत इहेतेन, सेण डान

চেটী । জং অজ্জা ধূদা আণ্ণবেদি । বিদুষকমুপগম্য । অজ্জ-
মিত্তেঅ ! ধূদা দে সহ্ণবেদি । (ণ)

বিদূ । কহিঁ সা ? । (ত)

চেটী । এসা চিহ্ণদি, উবসম্ম । (থ)

বিদূ । উবসম্ম । সোত্ত্বি ভোদীএ । (দ)

বধূঃ । অজ্জ ! বন্দামি । অজ্জ ! পুরত্ত্বিআমুহী (১)
হীহি । (ধ)

(ণ) যদার্থা ধূতা আণ্ণাপয়তি । আর্থমৈবং য ! ধূতা ত্বা শব্দাপয়তি ।

(ত) কস্মিন্ সা ? ।

(থ) এষা তিহতি, উপসম্পং । (দ) স্বস্তি ভবত্ব্য ।

(দ) বিদূ ইতি । স্বস্তি মঙ্গলম্ । ভবত্ব্য ইতি 'নমঃস্বস্তি'—ইত্যাदिना चतुर्थी ।

ছিল, কিন্তু চরিত্রে নহে । এখন উজ্জয়িনীৰ লোক এইরূপ আলোচনা
করিবে যে, 'দবিদ্রতাবশতঃ আৰ্য্যপুত্রই এইরূপ অকাব্যের অন্তষ্ঠান
কবিয়াছেন ।' (উপবেব দিক্ চাহিষা নিশ্বাস ত্যাগ কবিয়া) হা ভগ-
বন্ ! বিধে । তুমি, পদ্মপত্র-পতিত জলবিন্দুব গ্ৰায় চঞ্চল দবিদ্রলোকেব
ভাগ্যেব দ্বাবা খেলা কব । মাতাব বাডী হইতে প্রাপ্ত এই এক ছড়া
রত্নহাবমাত্র আমাব আছে, অত্যন্ত উদাবস্বভাব বলিয়া আৰ্য্যপুত্র ইহাও
গ্রহণ কবিবেন না । ওবে ! তুই আৰ্য্যমৈত্ৰেয়কে ডাক্ দেখি ।

(গ) দাসী । আৰ্য্যা ধূতা যাহা আদেশ কবেন । (বিদুষকের
নিকটে যাইয়া) আৰ্য্যমৈত্ৰেয় ! ধূতা তোমাকে ডাকিতেছেন ।

(ত) বিদুষক । কোথায় তিনি ? ।

(থ) দাসী । এই বহিয়াছেন, আইস ।

(দ) বিদুষক । (নিকটে যাইয়া) আপনাব মঙ্গল হউক ।

(১) দীৰত্ত্বিআমুহী ।

विदू । एसो भोदि ! पुरत्थिआमुहो संवुत्तोद्धि । (न)

बधूः । अज्ज ! पडिच्छ इमं । (प)

विदू । किं खेदं ? । (फ)

बधूः । अहं क्वु रअणसट्ठिं उववसिदा आसि । तहिं जधा विहवाणुसारिण वन्हणो पडिग्गाहिदब्बो, सो अ ण पडिग्गाहिदो ; ता तस्स किदे पडिच्छ इमं रअणमालिअं । (ब)

(घ) आर्थ्य । वन्दे । आर्थ्य । पुरस्तान्मुखी भव ।

(न) एष भवति । पुरस्तान्मुखः सहस्रीऽस्त्रि ।

(प) आर्थ्य ! प्रतीच्छ इमाम् ।

(फ) किं न्वेतत् ? ।

(ब) अहं खलु रवषष्ठीमुपीषिता आसम् । तस्मिन् यथाविभवानुसारेण ब्राह्मणः प्रतिग्राहयितव्यः, स च न प्रतिग्राहितः, तत् तस्य कृते प्रतीच्छ इमा रवमालिकाम् ।

(घ) बधूरिति । पुरस्तात् मम सम्मुखे मुखे यस्य सः । अन्यथा सुष्ठु गृह्य न सम्भवतीति भावः ।

(प) बधूरिति । प्रतीच्छ गृह्याण ।

(ब) बधूरिति । रवषष्ठीमुपीषिता षष्ठीतिथौ तदानीं तद्दृशप्रचलितव्रतविशेषकरणार्थं कृतीपवासेत्यर्थः । यथाविभवानुसारेण धनसम्पत्त्यनुसारेण, ब्राह्मणः प्रतिग्राहयितव्यो ब्राह्मणाय यत् किञ्चिद्वातव्यमिति तात्पर्यम् । स ब्राह्मणः । तस्य प्रतिग्राहणस्य कृते निमित्ते । प्रतीच्छ गृह्याण ।

(घ) बधू । आर्थ्य ! आपनाके नमस्कार करि । आर्थ्य ! आपनि आमार् अभिमुख इउन ।

(न) विदूषक । देवि ! এই আপনার অভিमुख হইয়াছি ।

(प) बधू । आर्थ्य ! ईश ग्रहण करून ।

(फ) विदूषक । ए किं ? ।

বিদু। স্ত্রীলা। সৌখ্যি। গমিস্তাং, পিণ্ডবপ্পস্সা সিব-
দেমি। (ম)

বধুঃ। অজ্জমিত্তেঅ! মা ক্বু মং লজ্জাবিহি। ইতি
নিষ্কান্তা। (ম)

বিদু। সবিষয়ম্। অহো! সে মহানুभावदा। (য)

চারু। অয়ে! চিরয়তি মৈত্রেয়ঃ। মা নাম বৈল্লব্যা-
দকার্থ্যং কুর্য্যাৎ। মৈত্রেয়! মৈত্রেয়! (র)

(ম) স্বস্তি। গমিস্তামি। প্রিয়বয়স্যস্য নির্বদয়ামি।

(ম) আর্থ্যমৈত্রেয়। মা খলু মা লজ্জয়।

(য) অহো! অস্যা মহানুभावता।

(ম) বধুরিতি। মা লজ্জয় পুনরর্পণেন লজ্জিতা ন কুরু। তথা চ স্বয়ং
স্ত্রীলা আর্থ্যপুত্রায় দেহি, স চ যথা ন প্রত্যাখ্যানং করীতি, তথৈব ত্বমাযহং কুর্য্যা
ইতি ভাবঃ।

(য) বিদু ইতি। মহানুभावता সাতিশয়প্রभावशालित्वम् আদার্থ্যমিত্যর্থঃ। বিশ্ভা-
সকস্যাপি পতুর্নিন্দানিহতয়ে আত্মন এব মহামূল্যরত্নমাল্যপ্রদানাদিতি ভাবঃ।

(র) চারু ইতি। চিরয়তি চিরং করীতি বিলম্বতে ইত্যর্থঃ। বৈল্লব্যাৎ নির্বদন-
বিল্ললত্বাৎ স্বয়মেব রক্ষিতব্যস্য ন্যাসস্য ধমেনেণ চৌরহস্ত এব সমর্পণেন আত্মধিকারীদয়া-
দিত্যর্থঃ; ; অকার্থ্যম্ আত্মহত্যাদিরূপম্।

(ব) বধু। আমি রত্নসম্পন্ন উপবাস কবিয়াছিলাম, তাহাতে
সম্পত্তি অল্পসারে ব্রাহ্মণকে প্রতিগ্রহ কবাইতে হয়, কিন্তু সে প্রতিগ্রহ
করাই নয়। তাই তাহার জন্ত এই রত্নহার গ্রহণ করুন।

(ভ) বিদুষক। (গ্রহণ কবিয়া) স্বস্তি, যাই, বয়সকে জানাই।

(য) বধু। আর্থ্যমৈত্রেয়! আমাকে লজ্জিত করিবেন না। (এই
বলিয়া চলিয়া গেল)।

(র) বিদুষক। (বিশ্বয়ের সহিত) ইহার আশ্চর্য উদারতা!।

বিদু। উপস্থিত। এসৌচ্ছি। গীর্হ এদং। রবাবলৌ দর্শয়তি। (ল)

চারু। কিমেতত?।

বিদু। ভৌ! জং দে সরিস-দার-সঙ্কহস্য ফলং। (ব)

চারু। কথং ব্রাহ্মণী মামনুকম্পতে!। কষ্টম্! ইদানী-
মস্মি দরিদ্রঃ।

আত্মভাগ্যছতদ্রব্যঃ স্ত্রীদ্রব্যে ণানুকম্পিতঃ।

অর্থতঃ পুরুষো নারী, যা নারী সার্থতঃ পুমান্ ॥২৩॥

(ল) এষৌচ্ছি। গৃহাণ এতাম্।

(ব) ভৌ:। যত্ তে সঙ্কহদারসংহস্য ফলম্।

(ব) বিদু ইতি। সঙ্কহদারসংহস্য স্বয়ংগমভার্যাপরিগৃহস্য। অন্তরদারযা তব
ভার্থ্যয়া দত্তমেতদিতি ভাবঃ।

আস্মেতি। আত্মনী ভাগ্যেণ স্বেষ্টেণ ছত নষ্টং দ্রব্য ধনং যস্য স:, স্ত্রীয়া
দ্রব্যেণ ধনেণ অনুকম্পিতৌ দয়াবিষয়ীকৃতঃ। তেন কিং সম্পন্নমিত্যাহ অর্থত ইতি।
পুরুষঃ অর্থতঃ কার্যত:, নারী জাত ইতি শ্রীষ:; তথা যা নারী, মা অর্থত:, কার্যতঃ
পুমান্ পুরুষৌ জাতিশ্রীষ:। তথা চ অহং পুরুষ: সন্নপি নারীয়া এব দয়াপাত্রীভূয়

(ৱ) চারুদত্ত। ওহে। মৈত্রেয় বডই বিলম্ব কবিতেছে, বিহ্ব-
লতানিবন্ধন অকার্য না কবে। মৈত্রেয়। মৈত্রেয়।।

(ল) বিদূষক। (নিকটে যাইয়া) এই যে আছি। ইহা গ্রহণ
কর। (বত্ৰহাব দেখাইল)।

চারুদত্ত। এ কি?।

(ব) বিদূষক। সখে! তোমার যোগ্য দারপবিগ্রহের যে ফল।

চারুদত্ত। হায়! ব্রাহ্মণী আমার প্রতি দয়া করিতেছেন। কি
কষ্ট! এখন আমি প্রকৃত দরিদ্র হইলাম।

अथवा, नाहं दरिद्रः । यस्य मम—

विभवानुगता भार्या सुखदुःखसुहृद्भवान् ।

सत्यञ्च न परिभ्रष्टं यह्रिद्रेषु दुर्लभम् ॥२८॥

तत्कृतसाहाय्यग्रहणात् नारीस्वरूपोऽस्मि, तथा मम भार्या च नारी सत्यपि मां प्रति दयाकारिणी भूत्वा मञ्चं साहाय्यदानात् पुरुषस्वरूपा जातेति भावः ।

अत्र कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, पुरुषे नारीत्वारीपस्य नार्या पुरुष-त्वारीपस्य च प्रकृतदारिद्र्यप्रतिपादनोपयोगितया परिणामस्य, अनयोर्ङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा पुरुष इत्यभिधाय पुमानित्यभिधानात् प्रकृतिविषयो भग्नप्रक्रमतादोषः, स च 'नारी च पुरुषोऽर्थतः' इति पाठेन समाधेयः । न चैतत्पाठेऽपि पुनः कथितपदतादोष इति वाच्यम्, 'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च' इत्यादिवदुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषयत्वात् कथितपदतायाश्च दर्पणकृदादिभिरङ्गिभ्रविषयताया व्यवस्थापितत्वत् । अतएव हि नारीशब्दस्य द्विःपाठेऽपि न कथितपदतादोष इति ध्येयम् ॥२७॥

विभवेति । भार्या विभवानुगता सम्पत्त्यनुसारिणी यादृशी विभवस्ताद्रूप्येण वर्त्तत इत्यर्थः ; भवान् सुखदुःखयोरुभयोरिव सुहृत् ; तथा दरिद्रेषु यत् सत्यं दुर्लभम्, तत् सत्यञ्च न परिभ्रष्टं भार्यायाः साहाय्यात् विच्युतम् । ईदृशं भार्यारवं सुहृद्रवं सत्यञ्च यस्यास्ति, स कथं दरिद्री भवितुमर्हतीति भावः ।

अत्र आत्मनोऽदरिद्रताप्रतिपादनकार्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयी-
ऽलङ्कारः ॥२८॥

निजेर अदृष्टेवशतः धन नष्टे हईयाछे ; एथन स्त्रीव धने दम्भार पात्र हईतेछि । सूतवां कार्यावशतः पूरुष—स्त्री, एवं ये—स्त्री, से पूरुष हईयाछे ॥२९॥

अथवा, আমি দরিদ্র নহি । যে আমার—

স্ত্রী, অবস্থার অনুগামিনী, তুমি, সূত্রে এবং দুঃখেও বন্ধু । বিশেষতঃ দরিদ্রে যাহা দুর্লভ, সেই সত্যও নষ্ট হয় নাই ॥২৮॥

मैत्रेय ! गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनायाः सकाशम्, वक्तव्या च सा महचनात्—यत् खल्वस्माभिः सुवर्णभाण्डमात्मीयमिति कृत्वा विश्वम्हात् दूरीते हारितम्, तस्य कृते गृह्यतामियं रत्नावली इति । (श)

विदू । मा दाव अक्खाइदस्स अभुत्तस्स अप्पमुल्लस्स चौरिहिं अवहिदस्स कारणादो, चदुस्समुहसारभूदा रअणावली दीअदि । (ष)

(ष) मा तावत् अखादितस्य अभुक्तस्य अन्यमूल्यस्य चौरैरपहृतस्य कारणात् चतुः-समुद्रसारभूता रत्नावली दीयते ।

(श) मैत्रेयेति । विश्वम्हात् भूमिश्वासात् आत्मीयमिति कृत्वा इत्यन्वयः ।

(ष) विदू इति । अखादितस्य अभुक्तस्य ; विक्रयादिना खादने तु तत्तुल्य-प्रतिदानमुचितमेवेति भावः । अभुक्तस्य अङ्गे धारणादिना असम्भुक्तस्य । सम्भोगेन परिच्छेद्येऽपि तत्तुल्यप्रतिदानं मङ्गतमेवेति भावः । अन्यमूल्यस्येति । एतत्समानमूल्यत्वे तु, एतद्दानं कथञ्चित् सङ्गच्छत इत्याशयः । चतुर्णां समुद्राणां तदुत्थितरत्नानामित्यर्थः । सारभूता अष्टभूता । मा तावत् दीयते केनापीति शेषः । सुतरां त्वयापि न दीयता-मिति भावः ।

(श) मैत्रेय । तूमि एहि बल्लहार लहैया वसन्तसेनार निकट याओ, आमार कथाछुमावे ठाँहाके बलिबे ये, “आमि विश्वासवशतः निज्जेव मनने करिया सेहि अर्णालकार पाशा खेलाय हावियाछि ; ताहार जअ एहि बल्लहार ग्रहण करुन ।”

(ष) विदूषक । याहा विक्रय करिया थाओया ह्य नहि, याहा अङ्गे धारण करिया संशोर्ग करा ह्य नहि, याहार मूल्य अल्ल एवंग याहा चोरे

চার্ । বয়স্য ! মা মৈবম্ ।

যং সমালম্ব্য বিশ্বাসং ন্যাসোঃস্মাসু তয়া কৃতঃ ।

তস্যৈতন্মহতো মূল্যং প্রত্যয়স্যৈব দীযতে ॥২৫॥

তদ্বয়স্য ! অস্মচ্ছরীরসৃষ্টিকয়া শ্রাপিতোঃসি, নৈনামগ্নাহয়িত্বা
অত্রাগন্তব্যম্ । বর্ধমানক ! (স)

এতাভিরিষ্টিকাभिः सन्धिः क्रियतां सुसंहतः शौघम् ।

परिवाद-वहल-दोषान्न यस्य रक्षां परिहरामि ? ॥৩০॥

যমিতি । তয়া বসন্তসেনয়া, যং বিশ্বাসম সমালম্ব্য আশ্রিত্য, অস্মাসু ন্যাসী নিচ্যেপঃ
কৃতঃ, তস্য মহতঃ প্রত্যয়স্যৈব বিশ্বাসস্যৈব, এতৎ ব্রহ্মমালারূপং মূল্যং দীযতে, ন তু তস্য
সুবর্ণভাঙ্কস্য মূল্যমিতি भावः ।

अत्र विश्वासस्य मूल्यदानासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकरतिशयोक्तिरलङ्कारः । तथा
विश्वासमित्यभिधाय प्रत्ययस्यैवभिधानात् पूर्ववत् भग्नप्रक्रमतादोषः, स च 'विश्वासस्यैव
दीयते' इति पाठेन समाधेयः ॥२५॥

(স) তদिति । অস্মচ্ছরীরস্য সৃষ্টিকয়া স্বর্গেণ, শ্রাপিতোঃসি শপথ কারিতোঃসি ।
স্বয়মেব বিদূষকং সৃশ্রত উক্তিগিয়মিতি বোধ্যম্ । ব্রাহ্মণশরীরস্বর্গেণ সম্ভ্রাতঃ শপথী
হৃদীভবতীত্যभिप्रायः । एनां ब्रह्मलोकाम् ।

অপহরণ কবিয়াছে, সেই স্বর্গালঙ্কারেব জগু, চাৰি সমুদ্রের সাবভূত
রত্নহার কেহই দান কবে না ।

চাক্রদন্ত । সখে ! না না, একরূপ বলিও না ।

বসন্তসেনা যে বিশ্বাস অবলম্বন কবিয়া, আমাব হাতে গচ্ছিত
রাখিয়াছিলেন, সেই গুরুতব বিশ্বাসেবই এই মূল্য দিতেছি ॥২০॥

(স) অতএব সখে ! আমার শরীর স্পর্শদ্বারা তোমাকে শপথ
করাইতেছি যে, এই রত্নমালা গ্রহণ না করাইয়া তুমি এখানে আসিবে
না । বর্ধমান ! ।

वयस्य ! मैत्रेय ! भवताप्यक्षपण-शौण्डीर्यमभिघात-
व्यम् । (ह)

विदू । भो ! दलितो किं अकिवणं (१) मन्तेदि ? । (क्ष)

चारु । अदरिद्रोऽस्मि सखे ! 'यस्य मम—बिम्बानुगता भार्या' इत्यादि

(क्ष) भो ! दरिद्रः किम् अक्षपण मन्वयति ? ।

एताभिरिति । एताभिः दृष्टिकाभिः, शीघ्र सन्धिः सन्धिरन्ध्रम्, सुसहस्रः सम्यग्-
बद्धः, क्रियताम् । कुत इत्याह—परिवादे 'चारुदत्तः स्वयमेव वसन्तसेनाया न्यासमपहृत्य
चौरोपरि तद्द्वेषारीपणार्थं स्वगृहभित्तावेव सन्धिः कृतः' इत्यं लोकनिन्दाया बहलः प्रचुरी
यो दीर्घो लघुत्वप्रतारकत्वप्रकाशादिस्तस्माद्धे तोः, यस्य सन्धेः, रक्षां स्वरूपेणैवावस्थितिम्,
न परिहरामीति काकुः न परित्यजामि किमित्यर्थः, अपि तु परित्यजाम्येवेति तात्पर्यम् ।
तथा च सति लोकः पूर्ववदेव भित्तिदर्शनात् न तं परिवादं कुर्यादिति भावः ।

अत्र पूर्वार्द्धे प्रति परार्द्धवाक्यार्थस्य हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

आर्या जातिः ॥३०॥

(ह) वयस्येति । अक्षपणवत् अदीनवत् शौण्डीर्यमौदार्यं यथा न्यासतथा, अभि-
घातव्यं वसन्तसेनासमीपे सर्वं वाक्यं वक्तव्यम् । यथा सा नाध्याकमुपरि सन्दिहाना
भवेदिति भावः ।

(क्ष) विदू इति । अक्षपणमदीनम् अपि तु धनितुल्यमित्यर्थः, मन्वयति ब्रवीति
वक्तुमर्हतीत्यर्थः, कथमपि नेति तात्पर्यम्, कदापि स्वभावप्रकाशसम्भवादिति भावः ।

এই ইটগুলি দিয়া তুই সত্তর সিঁধটাকে ভবাট কর । কারণ, নিম্নাতে
বহুতর দোষ আছে বলিয়া বাহা আমি রাখিতে চাই না ॥৩০॥

(হ) সখে ! মৈত্রেয় ! তুমিও অক্ষপণের স্থায় উদারভাবে বলিবে ।

(ক্ষ) বিদুষক । সখে ! দরিদ্র ব্যক্তি কি অক্ষপণভাবে বলিতে
পারে ? ।

(১) 'অকিবণ' ।

পুনঃ পঠতি । তদগচ্ছতু ভবান্ । অহমপি কৃতশীচঃ সন্ধ্যা-
মুপাসে । (ক)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति सन्धिच्छेदी नाम तृतीयोऽङ्कः । (१)

(ক) চারু ইতি । কৃত শীচ মূত্রপূৰীষত্যাগোত্তরমৃজ্জলপ্রক্ষালনাदि कार्यं यत्र
स तथोक्तः सन्, सन्ध्यां प्रातःसन्ध्याम्, उपাসे आराध्नामि ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मृच्छकटिक-
टीकाया वसन्तसुषमासमाख्याया तृतीयोऽङ्कविवरण समाप्तम् ॥०॥

(ক) চারুদত্ত । সখে । আমি দবিদ্র নহি । ('যে আমাব স্ত্রী,
অবস্থাব অন্তগামিনী' ইত্যাদি পুনর্বায পাঠ কর্বিলেন) অতএব তুমি
যাও । আমিও, শোচ কবিয়া প্রাতঃসন্ধ্যা করি ।

(ইহার পর সকলে চলিয়া গেল ।)

সন্ধিচ্ছেদ নামে তৃতীয় অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

(১) সন্ধিচ্ছেদী নাম তৃতীয়োঙ্কঃ সমাপ্ত ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

—:०:—

ततः प्रविशति चेटो ।

चेटो । आणत्तद्धि अत्ताए अज्जआए सआसं गन्तुं । एसा अज्जआ चित्तफलअ-णिअस्स-दिट्ठी मदणआए सह किं पि मन्त-अन्ती चिट्ठदि । ता जाव उवसप्पामि । इति पक्कामति । (क)

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च । (ख)

वसन्त । हञ्जे मदणिए ! अवि सुसादिसो इअं चित्ता-किट्ठी अज्जचारुदत्तस्स ? । (ग)

(क) आज्ञासाक्षि माता आर्यायाः सकाशं गन्तुम् । एषा आर्या चित्रफलकनिषध-दृष्टिर्मदनिकया सह मन्त्रयन्तो तिष्ठति । तत्प्रावदुपसर्पामि ।

(क) चेटोति । माता वसन्तसेनाया जनन्या, आर्याया वसन्तसेनायाः । चित्रफलके निषधया स्थिता दृष्टिर्यस्याः सा । मन्त्रयन्तो आलपन्ती ।

(ख) तत इति । यथानिर्दिष्टा चित्रफलकनिषधदृष्टिः ।

तदनन्तरं दासीर प्रवेश ।

(क) दासी । वसन्तसेनाव माता, वसन्तसेनाव निकटं याईवारं जगुं आमाके आदेशं करिणाहेन । आर्याया वसन्तसेना चित्रफलके दृष्टिं स्थापितं कविना, मदनिकारं सङ्गे कोनं विषयं आलोचनां करतः अवस्थानं करितेहेन । ता, ईहारं निकटं उपस्थितं हई । (एई वलिना पादङ्केपं करिते नागिल) ।

[ख] ताहारं परं यथानिर्दिष्टरूपे वसन्तसेना ७ मदनिकारं प्रवेश ।

মদ । সুসদিসী । (ঘ)

বসন্ত । কথং তুম' জানাসি ? । (ঙ)

মদ । জেষ অজ্ঞাএ সুসিচ্ছিত্তা দিষ্টী অশুলমা । (চ)

বসন্ত । হস্তে ! কিং বেস-বাস-দাক্ষিণ্যে মদণিএ !
এব্ব' ভণাসি ? । (ছ)

মদ । অজ্ঞএ ! কিং জো জ্জ'ব জণো বেসে পড়িবসদি, সো
জ্জ'ব অলীঅদক্কিণ্যো ভোদি ? । (জ)

(গ) হস্তে মদনিকে । অপি সুসদৃশো ইয়' চিত্তাক্রান্তি: আর্থ্যাচারুদস্য ? ।

(ঘ) সুসদৃশী । (ঙ) কথং ত্ব' জানাসি ? ।

(চ) যেন আর্থ্যায়া: সুসিদ্ধা দৃষ্টিরনুলগ্না ।

(ছ) হস্তে ! কিং বেসবাসদাক্ষিণ্যেন মদনিকে ! এব্ব' ভণাসি ? ।

(জ) আর্থ্যে । কি য এব্ব জনো বেসে প্রতিবসতি, স এব্ব অলীকদক্ষিণী ভবতি ? ।

(গ) বসন্ত ইতি । হস্তে ইতি চেটী' প্রতি সম্বোধনস্বকামব্যয়ম্ । “হস্তে হস্তে
হলাহ্লান' নী'চ' চেটী' সখী' প্রতি” ইত্যমর: । চিত্তরূপা আক্রান্তিচ্ছিত্তাক্রান্তি: । সুসদৃশী
প্রকৃতাক্রান্তিসবাদিনী । तथा च सति मदाक्रान्तियोग्या च किमिति भाव: ।

(ছ) বসন্ত ইতি । বসন্তে বেস্যালয়ে বাসিন অবস্থানিন যদ্বাদক্ষিণ্যং বাক্পটু' তেন ।

[গ] বসন্তসেনা । মদনিকা ! এই চিত্তের আক্রান্তি, আর্থ্যাচারু-
দন্তের ঠিক সমান কি না ? ।

[ঘ] মদনিকা । ঠিক সমান ।

[ঙ] বসন্তসেনা । তুমি কি করিয়া জানিলে ? ।

[চ] মদনিকা । যেহেতু, আপনার স্বপ্নিচ্ছ দৃষ্টি, একেবারে লাগিয়া
রহিয়াছে ।

[ছ] বসন্তসেনা । ওলো মদনিকা ! তুমি বেঙ্গালয়ে বাস করার
ওলাস্বপ্নতই কি এইরূপ বলিতেছ ? ।

वसन्त । हञ्जे ! णाणा-पुरिससङ्गेण वेस्साजणी अलीअ-
दक्खिणी भोदि । (भ)

मद । जदो दाव अज्जआए दिट्ठी इध अभिरमदि हिअअं
च ; तस्स कारणं किं पुच्छीअदि ? । (ज)

वसन्त । हञ्जे ! सखीजणादो उवहसणीअदां रक्खामि । (ट)

[भ] हञ्जे । नानापुरुषसङ्गेन वेस्साजनः अलीकदक्षिणी भवति ।

[ज] यतस्त्वावत् आर्याया दृष्टिरिह अभिरमन्ते हृदयञ्च, तस्य कारणं किं पृच्छति ? ।

(ट) हञ्जे ! सखीजनादुपहसनीयतां रक्षामि ।

(ज) मद इति । अलीकदक्षिणी मिथ्यावाक्पटुः ।

(ज) मद इति । यती यत् । आर्यायास्तव । इह चित्राकृतौ । अभिरमते
आसज्यते । हृदयञ्च अभिरमते इत्यन्वयः । तस्य दृष्टिहृदययोरभिरमणस्य । पृच्छति
“अपि सुसट्ठी” इत्यनेन कथं जिज्ञास्यते ? परमसुन्दरत्वादियमाकृतिः सर्व्वर्थव तव
सुसट्ठीति नास्त्यत्र कथित् प्रभावसरस्ते न च सत्वरमेवाभिसरति भावः ।

(ट) वसन्त इति । रक्षामि अभिसरणविलम्बेन निवारयामि । तथा च अनुवृत्ति-
मात्रमेवाभिसरणे ममासहिष्णुतामाश्रित्य सखीजन उपहर्षासिध्यति, विलम्बेनाभिसरणं तु
नास्ति तस्य सम्भव इति भावः ।

[ज] मदनिका । आर्यो ! ये लोकइ बेथालये वास करे, से-ई
कि मिथ्या उदारस्वभाव हय ? ।

[क] वसन्तसेना । ओलो ! नानाविध पुरुषेरे संसर्गे बेथारा
मिथ्या उदारस्वभाव हईया थाके ।

[ए] मदनिका । ये हेतु आपनार दृष्टि, এই चित्रे आसक्त हई-
याछे एवं चित्रउ आसक्त हईयाछे, तहार कारण जिज्ञासा करिउते-
छेन कि ? ।

মদ । অজ্ঞ ! এব্ব' নেদং । সখীজনচিত্তাশ্রবতী
অবলাজণী ভেদি । (ঠ)

প্রথমা চেটী । উপস্থল্য । অজ্ঞ ! অত্মা আণবেদি—গহিদাব-
গুণহণং পক্সদুস্মারএ সজ্জ' পবহণং । তা গস্ব ত্তি । (ড)

বসন্ত । হস্ব ! কিং অজ্ঞচারুদত্তী মং ণস্সদি ? । [ট]
চেটী । অজ্ঞ ! জেণ পবহণেণ সহ সুবস্ব-দস-
সাহস্সিম্মো অলঙ্কারম্মো অণুপ্প'সিদি । [ণ]

(ঠ) অর্থ্য । এব' নেদম্ । সখীজনচিত্তানুবর্তী অবলাজনী ভবতি ।

(ড) অর্থ্য । মাতা আশ্রয়তি—গৃহীতাবগুণহন পঞ্চদারৈ সজ্জ' প্রবহণং
তদগচ্ছ ইতি ।

(ট) হস্ব । কিম্ অর্থ্য-চারুদত্তী মাং নেষতি ? ।

(ঠ) মদ ইতি । এব' নেদম্, ইদানীমেবাভিসরণংপি ন ত্বা সখীজন উপহসি-
ষ্যতীত্যর্থঃ । তব হেতুমাহ সখীজনেতি । তথা চ তব সখীজনা অপি অবলাজনা
এব, ত্বমপি চ তথাং সখীজন এবল্যবশ্যমেব ত' স্তব চিত্তমনুবর্তিতব্যমিতি ভাবঃ ।

(ড) প্রথমেনি । গৃহীতম্ অবগুণহনং বহিরাবরণং যন তত্, পঞ্চদারৈ পান্ধ'দারৈ,
সজ্জ' প্রকৃতম্, প্রবহণং গৌশকটম্ ।

(ট) বসন্তসেনা । ওলো ! সখীজন হইতে উপহাস নিবারণ
করিতেছি ।

(ঠ) মদনিকা । আর্ষ্যে ! ইহা একরূপ নহে । স্ত্রীলোক সখীজনেব
চিত্তাশ্রবর্তী হইয়া থাকে ।

(ড) প্রথম দাসী । (নিকটে যাইয়া) মাতা আদেশ করিতেছেন
যে—“পার্শ্বের দ্বারে বহিরাবৃত্ত প্রবহণ (গাড়ী) সজ্জিত হইয়াছে ।
সুতরাং তুমি যাও ।”

(ট) বসন্তসেনা । ওলো ! আর্ষ্য চারুদত্ত কি আমাকে নিবেন ? ।

वसन्त । को उण सो ? । [त]

चेटी । एसो ज्जेव राअस्सालो संठाणओ । [थ]

वसन्त । सकीधम् । अपेहि । मा पुणो एव्वं भणिससि । [द]

चेटी । पसीददु पसीददु अज्जआ । सन्देसेण ण्हि पेसिदा । [घ]

वसन्त । अहं सन्देसस्स ज्जेव कुप्पामि । [न]

(ण) आर्थे । येन प्रवहर्षेण सह सुवर्ण-दशसाहसिकोऽलङ्कारः अनुप्रेषितः ।

(त) कः पुनः सः ? ।

(थ) एष एव राजश्यालः सस्थानकः ।

(द) अपेहि । मा पुनरेव भणिष्यसि ।

(ध) प्रसीदतु प्रसीदतु आर्थ्या । सन्देशनास्मि प्रेषिता ।

(न) अहं सन्देश्यैव कुप्यामि ।

(ण) चंटीति । सुवर्णानां दशभिः सहस्रैः क्रीत इति सुवर्णदशसाहसिकः ।

(थ) चंटीति । सस्थीयते दीर्घरत्नेति सस्थानकः । कुत्साया कप्रत्ययः ।

(घ) चंटीति । सन्देशनं तव मातुर्वाचिकेन । सुतया नाम्यत्र समापराध

इति भावः ।

(ग) दासी । आर्थे ! यिनि प्रवहर्षेण सहित, दशसहस्रं स्वर्णमूत्रा-
द्वावा क्रीत अलङ्कार पाठाईयाछेन ।

(त) वसन्तसेना । से आबाव के ? ।

(थ) दासी । इनिई राज्जाव शाला संस्थानक ।

(द) वसन्तसेना । (क्रोधेन सहित) दूब ह । पुनराय एरूप
बलिस्सु ना ।

(ध) दासी । आपनि प्रसन्न हउंन प्रसन्न हउंन । (आपनार
माता एई) खबरेंन सङ्गे आमाके पाठाईयाछेन ।

চেটী । তা কিংক্তি অন্নং বিস্ববিস্মং । [প]
 বসন্ত । এষ্মং বিস্বাবিদব্বা—“জহ মং জীঅন্তীং ইচ্ছসি
 তা এষ্মং ণ পুণ্ণী অহং অত্তাএ আস্বাবিদব্বা ।” [ফ]
 চেটী । জধা দে রোঅদি । ইতি নিচ্চান্তা । [ব]

প্রবিষ্য শর্বিলক—

দত্বা নিশায়া বচনীযদৌষং
 নিদ্রাশ্চ জিত্বা নৃপতেশ্চ রচ্ছ্যান্ ।
 স এষ সূর্য্যোদয়মন্দরশিমঃ
 চপাচ্যয়াশ্চন্দ্র ইবাস্মি জাতঃ ॥১॥

(প) তন্ কিমিতি মাতরং বিজ্ঞাপয়িষ্যামি ? ।

(ফ) এষং বিজ্ঞাপয়িতব্য—যদি মাং জীবনীমিচ্ছসি, তদা এষং ন পুনরহং মাত্রা
 আজ্ঞাপয়িতব্য ।

(ব) যথা তে রীচতে ।

(ন) বসন্ত ইতি । সন্দেহস্য এবশ্চ তস্য বাচিকস্য উপরীতি শিষ্যঃ ।

(ফ) বসন্ত ইতি । পুনরর্থ্যেবং বিজ্ঞাপনে আত্মহত্যাং করিষ্যামীতি ভাবঃ ।

দত্বেতি । নিশায়া রাত্রৌপরি, বচনীযদৌষং “হানিমূলং হি যামিনী” ইত্যপ-

(ন) বসন্তসেনা । আমি যে এহেন খবরেব উপরই জ্রুদ্ধ হইয়া
 থাকি ।

(প) দাসী । তা, মাতাকে কি জানাইব ? ।

(ফ) বসন্তসেনা । এইরূপ জানাইবি—“যদি আমাকে জীবিত
 রাখিতে ইচ্ছা করেন, তবে পুনরায় যেন মা, আমাকে এরূপ আদেশ
 না করেন ।”

(ব) দাসী । আপনার যেরূপ অভিপ্রায় । (এই বলিয়া চলিয়া
 গেল) ।

अपि च । यः कश्चिष्वरितगतिर्निरीक्षते मां
सम्भ्रान्तं द्रुतमुपसर्पति स्थितं वा ।
तं सर्वं तुलयति दूषितोऽन्तरात्मा
स्वैर्दीर्घैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥२॥

वाददोषम्, दत्तः स्वयमेव चौर्थं विधाय रात्रेरुपरि तन्निमित्ततापवादमारोप्यत्यर्थः, तथा निद्राञ्च नृपतेः रक्षायाम् साधव इति रक्षया रक्षिषु रक्षाम्नाञ्च, जित्वा एकत्र वर्जयित्वा अन्यत्र गुहप्रचारेण वञ्चयित्वा, स एषः अस्मि अहम्, क्षपाक्षयात् निशावसानात्, स्थीदयात् मन्दा अल्पीभूता रश्मयः किरणायस्य स तादृशः, चन्द्र इव जातः हीन-प्रभावः सम्पन्नः ।

अवीपमालङ्कारः । इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्बन्तम् ॥१॥

य इति । त्वरिता शीघ्रा गतिर्यस्य स तादृशी यः कश्चिज्जनः, सम्भ्रान्तं चौर्थ-करणात् भयव्यस्तचित्तं मा निरीक्षते, वा अथवा, सम्भ्रान्तमेव स्थितं कुत्रचिद्विद्यमानं माम्, द्रुतमुपसर्पति । दूषितः स्वयं चौर्थकरणात् प्रामापरार्धः, अन्तरात्मा ममान्तः-करणम्, तं सर्वं जनम्, तुलयति आत्मनो धारकत्वेन आशङ्कते । हि तथाहि, मनुष्यः स्वैः स्वकीयैर्दीर्घैः, शङ्कितो भवति, शङ्काकारणाभावेऽपीति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

प्रहर्षिणी वृत्तम्—“वाग्वाभिर्मानजरगाः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥२॥

(प्रवेश करिया) शर्बिलक । वात्रिव उपरे अपवाद दिया, निद्राके जय करिया एव वक्षी वाज्जपूरुखदिगके वक्षना कविया, रात्रि शेष हउ-याय सूर्योदयकाले अल्लकिवण चन्द्रेर ग्राय, सेह आमि एह हीनप्रभ हईयाहि ॥१॥

आर०, क्रतुगामी ये कौन लोक, वास्तुचित्तु आमामके देधे, अथवा वास्तुचित्ते आमि दाँडाईया आहि एमन अवस्थाय ये कौन लोक आमार निकट क्रतु आगमन करे ; आमार अपराधी अस्तुःकरण, सेह सकल

ময়া খলু মদনিকায়া: ক্লতে সাহসমনুষ্ঠিতম্ । (ভ)

পরিজনকথাসক্ত: কশ্চিন্নর: সমুপেচ্চিত:

ক্বচিদপি গৃহং নারীনাথং নিরীচ্য বিবর্জিতম্ ।

নরপতিবলে পার্শ্বায়াতে স্থিতং গৃহদারুবত্

ব্যবসিতশতৈরেবং প্রায়ৈর্নিশা দিবসীক্লতা ॥২॥

इति परिक्रामति ।

(ভ) ময়েতি । ক্লতে নিমিত্তে, সাহসং ক্লেয়ম্ । তথা ক্লিতং ব্যবহারতস্মৈ
নারদ:—

“মনুষ্যমারণং ক্তং যং পরদারামির্ষণম্ ।

পারুণ্যমনৃতশ্চৈব সাহস পঞ্চধা স্মৃতম্ ॥”

পরিজনেতি । পরিজনেন সহ কথায়্যাং কথোপকথনে আসক্তৌ ব্যাপৃত:, কশ্চিত্ নর:
সহসা সম্মুখপতিত ইত্যর্থ:, সমুপেচ্চিত: সমুপেচ্চ্য গন্তুং শক্তম্ । পরিজনকথাসক্ত-
ত্বাদন্যমনস্কতয়া তেন নরৈণ অলচ্চিতেনৈব সতা ময়া গন্তুং শক্তমিতি ভাব: । ক্বচিদপি
স্থানি, নাথ্যে'ব স্ত্রীমাতমেব নাথা স্বামিনী यस্য তত্চাটশং গৃহং নিরীচ্য বিবর্জিতং
তদগৃহে চৌর্যং ন ক্লতম্, দয়াবির্ভা'বাত্ পুরুষকারাভাবা'শ্চ ত্যাগয়: । তথা নরপতিবলে
রাজধানীরক্ষিপুরুষে, পার্শ্বেন আয়াতে সহসা আগতে সতি, গৃহস্য দারুবত্ স্তম্ভভূত-
কাষ্টবত্ স্থিতম্ । অতএব নরপতিবলিনাপি নাহং লচ্চিত ইত্যभिপ্রায়: । এব-
প্রায়ৈ'রীটশ:, ব্যবসিতশতৈর্'হ্নরব্যাপারৈ:, নিশা অতীতা রাক্তি:, দিবসক্লতা নিজনে'পুস্ত্যং ন
দিবসবত্ স্খচ্ছন্দব্যবহারীপয়োগিনী বিহিতা ।

অত্র নিশায়াং দিবসসারীপস্য প্রকৃতস্খচ্ছন্দব্যবহারীপয়োগিতয়া পরিখামৌ'লঙ্কার: ।
তেন আক্ষনী'ল্যনদচ্ছন্দ্য ব্যজ্যতে ইত্যলঙ্কারিণ বস্তুধ্বনি: ।

हरिणी वृत्तम्—“न-स-म-र-स-ला-गः षड् वेदैर्हयैर्हरिणी मता” इति लक्षणात् ॥२॥

লোককেই (ধরিতে আসিয়াছে বলিয়া) আশঙ্কা করে । কারণ, মানুষ
নিজের দোষেই আশঙ্কিত হইয়া থাকে ॥২॥

(ভ) আমি মদনিকার জন্ত সাহসের কার্য করিয়াছি ।

वसन्त । हृष्टे ! इमं दाव चित्तफलम् मम सन्ध्या-
ठाविश्र तालवेण्टम् गीष्हिम् लङ्घु आम्च्छ । (म)

मद । जं अल्लम्मा आणवेदि । इति फलकं गृहीत्वा निष्क्रान्ता । (य)

शर्वि । इदं वसन्तसेनाया गृहम् । तदुयावत् प्रविशामि ।

प्रविश्य । क्व नु मया मदनिका द्रष्टव्या ? ।

ततः प्रविशति तालवन्तहस्ता मदनिका ।

(म) हृष्टे ! इदं तावत् चित्तफलकं मम शयनीये स्थापयित्वा, तालवन्तकं गृहीत्वा
लघु आगच्छ ।

(य) यदार्था आन्नापयति ।

(म) वसन्त इति । शयनीये शय्यायाम् । तालवन्तकं व्यजनम् । लघु द्रुतम् ।
एतेन मदनीं यीष्माधिक्यं सूचितम् ।

परिङ्गनेव सङ्गे कथोपकथने आसक्त कोन लोकके उपेक्षा
करिया गियाछि, कोन स्थाने, स्त्रीलोकई बाडीर रक्क ईहा देखिया,
से बाडी पबित्याग कबियाछि एवं बक्की बाङ्गपूरुमगण पार्थे आसिया
उपस्थित हईले, गृहेव सुष्ठेव त्राय अवस्थान कबियाछि, এইरूप बहतर
घटनाय गत रात्रिके दिन कबिया फेलियाछिलाम ॥७॥

(এই বলিয়া পদক্ষেপ কবিত্তে লাগিল) ।

(म) वसन्तसेना । मदनिका । এই চিত্র ফলকখান। আমার শয্যার
উপরে রাখিয়া, পাখাখানা লইয়া, শীঘ্র আইস ।

(य) मदनिका । आपनि याहा आदेश कबेन । (এই বলিয়া চিত্র-
ফলক লইয়া চলিয়া গেল ।)

शर्विलक । এই वसन्तसेनाव बाडी । ता, प्रवेश करि । (प्रवेश
करिया) आमि मदनिकाके कोथाय देखित्ते पाईव ? ।

तदनन्तर तालवृन्तहस्ते मदनिकार प्रवेश ।

শর্বি । হুঃ । অয়ে ! ইয়ং মদনিকা—
 মদনমপি গুণৈর্বিশেষয়ন্তী
 রতিরিব মূর্ত্তিমতী বিভাতি য়েয়ম্ ।
 মম হৃদয়মনঙ্গবজ্জিতম্
 মৃশমিব চন্দনশীতলং করোতি ॥৪॥

মদনিকে ! ।

মদ । হুঃ । অম্মো ! কথং সব্বিলম্মো ! । সব্বিলম্ম !
 সান্নদং তে ? কহিঁ তুমং ? । (২)

(২) অহো কথ শর্বিলকঃ । শব্বিলক । স্নাগত তে ? কখিন্ ত্বম্ ? ।

মদনমিতি । গুণৈঃ রূপবিন্যাসাদিभिः, মদনমপি কামদেবমপি, বিশেষয়ন্তী
 বিশেষণ মীড়য়ন্তী, ইয়ং মদনিকা, মূর্ত্তিমতী রতিরিব বিভাতি । যা ইয়ম্, মৃশ-
 মন্যনাম্, অনঙ্গবজ্জিতম্ কামানলীর্ণীকৃতম্, মম হৃদয়ম্, চন্দনেন চন্দনলীপেন
 শীতলমিব করোতি ।

অত্র প্রথমা বাচ্যা ভাবাভিমানিনী দ্রব্যীত্ম্র্ণা, দ্বিতীয়া চ তথৈব গুণীত্ম্র্ণা ;
 অনর্থো পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংঘটিঃ । পুষ্ণিতায়া হৃত্তম্ ॥৪॥

(২) মদ ইতি । অহো ইত্যায়র্থ্যে । আকখিকপ্রিয়তমদর্শনাচ্ছ আশ্চর্য্যম্ । কথং-
 শব্দো হুর্ষে । স্নাগতং সুখিনাগমনং কিমিতি কাঙ্কঃ । কখিন্ স্থানি ত্বং চলিতী-
 সীতি শিষঃ ।

শর্বিলক । (দেখিয়া) ওহে এই মদনিকা—

সৌন্দর্য্যগুণে কামদেবকেও বিশেষভাবে মুগ্ধ করতঃ, মূর্ত্তিমতী রতির
 আয় শোভা পাইতেছে । যে এই মদনিকা, অত্যন্ত কামানলে সন্তপ্ত
 আমার হৃদয়েতে, যেন চন্দনদ্বারা শীতল করিতেছে ॥৪॥

মদনিকা ! ।

শৰ্বি । কথয়িষ্যামি । ইতি সানুরাগমন্যোন্ম' পশ্যতঃ ।

বসন্ত । চিরম্ভদি মদণিমা । তা কাহিঁ ণু ক্বু সা ? ।
গবাক্ষকেষ দৃষ্টা । কধং এসা কেণাবি পুরিসকেণ সহ মন্তঅন্তী
চিহ্নদি । জধা ম্ভদিসিণিহ্মাএ ণিচ্ছলদিহ্মিএ আপিবন্তী বিম্ব
এদং ণিচ্ছলদি, তধা তকেমি, এসো সো জণো এদং ইচ্ছদি অমু-
জিষ্সং কাডুং । তা রমডু রমডু ! মা কস্মাবি পৌদিচ্ছেদো
ভোডু । ণ ক্বু সহাবিষ্সং । (ল)

(ল) চিরয়তি মদনিকা । তৎ কখিন্ নু খলু সা ? কথমেধা কেণাপি পুরুষ-
কেষ সহ মন্তয়ন্তী তিহ্মতি । যথা অতিস্নিগ্ধয়া নিশ্চলদৃষ্ট্যা আপিবন্তীব এত নিধ্যায়তি,
তথা তর্কয়ামি—এষ স জন এনামিচ্ছতি অমুজিষ্যাং কৰ্ত্ত্বম্ । তৎ রমতা রমতাম্ ।
মা কস্যাপি প্রীতিচ্ছেদী ভবতু । ন খলু শব্দাপয়িষ্যামি ।

(ল) বসন্ত ইতি । গবাক্ষকেষ স্তুত্রগবাক্ষহারিণ । স্তুত্রার্থে কপ্রত্যয়ঃ । মন্তয়ন্তী
গুপ্তং ভাষমাণা । এতং পুরুষম্, নিধ্যায়তি অবলোকয়তি । “নিবৰ্ণনলু নিধ্যান
দর্শনালোকনেচয়ম্” ইত্যমরঃ । স প্রাগ্ দৃষ্টঃ । এনা মদনিকাম্ । মুক্ত্তি স্বাম্যু-
চ্ছিষ্টমিতি মুজিষ্যা দাসী । “কুচ্চিমুজিষ্যাং কিষ্বন্” । “নিযোজ্যকিঙ্করপ্রৈথমুজিষ্য-
পরিচারকাঃ” ইত্যমরঃ । অমুজিষ্যা কৰ্ত্ত্ব স্বয়ং যহ্মগৈন মম দাস্যান্মৌচয়িতুমিত্যর্থঃ ।
শব্দাপয়িষ্যামি মদনিকাঙ্কয়িষ্যামি, তথাল্ অর্থঃ প্রেমালাপমঙ্গলপ্রসঙ্গ ইতি ভাবঃ ।

(ব) মদনিকা । (দেখিয়া) ওহে ! শৰ্বিলক যে ! শৰ্বিলক ।
তোমার শুভাগমন ত ! তুমি কোথায় চলিযাছ ? ।

শৰ্বিলক । বলিব । (ইহার পর উভয়ে পবস্পব অল্পবাগের সহিত
দেখিতে লাগিল ।)

(ল) বসন্তসেনা । মদনিকা বড বিলম্ব করিতেছে । তা, সে
কোথায় ? (গবাক্ষদ্বার দিয়া দেখিয়া) এই মদনিকা যে কোন পুরুষের
সহিত আলাপকরতঃ অবস্থান করিতেছে । এখন অতিন্নিক ও নিশ্চল দৃষ্টি

মদ । সখিলম্ ! কথংহি । (ব)

শর্বি । সশঙ্ক' দিশ্যেবলোকয়তি । (শ)

মদ । সখিলম্ ! কিং স্বেদং ? সসঙ্কো বিশ্ব লবলী-
অসি । (ঘ)

শর্বি । বক্ষ্যে ত্বাং কিञ্চিত্ রহস্যম্, তদ্বিবিক্তমিদম্ ? । (স)

মদ । অধঙ্ । (হ)

(ব) শর্বিলক । কথয় ।

(শ) শর্বিলক ! কিং ন্বিদম্ ? সশঙ্ক ইব লক্ষ্যসে ।

(হ) অধিকম্ ।

(ব) মদ ইতি । কথয় কচ্ছিন্ স্থানে চলিতৌশীতি ইদানীমেব ব্রহ্মীত্যর্থঃ ।

(শ) শর্বি ইতি । দিশ্যঃ সর্বাঃ । দিশ্যামবলোকনং বিজনতাপরীক্ষার্থম্ ।

(স) শর্বি ইতি । রহস্যং গুপ্তবিষয়ম্ । স্বদং স্থানম্, বিবিক্তং বিজনং কিমিতি

কাকুঃ । “বিবিক্তৌ পুত্রবিজনৌ” ইত্যমরঃ ।

ছা বা যেন পান কবতঃ ইহাকে দেখিতেছে, তখন আমি মনে করি—এই সেই লোক, এই মদনিকাকে অদাসী কবিতে ইচ্ছা করে (দাস্ত্রবৃত্তি হইতে মুক্ত কবিতে ইচ্ছা কবে) তা,..... কাহাবই যেন প্রীতিচ্ছেদ না হয় । আমি ডাকিব না ।

(ব) মদনিক । শর্বিলক ! বল ।

(শ) শর্বিলক । (আশঙ্কার সহিত সকল দিক্ নিরীক্ষণ করিতে লাগিল ।)

(ঘ) মদনিক । শর্বিলক ! এ কি ? তোমাকে যেন আশঙ্কিত বলিয়া লক্ষ্য করিতেছি ।

(স) শর্বিলক । তোমাকে কোন গোপনীয় বিষয় বলিব । সুতরাং এ স্থানটী নির্জন ত ? ।

वसन्त । कथं परमरहस्यं । ता ण सुणिस्सं । (च)
शर्वि । मदनिके ! किं वसन्तसेना मोच्यति त्वां निष्कू-
येण ? । (क)

वसन्त । कथं मम सम्बन्धिणी कथा । ता सुणिस्सं इमिणा
गवक्खेण ओवारिदसरीरा । (ख)

मद । सव्विलम्भ ! भणिदा मए अज्जम्मा, तदो भणादि,
जइ मम सच्छन्दो, तदा विणा अत्यं सव्वं परिजणं अभुजिस्सं
करइस्सं । अध सव्विलम्भ ! कुदो दे एत्तिओ विहवो ? जेण
मं अज्जम्मासम्मासादो मोआइस्ससि । (ग)

(च) कथं परमरहस्यम् । तत् न श्रेष्यामि ।

(ख) कथं मम सम्बन्धिनी कथा । तत् श्रेष्यामि अनेन गवाक्षेण अप-
वारितशरीरा ।

(ह) मद इति । अथकिमित्ये कमेवाव्ययमङ्गीकारे । “अङ्गीकारेऽपि चाथकिम्”
इति हलायुधः ।

(च) वसन्त इति । परमरहस्यम् एकान्तगीपनीयम्, विविक्तताप्रसादिति भावः ।

(क) शर्वि इति । निष्कूयेण धनविनिमयेन ।

(ख) वसन्त इति । अपवारितशरीरा, अन्यथा ममावलीकनेन यद्यनथीरालाप-
निवृत्तिः स्यादिति भावः ।

(ह) मदनिका । ई ।

(फ) वसन्तसेना । अत्यन्त गोपनीय । ता आगि सुनिव ना ।

(क) शर्विलक । मदनिका । वसन्तसेना धनेन विनिमये तौमाके
छाड़िया दिवेन कि ? ।

(ख) वसन्तसेना । ए ये आमार सक्केई कथा हईतेहे । ता, एई
गवाक्खारा आवुत्तदेह हईया सुनिव ।

শৰ্বি । দারিদ্র্যেণাভিমূতেন ত্বচ্ছ্বেহানুগতেন চ ।

অথ রাত্রৌ ময়া ভীৰু ! ত্বদর্থং সাহসং কৃতম্ ॥৫॥

বসন্ত । পসস্থা সে আকিতো, সাহসকক্ষদাএ উণ উব্বা-
ণীআ । (ঘ)

(গ) শৰ্বিলক । ভণিতা ময়া আৰ্থ্যা ; ততী ভণতি—যদি মম স্বচ্ছন্দঃ
তদা বিনা অর্থং সৰ্বং পরিজনমভুজিষ্য করিষ্যামি । অথ শৰ্বিলক । কুতসী এতাবানু
বিভবঃ ? যেন মামাৰ্থ্যাসকাশাত্ মৌচয়িষ্যমি ।

(ঘ) প্রসন্নো অস্য আকৃতিঃ, সাহসকক্ষ্মতয়া পুনরুহে জনীয়া ।

(গ) মদ ইতি । ভণিতা ‘উপযুক্তধনলাভেন মা মৌচ্যসি ন বা’ ইতি পৃষ্টে ত্বর্থঃ,
আৰ্থ্যা বসন্তসীনা । স্বচ্ছন্দঃ স্বত এবাভিপ্ৰায়ঃ । “অভিপ্ৰায়স্ছন্দ আশ্রয়ঃ” ইত্যমরঃ ।
অভুজিষ্যমদাসম্, দাস্যা ন্মৌচয়িষ্য মৌত্বর্থঃ । বিভবৌ ধনম্ ।

দারিদ্র্যেণতি । হে ভীৰু ! ভয়শীলে । দারিদ্র্যেণ অবিভূত আক্রান্তক্লেণ , অতী
গৃহাদেব ধনং দাতুং ন শক্যমিতি ভাবঃ । তব স্বং হং প্রম অনুগত, প্রাপক্লেণ চ, অতী
নিঃশিরাপি ন সম্ভবতীতি ভাবঃ । ময়া, অথ রাত্রৌ “উভয়তীঃস্বর্গাৎ বা অহঃ” ইতি
দুর্গা সংশ্লিষ্টাঃ গতগতিশ্লিষ্টে ইত্যর্থঃ, ত্বদর্থং তব নিস্ক্রয়ার্থে, সাহসং চৌত্বম্, কৃতম্ ॥৫॥

(ঘ) বসন্ত ইতি । প্রসন্নো শ্রান্তা । সাহসং কক্ষ্ম যস্যো সা তস্য ভাবস্তয়া ।
উহে জয়তীতি উহে জনীয়া উহে গজনিকা । ‘ক্লম্বযুটীঃস্বাবপি’ ইতি কক্ষ্মার্থনীযঃ ।

(গ) মদনিক । শৰ্বিলক ! আমি আৰ্থ্যা বসন্তসেনাকে জিজ্ঞাসা
করিয়াছিলাম, তাহাতে তিনি বলেন—“যদি আমার নিজ হইতে
অভিপ্ৰায় হয়, তবে আমি বিনা ধনেই সকল পরিজনকে মুক্ত কবিয়া
দিব ।” শৰ্বিলক ! এত ধন তোমাব কোথা হইতে আসিল ? যে,
আমাকে আৰ্থ্যা বসন্তসেনাব নিকট হইতে মুক্ত কবিবে ।

শৰ্বিলক । হে ভীৰু ! আমি দারিদ্র্যাভিভূত, অথ চ তোমার
প্রতি অম্মুরক্ত ; তাই, আজ বাজিতে তোমার নিমিত্ত সাহসের কার্য
করিয়াছি ॥৫॥

मद । सव्विलम्भ ! इत्थीकल्लवत्तस्स कारणीण उहम्भं पि संसए विणिक्खित्तं । (ड)

शर्वि । किं किम् ? ।

मद । सरीरं चारित्तं च । (च)

शर्वि । अपण्डिते ! साहसे श्रीः प्रतिवसति । (छ)

मद । सव्विलम्भ ! अखण्डितचारित्तोसि । ता ण हु दे मम कारणादो साहसं करन्तेण अञ्चन्तविरुद्धं आचरिदं ? । (ज)

(ड) शर्विलक । स्त्रीकल्यवर्त्तस्य कारणेण उभयमपि मशये विनिश्चितम् ।

(च) शरीरं चारित्र्यम् ।

(ज) शर्विलक । अखण्डितचारिणीऽसि, तत् न खलु त्वया मम कारणात् साहसं कुर्वता अत्यन्तविरुद्धमाचरितम् ? ।

(ड) मद इति । स्त्रीकल्यवर्त्तस्य पूर्ववद्वाख्यानात् क्षणस्थायिन्याः स्त्रियाः । मशये स्थायित्वसन्देहे ।

(च) मद इति । चौर्यकरणाय प्रवृत्तौ गृहस्थकर्तृकप्रहारसम्भवेन शरीरं तत्कार्यप्रकाशसम्भवेन च चारित्र्यं मशये विनिश्चितमित्यन्वयः ।

(छ) शर्वि इति । श्रीः सम्पत्तिः, साहसकारिण एव सम्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ।

(ज) मद इति । अखण्डितचारिणीऽसि साधुभावादविच्युतचारिणीऽसि । इदन्तु

(घ) वसन्तसेना । इहार आकृतिं शान्तु, किञ्च साहसेन कार्यं उद्देशेणैव विषयः ।

(ड) मदनिका । शर्विलक ! अस्थायी ज्वालोकैरे जगत्तुमि उभय-
केहै संशये फेलियाहिले ।

शर्विलक । किं किं ? ।

[च] मदनिका । शरीर एव चरित्रम् ।

[छ] शर्विलक । मुञ्चे ! साहसेहै लक्ष्मीं वास करेन ।

शर्वि ।

नो मुष्णाम्यबलां विभूषणवतीं फुल्लामिवाहं लतां
विप्रस्त्रं न हरामि काञ्चनमथो यन्नार्थमभुरदृतम् ।
धात्रुत्सङ्गगतं हरामि न तथा बालं धनार्थी क्वचित्
कार्याकार्यविचारिणी मम मतिश्चौर्येऽपि नित्यं स्थिता ॥६॥

लोकप्रसिद्धिवशाद्दृष्टं जानामीति भावः । साहस चौर्यम् । न खलु अत्यन्तविरुद्ध-
माचरितं किमिति काकुः । अत्यन्तविरुद्धमेवाचरितमित्यर्थः ।

नो इति । अहं धनार्थी सन्, फुल्ला फुल्लकुसुमा प्रस्फुटितपुष्पभूषितामित्यर्थः,
लतामिव, विभूषणवतीं विशिष्टालङ्कारधारिणीम्, अवला स्त्रियम्, नो मुष्णामि तद्-
भूषणविक्रयणं धनयद्दणार्थं नापहरामि ; पुष्पार्थे लताहरणस्यैव अलङ्कारार्थे स्त्रीहरणस्य
शुभ्रतगन्ध्याभ्यादिति भावः । विप्रस्त्रं ब्राह्मणस्वत्वात्स्यदीभूतम्, काञ्चन स्वर्णम्, न
हरामि ; तदपहरणस्य महापातकत्वेन अत्यन्तविरुद्धत्वादित्याशयः । अथी तथा,
यन्नार्थम् अभुरदृतम् आर्याजितं धनरत्नादिकं न हरामि ; तदपहरणस्यापि यज्ञ-
व्याघातकत्वेन नितान्तासङ्गतत्वादित्यभिप्रायः । तथा, क्वचित्पि धात्रा उपमातुः लत्-
सङ्गगतं क्राडस्थितम्, बलं शिशुम्, न हरामि तद्वालविक्रयणं धनलाभार्थं नापहरामि ;
तदपहरणस्यापि धात्रा अपि शौकीदयात् प्राणनाशकत्वेन एकान्तानौचित्यादिति भावः ।
अतएव मम मतिर्बुद्धिः चौर्येऽपि विषये, नित्यं कार्याकार्यविचारिणी कर्तव्याकर्तव्य-
विवेकशालिनी सती, स्थिता ; सुतराञ्च तव कारणात् साहसं कुर्वतापि मया अत्यन्तविरुद्धं
माचरितमेवेत्याशयः ।

अत्र प्रथमे पादे शौती उपमा, द्वितीये काञ्चन-यन्नार्थं द्रव्ययोः हरानीत्येकवा
क्रियया कर्मतयाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता, तृतीये धनार्थशब्दयोः पर्यायतया आपाततः
पौनरुक्त्यप्रतीतावपि परं धनप्रयोजनीत्यर्थकतया पर्यवसानात् भिन्नाकारशब्दगतत्वाच्च

[६] मदनिका । शर्विलक ! त्वां चरित्र, पूर्वे खण्डित ह्यं नहि ।

ता, तूमि आमारं जज्ञ साहसं करतः, अत्यन्तं विरुद्धं कोन आचरणं कर
नाई त ? ।

तद्विज्ञाप्यतां वसन्तसेना—

अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निर्दिष्टः ।

अप्रकाश्यं (१) ह्यलङ्कारः मत्स्नेहाद्दार्ढ्यतामिति ॥७॥

पुनरुक्तवदाभासः, तथा चतुर्थपादं प्रति पूर्वपादत्रयवाक्याद्यानां हेतुत्वात् वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गम्, इत्येतेषां गुणप्रधानभावनाङ्गिभावात् सङ्करः । तथा हरामीत्यस्य
द्विरुपादानात् काथेतपदतादोषः ; स च एकस्मिन् हरामीत्यत्र नयामीति पाठेन
समाधेयः ।

अत्र ब्राह्मणस्यैव मैत्रेयस्य हस्तगतं सुवर्णभाण्डस्य प्रागपहतत्वेऽपि तदानौ तस्य
ब्राह्मणत्वेन ज्ञानाभावात् 'विप्रस्य न हरामि' इत्यनेन न विरोधः । ब्राह्मणस्वर्णहरणस्य
महापातकत्वं प्रायश्चित्तविवेकादावनुसन्धेयम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥६॥

अयमिति । तव वसन्तसेनायाः, शरीरस्य प्रमाणादिव परिमाणं गृहीत्वैव, तथैव
एतदुभयप्रमाणदर्शनादिति भावः, निर्दिष्टः शिल्पिना कृतः, अयमलङ्कारः, मत्स्नेहान्
स्नेहेन सख्या समानुगोषादित्यर्थः, द्वि निर्दिष्टम्, अप्रकाश्यं जनसमीपे गोप्यं यथा
स्यात्तथा त्वया धार्यता गोपनभावनैवायं परिधिष्य इत्यर्थः । इतिशब्दस्य विज्ञाप्यतामिति
पूर्वगद्यनान्वयः ।

अत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । प्रमाणादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥७॥

शर्बिलक । आमि धनार्थी हईया, कथनओ प्रशुफुटित पुष्प-लताव श्राय
अलङ्कारवती अवलाके अपहरण कवि ना एवं ब्राह्मणेव स्वर्ण, यज्जेर जन्त्र
आनीत वस्तु एवं धात्रीव क्रोडस्थित बालक हवण कवि ना । कारण,
आमार बुद्धि चौर्याविषयेओ सर्कदा कर्तव्याकर्तव्या-विवेकवती हईयाइ
अवस्थान कवे ॥७॥

अतएव वसन्तसेनाके जानाओ—

(१) अप्रकाशः ।

মদ । সস্বিলম্ব ! অপ্রকাশ্যং (১) অলঙ্কারশ্চো ত্তি দুবেবি
ণ জুজ্বদি (২) । তা উবণেহি দাব পেক্বামি এদং অলঙ্কা-
রশ্চং । (ক্ষ)

শর্বি । ইদমলঙ্কারণম্ । ইতি সাশঙ্কং সমপংযতি ।

মদ । নিরুপ্য । দিষ্টপুরুষ্বো বিস্ব অস্বং অলঙ্কারশ্চো । তা
মণেহি কুদো দে এসো ? । (জ)

(ক্ষ) শর্বিলক । অপ্রকাশ্যম্ অলঙ্কারকঃ ইতি হ্যমপি ন যুজ্যতে । তদুপনয়
তাবত্ প্রঁ চে পতমলঙ্কারকম্ ।

(জ) দৃষ্টপূর্ব্ব ইবায়মলঙ্কার' । তদমণ কৃতন্তে পষঃ ? ।

(ক্ষ) মদ ইতি । ন যুজ্যত ইতি । তথা চ অলঙ্কিত্যন্তে অনেতি অলঙ্কারঃ ।
তেন চ লৌকেশ্বঃ শ্রীমাদ্রদর্শনার্থমেব অলঙ্কারধারণম্ । এবশ্চ অপ্রকাশ্যস্বত্ ক্রিমর্থ-
মলঙ্কারধারণম্ ? অলঙ্কারধারণস্বত্ কথমপ্রকাশ্যম্ ? । বিস্বতয় বস্মায়া অল-
ঙ্কারধারণজনিতশ্রীমায়াঃ স্বমালদৃশ্যস্বত্ উদৃশ্যস্ব্যমিহিগিতি ভাবঃ ।

(জ) মদ ইতি । পষঃ অলঙ্কারকঃ ক্রুতন্তে হস্তগতীভূত্বিতি শ্রীষ ।

তোমাব শর্বীবাব পবিমাণ লইয়াই যেন এই অলঙ্কার নিশ্চিত
হইয়াছিল , এখন আমাব স্নেহে গোপনে এই অলঙ্কার ধারণ কর ॥৭॥

[ক] মদনিক । শর্বিলক ! 'গোপন' এবং 'অলঙ্কার ধারণ' এই
দুইটাই সঙ্গত হয় না । তা, আন দেখি এই অলঙ্কার ।

শর্বিলক । এই অলঙ্কার । (এই বলিয়া আশঙ্কার সহিত অর্পণ
করিল) ।

[ঞ] । মদনিক । (নিরূপণ করিয়া) এই অলঙ্কার যেন পূর্বে
দেখিয়াছি বলিয়া বোধ হয় । তা, বল দেখি—ইহা কোথা হইতে
তোমার হস্তগত হইল ? ।

(১) অপ্রকাশ্যী । (২) অস্ব' চ জখী তি দুবেবি ণ জুজ্বদি ।

शर्वि । मदनिके ! किं तव अनेन । गृह्यताम् । (ठ)
मद । सगेषम् । जइ मे पञ्चअं ण गच्छसि, ता किं
णिमित्तं मं णिक्खिणसि ? । (ड)

शर्वि । अयि ! प्रभाते मया श्रुतं अञ्जित्वरे—यथा सार्थ-
वाहस्य चारुदत्तस्य इति । (ड)

वसन्तसेना मदनिका च मूर्च्छा नाटयतः । (ढ)

(ठ) यदि मे प्रत्यय न गच्छसि, तत् किं निमित्तं मा निष्क्रीणासि ?

(ड) शर्वि इति । अनेन एतत्प्रामिदत्तान्ज्ञानेन ।

(ड) मद इति । प्रत्ययं विश्वासम्, न गच्छसि न प्राप्नोषि । निष्क्रीणासि
अलङ्कारविनिमयेन स्वायत्तीकर्तुं मिच्छसीत्यर्थः । तथा च प्रिया हि नाम सर्व्वविश्वास-
स्थानम् आदिविव चेत् तर्कवाविश्रामः, तदा तस्याथिरसङ्गत्वकरणार्थोऽयमुद्यमी व्यर्थ
एव तवेति भावः ।

(ड) शर्वि इति । अञ्जित्वरे वणिकपक्ष्याम् । सार्थवाहस्य वणिग्व्यवसायिनः ।

अत्र वञ्च नाम प्रतिमुखसन्धे रङ्गम्—“प्रत्यक्षनिष्ठु रं वञ्चम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(ढ) वसन्तंति । स्वगृहे चारे प्रविष्टं जानन् गृहस्थीऽवश्यमेव तं धत्तं, यतेत ;
तत्र च चौरोऽपि गृहस्थीपरिग्रहारादिना आत्मानं भीक्षयितुं चष्टेत । एवञ्चत् शर्वि-
लक्षकतप्रहारादिना चारुदत्तस्य अनिष्टसम्भावनया श्रीकीटयात् वसन्तसेनाया मूर्च्छा,
मदनिकायाश्च तत्सम्पर्कादिति बोध्यम् ।

(ट) शर्बिलक । मदनिका ! से खबव दिग्ग तोमाव दरकार
कि ? । नां ।

(ठ) मदनिक । (क्रोधेव सहित) यदि आमार उपरे विश्वासई
ना कर, ताहा इहिले आमाके हस्तगत कबिते चां केन ? ।

[ड] शर्बिलक । ओह ! प्रातःकाले वणिकपाडाय आमि बुनि-
याहि ये—इहा वाणिज्याव्यवसायी चारुदत्तेर ।

শৰ্বি । মদনিকে ! সমাশ্বসিহি । কিমিদানীং ত্বম্—
 বিধাদস্বস্তসৰ্ব্বাঙ্গী সন্ধুমভ্রান্তলোচনা ।
 নীয়মানাঃমুজিথ্বাত্বং কম্পসে নানুকম্পসে ॥৮॥

মদ । সমান্বস । সাহসিন্ধ ! এ ক্বু তু এ মম কাৰণাদৌ
 ইমং অকজ্জং কৰন্তেণ, তস্মিন্ গৃহে কোবি বাবাদিদৌ পৰিক্সদৌ
 বা ? । (এ)

(এ) সাহসিক ! ন খলু ত্বয়া মম কাৰণাদিদমকাৰ্য্যং কুৰ্বতা তন্নিহ্ন গৃহে
 কৌপি ব্যাপাদিত: পৰিচ্ছতৌ বা ? ।

বিধাদেতি । অমুজিথ্বাত্বম্ অদাসীত্বম্, নীয়মানা এতদলঙ্কারবিনিময়েন অধুন ব
 ময়া প্ৰাপ্যমাণ্যা ত্বম্, বিধাদেই শৌকেন স্বস্তানি ভুমৌ পতিতানি সৰ্বাণি অহ্নানি যস্যা:
 সা, তথা সন্ধুমেঘ ভয়ব্যস্ততয়া ধ্যান্তে ঘূৰ্ণিতৌ লোচনে যস্যা: সা তাহুশৌ সতৌ, কিং
 কম্পসে ; কিন্তু ন অনুকম্পসে মাং প্রতি ন দয়সে । তথা চ দাসীত্বে সত্যে ব স্বামিন্যা:
 শৌকসন্ধবে আত্মনৌপি শৌক: প্ৰদৰ্শনীয় এব, অন্যথা স্বামিন্যা: কৌপেই অশিষ্টসম্ভাবনা
 স্যাৎ ; অথ তু অলঙ্কারবিনিময়েন ত্বং তস্মাদ্ৰাসীত্বান্মীচ্ছস এব ; তথাপি স্বামিন্যা:
 ভয়শৌকসন্ধবেই আত্মনৌপি ভয়শৌকপ্ৰদৰ্শনার্থং কম্পনমসঙ্কতমেই । এবং মৰ্য্যং তব
 অমুজিথ্বাত্বকৰণাত্ মাং প্রতি তব দয়াকৰণমুচ্চিতমেইতি ভাব: ।

অথ মুজিথ্বাত্বৰূপকাৰণাভাৱেইপি কম্পনৰূপকাৰ্য্যত্বপৰ্বেৰ্ণিৰ্ভাবনা, তথা অমুজিথ্বাত্ব-
 প্ৰাপ্যৰূপকাৰণৌ সত্যপি অনুকম্পাৰূপকাৰ্য্যানুত্পৰ্বেৰ্ণিশৌকিত্তি:, অনযৌৰ্ণিৰ্ণৌ নিৰপেচ্ছতয়া
 সংঘট্টি: ॥৮॥

[৮] বসন্তসেনা ও মদনিকা মুৰ্ছা অভিনয় কৰিল ।

শৰ্কিলক । মদনিকা ! আশ্বস্ত হও ।

শৌকে তোমাৰ সমস্ত অঙ্গ ভূতলে নুষ্ঠিত হইতেছে এবং ব্যস্ততা-
 বশত: নয়নৰ্ষয় ঘূৰ্ণিত হইতেছে, এই অবস্থায় কেন এখন তুমি কাঁপি-
 তেছ ? অথচ তোমাকে দাস্তবৃত্তি হইতে মুক্ত কৰিতেছি, তথাপি কেন
 দয়া কৰিতেছ না ? ॥৮॥

शर्वि ! मदनिके ! भीते सुप्ते न शर्विलकः प्रहरति ।
तन्मया न कश्चिद् व्यापादितो नापि परिच्यतः ।

मद । सच्चं ? । (त)

शर्वि ! सत्यम् ।

वसन्त । सज्ञा लब्धा । अन्महे ! पञ्चुवज्जीविदमिह । (थ)

मद । पिञ्चं । (द)

शर्वि ! शेषंम् । मदनिके ! किं नाम प्रियमिति ? । (ध)

(त) सत्यम् ? ।

(थ) अहो ! प्रतुपज्जीविताभि ।

(द) प्रियम् ।

(ण) मद इति । न खलु कोऽपि व्यापादितः परिच्यती वेति काङ्क्षा मग्नी व्यज्यते ।

(त) मद इति । अत्रापि काकुः इदमुक्तं सत्यं किमित्यर्थः ।

(थ) वसन्त इति । 'अन्महे' इति विस्मयार्थे दीर्घीयभाषा । प्रतुपज्जीविताभि
पुनरुपस्थितजीविताभि ; चारुदनस्य स्वास्थ्यसंवादलाभादिति भावः ।

(ध) शर्वि इति । चारुदनस्य स्वास्थ्यज्ञाने निःसम्पर्कायास्तव किं प्रियमित्यर्थः ।

[१] मदनिका । (आश्वस्तु इहया) साहसिक ! तूमि आमार जगु
एह अकार्य करिते थाकिन्ना, सेह बाडीते काहाकेओ हत्या वा आहत
कर नाहै त ? ।

शर्विलक । मदनिका ! भीत वा निद्रित व्यक्तिर उपरे शर्विलक
प्रहार करे ना । अतएव आमि काहाकेओ हत्या वा आहत कवि नाहै ।

[त] मदनिका । सत्य ? ।

शर्विलक । सत्य ।

[थ] वसन्तसेना । (चैतन्ना नाड करिन्ना) आहा ! बाँचिलाम ।

[द] मदनिका । इहा प्रीतिकर संवाद ।

ত্বত্শ্চ হবদ্বহৃদয়ো হি করোগ্যকার্য্যং
 সদত্তত্পূর্ব পুরুষেঃপি কুলে প্রসূতঃ ।
 রক্ষামি মন্থথবিপন্নগুণোঃপি মানং
 মিত্রশ্চ মাং ব্যপদিশস্যপরশ্চ যাসি ॥১৫॥

লব্ধিতি । মন্নি সাধূনি ব্ৰহ্মানি ব্যবহার্য যেষা তাব্ৰহ্মাঃ পূর্বপুরুষা যন্নি
 তথ্যক্ৰে কুর্নৈ বর্গে, প্রসূতৌঃপি জ তৌঃপি অহম্, তব শ্চ হেন প্রণয়ন বহ্ন' হৃদয় যস্য স
 তাব্ৰহ্মাঃ, ত্ৰি নিয়িত' মন্, অকার্য্য' কৰ্ত্তব্যবিপরীত নিব্দিতচৌর্য্যকার্য্য' করামি । তথা
 মন্থথেন কামাবগেন বিপন্নানশা গুণাঃ মন্ত্রগিতাদর্থো যস্য স তথাবিধঃ সন্নপি, মান'
 তব গৌরবম্, রক্ষামি অক্ষুণ্ণিন অশলাত্কারিণ চ প্রত্যা স্থাপয়ামি । ইত্যম্,
 মা মিত্র' বন্ধম্, ব্যপদিশসি মুখিন ব্রবৌষি, অপরশ্চ পুরুষ চারুদত্তমিত্যর্থঃ; যাসি
 কক্ষণা ভজসে । বৈশ্বাত্মন অতীব লঘুস্বভাবা ত্বমিতি ভাবঃ ।

মত্পত্নীয়েণ শর্বিলকেন চারুদত্তস্য অনিষ্টকরণাত্ দাসীরূপা সখীরূপাশ্চ মাং প্রতি
 স্বামিনৌ সখী চ বসন্তসেনা রুচা সৌহাৰ্দ্দহীনা চ মবিষ্যতি ইতি বিমাত্ম্যৈব ইয়'
 মদনিকা ভয়ন কম্পিতা শীকৈন চ সন্নানী ইত্যবধার্থ্য শর্বিলকেন পূর্ব "বিষাদস্নস্ত-
 সর্বাঙ্গী" ইত্যাদিকমুক্তম্, ইদানীন্তু বসন্তসেনায়া অসন্নানান পব চারুদত্তস্য স্বাস্থ্য-
 জ্ঞানে নির্বন্ধান্তিগ্নয়করণাত্ চারুদত্ত' প্রত্যবৈয়মগুরক্তেতি বিবিচ্য "ত্বত্শ্চ হ"—ইত্যাদিমি-
 হিতমিতি বোধ্যম্ ।

অত্র ব্যপদিশসি-যাসীরূপকক্রিয়গীত্বমিত্যেককর্তৃকারকত্বাত্ দীপকমলঙ্কারঃ ।

বসন্তসেনিকা ব্রহ্ম ॥১৫॥

[ধ] শর্বিলক । (ভৈরব্যাব সহিত) মদনিকা! কি প্রীতিকর
 সংবাদ ? ।

যে বংশেব পূর্বপুরুষেরা সংকার্য্যকাবী ছিলেন, সেই বংশে জন্মিয়া
 আমি, তোমার প্রতি অল্পরাগে আবদ্ধচিত্ত হইয়াই অকার্য্য করিয়াছি
 এবং কামাবেগে আমার গুণ বিনষ্ট হইলেও, আমি তোমার গৌরব রক্ষা
 করিতেছি; অথচ তুমি আমাকে প্রিয়ও বলিতেছ, অথ পুরুষকেও
 ভজনা করিতেছ ॥২॥

साकृतम् । (न)

इह सर्वं स्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः ।

निष्फलत्वमलं यान्ति वैश्याविहगभक्षिताः ॥१०॥

अथ च सुरतज्वालः कामाग्निः प्रणयेन्धनः ।

नराणां यत्र ह्यन्ते यौवनानि धनानि च ॥११॥

(न) साकृतमिति । साकृतेन मर्दानकागत-लघुत्व-विरक्त्यभिप्रायेण सहैत्यर्थः ।

इहति । इह जगति, सर्वं स्व धनमेव फलमेषामस्तीति सर्वस्वफलिनः, कुलपुत्राः सह श्रजाता जना एव महाद्रुमा महाहृत्ताः, वैश्या एव विहगाः पक्षिणस्मैः भक्षिताः फलखादनेन खादिताः सन्तः, अलमत्यन्तम्, निष्फलत्वं धनरूपफलशून्यत्वम्, यान्ति प्राप्नुवन्ति । अतएव सर्वनाशकर्त्री वैश्या धिक् इति भावः ।

अथ समस्तवस्तुविषय स इह रूपकमलङ्कारः । तथा निष्फलत्वमित्यत्र सर्वस्वरूपस्य उपमेयस्य अनभिधानात् न्यूनपदत्वदोषः, यान्तीत्यन्तं न वाक्यसमाप्तावपि “कुलपुत्रमहाद्रुमाः” इत्यस्य विशेषणत्वं न पुनश्चतुर्थचरणीपदानात् समाप्तपुनरात्तादोषः, एवं वैश्या-विहगेति उपमेयोपमानयोर्लिङ्गभेदात् दर्पणमते भयप्रक्रमतादोषश्च, ‘वैश्याविहगमौमुक्ता यान्तालं स्वफलक्षयम्’ इति पाठे तु तेषां समाधानम् । न च तथा पाठे स्वशब्दस्य द्विरुपदानात् पुनः कथितपदतादोष इति वाच्यम्, तस्य उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यव्यतिरिक्त-विषयत्वव्यवस्थापनात् अथ तु उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यविषयरूपत्वात् ।

ननु ‘न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिस्यैव दर्थप्रतिपत्तिकरः’ इत्यभिधानात् सर्वं स्वमेव फलं येषां ते सर्वस्वफला इति बहुव्रीहिस्यैवोपपत्तौ कथं मत्वर्थीय इत्यप्रत्यय इति चेन्न अत्र प्राशस्त्यर्थे इन्विधानात् तदर्थस्य च बहुव्रीहिस्या वक्तुमशक्यत्वात् अतएव हि उक्तानुशासने ‘बहुव्रीहिस्यैव दर्थप्रतिपत्तिकरः’ इत्यभिधानात् ॥१०॥

[न] [अभिप्रायेण सहित] এই জগতে সৎসংশ্রীতে পুরুষগণ মহা-
বৃক্ষ, সমস্ত ধন তাহাব ফল ; কিন্তু বেচারূপ পক্ষিগণ সেই মহাবৃক্ষ-
গুলিকে ভক্ষণ করে, তাহাতে সে গুলি একেবারে নিফলত। [নির্ধনতা]
প্রাপ্ত হয় ॥১০॥

বসন্ত । সঙ্ঘিতম্ । অহো ! সে অত্যাণি আবেশ্তো । (প)
শর্বি । সর্বথা—

অপঙ্খিতাস্তে পুরুষা মতা মে যে স্ত্রীষু চ স্ত্রীষু চ বিশ্বসন্তি ।
শ্রিয়ো হি কুব্ধন্তি তথৈব নার্য্যাঁ ভুজঙ্ককন্যা পরিসর্পণানি ॥১২॥

(প) অহো । অস্য অস্থানে আবেগঃ ।

অর্থমিতি । অপি চেতি চার্থঃ । সুরতমেব জ্বালা অর্ধির্যস্য সঃ, প্রণয়ঃ অনুরাগ
এব ইত্যনং কাষ্ঠং যস্য সঃ, অয়ং মাটঙ্গৈরনুভূয়মানঃ, কাম এব অপি: সঃ, প্রাণিমাত্র
এব বর্নিত ইতি শিষঃ । যত্র কামাগ্রী, নরাণাং যৌবনানি ধনানি চ হ্রয়ন্তে অদৃষ্টে ন
নিশ্চিপ্যন্তে ঘটাদীনি হর্ষীধীষ নিশ্চিপ্যমাণানি লৌপং প্রযান্তীত্যর্থঃ । অতএব মহানর্থ-
মূল্যং কামমপি ধিগিতি ভাবঃ ।

অত্র সুরতাদৌ জ্বালাত্বাদ্যারোপঃ শব্দঃ, যৌবনাদৌ হৃদিহারোপক্তু আর্থ ইতি এক-
দেশবিবর্তি উপকমলহারঃ ॥১১॥

(প) বসন্ত ইতি । অস্য শর্বিলকস্য, অস্থানে অবিষয়ে, আবেগ ইর্ষ্যাংপ্রভাবঃ ।
তথা চ মদনিকা চারুদতং প্রতি ন স্থল্লনুরক্তা, তথাপি অস্য দৃশ্যে সন্भावনা ভ্রম-
মূল্যেতি ভাবঃ ।

অপঙ্খিতা ইতি । যে পুরুষাঃ, স্ত্রীষু চ স্ত্রীষু সম্পৎসু চ বিশ্বসন্তি আত্মীয়ত্বং ন
বিশ্বাসং কুব্ধন্তি ; তে পুরুষাঃ সর্বথা অপঙ্খিতা অজ্ঞাঃ, মে মম মতাঃ অভিমতাঃ । হি
যজ্ঞাত্, শ্রিয়ঃ সম্পদঃ, তথৈব নার্য্যঃ স্ত্রিয়শ্চ, ভুজঙ্ককন্যানাং সর্পীণাং পরিসর্পণানি
তদ্বৎ সর্বতৌ বক্রগমনানি কুটিলম্ববহারাশ্চ কুব্ধন্তি । সুতং ততানভিজ্ঞানান্ধা-
মপঙ্খিতল যুক্তমেবেতি পরানুরক্তায়াং মদনিকায়ানাৎমীয়ত্বং ন বিশ্বাসকরণাদহমব্যপঙ্খিত
এবেতি ভাবঃ ।

এই কামই অগ্নি ; রমণ তাহার শিখা এবং প্রণয় তাহার ইন্ধন, যে
অগ্নিতে মাহুয়ের যৌবন ও ধন আহুতি দেয় ॥১১॥

[প] বসন্তমেনা । [ঈষৎ হাশ্বের সহিত] কি আশ্চর্য্য ! এই
ব্যক্তির দেখিতেছি, অস্থানে ঈর্ষ্যার আবেগ হইয়াছে ।

स्त्रीषु न रागः कार्यी रक्तं पुरुषं स्त्रियः परिभवन्ति ।

रक्तौव हि रन्तव्या विरक्तभावा तु हातव्या ॥१३॥

अथ अप्रस्तुतपुरुषसामान्याभिधानात् प्रस्तुतात्मरूपपुरुषविशेषप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा-
लङ्कारः ; स्त्रियः प्रस्तुताः श्रियश्चाप्रस्तुताः, तासाञ्च विश्वासरूपैकधर्मभिसम्बन्धाद्वैपकम्,
अपखिलतमननकार्यस्य भुजङ्गकन्यातुल्यपरिसर्पणकारणरूपकारणेन समर्थनादर्धान्तरन्यासः ;
पूर्वमेव प्रस्तुताभिः स्त्रीभिः सहः पूर्वाङ्गेन प्रस्तुतानां श्रियां कुर्वन्तीत्येकक्रियाभिसम्बन्धात्
तुल्ययोगिताः ; तथा अन्यपरिसर्पणं कथमन्ये कुर्वन्तीति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् भुजङ्ग-
कन्यानां परिसर्पणानीव परिसर्पणानीति सादृश्यं बोधयतीति निदर्शनं च, इत्येतेषां
गुणप्रधानभाविनाङ्गभिः भावात् सङ्करः ।

तथा पूर्वाङ्गे स्त्रीषु चेति प्रथमं पठित्वा पराङ्गे नार्थ्य इति परपाठादस्थानस्थपदतादीषः,
स्त्रीशब्देन प्रकृत्य नारीशब्दाभिधानाङ्गप्रक्रमतादीषयः ; “स्त्रियो हि कुर्वन्ति तथा श्रियश्च”
इति पाठे तु तयोः समाधानम् ।

उपेन्द्रवच्चेन्द्रवच्चयोर्मेलेनादुपजातिर्ब्रह्म ॥१२॥

स्त्रीष्विति । स्त्रीषु रागः प्रेम, न कार्यी न विधेयः । कुत इत्याह—स्त्रियः
रक्तमात्मानं प्रत्यनुरक्तं पुरुषम्, परिभवन्ति अपमानयन्ति । हि तस्माद्धेतीः रक्तौव
आत्मानं प्रति स्वत एवानुरक्ता स्त्री रन्तव्या अनुरागविषयीकर्त्तव्या ; तु किन्तु विरक्तभावा
पूर्वतोऽनुरागविहीना, हातव्या विदुष्वनापरित्यागय पुरुषेण परित्यक्तव्या । अतएव इदं
मदनिकापि विरक्तभावत्वात् भाषिपरिभवसम्भवाच्च मया हातव्येति भावः ।

अतएवात्रापि पूर्ववदेव अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, अनयो-
रङ्गाभिभावेन सङ्करः ।

आर्या जातिः ॥१३॥

शर्विलक । याहावा ज्जीलोक ओ सम्पदेर उपरे विश्वास करे, ताहा-
दिगके आमि सर्वप्रकारेइ मूर्ख बनिग्या मने करि । कारण, सम्पद ओ
ज्जीलोक, सर्प ओ कन्नार छाग्य बज्क गमन [कुटिल व्यवहार] करिग्या
थाके ॥१२॥

सुष्ठु खल्विदमुच्यते—(फ)

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतोः

विश्वासयन्ति पुरुषं न तु विश्वसन्ति ।

तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन

वेश्याः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥१४॥

(फ) सुष्ठु इति । सुष्ठु प्रशस्तमत्यर्थः । “सुष्ठु दुष्ठु प्रशसने” इत्यमरः ।

एता इति । एता वेश्याः, वित्तहेतोः पुरुषात् धनादानार्थम्, हसन्ति पुरुषस्य अनु-
रागवर्द्धनार्थम् आत्मनश्च अनुरागव्यञ्जनार्थम्, हास्यं कुर्वन्ति च, रुदन्ति अन्नवस्त्राद्यभावं
ज्ञापयन्ती रीदनं कुर्वन्ति च । तथा पुरुषं विश्वासयन्ति, हावभावादिना आत्मान
प्रति विश्वस्तं कुर्वन्ति, न किन्तु, स्वयं पुरुषं न विश्वसन्ति, अविरतधननिष्काशनेन
विरक्तिसम्भवादिति भावः । तस्मात् कुलशीलसमन्वितेन सत्कुलीतृपत्तिसत्स्वभावविशिष्टे न
नरेण, श्मशानस्य सुमनाः पुष्यमिव, वेश्या वर्जनीयाः, दृष्टितः सौरभतय रम्या अपि
अमाङ्गलिकत्वादिति भावः ।

अवापि अप्रतुतवेश्यासामान्याभिधानात् मदनिकारूपवेश्याविशेषप्रतीतेरप्रतुतप्रशंसा-
खङ्कारः, हसन्तोत्याद्यनेकाक्रियाणाम् एता इत्येककत्तृकारकत्वात् दोषकम्, श्रौती उपमा
च, इत्येतेषामङ्गाङ्गभाविन सङ्गः । तथा चतुर्थपादे उपमानोपमेययोर्वचनभेदात्
भग्नप्रकृत्यादोषः, “ज्योत्स्ना इव मिता कीर्तिः” इति दर्पशीटादङ्गणवत्, ‘वर्जनीया’
इति बहुवचनस्य उभयवाच्यभाविन सुधियामुद्धं गजनकत्वात् । “वेश्या श्मशानसुमना
इव वर्जनीया” इत्येकवचनान्तरपाठे तु तर्हीषपगीहारः । अमरकीषटीकाया रघुनाथिन
तथैव पठितञ्च ।

ननु “स्त्रियः सुमनसः पुष्यम्” इत्यमरकीषे पुष्यसामान्यार्थे बहुवचननिर्देशात् “बहुवः

श्रालोकेव प्रति अश्रुवाग कर्तव्या नह, कारण, श्रालोकेकरा अश्रु-
रञ्ज पुरुषके अपमानित करे । अश्रुवक्ताव प्रतिहै अश्रुवाग कर्तव्या ;
किञ्च अनश्रुवक्ताके परित्याग कवा उचित ॥१५॥

[फ] लोके ए कथा भालहै बले—

अपि च । समुद्रवीचीव चलस्वभावाः
सन्ध्याभ्रलेखिव मुहूर्त्तरागाः ।
स्त्रियो हृतार्थाः पुरुषं निरर्थं
निष्पीडितालक्तकवत् त्यजन्ति ॥१५॥

समाः सिकता वर्षा सुमनसी जलीकमः” इति वामनाचार्येण तु बहव इति स्पष्टाभिधानाच्च कथमत्र श्मशानसुमना इति पृथ्सामान्यार्थं एकवचनमिति चेन्न, “सुमनाः कुसुमं पुष्पम्” इति नाममालायामेकवचननिर्देशात् कान्तपगिशिष्टे श्रीपतिना “पुष्पे च सुमनसी वा” इति पृथ्सामान्यार्थं एव एकवचनबहुवचनयोर्वकल्पिकत्वस्य स्पष्टाभिधानात् अमर-वामनाद्यभिधानस्य तु प्रायिकत्वाभिप्रायात् । केचित्तु श्मशानस्य सुमना मालतीपुष्पमिति व्याचक्षते । तथात्वं तु अविशेषं विशेषाख्यदीषस्य प्रसक्तिरिति ध्येयम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१४॥

समुद्रंति । समुद्रस्य वीचिः तरङ्ग इव, चलस्वभावायञ्चलप्रकृतयः, तथा सन्ध्याया सायंकाले यदभ्रं मेघस्तस्य लेखा रेखा इव, मुहूर्त्तम् अन्यकालस्थायी रागी रक्तिमा अनुगमय यामा ता, स्त्रियो वेश्याः, हताः पुरुषादाक्तव्य गृहीता अर्था धनानि याभिस्तास्तादृश्यः मयः, निरर्थ निरुक्तधनं पुरुषम्, निष्पीडित निपीड्य बहिष्कृतगणं यदलक्तकम् अलक्तकाक्तूलकादिकं तद्वत् त्यजन्ति । अतः केवलस्वार्थपरायणा वेश्याः सर्वथा धिगिति भावः ।

अत्रापि पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा, मालीपमा, तद्धितगतश्रीतीपमा च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा पूर्ववदेव वचनभेदादुपमागतभयप्रक्रमतादीषः, वेश्या इति स्त्रीविशेषवक्तव्यं स्त्रिय इति तत्सामान्योक्ते विशेष अविशेषाख्यदीषस्य ।

वेश्यावा धनेव जग्न हासे, आवाव कौदे एवं आपनादिगेर प्रतिपुङ्गवदिगके विश्वस्तु करे, किञ्च आपनावा पुङ्गवदिगके विश्वास करे ना । अतएव संकुलं च संश्रुभावविशिष्टं लोकं, श्मशानस्य पुष्पेण त्राय वेश्यादिगके वर्ज्जनं कविबेन ॥१४॥

आरंभे, वेश्यादिगेर श्रुत्वा, समुद्रतरङ्गेण त्राय चकल एवं वेश्या-

স্ত্রিয়ো নাম চপলা:—(ব)

অন্যং মনুষ্যং হৃদয়েন ক্রত্বা অন্যং ততো দৃষ্টিভিরাহ্লয়ন্তি ।

অন্যত্র মুচ্ছন্তি মদপ্রসেকমন্যং শরীরেণ চ কামযন্তে ॥১৬॥

“সমুদ্রবীচীব চলস্বভাৱা সম্যাসলীলিব মুহূর্ত্তরাগা ।

বেশ্যা হতার্থা পুরুষং নিরর্থং নিস্পীড়িতালক্তকবক্ষ্যহাতি ॥”

इति पाठेन तु तयोः समाधानम् । उपजातिर्ब्रह्म ॥१५॥

(ब) स्त्रिय इति । चपला अस्थिरवृत्तयः, स्त्रियः प्रकरणात् वेश्या इति परपद्यस्थ-
क्रियाभिरन्वीयते ।

अन्यमिति । हृदयेन अन्यं मनुष्यं कृत्वा मनसा अन्यं पुरुषं कामयित्वात्यर्थः,
ततः परम्, दृष्टिभिरन्यं मनुष्यमाह्लयन्ति । अन्यत्र मनुष्ये, मदप्रसেকं यौवनमदसम्बन्धिनं
हावभावादिकम्, मुच्छन्ति प्रयोजयन्ति, शरीरेण च अन्यं मनुष्यम्, कामयन्ते कामस्य
चरन्मयापारूपं सुरतं निषादयन्ति । अतो नितान्तगर्हितस्वभावाः खल्लिमाः सर्वथैव
अविश्वसनीया इत्याशयः ।

अत्र पूर्व्ववदप्रस्तुतप्रशंसा, एकवेश्याजतिरनेकगीचरत्वात् विशेषालङ्कारश्च अन्योः
पूर्व्ववत् सङ्करः । तथा “वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनविन्दुवत्” इति दर्पशीदाहृतवत्
प्रथमद्वितीयचरणयोः सन्धिकरणाभावात् सन्धिविह्वलषदीषः, कृत्विति ज्ञाप्रत्ययेनैव आन-
न्तर्यबोधनेऽपि पुनस्तत् इत्युपादानादधिकपदतादीषः, अन्यमिति वारं वारमभिधानादनवी-
कृतत्वदीषः, प्रसেকशब्दस्य विलासार्थावाचकत्वादवाचकत्वदीषः, पूर्वं परस्मैपदद्वयं प्रकृत्य
कामयन्त इत्यात्मनेपदप्रयोगाद्ब्रह्मप्रक्रमतादीषश्च । तथा परीहाराय स्त्रीक एव पठनीयः—

“अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वाऽपरं पुनर्दृष्टिभिराह्लयन्ति ।

अन्यत्र मुच्छन्ति मदप्रभावं परं शरीरेण च समजन्ति ॥”

इन्द्रवज्रा उक्तम् ॥१६॥

दिগের অক্ষরোগ, সন্ধ্যাকালীন মেঘরেখার রক্তিমার আয় অল্পকালস্থায়ী ।
আর, বেঙ্গার ধন আকর্ষণ করিয়া, নিধন পুরুষকে নিস্পীড়িত অলঙ্কারের
আয় পরিত্যাগ করে ॥১৫॥

सूक्तं खलु कस्यापि—(भ)

न पर्वताग्रे नलिनी प्ररोहति

न गर्हभा वाजिधुरं वहन्ति ।

यवाः प्रकीर्णा न भवन्ति शालयो

न वेशजाताः सुचयस्तथाङ्गनाः ॥१७॥

(भ) सूक्तमिति । सूक्तं शोभनोक्तिरित्यर्थः । एतेन “एता हसन्ति च” इत्यादिकं “न पर्वताग्रे” इत्यादिकञ्च पद्यं प्राचीनमुद्भूतकृपमासीदिति प्रतीयते ।

नेति । नलिनी पद्मिनी पर्वताग्रे, न प्ररोहति नीतूपद्यते, जलाभावात् । गर्हभाः, वाजिधुरं शकटेन अश्ववाह्यभारम्, न वहन्ति वीढुं शक्नुवन्ति, तादृशसामर्थ्याभावात् । प्रकीर्णाः क्षेत्रे निक्षिप्ताः, यवा शालयो धान्यानि, न भवन्ति, भिन्नजातीयत्वत् । तथा एवम्, वेशे वेश्यालये जाता अङ्गनाः स्त्रियः, सुचयः कुलस्त्रीवद्व्यभिचारितया पवित्रा न भवन्तीत्यर्थः, भिन्नप्रकृतिकत्वादिति भावः ।

अत्र मालारूपी दृष्टान्तालङ्कारः । तथा नलिनीत्येकवचनान्तेन प्रकृत्य अन्यत्र बहुवचनान्ताप्रयोगाद्भ्रमप्रकृतमतःदीर्घः ; स च “गिरिर्न पद्मान्मुदयन्ति मस्तके” इति पाठेन समाधेयः ।

तथा “मदनिके । किं नाम मिथमिति” एतदारभ्य इत्यन्तसन्दर्भे मदनिकां प्रति शर्विलकस्य विरागात् विधृतं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्—“विधृतं स्यादरतिः” इति प्राचां लक्षणात् ।

तथा ‘पिष’ इति मदनिकया कथितविषयस्य उपालम्भस्वरूपेण एतावता प्रथमं न अनिकथा उत्क्रीर्णनात् अर्थविशेषण नाम नाञ्जालङ्कारः । यथा साहित्यदर्पणे—

(ब) चक्षुःशब्दाव वेश्यां, मने मने अत्र पुरुषके कामना करिया, परे दृष्टिद्वारा अत्र पुरुषके आश्रयन कवे, अपव पुरुषेर प्रति हाव-
भावानि प्रकाश करे एवं शरीरद्वारा अत्र पुरुषेर कामपिपासां
निवृत्ति करे ॥१७॥

(ड) कोन व्यक्तिं एहि एकटी सुन्दर उक्ति—

শ্রীঃ, দুরাত্মন চারুদত্তহতক্র ! অয়ং ন ভবসি ? । ইতি
কতিचित্পদানি গচ্ছতি । (ম)

মদ । অচলি গৃহীত্বা । অই অসম্বদ্ধভাসম ! অসম্ভাবণী
কুপ্যসি । (য)

(য) অথি অসম্বদ্ধভাষক । অসম্ভাবনীয়ে কুপ্যসি ।

“উক্তস্যার্থস্য যত্নু স্যাৎকৌতূহলমনেকধা ।

উপালম্বস্বরূপেণ তত্ স্যাৎদর্শবির্গষণম্ ॥”

বাজিনা ধ: অচলি (শকটেন) বাজিবাহী ভারতা বাজিপুৰমিতি কবিরমিপ্রায়াত্
‘ধুরনচস্য’ ইতি রাজাদিত্বাদত্প্রত্যয়ী ন ভবতি, অ চসম্বন্ধিত্বাত্ ।

উপেন্দ্রবজ্রা-বশস্যবিলয়োর্শৈলনাদুপজ:তিত্রীতম্ । ইদৃশমেলনং যন্যান্তরেঃপি দৃশ্যতে ।
যথা কাতন্বপঞ্জিকাধৃতম্—

“অবিথম যাবাদ্দে শরৈ পতয়বগ্নয় পরিণমদুর্বহম্ ।” ইত্যাদি । ম ১৪, পৱিচ্ছং দে
“উৎকৃষ্টরূপ নয়নস্য গৌচরী দ্রব্যার্থি তদন্তি পৃথক্ ত্বমব্য্যা: ।” ইত্যাদি ॥১৩॥

(ম) ইদানীং মদনিকায়া: প্রিয় মত্বা চারুদত্তমকৌশ্রুতি শ্রী ইত্যাদি । হতকৌ
হতাশ:, নিন্দায়া কপ্রত্যয়:, ‘অগ্নিস্তৌক’ ইত্যাদিবস্তু তস্য পরনিপাত: । অথ মদনিকায়া
অনুরাগপাত্রীভূত:, ন ভবনীতি কাকু: । অচিগদেব ত্বা দময়িষ্যামীতি ভাব: । গচ্ছতি
সত: প্রস্থাতুমিতি শ্রুণ: ।

(য) মদ ইতি । গৃহীত্বা প্রস্থাতুমুদ্যত শব্দিলকমিতি শ্রুণ: । অসম্বদ্ধভাষক ।
অপ্রাসঙ্গিকপ্রলাপিন্ । বৈশ্যানিন্দায়া অথ প্রসঙ্গাভাবাদিতি ভাব: । অসম্ভাবনীয়ে ময়া
সম্ভাবয়িতুমপ্যশক্যে বিষয়ে চারুদত্তানুরাগে । নাহ চারুদত্ত প্রতি অনুরাগিণীতি
তবায় কৌপী নিরর্থক এবিতি ভাব: ।

পদ্মিনী, পৰ্বতেব অগ্রে উৎপন্ন হয় না, গন্ধিভগণ বোডাব ভাব
বহন কবিত্তে পাবে না, যব বোপণ কবিলে ধাতু হব না এবং বৈশালয়ে
উৎপন্ন স্ত্রীলোকেরা কখনও পবিত্র হয় না ॥১৭॥

(ম) ওবে তুবান্ হতাশ চারুদত্ত । তুই না মদনিকার প্রিয়পাত্র
হইয়াছিস্ ? (এই বলিয়া কয়েক পা অগ্রসর হইল ।)

शर्वि । कथमसम्भावनीयं नाम ? । (र)

मद । एमी क्व अलङ्कारश्चो अज्जञ्जाकिरश्चो । (ल)

शर्वि । ततः किम् ? ।

मद । स च तस्म अज्जस्म हत्ये विणिक्खित्तो । (व)

शर्वि । किमर्थम् ? ।

मद । कर्णे । एव्वं विअ । (श)

(ल) एष खल्वलङ्कारः आर्यासम्बन्धी ।

(व) स च तस्य आर्यस्य हस्तं विनिक्षिप्तः ।

(श) एवमिव ।

अत्र उपन्यासी नाम प्रतिमुखसन्ध रङ्गम्, “उपन्यासः प्रसादनम्” इति लक्षणात् ।

(र) शर्वि इति । नाम सम्भावयामि । त्वदेव प्रियजनस्वास्थ्यवार्तालाभेन “पिअ” इत्युक्तत्वादिति भावः ।

(ल) मद इति । आर्यासम्बन्धी वसन्तसेनास्वामिकः ।

(व) मद इति । स च अलङ्कारः, तस्य आर्यस्य चारुदत्तस्य, हस्तं विनिक्षिप्तः वसन्तसेनया न्यासीकृतः ।

(य) मदनिका । (शर्बिलकेव अक्षर धावण कविषा) ओहे ! तूमि अप्प्रासङ्गिक कथा बलिंतेछ एवंग आनाव याहा असम्भावनीय, सेई विषये तूमि क्रोध कविंतेछ ।

(र) शर्बिलक । असम्भावनीय हईवे केन ? ।

(ल) मदनिका । এই অলঙ্কার আৰ্য্য। বসন্তসেনার ।

শৰ্ৰিলক । তাহাতে কি হইল ? ।

(ব) मदनिका । वसन्तसेना এই অলঙ্কার আৰ্য্য চারুদত্তের হস্তে গচ্ছিত রাখিয়াছিলেন ।

শৰ্ৰিলক । কি নিমিত্ত ? ।

शर्वि । सर्वलक्ष्यम् । भोः ! कष्टम् । (ष)

ह्यार्यं ग्रीक्ससन्तप्तो यामेवाहं समाश्रितः ।

अज्ञानता मया सैव पत्रैः शाखा वियोजिता ॥१८॥

वसन्त । कथं एसोवि सन्तप्यदि ज्जिव । ता अजाणन्तेण
एदिणा एव्वं अणुचिद्धिदं । (स)

(स) कथमेवोऽपि सन्तप्यते एव । तदज्ञानता एतेन एवमनुष्ठितम् ।

(श) मद इति । एवमिव उभयगृह एव उभयोर्थातायातप्रसक्त्यर्थमिव, विनिश्चित इति पूर्वोपान्वयः । एतेन वसन्तसेनाचारुदत्तौ परस्परानुरागिण्याविति धीतितम् । स्वामिनी-विषयत्वादेव गोपनार्थं कथं इत्युक्तम् ।

(ष) शर्वि इति । वैलक्ष्येण लज्जावशादप्रतिभलेन सहेति सर्वैलक्ष्यम् ।

ह्यार्येति । ग्रीक्ससन्तप्तः अहम्, ह्यार्यम् अनातपलाभार्थम्, यामेव शाखाम्, समाश्रितः, भवान्नीति शेषः । अज्ञानता प्रकृतवृत्तान्तमनवगच्छता मया, सैव शाखा, पत्रैः ह्यार्याकारकैः पत्रैः सह, वियोजिता पदशतनेन विभक्तौकता । तथा च कामसन्तप्तोऽहं तत्कामसन्तापशान्तार्थं मदनिका ग्रहीतुं तत्स्वामितया यामेव वसन्तसेनां समाश्रितौ भवामि ; तस्या एवायमलङ्कार इत्यज्ञानता मया सैव वसन्तसेना, अपहृतेन तेनालङ्कारेण वियोजिता ; अतएव रुष्टा सा वसन्तसेना कदापि तां मदनिकां मच्च न दास्यतीति दुरदृष्टबिमुखं मां धिगिति भावः ।

अतएवाव अप्रस्तुतायाः समायाः शाखायाः अभिधानात् प्रस्तुतायाः समायाः वसन्तसेनायाः प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥१८॥

(स) वसन्त इति । एव मदनिकया सह आलपन् जनोऽपि, सन्तप्यत एव मम

(श) मदनिका । (काणे काणे) एहै जञ्जइ येन ।

(ष) शर्विलक । (अप्रतिभतार सहित) हाय ! कि कष्टे ।

आमि ग्रीक्से सञ्जुष्ट हईयां, ह्यार्यार जञ्ज यांहाके आश्रय करियाह्लिनाम,
आमि ना जानिया सेहै शाखाटीकेहै पत्र विहीन करिनाम ॥१८॥

शर्वि । मदनिके ! किमिदानीं युक्तम् ? । (ह)

मद । इत्य तुमं ज्जेव पण्डित्तो । (च)

शर्वि । नैषम् । पश्य—

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः ।

पुरुषाणान्तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥१८॥

(च) अत्र तमेव पण्डितः ।

अलङ्कारापहरणादिति शेषः । अज्ञानता मदीयत्वेन अनवगच्छता, एतेन जनेन, एवं चौर्थम् । अतोऽस्य गुरुतरापराधी मम च कोपकारणं नास्तीति भावः ।

(ह) शर्वि इति । युक्तं कर्तुमुचितम्, वसन्तसेनायाः कोपीपशमायेति शेषः ।

(च) मद इति । अत्र विषये । पण्डितः सुचतुरत्वात् कर्तव्यावधारणचमः । अतस्त्वमेव चिन्तयेति भावः ।

स्त्रिय इति । एतःस्त्रादृश्यः स्त्रियो हि स्त्रीजातय एव, निसर्गात् स्वभावादेव शास्त्रीपदेशं विनैवेत्यर्थः, पण्डिता खलु सङ्घटे कर्तव्यावधारणनिपुणा एव कथमन्यथा विभिन्नस्वभावानां पुरुषाणां चित्तवृत्तीरनुसरन्तीति भावः । तु किन्तु, पुरुषाणां पाण्डित्यं नैपुण्यम्, शास्त्रैरेव उपदिश्यते शिष्यते शास्त्रीपदेशनैव जायत इत्यर्थः । अतो मदपेक्षया तवैव कर्तव्यावधारणे योग्यताधिक्यमिति भावः ।

अत्र अप्रस्तुतस्त्रीपुरुषसामान्याभिधानात् प्रस्तुतमदनिका-शर्विलकरूपस्त्रीपुरुषविशेष-श्रुतीनेरप्रस्तुतप्रशंसा, पुरुषापेक्षया स्त्रीणामाधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकश्च ; अनयोरेकाग्रयानुपवेशकप्रः सङ्करः ॥१८॥

(ग) वसन्तसेना । इनि० मञ्जुष्टुई हईतेछेन । डा, ना जानिग्राई इनि एईरूप करिग्राछेन ।

(ह) शर्विलक । मदनिका ! एतन् कि करा उचित ।

(च) मदनिका । ए विषये तूमिई अडिच्छ ।

शर्विलक । ताहा नदे । देथ—

মদ । সন্মিলন ! জই মম বস্ৰণং সুণীঅদি, তা তস্ম
জ্জীব মহাণুभावस्स पडिणिज्जादेहि । (ক)

শৰ্বি । মদনিক ! যদ্যসৌ রাজকুলে মাং কথয়তি ? । (খ)

মদ । ণ চন্দাদো আদবো হৌদি । (গ)

বসন্ত । সাহু, মদণিএ ! সাহু । (ঘ)

(ক) শৰ্বিলক । যদি মম বচনং শ্রুয়তে, তন্ তস্যৈব মহানুभावस्य प्रतिनिर्यातय ।

(গ) ন চন্দ্রাদাতপো ভবতি । (ঘ) সাধু, মদনিকে ! সাধু ।

(ক) মদ ইতি । তন্ তদা, মহানুभावस्य समस्तसद्गुणशालितया महाप्रभावस्य, तस्य चारुदत्तस्यैव समीपे प्रतिनिर्यातय स्वयमेव गत्वा प्रत्यर्पय ।

(খ) শৰ্বি ইতি । অসৌ চারুদত্তঃ রাজ্ঞঃ কুলং গৃহে বিচারকসমীপে ইত্যর্থঃ, মাং কথয়তি সামুদ্রিগ্য 'एतदलङ्कारस्य चौगुणोऽयम्' इति वक्तव्यतीत्यर्थः । तदा तु मे विपत्तिरिति भावः ।

(গ) মদ ইতি । যথা চন্দ্রাদাতপো ন ভবতি, তথা সৰ্বদেব পরোপকারिणश्चारुदत्तान् तवापकारे न भविष्यतीति भावः ।

अतएवाव समादप्रन्तुतात् प्रन्तसमप्रतीत्प्रप्रत्तुतप्रश सालङ्कारः । तथा प्रश्मनं नाम प्रतिमुखसम्बेदम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“प्रश्मन वाक्यं स्यादुत्तरीत्तरम् ।”

এই সকল জ্বীলোকেরা স্বভাবতই অভিজ্ঞ; কিন্তু পুরুষদিগের অভিজ্ঞতা শাস্ত্রশিক্ষাতেই জন্মিয়া থাকে ॥১৯॥

(ক) মদনিকা । শৰ্বিলক ! যদি আমাব কথা শোন, তবে এই অলঙ্কার সেই মহাত্মার নিকটই প্রত্যর্পণ কব ।

(খ) শৰ্বিলক । মদনিকা ! যদি উনি রাজদ্বারে আমাকে বলিয়া দেন ? ।

(গ) মদনিকা । চক্রে হইতে রৌদ্র হয় না ।

शर्वि । मदनिके !

न खलु मम विषादः साहसेऽस्मिन् भयं वा
कथयसि हि किमर्थं तस्य साधोगुणांस्त्वम् ? ।
जनयति मम वेदं कुत्सितं कर्म लज्जां
नृपतिरिह शठानां मादृशां किं नु कुर्यात् ? ॥२०॥

(घ) वसन्त इति । उपयुक्तोत्तरदानात् प्रियतमप्रशंसनाश्चायं साधुवादः ।

नेति । अस्मिन् साहसे चौरितद्रव्यस्य पुनः प्रत्यपर्णरूपे मनोबलकार्थे मम विषादः
अवनादश्च दौर्बल्यमिति यावत्, भयं वा, न खलु वर्त्तत इति शेषः । हि तथाहि,
त्व तस्य साधोश्चरदतस्य, गुणान् परापकारनिवृत्ति-परोपकारप्रवृत्तिप्रवृत्तिप्रधानान्, किमर्थं
कथयसि ? तस्य तादृशगुणानां सर्वजनविदितया समापि सर्वेषु विदितत्वात् नास्ति
तव कथनापेक्षा ; अतश्च स कथमपि समापकारं न करिष्यतीत्यवधारणात् मम विषादो
नास्तीति भावः । किन्तु इदं कुत्सितं कर्म वा सर्वगर्हितं शौर्यकार्यमेव, “वा
स्याहिकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चयं” इति विश्वः । कर्तुं, मम लज्जा जनयति, तत्-
समीपे गन्तुमिति भावः । ननु भयं कथं नास्तीत्याह—इह अस्मिन् अपराधे, नृपति-
सादृशा धूर्तानाम्, किं नु शासनं कुर्यात् कर्तुं शक्ययात् ? अपि तु किमपि नेत्यर्थः ।
नृपतिगदौ मां धर्तुमेव न शक्ययात्, धर्तुं च प्रमाणापन्यासनं पुच्छं न निर्दोष एव
प्रतिपादितो भवेत्यमिति नास्ति भयमिति भावः ।

अत्र व्याख्याप्रदं शतदिशा वाक्यार्थहेतुव काव्यलिङ्गद्वयस्य मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।
मालिनी वृत्तम् ॥२०॥

(घ) वसन्तसेना । साधु, मदनिका । साधु ।

परिबलक । मदनिका ! । এই সাহসেব কার্যে, আমাব মনেব দুর্ব-
লতা বা ভয় হইতেছে না, সুতরাং তুমি কি জন্ত সেই সাধুব গুণকীৰ্ত্তন
কবিতেছ । এই গর্হিত কার্যই, তাঁহাব নিকটে যাইতে আমার লজ্জা

তথাপি নীতিবিরুদ্ধমেতৎ । অন্য উপায়শ্চিন্যতাং । (ঙ)

মদ । সো অন্নং অবরো উবাশ্রো । (চ)

বসন্ত । কো ক্বু অবরো উবাশ্রো হুবিষ্মদি । (ছ)

মদ । তস্ম জ্জিব অজ্জস্ম কেরশ্রো ভবিষ্ম, এদং অলঙ্কারশ্রং
অজ্জশ্রাএ উবণেহি । (জ)

শর্বি । এবং ক্ততে কিং ভবতি ? ।

মদ । তুমং দাব অচোরো, সো বি অজ্জো অরিণো, অজ্জ-
শ্রাএ সকাং অলঙ্কারশ্রং উবগদং ভোদি । (ঝ)

(চ) সাঁযমপর উপায়; ।

(ছ) ক: खलु अपर उपायी भविष्यति ।

(জ) तस्यैव अर्थस्य सम्बन्धी भूत्वा, एतमलङ्कारकमार्थाया उपनय ।

(ঙ) नन्वे वच्चं तु लज्जासङ्कीच विहाय स्वयमेवापस्थाय प्रत्यर्प्यतामित्याह तथापीति ।
एतत् चांगितद्रव्यस्य प्रत्यर्पणाय चौरस्यैव तत्स्वामिसमीपे गमनम्, नीतिविरुद्धं चौर-
समाजव्यवहारविरुद्धम् ।

(জ) মদ ইতি । তস্যৈব আর্থস্য চারুদন্তস্য, সম্বন্ধী যত্কিञ্ছিব্ধ্বুত্বাদি-
সম্বন্ধবান্ । আর্থ্যায়া বসন্তসেনায়া: সমীপে ।

জন্মাইতেছে । বাজা এই অপবাধে আগাব মত ধূর্তদিগেব কি কবিতে
পারেন ? ॥২০॥

(ঙ) তথাপি ইহা নীতিবিরুদ্ধ । অতএব অগ্র উপায় চিন্তা কব ।

(চ) মদনিকা । এই সেই আব একটা উপায় ।

(ছ) বসন্তসেনা । অগ্র উপায় কি হইবে ? ।

(জ) মদনিকা । তুমি সেই আর্থ্য চারুদত্তের লোক হইয়া, এই
অলঙ্কার আর্থ্যা বসন্তসেনার নিকট লইয়া যাও ।

শব্দিক । একপ করিলে কি হইবে ? ।

शर्वि । ननु ! अतिसाहसमेतत् । (ज)

मद । अह ! उवणेहि । अस्सधा अदिसाहसं । (ट)

वसन्त । साहु, मदणिए ! साहु । अभुजिस्सए विअ
मन्तिदं । (ठ)

(क) त्व तावदचौरः, सीऽपि आर्यः अनृणः, आर्यायाः स्वकः अलङ्कारक उपगती भवति ।

(ट) अयि । उपनय । अन्यथा अतिसाहसम् ।

(ठ) साधु, मदनिक्के । साधु । अभुजिष्यथेव मन्त्रितम् ।

(क) मद इति । सीऽपि आर्यः चारुदत्तः, अनृणः, न्यासस्य येन केनापि प्रकारेण पुनः स्वामिनोहस्त एव प्रत्यर्पणादिति भावः । स्वकः स्वकीयः । उपगतः प्राप्तः ।

(ज) शर्वि इति । नन्विति सर्वोधने । “प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्वगे ननु” इत्यमरः । एतत्—तत्प्रकारेण वसन्तसेनायाः समर्पणम्, अतिसाहसं गुरुतरमनीबल-कार्यम्, सर्वेषामेव मिथ्याव्यापाराणां प्रतिपादनप्रवृत्तिरिति भावः । तेनैतदपि न पारयामीति व्यज्यते ।

(ट) मद इति । उपनय वसन्तसेनायाः समीपे एतमलङ्कारमिति शेषः । अन्यथा तस्याप्यकरणे, अतिसाहसं गुरुतरसाहसकार्यं स्यादिति शेषः ; उभाभ्यामेव चारुदत्त-वसन्तसेनाभ्यां राजहारे तवाभियोगसम्भवादिति भावः ।

(ठ) वमन्त इति । अभुजिष्यथेव अदार्यं व, मन्त्रितमुक्तं युक्तिर्दत्तेत्यर्थः । प्रायेण बर्बररूपाया दास्या एव युक्ते दातुमशक्यत्वादित्याशयः ।

(क) मदनिक्का । तुमि चोव हईले ना, चारुदत्तओ अनूणी हई-
लेन, वसन्तसेनाओ निजेव अलङ्काव पाईलेन ।

(ज) शर्विलक । ओहे ! एटो गुरुतव साहसेव काज ।

(ट) मदनिक्का । ओहे । वसन्तसेनाव निक्केट्टेई लईया याओ, ना
हईलेई गुरुतर साहसेव काज हईवे ।

শৰ্বি । ময়াপা মহতী বুদ্ধিৰ্ভবতীমনুগচ্ছতা ।

নিশায়াং নষ্টচন্দ্রায়াং দুৰ্লভো মাৰ্গদৰ্শকঃ ॥২১॥

মদ । তেণ হি তুমং ইমস্মিন্ কামদেবগৃহে সুহৃৎতথং চিহ্ন,
জাব অজ্ঞান্ণাএ তুহ আগমণং ণিবেদেমি । (ঙ)

শৰ্বি । এবং ভবতু ।

মদ । উপস্থ্য । অজ্ঞাএ ! এসো ক্বু চারুদত্তস্স সন্নাসাডো
বহ্নণো আনাদো । (ট)

(ঙ) তেন হি ত্বমস্মিন্ কামদেবগৃহে মূৰ্ত্তকং তিষ্ঠ, যাবদার্থ্যায়ৈ তবাগমনং
নিবেদয়ামি ।

(ট) আৰ্থ্যৈ । এষ খলু চারুদত্তস্য সকাশাত্ ব্রাহ্মণঃ আগতঃ ।

মথিতি । ভবতী ত্বাম্, অনুগচ্ছতা কৰ্তব্যস্বীধায় অনুসরতা ময়া, মহতী বুদ্ধি:
আপা প্ৰাপা । তথা চ নষ্ট: অস্মিতত্বাদ্দৰ্শনং গতশ্চন্দ্রো যস্য তস্যামন্বকাগচ্ছন্দ্রায়া-
মিত্যৰ্থঃ, নিশায়াং, মাৰ্গদৰ্শকঃ পথিমমাকুলস্য গন্তব্যপথপ্রদৰ্শকো জনো দুৰ্লভঃ । তথাহি
অন্বকাগচ্ছন্দ্রায়া নিশায়া পথিম্বান্সস্য গন্তব্যপথপ্রদৰ্শক ইব কৰ্তব্যমূদস্য মমেদানী
কৰ্তব্যমুপদিশন্তী ত্বং পরমবন্থ রসীত্যभिप्रायः ।

অত্র সামান্যং বিশেষমমর্থনাदर्धान्त्वামীऽलङ्कारः ॥২১॥

(ঠ) বসন্তসেনা । সাধু, মদনিক। সাধু, তুমি অদাসীব ত্রায়
বলিয়াছ ।

শৰ্কিলক । তোমাব অল্পসবণ কবিয়া আমি গুরুতব বুদ্ধি লাভ
করলাম । চন্দ্র অন্তমিত হইলে রাত্রিতে পথ-প্রদর্শক লোক দুৰ্লভ ॥২১॥

(ড) মদনিক। তা হইলে, আমি আৰ্থ্য। বসন্তসেনার নিকট যে
পৰ্য্যন্ত তোমাব আগমন নিবেদন কবি, সে পৰ্য্যন্ত তুমি এই কামদেবগৃহে
একটু কাল থাক ।

শৰ্কিলক । এইরূপই হউক ।

वसन्त । हञ्जे ! कैरभं त्ति कथं तुमं जाणासि ? । (ण)

मद । अज्जए ! अत्तकैरभं पि ण जाणामि ? । (त)

वसन्त । खगतं सशिरःकम्पं विहस्य । जुज्जदि प्रकाशम् । पवि-
सदु । (थ)

मद । जं अज्जआ आणवेदि । उपगम्य । पविसदु सब्बि-
लओ । (द)

(ण) हञ्जे । (तस्य) सम्बन्धीति कथं त्वं जानासि ? ।

(त) आर्य्ये । आत्मसम्बन्धिनमपि न जानामि ? ।

(थ) युज्यते । प्रविशतु ।

(द) यदार्थ्या आज्ञापयति । प्रविशतु शविलकः ।

(ण) वसन्त इति । सम्बन्धी चारुदत्तसम्पर्कवान् ।

(त) मद इति । आत्मसम्बन्धिनमपि आत्मीयमपि । भवत्याः प्रियतमसम्बन्धित्वेन
भवत्या आत्मसम्बन्धित्वात् भवद्दास्या समापि आत्मसम्बन्धित्वमस्मिन्निति भावः ।

(थ) वसन्त इति । शिरःकम्पं न अनुमीदनसूचकमस्तककम्पनेन सन्निति सशिरः-
कम्पम् । युज्यते अस्मिन् जने तवात्मसम्बन्धित्वमिति शेषः, आत्मन एव प्रियतमत्वादिति
भावः । पूर्वं मदनिकया वसन्तसेनायाः प्रियतमसम्बन्धित्वं नात्मसम्बन्धित्वमुक्तम्, इदानीं
वसन्तसेनाया तु तत्प्रियतमत्वं नैव तदात्मसम्बन्धित्वं प्रतिपादितमिति शीघ्रम् ।

(द) मदनिका । (वसन्तसेनाव निकट उपस्थित इहया) आर्य्ये !
चारुदत्तेर निकट इहैते एहि एकटी ब्राह्मण आसियाहेन ।

(ण) वसन्तसेना । ओलो ! चारुदत्तेव इहा तुमि कि कविया
जानिले ? ।

(त) मदनिका । आर्य्ये । निजेर लोककेओ जानि ना ? ।

(थ) वसन्तसेना । (मस्तककम्पनेर सहित हाश्च करिया अगत)
सङ्गत बटे । (प्रकाशे) प्रवेश करुन ।

শর্বি । উপসৃত্য সবৈলভ্যম্ । স্বস্তুি ভবত্যৈ । (ধ)

বসন্ত । অজ্জ ! বন্দামি । উববিসদু অজ্জো । (ন)

শর্বি । সার্থবাহুস্বাং বিজ্ঞাপয়তি—জর্জরত্বাদৃগৃহস্য
দূরচ্ছমিদং ভাঙ্কম্, তদৃগৃহ্যতাং । ইতি মদনিকায়াঃ সমর্থ্য
প্রস্থিতঃ । (প)

(ন) আর্থ্য ! বন্দে । উপবিশতু আর্থ্যঃ ।

অতএবোক্তমদনিকাশব্দে 'দর্পণীকৃত্যচতুর্থ'পতাকাস্থানম্ । তথা চ সাহিত্যদর্পণ—

“হৃদ্যাঁ বচনবিন্যাসঃ সুশ্লিষ্টঃ কাব্যযৌজিতঃ ।

প্রধানার্থান্তরাশ্চিপি পতাকাস্থানক পরম্ ॥”

অত চ মদনিকাশর্বিলকপরিণয়রূপপ্রধানার্থান্তরাশ্চিপে উন্নং যঃ, পরিণেত্বং নৈব
শর্বিলকস্য মদনিকায়া আত্মসম্বন্ধিত্বসম্ভবাত্ ।

(ধ) শর্বি ইতি । বৈলভ্যেণ লজ্জাসঙ্কোচেন সহেতি সবৈলভ্যম্ । লজ্জাসঙ্কোচস্য
আত্মনশ্চীরত্বাদিতি বোধ্যম্ । ভবত্যৈ স্বস্তুি মজ্জলং ভবল্বলিতি শ্ৰেণঃ ।

“স্বস্থাশীঃ স্তেমপুষ্ণাদৌ” ইত্যমরঃ । ভবত্যৈ ইতি “নমঃস্বস্তুি—” ইत्याদিনা চতুর্থী ।

(প) শর্বি ইতি । সার্থবাহী বণিক্, স চ প্রকরণাচ্চারুদত্তঃ । অথ নিরূপ-
পদসার্থবাহুশব্দপ্রয়োগাৎ চারুদত্তেন সহাত্মনঃ সখিল্বেন মমানস্থানবর্তিত্বং সূচিতম্,
ন পুনরনুচরলমিত্যবধেয়ম্ । গৃহস্য জর্জরত্বাৎ পুরাতনতয়া জীর্ণত্বাৎ, ইদং ভাঙ্কং
সুবর্ণভূষণম্, দুঃখেন রত্ন্যত ইতি দূরচ্ছমং সর্ব্বদা সতর্কভাবেন রক্ষণীয়তয়া কার্য্যান্তর-
ব্যাপৃতানাংস্বাক ক্লেশেন রক্ষণীয়মিত্যর্থঃ । স্বামিন্যা বসনভূষণাদিকং দাস্যৈব রক্ষণীয়তীতি

(দ) মদনিক। । আর্থ্য। যাহ। আদেশ কবেন । (নিকটে বাইয়া)
শর্বিলক প্রবেশ করুন ।

(ধ) শর্বিলক । (নিকটে উপস্থিত হইয়া সলজ্জভাবে) আপনার
মজ্জল হউক ।

(ন) বসন্তসেনা । আর্থ্য ! প্রণাম করি । আপনি উপবেশন করুন ।

वसन्त । अज्ज ! ममावि दाव पडिसन्देसं तहिं अज्जो
णेदु । (फ)

शर्वि । स्वगतम् । कस्तत्र यास्यति ? प्रकाशम् । कः प्रति-
सन्देशः ? । (ब)

वसन्त । पडिच्छदु अज्जो मदणिकम् । (भ)

(फ) आर्थ्य । ममापि तावत् प्रतिमन्दं श तवार्थी नयत् ।

(भ) प्रतीच्छतु आर्थी मदनिकाम् ।

मदनिकायाः समीपे समर्पणम् । तेन च वसन्तमेनाया धनित्वगौरवातिशयो दर्शित
इति बोध्यम् । प्रस्थितः प्रस्थानमुद्यतः ।

(फ) वसन्त इति । आर्थी भवान् । तस्मिन् चारुदत्तममीपि । प्रतिमन्देशं प्रति-
वाचकम् ।

(ब) शर्वि इति । कस्तत्र यास्यति ? कोऽपि नेत्यर्थः ; लज्जावशादनावश्यक-
त्वाच्च ति भावः ।

(भ) वसन्त इति । प्रतीच्छतु गृह्णातु । अथच्च प्रतिग्रहप्रदानलक्ष्यं वक्तव्यः, स
एव च मे प्रतिमन्देश इति भावः ।

(प) शर्बिलक । बणिक् (चारुदत्त) आपनाके जानाईतेछेन—
“आगाव बाडी जीर्ण बलिया, एही अलहाव बक्का कवा बष्टे, ता’ ग्रहण
करून ।” (एही बलिया मदनिकाव हस्ते अलहाव अर्पण कविवा प्रस्थान
करिबार उद्देश्येण कविल ।)

(फ) वसन्तसेना । आर्थ्य । आपनि सेथाने आगावओ प्रत्यूत्तव
निया या’न ।

(ब) शर्बिलक । (स्वगत) के सेथाने याईवे ? । (प्रकाशे)
कि प्रत्यूत्तव ? ।

(भ) वसन्तसेना । आपनि मदनिकाके ग्रहण करून ।

শৰ্বি । ভবতি ! ন খল্ববগচ্ছামি । (ম)

বসন্ত । অহং অবগচ্ছামি । (য)

শৰ্বি । কথমিব ? ।

বসন্ত । অহং অজ্জচারদত্তেণ ভগিন্দা—“জো ইমং অলঙ্কারঅ’
সমপ্পইস্সদি, তস্স তুএ মদণিআ দাদব্বা ।” তা সো জ্জে ব এদং
দে দেদিত্তি এব্বং অজ্জেণ অবগচ্ছদব্বং । (র)

শৰ্বি । স্বগতম্ । অয়ে ! বিজ্ঞাতোঃহমনয়া । প্রকাশম্ ।
সাধু, আর্থ্যচারদত্ত ! সাধু । (ল)

(য) অহমবগচ্ছামি ।

(র) অহমার্থ্যচারদত্তং ন ভগিন্দা—“য ইমমলঙ্কারকং সমর্পয়িষ্যতি, তস্য ত্বয়া
মদনিকা দাতব্য৷” । তৎ স এব এতা তে দদাতীতি । এবমার্থ্যেণ অবগন্তব্যম্ ।

(ম) শৰ্বি ইতি । ন খল্ববগচ্ছামি ভবত্যা বাক্যার্থমিতি শ্রেষ্ঠঃ । প্রার্থনায়া-
মক্ৰতায়ামপি অপ্রাসঙ্গিকস্তবায’ দানপ্রস্কাৰো মা বিস্ময়য়তীতি ভাবঃ ।

(য) বসন্ত ইতি । সৌল্লগুঠনীকিরিয়ম্ ।

(র) বসন্ত ইতি । এতা মদনিকাম্ । আর্থ্যেণ ভবতা ।

(ল) শৰ্বি ইতি । বিজ্ঞাতো মদনিকাপ্রার্থিত্বেনাবগতঃ । কথমন্বথা ইদৃশ-
মসম্বন্ধমুপন্বশ্যং দিত্যাশ্রয়ঃ ।

(ম) শৰ্বিলক । আমি আপনাব কথাব অর্থ বুঝিতেছি না ।

(য) বসন্তসেনা । আমি বুঝিতেছি ।

শৰ্বিলক । কি বকম ? ।

(র) বসন্তসেনা । আর্থ্য চারদত্ত আমাকে বলিয়াছেন যে—“এই
অলঙ্কার যে নিয়া দিবে, তাহার হস্তে তুমি মদনিকাকে দান করিবে।”
তা’ তিনিই ইহাকে দান করিতেছেন, ইহা আপনি জানিবেন ।

गुणेष्वेव हि कर्त्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा ।

गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि नैश्वरैरगुणैः समः ॥२२॥

अपि च ।

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्यां न किञ्चिदप्राप्यतमं गुणानाम् ।

गुणप्रकर्षाद्दुःखेन शम्भोरलङ्घ्यमुल्लङ्घितमुत्तमाङ्गम् ॥२३॥

गुणेष्विति । पुरुषैः सदा गुणेष्वेव हि दयौदार्यादिगुणार्जनेष्वेव, प्रयत्नः कर्त्तव्यः ; न पुनर्धनार्जनादिष्विति-भावः । कुत इत्याह—गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि जनः, अगुणैर्दयौदार्यादिगुणविहीनैः ईश्वरैर्धनिभिः, न समन्तुल्यः, अपि तु अधिक एवेत्यर्थः, निर्गुणधनिभिर्जगति साधारणप्रयोजनाभावादिति भावः ।

अत्र गुणयुक्तदरिद्रमामान्यात् चारुदत्तरूपगुणयुक्तदरिद्रविशेषप्रतीनेप्रसूतप्रशंसालङ्कारः, परार्द्धार्थरूपकारणं पूर्वार्द्धार्थरूपकार्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यामय ; अनयो-रङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । “यः कौमारहरः स एव हि वरः—” इत्यादिवत् ‘एव-हि’ शब्दद्वयमेव अत्यन्तनयमं सूचयतीति न हि शब्दीपादानान्निर्गर्धकत्वदीपः ॥२२॥

उक्तप्राथम्यवार्थं किञ्चिद्विशेषप्रतिपादनाय पुनराह गुणेष्विति । पुरुषेण गुणेषु दयौदार्यादिगुणार्जनेषु, यत्नः कार्यः कर्त्तव्यः । कथमेतदित्याह—गुणानां सतम्, किञ्चिदपि वत्, न अप्राप्यतमम् अपि तु सर्वमेव प्राप्यमित्यर्थः । कुत दृष्टमेतदित्याह—उदुपेन नक्षत्रपतिना चन्द्रेण, गुणप्रकर्षात् आत्मनः सौन्दर्यशीतलत्वादिगुणातिरेकात्, अलङ्घ्यम् अत्यलङ्घयतुमागेदुमशक्यमपि, शम्भोर्नहादिवस्य उत्तमाङ्गं मल्लकम्, उल्लङ्घितमाकूटम् ।

अत्रापि प्रथमचरणार्थरूपकार्यस्य द्वितीयचरणार्थरूपकारणं समर्थनादिकोऽर्थान्तर-

(ल) शर्विलक । (स्वगत) ७ । ईनि आमाके ज्ञानियाछेन ।

(प्रकाशे) साधु, आर्ष्य चारुदत्त ! साधु ।

माहूय, गुणोपार्जनं करिवारं जगत् सर्वदा चेष्टी करिवे । कारण, गुणवान् दविद्वे, निगुणं धनीदिगेव समानं नहे ॥२२॥

आरं, माहूय, गुणोपार्जनं करिवारं जगत् चेष्टी करिवे । कारण,

वसन्त । को एतद्य पवहण्णिओ । [व]

प्रविश्य सप्रवहण्यथः । अज्जए ! सज्जं पवहणं । [श]

वसन्त । हज्जे मदणिए ! सुदिट्ठं मं करेहि । दिस्सासि ।

आरुह पवहणां । सुमरेमि मं । [ष]

(व) कोऽत्र प्रवहणिकः ? ।

(श) आर्ये । सज्जं प्रवहणम् ।

(ष) हज्जे मदणिके । सदृष्टा मा कुरु । दत्तामि । आरुह प्रवहणम् ।

स्मरसि माम् ।

न्यासः, द्वितीयचरणार्थरूपसामान्यस्य द्वितीयांशार्थरूपविशेषेण समर्थनादपरोऽर्थान्तरन्यासश्च, अनयोरपि पूर्ववत् सङ्करः ।

अनयोः पृथं न.स प्रतिमुखमन्वैरङ्गम्, “पृथं विश्ववचनं मतम्” इति साहित्य-दर्पणलक्षणात् ।

“नक्षत्रमृच भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम्” “उत्तमाङ्ग शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्” इति च अमरः ।

उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥२३॥

(श) प्रविश्येति । प्रोक्ष्यते भार्गोऽर्जनेति प्रवहण्य गीशकट तेन सहित सप्रवहण्यः पङ्क्तिः प्रवहणं मञ्जीकृत्येत्यर्थः, चेटी गीशकटचालयिता दासः । सज्जं पन्तुतम् ।

(ष) वसन्त इति । सदृष्टा प्रफुल्लचित्ततया शीभनदृष्टिविषयीभूताम् । यत् इतः परं न कथमपि ते दृष्टिविषयीभविष्यामीति भावः । दत्तासि शर्बिलकायेति ईषः ।

शुणेर अत्राप्या किछुई नाई । चन्द्र, गुणाधिक्यवशतई अण्वेव अनङ्गनीय मह्यदेवव मस्तक लज्जन कविशाछेन ॥२७॥

(व) वसन्तसेन । एथाने गौशकटचालक के आछ ? ।

(श) (गौशकटैव सहित प्रवेश कविशा) कृत्य । आर्ये ! शकट प्रस्तुत ।

मद । रुदती । परिञ्चत्तन्हि अज्जआए । इति पादयोः पतति । (स)
वसन्त । सम्पदं तुमं ज्जेव वन्दणीआ संवुत्ता । ता गच्छं,
आरूह पवहणं । सुमरेसि मं । (ह)
शर्वि । ख्वस्ति भवत्थै । मदनिके !

सुदृष्टः क्रियतामेष शिरसा वन्द्यतां जनः ।

यत्र ते दुर्लभं प्राप्तं बधूशब्दावगुणहनम् ॥२४॥

(स) परिञ्चत्ताहि आयेया ।

(ह) साम्प्रत त्वमेव वन्दनीया सवत्ता । तद्गच्छ, आगीह प्रवहणम् । अरसि
माम् ।

एतेन मदनिका वसन्तसेनायाः क्रीतदासी आसीदिति प्रतीयते । अरसीति भविष्यत्-
सानीष्ये वर्त्तमाना ; अरिष्यमीत्यर्थः ।

(स) मद इति । पादयोः पतति, प्रस्थानकालीनवन्दनार्थमित्याशयः ।

(ह) वसन्त इति । त्वं वन्दनीया, ब्राह्मणपरिग्रहीतत्वादित्यभिप्रायः ।

सुदृष्ट इति । एष वसन्तसेनारूपी जनः, सुदृष्टः प्रीतिप्रफुल्लनेत्रेण शुभनिरीक्षितः
क्रियताम्, एवं शिरसा वन्द्यता पुस्थानकालिनी नमस्कारः क्रियताम् । यत्र जने अनुग्रहेण
त्वामिव ददानि सतीत्यर्थः, दुर्लभं साधारणन्निया प्रायेण लब्धुमशक्यम्, बधूशब्द
एव अवगुणहनं सकामपुरुषान्तर्दृष्टिनिवारकत्वादावरणम्, ते तव उपवि, प्राप्तमुपस्थितम् ।
यः खन्वेवमुपकरोति, क्वं न सुदृष्टं शिरसा वन्दितञ्च करोतीति भावः ।

(स) वसन्तसेना । मदनिक । आगाव प्रति शुभदृष्टि कव । तूगि
प्रदत्त हईले । एखन गाडीते उठ । आमाके अबण करिओ ।

(स) मदनिक । (कौदिते कौदिते) आपनि आमाके परि-
त्याग कबिलेन । (এই বলিয়া पाয়েব উপব পড়িল ।)

(ह) वसन्तसेना । एखन तूगिई वन्दनीय हईयाइ । ता याओ,
गाडीते उठ । आमाके अबण करिओ ।

शर्विलक । आपनाव मञ्जल हउक । मदनिक । !

इति मदनिकया सह प्रवहणमारुह्य गन्तुं प्रवृत्तः ।

নেপথ্যে । কঃ কোঽত্র ভোঃ ! । রাষ্ট্রিয়ঃ সমাজ্ঞাপয়তি— “এষ
খলু আর্থ্যকো গোপালদারকো রাজা ভবিষ্যতি”তি সিদ্ধাदेशप्रत्यय-
परित्रस्तेन पालकेन राज्ञा घोषादानोय घोरे बन्धनागारे बद्धः ।
ततः स्वेषु स्वेषु स्थानेषु अप्रमत्तैर्भवद्भिर्भवितव्यम् । (च)

অনু পূর্বাঙ্ক পুতি পরাঙ্কবাচ্যার্থস্য হেতুতয়া ব.ব্যার্থহেতুক কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার:
নিঙ্ক কেবলরূপকচ্চ, অনযীরঙ্ক.ঙ্কির্ভাবেন সঙ্কর. । তথা ‘দদানি’ ইত্যেব যত্কিস্বিত্-
অদস্য অনুকৃতয়া ন্যূনপদত্বদৌষ: ; স চ ‘যস্মাক্তি’ দুর্লভ প্রামম্’ ইতি পাঠেন
সমাধেয়: ॥২৪॥

(চ) নেপথ্য ইতি । রাষ্ট্রিয়ো রাষ্ট্রপাল উপরিতনরক্ষিপুরুষ: । আর্থ্যক: সজ্জন: ।
সংজ্ঞায়া কপু যথ: । “মহাকুলকুলীনার্থ্যসম্বসজ্জনসাধব:” ইত্যমর: । গোপালদারকো
গোপনুব: । সিদ্ধাदेशं सिद्धपुरुषवार्क्यं य: प्रत्यर्थो विश्वासस्तेन परित्रस्तेन नितान्तभीतस्तेन,
पालकेन पालकानाम्ना । घोषात् आभीरपत्नीत: । “घोष आभीरपत्नी स्यात्” इत्यमर: ।
भवद्भिर्भवितव्यम्: अप्रमत्तै: सावधानै: । यथायमार्यकी नापसत्, मर्हतीति भव: ।

अयञ्च सन्दर्भचुलिका नाम अर्थोपलक्षक: । यथा साहित्यदर्पणं—

“अन्तर्जनिकासंस्थैः सूचनास्यैश्च चुलिका ।”

এই ব্যক্তির প্রতি শুভদৃষ্টি কর এবং মস্তকদ্বাৰা ইঁহাকে প্রণাম কব ।
যিনি অমুগ্রহ কবিয়া দান করিলে, তুমি দুর্লভ বধুশব্দের আবরণ পাই-
য়াছ ॥২৪॥

(এই বলিয়া মদনিকাব সহিত গাডীতে উঠিয়া যাইতে লাগিল)

(ক্ষ) নেপথ্যে । এখানে কে কে আছ হে । রক্ষিসেনাপতি আদেশ
করিতেছেন—“আর্থ্যকনামে এই গোপবালক রাজা হইবে” কোন সিদ্ধ-
পুরুষের এইরূপবাক্যে বিশ্বাসবশতঃ ভীত হইয়া, রাজা পালক, গোপ-
পত্নী হইতে তাহাকে আনিয়া ভয়ঙ্কর কারাগারে আবদ্ধ করিয়াছেন ।
সুতরাং তোমরা স্ব স্ব স্থানে সাবধান হইয়া থাকিবে ।

शर्वि । आकण्ठं । कथं राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदार्थ्यको
मे वदः । कलत्रवांश्चास्मि संवृत्तः । आः, कष्टम् । अथवा—(क)
हयमिदमतीव लोके प्रियं नराणां सुहृच्च वनिता च ।
सम्प्रति तु सुन्दरीणां शतादपि सुहृद्विशिष्टतमः ॥२५॥
भवतु, अवतरामि । इत्यवतरति ।

तथात्र विरोधी नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्, “विरोधी व्यसनप्राप्तिः” इति तदीयलक्षणात् ।
(क) शर्वि इति । कलत्रवान् सद्यःपरिगृहीतस्त्रीसङ्गकः । उभयोरेवाद्दृश्यः च-
षीयतया कं परित्यज्य कं रक्षितुं यामीत्यतः कष्टमित्याशयः ।

अत्र तापनं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“उपाय दर्शनं यत् तापनं नाम तद्भवेत् ।”

हयमिति । सुहृच्च वनिता च इदं हयं वस्तुयुगलम्, लोके नराणामतीव प्रियम्, तु
किन्तु, सम्प्रति कारायां बन्धनकाले, सुन्दरीणा वनिताना शतादपि, सुहृद्विशिष्टतमः पर्य-
वेक्षणीयत्वे उत्कृष्टतमः । तथा च स्वस्था वनितामुपेक्ष्यापि विपन्नः कुरुत् सर्वथैवेदानीं
मया पर्यवेक्षणीय इति भावः ।

अत्र पूर्वार्द्धे प्रस्तुतयोरेव सुहृद्वनितयोः प्रियत्वरूपैकगुणसम्बन्धात् तुल्यर्यागिता, परार्द्धे
च वनितापेक्षता सुहृद आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकः ; अनथीमिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।
तथा वनितेति प्रकृत्य सुन्दरीणामित्यभिधानात् प्रकृतिविषयी भद्रप्रक्रमतादीषः, स तु
‘सम्प्रति तु ह्यन्त तासाम्’ इति पाठेन परिहृत्यः ।

अर्था ज्ञातिः ॥२५॥

(क) शर्विलक । (सुनिद्रा) कि र ड़ा पालक, आमाव प्रियसुहृत्
आर्याकके आवद्व कविद्याछेन ।। हाय कि कष्टे !। अथवा—

जगते, सुहृत् ७ भार्या। এই দুইটা বস্তুই, মানুষের অত্যন্ত প্রিয় ।
কিন্তু এখন শত সুন্দরী ভার্যা হইতেও সুহৃৎ অত্যন্ত অধিক । ২৫।
হউক, আমি অবতরণ করি । (এই বলিয়া গাড়ী হইতে নামিল ।)

মদ । সাক্ষমঞ্জলি বহা । এব্ব' গৌদ' । তা পর' গৌদু ম' অজ্ঞতত্তো
সমীপ' গুরুঅণাণ' । (খ)

শর্বি । সাধু, প্রিয়ে ! সাধু । অস্মচ্চিত্তসদৃশমভিহিতম্ ।
চেটমুদ্বিষ্ট । ভদ্র ! জানীষি রেভিলস্য সার্থ'বাহস্য উদবসিতম্ ? (গ)

চেট: । অধদ' । (ঘ)

শর্বি । তত্র প্রাপয় প্রিয়াম্ ।

চেট: । জং অজ্ঞো আণবেদি । (ঙ)

(খ) এব্বমেতত্ । তত্পর' নযতু মামার্থ্যপুব: সমীপ' গুরুজনানাম্ ।

(ঘ) অর্থকিম্ ।

(ঙ) যদার্থ্য আজ্ঞাপয়তি ।

(খ) মদ ইতি । এব্বমেতত্ ত্বয়া যদুক্ত' তত্ সল্লভেবিত্বর্থ: । তত্ তস্মাত্, পরম্
অপরম্, গুরুজনানা সমীপম্ । বসন্তসেনায়া দাস্যান্মুক্ততয়া পুনস্তদগমন' নীচিত-
মিতি ভাব: ।

(গ) শর্বি ইতি । অস্মাক' চিত্তসদৃশ' চিত্তবৃত্ত্যনুরূপম্ । ময়াপীদানীমিতদেব
চিন্তিতমিত্যাশয়: । রেভিলস্য তদাখ্যস্য, সার্থ'বাহস্য বণিজ:, উদবসিত' মৃচ্ছম্,
জ.নীষি পরিচিনীষি কিমিতি কাক্ত: ।

(খ) মদনিক। । (অঞ্জলি বন্ধন কবিতা, অশ্রুপাতের সহিত) ইহা
এইরূপ বটে । তবে আমাকে অগ্র গুরুজনের নিকট নিন্ ।

(গ) শর্কিলক । ভাল, প্রিয়ে । ভাল । তুমি আমার অভিপ্রায়েব
অনুরূপই বলিয়াছ । (শকটচালকেব প্রতি) ভদ্র ! তুমি রেভিল-
নামক বণিকের বাড়ী চেন ? ।

(ঘ) শকটচালক । হাঁ ।

শর্কিলক । সেইখানে প্রিয়াকে লইয়া যাও ।

(ঙ) শকটচালক । আপনি যাহা আদেশ কবেন ।

मद । जधा अज्जउत्तो भणादि । अण्णमत्तेण दाव अज्ज-
उत्तेण होदब्बं । इति निष्कृता । (च)

शर्वि । अहमिदानीम्—

ज्ञातीन् विटान् स्वभुजविक्रमलब्धवर्णान्

राजापमानकुपितांश्च नरेन्द्रभृत्यान् ।

उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय

यौगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः ॥२६॥

(च) यथा आर्यपुत्री भणति, अप्रमत्तं न तावदार्यपुत्रं ण भवितव्यम् ।

(च) मद इति । यथा आर्यपुत्री भणति, तथात्वं इति ईषः । अप्रमत्तं न
आत्मरक्षाया सावधानेन । अन्यथा राज्ञो विगंधिल्वेन विपटशङ्कंति भावः ।

ज्ञातीनिति । उदयनस्य राज्ञो वत्सराजस्य परिमोक्षणाय, यौगन्धरायणस्तदाव्यस्तदीय
मन्वीव, अहमिदानीम्, सुहृदो मितस्य आर्यकस्य, परिमोक्षणाय, ज्ञातीन् राज्ञो दायादान्,
विटान् “विटस्तु धृत्” इत्यादिदर्पणादिलक्षितान् सूचतुरान् जनान्, स्वभुजविक्रमे
आत्मबाहुबलप्रकाशे लब्धवर्णा विचक्षणो वीरा इत्यर्थं ज्ञान्, तथा राजापमानेन राजकनू-
कापमानेन कुपितान् नरेन्द्रभृत्यान् तस्यैव राज्ञः अमात्याय, उत्तं जयामि राज्ञो विकृष्टत्वे
उत्साहयामि । तथा सति राज्ञो ध्वंसिन बन्धोऽर्यकस्य मुक्तिर्भवित्यतीति भावः ।

अत्र उत्तं जयामीत्येकया क्रियया अपुत्रतानामिव ज्ञात्यादीना कर्मतया अभिसम्बन्धान्

(च) मदनिक । आर्यपुत्र । आपनि येरूप बलिलेन, ताहाते
आपनि सर्कदाहै सावधान हईवेन । (इहाव पर चलिया गेल ।)

शर्किलक । पुर्से वंसराज उदयनेव मुक्तिव निमित्त, तदीय मञ्जी
यौगन्धरायणेव त्राय आमि एगन बरू आर्यकेव मुक्तिर जगु, बाजा पाल-
केर ज्जातिवर्गके, चतुव लोकसकलके, आत्र-वाह-बलप्रकाशे विचक्षण
वीरगणके एव वाजकर्तुक अपमानवशतः क्रुद्ध राजकर्षचारीदिगके
(बाजाव बिरुद्धे) उक्तेजित करिव ॥२७॥

अपि च । प्रियसुहृदमकारणे गृहीतं
रिपुभिरसाधुभिराहितात्मशङ्कैः ।
सरभसमभिपत्य मोचयामि
स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कविम्बम् ॥२७॥

इति निष्क्रान्तः ।

तुल्ययोगितालङ्कारः श्रुती उपमा च ; अनर्थगुणपुधानभाविनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः ।
तथा राजति पुरुष्य नरेन्द्रेत्यभिधानात् प्रकृतिविषयी भद्रप्रक्रमतादीषः, एवं यौगन्धरायण
उत्ते जयामास अहन्त उत्ते जयामीति पुरुषभेदात् कालभेदाच्च अपरीऽपि भद्रप्रक्रमतादीषः ;
किन्तु 'नरेन्द्रभृत्यान्' इत्यत्र 'तदीवभृत्यान्' इति पाठे 'उत्ते जयन् हि फलवान् सुहृदी
विमुक्त्यैः' इति पाठे च तन्निरामः । न च तथात्वेऽपि यौगन्धरायणः फलवानभवत् अहन्त
फलवान् भविष्यामीति पुनः पुरुषभेदात् कालभेदाच्च भद्रप्रक्रमतायास्तादवस्थानेव ; पुनस्त
न्यूनपदतादीषर्यति वाच्यम्, अनभिहितपदवैषम्यं भद्रप्रक्रमताया अनुपपत्तेः भवत्यादीना-
मभ्याहारे न्यूनपदताया ज्ञाननादिभिरनङ्गीकृतत्वाच्च ।

चन्द्रसेनो नाम उज्जयिनीराज्ञी वत्सराजमुदयनं केनापि कारणेन कारागारे बद्धवान् ।
वत्सराजमन्त्री यौगन्धरायणस्तु चन्द्रसेनस्य ज्ञात्यादीनुत्तं ज्य वत्सराजमुद्धारयामासिति कथा-
सुरित्सागरीपाठ्यान्मत्र द्रष्टव्यम् ।

“लभ्यशर्षो विचक्षणः” इत्यमरः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२६॥

प्रियति । आहिता धृता आत्मशङ्का आर्थकादात्मविपदातङ्गी यैस्तैः, असाधुभिः
रिपुभिः पालकादिभिः, कारणस्याभावः अकारणं तस्मिन् सत्यपि, गृहीतं कारायामाबद्धम्,
अतएव राहुमुखे शशाङ्कविम्बमिव तत्र य स्थितम्, प्रियसुहृदमर्थ्यकम्, सरभस सवेगम्,
अभिपत्य उपस्थः य मोचयामि ।

अत्र श्रुती समःसगतीपमालङ्कारः । अध्येसयो नाम नाट्यलङ्कारश्च ; “प्रतिज्ञा-
ध्यदमायकः” इति दर्पणलक्षणात् ।

“रभसो वेगवर्धयोः” इति विश्वः । पुष्पिताक्षौ वृत्तम् ॥२७॥

आत्र०, अ० शङ्कित दुरात्रा शङ्कणं, प्रियसुहृत् आर्थिकके अकारणे

प्रविश्य चेटो । अज्जए ! दिट्ठिआ वड्डसि । अज्जचारुदत्तस्स
सआसादो वन्हुणो आअदो । (छ)

वसन्त । अहो ! रमणीअदा अज्ज दिवसस्स । ता हज्जे !
सादरं वन्हुलेण समं पवेसिहि णं । (ज)

चेटो । जं अज्जआ आणवेदि । इति निष्क्रान्ता । (झ)

(क) आर्य्ये । दिट्ठा बड्डसि । आर्य्यचारुदत्तस्य सकाशात् ब्राह्मण आगतः ।

(ज) अहो ! रमणीयता अदा दिवसस्य । तत् हज्जे । सादरं वन्हुलेन सम
प्रवेशय एनम् ।

(झ) यदार्थ्या आज्ञापयति ।

(ज) वसन्त इति । वन्हुलेन "परगट्ठललिताः—" इत्यादिवक्ष्यमाणज्जातीयिन
पुरुषविश्लेषसमूहेन । एनं ब्राह्मणम् ।

कावांगावे आवद्ध कविवाछे , तिनि एखन बाहूमुपे चन्द्रगुलेव त्राय
सेथाने अवस्थान कवितेछेन । अतवां आगि बेगे उपस्थित हईया
ठाहाके मुक्त कविव ॥२१॥

(एई बलिषा चलिषा गेल ।)

(छ) (प्रवेश कविषा) दासी । आर्य्ये ! भाग्यवशतः आपनि
उन्नतिनाभ करिषाछेन । आया चारुदत्तेव निकट हईते एकटी ब्राह्मण
आसिषाछे !

(ज) वसन्तसेन । ओहे ! अछकाव दिनेव बडइ वमणीयत । देगि-
तेछि । अतएव कि । बहूलगणेव मति ठाहाके सादरे प्रवेश कवाओ ।

(झ) दासी । आपनि याहा आदेश कबेन । (एई बलिषा
चलिषा गेल ।)

বিদূষকী বন্যুলীন সহ প্রবিশতি ।

বিদূ । হীহী ভো ! তবস্ফরণকিলেসবিণিজ্জিড়েণ রক্বস-
রাশ্মা রাবণো পুপ্পকংগা বিমাণেণ গচ্ছতি ; অহং উণ বহুণো
অকিদতবস্ফরণকিলেমো বি ণরনারীজণেণ (১) গচ্ছামি ! (অ)

চেটী । পেক্বদু অজ্জো অহ্নেজেরকং গেহদুআর' । (৩)

বিদূ । অবলোক্য সবিষয়ম্ । অহী ! সলিল-সিক্ত-মজ্জিদ-কিদ-
হরিদৌবলেবণস্য, বিবিহ-সুঅন্নি-(২) কুসুমৌবহার-চিত্ত-

(অ) হীহী ভো ! তপস্ফরণকী শ্বিনির্জিতেন রাজসরাজী রাবণঃ পুপ্পকংগা বিমানেন
গচ্ছতি ; অহং পুনর্ভ্রাণ্ণথোঃকৃততপস্ফরণকী শোঃপি নরনারীজনেন গচ্ছামি ।

(৩) প্রেচ্ছতামার্থ্যঃ অবদৌয় গৃহহারম্ ।

(৩) অহী ! সলিল-সিক্ত-মার্জিত-কৃত-হরিতীপলিপনস্য, বিবিধ-সুগন্ধিকুসুমীপ-

(অ) বিদূ ইতি । 'হীহী' ইত্যে কমেব হর্ষ'র্থাৎকমব্যয়ম্ । তথা চ মেদিনী—
“হীহীশব্দৌ বিষয়হাসয়ৌঃ ।” তপস্ফরণকী শ্বেন বিনির্জিত' বিনির্জিত্য কুবেরাদানীত'
তেন । গচ্ছতীতি অধ্যাহৃত্যব্যয়পদযোগে বর্তমানা । নরযুক্তী নারীজনেন পুথকা-
কর্ডে নেবেতি ভাবঃ । অহী মম সীভাগ্যমিতি ভাবঃ ।

(৩) বিদূ ইতি । অত্র ষষ্ঠ্যান্তপদানি বসন্তসেনাভবনহারস্যেতি বন্যমাণস্য

বন্ধুলগণের সহিত বিদূষকের প্রবেশ ।

(ঞ) বিদূষক । বেশ্ বেশ্ । রাক্ষসবাজ রাবণ, তপস্শ্রা করার
ক্লেশে নির্জিত পুষ্পকবিমানে গমন কবিতেন, আর (গরীব) ভ্রাক্ষণ
আমি, তপস্শ্রা করাব ক্লেশ না করিয়াও, নর-নারীগণের সঙ্গে গমন
করিতেছি ।

(ট) দাসী । আর্ধ্য ! আপনিকামাদের গৃহঘার দর্শন করুন ।

(১) ণরনারীজণেণ । (২) সুঅন্নি ।

लिङ्गिद-भूमिभास्य, गगनतलालीकन-कौतूहल-दूरुक्षामिद-
सीस्य, दीलायमानावलम्बिदैरावण-हृद्यवभमाद्द-मल्लिकादाम-
गुणालङ्घिदस्य, समुच्छिद-दन्तिदन्ततीरणाव-भासिदस्य, महा-

हार-चित्रलिखितभूमिभास्य, गगनतलालीकन-कौतूहलदूरीत्रमितशीर्षस्य, दीलायमानाव-
लम्बिदैरावण-हस्त-भमायित-मल्लिकादामगुणालङ्घतस्य, समुच्छित-दन्तिदन्त-तीरणाव-

विशेषणानि । आदौ सलिलेन सिक्तं धीतम् अनन्तरञ्च मार्जितं कृतं हरितेन हरिहर्य-
रञ्जनद्रव्येण उपलेपनं यस्य तच्च तस्य । क्रमात् तयोर्दयोः पदयोः कर्मधारयः ।

विधिधानां सुगन्धिकुसुमानामुपहारैः सुन्दरभावेन विन्यामैः चित्रे लिखित इव
अलक्ष्यपटे चित्रित इव भूमिभागी यत्र तस्य ।

गगनतलस्य आलीकनाय यत् कौतूहलं तेन दूरे अयुञ्जं उन्नमितमुत्तोलितं शीर्षं
मन्तकं येन तस्य, तस्यैवेत्यर्थः । अत्र प्रतीयमानोत्पन्नं च लङ्कारः ।

दीलायमानो वायुवगेन सञ्चलितः अवलम्बितः नीचं लम्बितः तथा पिरावणहस्तस्य भूमौ
यञ्जन् स इव आचरित इति पिरावणहस्तभमायितः पिरावतहस्तिनः शुभ्दाभमजनक इत्यर्थः,
यो मल्लिकादामगुणो मल्लिकाकुसुममालामूर्त्तं तेन अलङ्घतस्य-भूषितस्य ।

समुच्छितेन अत्यन्तीञ्चेन दन्तिदन्ततीरणेन हस्तिदन्तनिर्मिततीरणेन अवभासितस्य
श्रीभितस्य ।

(४) विदूषक । (दर्शनं कविद्या विन्यायेव सहितं) किं आश्चर्या ।
वसुधैव कुटुम्बकम् । भवनघातेषु किं अद्भुतं सौन्दर्यम् । एतान्ते प्रथमे जनघाते
धोतं करिष्यामि एवं मार्जनं करिष्यामि, पत्रे हविर्घर्षं रङ्गकद्रव्यं लेपनं
करिष्यामि, नानाविधं सुगन्धिपुष्पं सुन्दरभावे विगुञ्जं कवाय, इहाव भूमि-
भागं येन चित्रपटे चित्रितं करिष्यामि वाक्पा हईष्यामि । आकाशतलदर्शनं
करिष्यामि कौतूकवशतः, मन्तकं येन अतिदूरे उत्तोलनं करिष्यामि ।
वायुवेगे आन्तोलितं, अधोलक्षितं एवं एवावतहस्तीव सुन्दरं त्रयजनकं
मल्लिकापुष्पमालाय एहि घावटी अलङ्कृतं हईष्यामि । अत्रुच्छ हस्तिदन्तोर

রক্ষণোবহারোবসৌহিণা পবণবলন্দোলনা-ললন্তচঞ্চলগাহ্যেণ,
 “ইদো এহি” ত্তি বাহরন্তেণ বিঅ মং সৌহগপড়াআণিবহেণোব-
 সৌহিৎস, তৌরণধরণ্যম্বেদিআ-ণিক্বিত্ত-সমুল্লসন্তহরিদ-
 চূদপল্লবললামফটিহ-মঙ্কল-কলসাহিরামৌহঅপাস্সস, মহাসুর-

ভাসিতস্য, মহারত্নোপহার্শাভিনা পবনবলান্দীলনা-ললন্তস্বলায়হস্তে ন “ইত এহি” ইতি
 ব্যাহরতেব মাং সৌভাগ্যপতাকাণিবহেণীপশৌভিতস্য, তৌরণধরণ্যস্তম্বর্ভটিকা-নিঃস্বিতসমুল্লস-
 ত্তরিত-চূতপল্লবললামফটিকমঙ্কলকলমাভিরামৌভয়পার্শ্বস্য, মহাসুর-বচ-স্থল-দুর্ভেদ-

মহারত্নানা চন্দ্রকান্তাদৌনামুপহারেণ যথনেন শৌভত ইতি তেন, পবনবলিন বায়ুর্বেগে
 যা আন্দীলনা সম্ভালন তয়া ললন্তস্বল: অধোলস্বমানকম্পিত: অয়হস্তৌ হস্তায় যস্য
 তেনেব স্থিতেনেত্যর্থ: । মা ব্যাহরতেব বদতেব স্থিতেন, সৌভাগ্যপতাকাণিবহেণ সৌভাগ্য-
 মৃচ্ছকপতাকাসমূহেণ, উপশৌভিতস্য । অত্র প্রতৌয়মানৌত্প্রেস্বাভাচ্চৌত্প্রেস্বয়ৌরীকাস্ময়ানু-
 প্রবেশরূপ: সঙ্কর: ।

তৌরণধরণ্যস্য য়ে স্তম্ভা: স্থ্যুগাস্তাঁষাং য়া ব্দিকা মূলং বহুভূময়স্তাসু নিঃস্বিতৈ:
 স্থ্যাপিতৈ:, সমুল্লসন্ত: শৌভমানা: হরিতা: পালান্নবর্ণা: চূতপল্লবা আশ্বকিসলয়ানি
 য়েধু তৈ:, ললামানামুত্কৃষ্টানা স্ফটিকানা তত্রিস্বিতা ইত্যর্থ: । য়ে মঙ্কলকলমা
 মাক্কলিকপূর্ণকুম্ভাস্তৈ:, অভিরাম মনৌহরম্ উপয়পার্শ্ব যস্য তস্য তথৌক্তস্য ।

“ললাম” পুচ্ছপুচ্ছাস্ত্রমুঘাপ্রাধান্যকৌতুধু” ইত্যমর: ।

তৌরণে এই দ্বারদেশ শৌভিত হইয়াছে । চন্দ্রকান্তপ্রভৃতি মহারত্ন
 গ্রথিত থাকায় শৌভিত, বায়ুর আন্দোলনে চঞ্চল এবং অধোনস্বিত,
 সূত্ররাং হস্তাগ্রের দ্বায় অবস্থিত, তাহাতে ‘এইদিকে আইস’ এই কথাই
 যেন আমাকে বলিতেছে,—এইরূপ সৌভাগ্যমৃচ্ছক পতাকাসমূহে এই
 দ্বারদেশ শৌভিত হইয়াছে । তৌরণধারণস্তম্ভের নীচের বেদি দুইটার
 উপরে উৎকৃষ্ট স্ফটিকময় বহুতর মাক্কলিক কুম্ভ স্থাপিত করা হইয়াছে,
 সেগুলির উপবে হরিষর্গ স্তম্ভ আশ্রয়পল্লব দেওয়া হইয়াছে, তাহাতে

वक्त्रत्यलदुव् भेज्जवज्जणिरन्तरपरिवद्धकणञ्चकवाङ्गस्स, दुग्गदजण-
मणोरहाआसकरस्स, वसन्तसेणा-भवेण-दुआरस्स सस्सिरीअदा ।
जं सच्चं मज्झत्यस्स वि जणस्स वलाहिट्ठिं आआरेदि । (ठ)

चेटी । एदु एदु । इमं पढमं पओद्धं पविसदु अज्जो । (ड)

विट्ठु । प्रविश्यावलीक्य च । ह्रीह्री भो ! इधो वि पढमे पओद्धे
समि-सङ्घ-मुणालसच्छाओ, विणिहिद-चूस्स-मुट्ठिपाण्डु, राओ,

वज्र-निबन्तरप्रतिबद्ध-कनक-कपाटस्य दुर्गतजनमनीरथायासकरस्य, वसन्तसेनाभवनहारस्य
सश्रीकता । यत्सत्यं मध्यस्थस्यापि जनस्य बलाहट्टिमाकारयति ।

(ड) एतु एतु । इमं प्रथमं प्रकीर्णं प्रविशतु आर्थः ।

(ठ) ह्रीह्री भो ! इतीऽपि प्रथमे प्रकीर्णं शशि-शङ्ख-सुणालसच्छायाः, विनिहित-
महासुराणां हिरण्याचादीनां वज्रःस्थलवत् दुर्भेद्यानि, वज्रैर्हीरगैः हीरकमयशुद्धुभि-
रित्यर्थः, प्रतिबद्धानि उपरिसंयुक्तानि च कनककपाटानि यत्र तस्य ।

तथा दुर्गताना दरिद्राणां जानाना ये मनीरथा अभिलाषास्तेषाम् आयासं वार-
वारमाकर्षणं पश्यन्मं करीतीति तस्य तथोक्तस्य, वसन्तसेनाया भवनहारस्य, अही
सश्रीकता श्रीभाशालित्वम् । यत्सत्यमेतन्निश्चितमित्यर्थः, यत् मध्यस्थस्य उदासीनस्य
विषयनिःस्पृहस्य जनस्य दृष्टिम्, बलान् आकारयति आमन्त्रयति आकर्षतीत्यर्थः, एत-
न्नवनहारमिति शेषः ।

द्वाबेव उभय पार्श्व अति मनोहव देथा याईतेछे । इहार सुवर्णमय
कपाटद्वय महासुबेव वक्त्रःश्लेव त्वाय त्थुर्बेत्त एवंग घन घन हीरकशङ्ख
(पेबेक) द्वावा विद्ध बहियाछे । आव, एही द्वाबदेशटी, दरिद्रलोकेश्वर
अभिलाषेपर परिश्रमजनक । सुतरां एही द्वाबदेश, बलपूर्वक उदासीन
व्यक्तिरुं दृष्टि आकर्षण करे ।

(ड) दासी । आर्य आसन्न आसन्न, एही प्रथम प्रकोष्ठे प्रवेश
करुन ।

विविह-रक्षण-परिवहकक्षण-सोवाण-सोहिदाभो, पासादपन्तिभो,
ओलम्बिदमुत्तादामिहिं फटिहवादाभणमुहचन्दे हिंणिज्जाभन्तो
विभ उज्जङ्गिणं । सोत्तिभो विभ सुहोवविट्ठो णिहाभदि

चूर्णमुष्टिपाण्डुराः, विविध-रत्न-प्रतिबद्ध-काञ्चन-सीपान-शोभिताः, प्रासादपङ्क्तयः, अव-
लम्बितमुक्तादानभिः स्फटिकवातायनमुखचन्द्रैर्निर्ध्यायन्तीव उज्जयिणीम् । श्रोत्रिय इव

(४) विट् इति । इतीऽपि अस्मिन्नपि । प्रकीर्णं कक्षान्तरे । शशिनयन्द्रस्य
शङ्खस्य मृगानस्य च समानाऽऽद्याः कान्तयो यासा ताः । “ह्याया मर्यप्रिया कान्तिः
प्रतिविम्बमनातपः” इत्यमरः । विनिर्दिष्टैः सर्वत्र समानभावेन स्थापितैः चूर्णमुष्टिभिः
मुष्टि-मुष्टिपरिमितचूर्णैः, पाण्डुराः शुभवर्णाः । तथा विविधरत्नैः प्रतिबद्धानि खचितानि
यानि काञ्चनसीपानानि तैः शोभिताः । अवलम्बितानि अधोलम्बितानि मुक्तादानानि
सूत्रयथितसौक्तिकानि मुक्तामयहाराय येषु तैः, स्फटिकवातायनान्धेव स्फटिकनिर्मित-
गवाक्षा एव मुखचन्द्रास्तैः, उज्जयिणीम्, निर्ध्यायन्तीव अवलोकयन्तीव । अत्र
रूपकसङ्कीर्णः क्रियोत्प्रचालङ्कारः ; तेन च उज्जयिण्याः शोभातिशयो व्यञ्ज्यत
इत्यलङ्कारिण वस्तुध्वनिः ।

श्रोत्रियो ब्राह्मणविशेषः । सुखीपविष्टः एकत्र उत्कटविषयस्यृहाभावेन निश्चिन्त-
त्वात्, अन्यत्र तु गृहस्य सुसञ्चिततया निरुहगत्वादिति भावः । अत्र समासगत-
श्रीतीपमालङ्कारः ।

श्रोत्रियमाह आहृतत्वे देवतः—“एकां शाखां सकल्पा वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।
षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित् ॥”

(५) विदूषक । (प्रवेशपूर्वक दर्शन करिग्या) ओहै । अत्युक्त
आश्चर्या त । এই প্রথম প্রকোষ্ঠে চন্দ্র, শঙ্খ ও মৃগালেব সমান-কান্তি-
সমন্বিত, মুষ্টিপরিমিত চূর্ণ প্রদান করায় শুভবর্ণ এবং নানাবিধ-রত্ন-
খচিত-সুবর্ণময় সোপানে শোভিত প্রাসাদশ্রেণী, লম্বিত-মুক্তামালাসমন্বিত
স্ফটিকময় গবাক্ষরূপ মুখচন্দ্রদ্বারা উজ্জয়িনী নগরীকে যেন দর্শন করি-

दोवारिभो । सदहिणा कलमोदणेण पलोहिदा ण भक्वन्ति
वाअसा वलिं सुधासवणदाए । आदिसदु भोदी । (ठ)

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं दुदिअं पओइं पविसदु
अज्जो । (ण)

विदू । प्रविश्यावलीक्य च । हीही भो ! इधो वि दुदिए पओइे
पज्जन्तोवणीद-जवस-वुस-कवल-सुपुट्टा-तेल्लव्भङ्गिदविमाणा वद्धा
पवहण-वइल्ला । अअं अस्सदरो अवमाणिदो विअ कुलीणो
मखोपविष्टो निद्राति दौवारिकः । सदध्ना कलमोदनेन प्रलीभिता न भक्षयन्ति वायसा
बलिं सुधासवणं तथा । आदिशतु भवती ।

(ण) एत एतु आर्थः । इमं द्वितीयं प्रकीर्तं प्रविशतु आर्थः ।

(त) हीही भोः । इतोऽपि द्वितीयं प्रकीर्तं पर्यन्तोपनीत-यवस-वुष कवल-
सुपुष्टालाभ्यक्तविषाणा बद्धाः प्रवहणश्लीवर्हाः । अयमन्यतः अवमानित इव कुलीर्नो

तथा वायसाः काकाः, मदध्ना दधियुक्तं, कलमस्य धान्यविशेषस्य पीदनेन अन्नेन
तद्वन्निघटकेनेत्यर्थः, प्रलीभिता लुब्धीकृता अपि, सुधासवणं तथा बलिः समन्तात्तल्लिम-
चूर्णतून्यशुभवर्णं तथा बलिं ब्राह्मीप्रभृतिमातृभ्यो दत्तं गृहस्थस्य नित्यकर्त्तव्यं दधिमिश्रित-
कलमोदनरूपमुपहारम्, न भक्षयन्ति, समन्ताल्लिमसुधाधमादिति भावः ।

अव वायसानामन्ने षु सुधाधमादधान्तिम.नलद्वारी वाचकाभावादव्यज्यते ।

आदिशतु गलन्यपथमिति शेषः ।

तेछे । दोवारिकगण, श्रौत्रिय ब्राह्मणेव न्याय श्रुथे उपवेशन कविया
निद्रा याईतेछे । काकपक्षिगण अन्नेव लोभी हईयाओ, चूर्णलेपेव
समानवर्ण बलिया, (ताहाव भ्रमवशतः) दधियुक्त कलमधात्रुतुलेव शुद्ध
अन्नरूप पूजोपहार भक्षण करिंतेछे ना । तुमि गन्तव्य पथ बलिया दाओ ।

(ण) दासी । आर्य आसून आसून, এই द्वितीय प्रकारे प्रवेश
करून ।

দীর্ঘ গীসসদি সেরিহো । ইদো অ অবণীদজুজ্জস্স মল্লস্স
 বিষ্ম মহীঅদি গীবা মেসস্স । ইদো ইদো অবরাণং অস্সাণং
 কেসকম্পণা করীঅদি । অঅং অবরো পাড়স্সরো বিষ্ম দিড়বস্সো

দীর্ঘ নি:শ্বসিতি সঁ গিঃ । ইত্য অপনীতযুদ্ধস্য মল্লস্যং ব মর্দতে যীবা মেষস্য । ইত ইত:

(ত) বিদূ ইতি । পর্য্যন্তে মুখপ্রান্ত উপনীতানামুপস্থাপিতানা যবসানা
 ঘাসানা ব্রুবাণাং ধান্যত্বচ্চ কবলং যাসঁ . সুপুট্য: পুটর্দহা:, তঁ লৈন অম্যক্তানি লিমানি
 বিষাণানি শ্রঙ্গানি যেষা তে তথীক্কা, প্রবক্ষ্যম্বলীবর্ষা: শ্রকটবাহিনী ব্রুবা:, বর্চন
 ইতি শ্রুৎ: ।

“ঘাসী যবসম্” “কডঙ্করী ব্রুবাং ক্লীর্বি ধান্যত্বচ্চি পুমাভুশ:” ইতি চামর: ।

কুলীন উস্কুলীত্পন্নী জন. । সৈবিমী মহিষ: । অরীপমালঙ্কার: । ন চাব
 “হরবনীলকণ্ঠোঃ” বিরাজতি শিখ্রাভল:” ইতি দর্পণীদাহতবত্ উপমানস্য জাতিগতা-
 ধিক্কাদনুচিতার্থত্বদীষ ইতি বাচ্যম্, কৌতুককরণায় ইঁট্শবৈষম্যেণামিধানস্যৈ ব বিদূষকস্য
 স্বभावत्वान् ।

“লুলাপী মহিষী বাহুদ্বিত্বকাসরসঁ বিমা:” ইত্যমর: ।

অপনীতং নিবারিতং যুদ্ধং यस্য তস্য । অত্রাপ্যুপমালঙ্কার: । পূর্ববস্বানুচিতার্থত্ব-
 দীষাभाव: ।

কেশানাং কল্পনা পারিপাঠ্যং ন স্থাপনা ।

(ত) বিদূষক । (প্রবেশপূর্বক দর্শন কবিতা) ওহে! বড়ই
 আশ্চর্য্য ত । এই দ্বিতীয় প্রকোষ্ঠেও, কতকগুলি শকটচালক বৃষ বন্ধ
 আছে, (উহাদের) সম্মুখে প্রদত্ত ঘাস ও চিটা ভক্ষণ করিয়া, উহারা
 খুব পুষ্ট হইয়াছে এবং উহাদের শিং গুলিতে তৈল মাখিয়া রাখিয়াছে ।
 এই আর একটা মহিষ, অপমানিত কুলীনের আয় দীর্ঘনিশ্বাস ত্যাগ
 করিতেছে । এদিকে আবার যুদ্ধ হইতে নিবারিত মল্লযোদ্ধার আয় মেমের
 গ্রীবা মর্দন করিয়া দিতেছে । এইখানে এইখানে আবাব ঘোটকগণেব

मन्दुराए साहामिओ । अशतीऽथलीक्य च । इदो अ कूरञ्चुअ-तैल-
मिस्सं पिण्डं हत्थी पडिच्छावीअदि मित्यपुरिसेहिं । आदिसदु
भोदी । (त)

चेटो । एदु एदु अज्जो । इमं तइअं पओइठं पविसदु
अज्जो । (थ)

विदू । प्रविश्य दृष्टा च । हीही भो ! इधो वि तइए पओइठे
इमाइं दाव कुलउत्तजणीववेसणणिमित्तं विरचिदाइं आस-
णाइं । अइवाचिदो पासअपोठे चिठ्ठइ पोत्थओ । एसो अ
अपरषामशाना केशकल्पना क्रियते । अथमपरः पाटञ्जर इव दृढशही मन्दुराया शास्त्रासंगः ।
इतश्च कूर-च्युत-तैल-मित्य पिण्डं हस्तौ प्रतिग्राह्यते मातृपुरुषैः । आदिशतु भवती ।

(थ) एतु एतु आर्यः । इमं ततीयं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्यः ।

(द) हीही भो ! इतोऽपि ततीयं प्रकोष्ठं इमानि तावत् कुलपुत्रजनीपर्वशन-
पाटञ्जरश्रीरः । मन्दुराया वाजिशालायाम् । शास्त्रासंगो वानरः । अत्र उपमालङ्कारः ।
कूराहनौषाधिर्विशेषात् च्युतं निर्गतं यत् तैलं तैल मित्यं युक्तम्, पिण्डमन्नराशिः ।
प्रतिग्राह्यते भिज्यते । मातृपुरुषैश्चालकजनैर्हस्तिपकैरित्यर्थः ।

(द) विदू इति । कुलपुत्रजनानामागतानां सत्कुलोत्पन्नपुत्रकानाम्, उपर्वशन-
निमित्तं विरचितानि निम्बितानि । अइवाचितम् अइपठितम् । एतच्च पुस्तकस्य
केश वचना करिंतेछे । এই আর একটা বানবকে চোরের ঠায় অশ্ব-
শালায় বন্ধন কবিয়া বাথা হইয়াছে । এইদিকে আবাব মাহতরা হাতীকে
কুরনিঃসৃত-তৈল-যুক্ত অন্ন ভক্ষণ কবাইতেছে । তুমি গন্তব্য পথ বলিয়া
দাও ।

(थ) दासी । आर्या आसून आसून, এই तृतीय प्रकोष्ठे प्रवेश
करून ।

(द) विदूषक । (प्रवेशपूर्वकं दर्शनं कविया) बड़ई आश्चर्यं त ।

মণিময়-সারিআ-সহিদৌ পাসঅপৌঠৌ । ইমে অ অবরে মঅণ-
সন্ধি-বিগ্গহ-চদুরা বিবিহ-বস্বিআ-বিলিত্ত-চিত্ত-ফলঅগ্গ-
হত্যা ইদৌ তদৌ পরিব্ভমন্তি [১] গণিআ বুহুবিড়া অ ।
আদিসদু ভৌদৌ । [২]

চেটৌ । এদু এদু অজ্জৌ । ইমং চউহুং পঅৌহুং পবিসদু
অজ্জৌ । (ধ)

নিমিত্ত বিরচিত্তানি আমনানি । অহুঁবাচিত্তং পাশকপৌঠে তিহতি পুস্তকম্ । এতচ্চ
মণিময়-সারিকা-সহিতং পাশকপৌঠম্ । ইমে চ অপরং মদন-সন্ধি-বিগ্গহ-চতুরা
বিবিধ-বর্ণিকা-বিলিপ্ত-চিত্তফলকাগ্গহ্মা ইতস্ততঃ পরিব্ভমন্তি গণিকা বহুবিড়াশ্চ । আদি-
শতু ভবতী ।

(ধ) এতু এতু আর্থ্যঃ । ইমং চতুর্থং প্রকৌষ্ঠং প্রবিশতু আর্থ্যঃ ।

অহুঁহুঁভাগমুভয়তঃ প্রসামিতং দৃষ্টা নিরুপিতমিতি ধৌশ্যম্ । পুস্তক কামকলাদিগ্গাস্ত্রীয-
মিত্যর্থাদবধয়ম্ । পাশকপৌঠে দূরতকৌষ্ঠখট্টিকায়াম্ । মণিময়সারিকাভিন্নাণিনিমিত্ত-
গুটিকাभिः সঙ্ঘিতম্ । মদনে মদনব্যাপারবিষয়ে যঃ সন্ধিনায়কনায়িকযৌঃ পরস্পর-
মেলনমম্পাদনম, বিগ্গহ্ময়ৌরিব পরস্পরকলহীত্পাদনম্, তযৌশ্চতরা দৃশ্বা ; তথা
বিবিধাভিন্নাণিকাভিন্নাণিঃ বিলিপ্তানি চিত্তিতানি চিত্তফলকানি কামব্যাপারবিষয়কা
আলিস্বপটা অগ্গহুঁ হুঁহ্মায়ী যাসাং যিষাশ্চ তান্ণি চ ।

এই তৃতীয় প্রকৌষ্ঠেও, সৎশজাত লোকদিগেব বসিবার জগ্গ, এই আসন
সকল সজ্জিত বহিয়াছে । অর্দ্ধপঠিত একখানি পুস্তক, পাশার খাটেব
উপর বহিয়াছে । মণিময় গুটীব সহিত এই একখানি পাশাব খাট । কাম-
বিষয়েব সন্ধি-বিগ্গহ ঘটাইতে নিপুণ এই আব কতকগুলি বেঞ্জা ও বুদ্ধ
নাগরিগ লোক, নানাবর্ণে চিত্রিত চিত্রফলক হস্তাগ্রে নইয়া, ইতস্ততঃ
ভ্রমণ করিতেছে । গম্ভব্য পথ বলিয়া দাও ।

(১)···পণিমমদি · ।

विदू । प्रविश्यावलीक्य च । हीहो भो ! इधो वि चउठ्ठे पओठ्ठे
जुवदिकर-ताडिदा जलधरा विअ गभीरं णदन्ति मुदङ्गा ।
हीणपुस्साओ विअ गअणादो तारआओ णिवड्ढन्ति कंसतालआ ।
महुअर-विरुअ-महुरं [१] वज्जदि वंसो । इअं अवरा ईसा-
पणअ-कुविद-कामिणी विअ अङ्गारोविदा कररुह-परामरिसेण

(न) हीहो भोः । इतोऽपि चतुर्थे प्रकाशे युवति-कर-ताडिता जलधरा इव गभीरं नदन्ति मुदङ्गाः । हीणपण्या इव गगनात्तारका निपतन्ति कास्यतालाः । मधुकर-विरुत-मधुर वाद्यते वशः । इयमपरा ईर्ष्या-प्रणयकुपितकामिनीव अङ्गारोविदा कररुहपरामर्शेन

(न) विदू इति । युवतिभिः करैस्ताडिता प्रहता । एतच्च उच्च-पार्वत्यप्रदेशीय-गृहस्थितयुवतीनामेव सम्भवतीति बोध्यम् । जलधरा मेघाः । नदन्ति शब्दायत्नं । अत्र उपमालङ्कारः । तारका नक्षत्राणि । तानि च पुण्यक्षयात् गगनतः पतन्तीति प्रसिद्धिः । कास्यतालाः कास्यनिर्मितकरतालाः, निपतन्ति नीचस्थीपदि उपरिस्थाः सञ्चिष्यन्ति । तदानीच्च नक्षत्रवदुज्ज्वलप्रभादर्शनात् सादृश्यम् । श्रौती उपमालङ्कारः । वशो वंशः, मधुकरविरुतवत् अमरगञ्जनवत् मधुरं यथा स्यात्तथा । लुमीपमा । पत्युगन्धकामिनी-रागेण ईर्ष्यावशात् प्रणयं कुपिता कामिनी ईर्ष्याप्रणयकुपितकामिनी सा इव, अर्द्ध

(ध) दासौ । आशु आसून आसून, एते चतुर्थं प्रबोद्धे प्रवेश करुन ।

(न) विदूयक । (प्रवेशपूर्वक दर्शन कवि्या) वड्ढे आशुय त ।
एते चतुर्थं प्रबोद्धेऽ, युवतिगणेर हस्तद्वारा ताडित (वादित एवं प्रकृत) मेघेर ग्राय मुदङ्गुलि, गञ्जीव शक कवितेहे । क्कीणपुण्य नक्कसमूह येरूप आकाश हईते पतित हय, सेइरूप कौसाव करताल-
गुलि (नीचेर खानार उपरे उपवेर खान) पतित हईतेहे । अमर-
रवेर ग्राय मधुव वंशी बाङ्गाईतेहे । ईर्ष्यावशतः प्रणयकुपित कामिनीर

(१) महुअर-विरुअं विअ महुअरं ।

সারিজ্জদি বীণা । ইমাশ্চো অৱরাশ্চো কুসুম-রস-মত্তাশ্চো বিশ্ব
মহুশ্চরিশ্চো অদিমহুরং পগীদাশ্চো গণিকা দারিমাশ্চো ণস্বীশ্চন্তি,
শ্চত্ৰশ্চ পঠোশ্চন্তি সসিঙ্গারশ্চো । শ্চোৱম্গীদা গৱক্লেসু ৱাদং
গণ্হন্তি সলিল-গম্গরীশ্চো । আদিসদু ভৌদী । (ন)

চেটী । এদু এদু অজ্জো । ইমং পশ্চমং পশ্চোড়ং পৱিসদু
অজ্জো । (প)

সার্থ্যতে বীণা । ইমা অপরাশ্চ কুসুমরসমত্তা ইৱ মধুকর্থে: অতিমধুর প্রগীতা গণিকা-
দারিকা: নর্ত্যন্তং, নাড্যং পাঠয়ন্তং সশ্চঙ্গারম্ । অপৱল্বিতা গৱাশ্চেষু ৱাতং গৃহ্ণন্তি
সলিলগর্গর্থ্য: । আদিশতু ভৱতী ।

(প) এতু এতু আর্থ্য: । ইমং পশ্চমং প্রকোষ্ঠ প্রৱিশতু আর্থ্য: ।

আগোপিতা পত্যা প্রসাদনায় ৱাদকেন চ ৱাদনায় স্থাপিতা, বীণা, করুহাণা নম্বরাণা
পরামর্শেন স্তনযৌ: তন্বীষু চ যৌগেন, সার্থ্যতে মানাদপসার্থ্যতে প্রসাদয়তি ইত্যর্থ:,
অন্যত্র তু ধ্বন্যুৎপাদনার্থে স্থানান্তরে নৌয়তি । অত্র পূর্ণোপমানঙ্কার: । কুসুমরসৈ:
পুণ্যমধুমিস্তত্পানীরিত্যর্থ: মত্তা:, মধুকর্থে অমর্থ্য: প্রগীতা গায়ন্ত্য:, গণিকাদারিকা
বেশ্মাৱালিকা:, শ্চঙ্গারিণ রসেন সঙ্ঘতি সশ্চঙ্গারং যথা স্যাত্তথা, নর্ত্যন্তং নৃত্য কার্য্যন্তি,
নাট্যমভিনয়যোগ্যং পল্লকম্, পাঠয়ন্তি চ, শিঙ্গলকীরিতি শ্চেষ: । গৱাশ্চেষু তত্সম্নিহিত-
ন্থানেষু, অপৱল্বিতা অপৱল্বিতা: স্থাপিতা ইত্যর্থ:, সলিলগর্গর্থ্য: পানীয় জলপূর্ণা
মন্থন্য: পানবিশিষ্টা ইতি ৱাৱত্, ৱাতং শ্চৈত্য়সম্পাদনার্থে ৱায়ুম্ ।

“মন্থনী গর্গরী সমি” ইত্যমর: ।

শ্রায় এই আর একটা বীণা, ক্রোড়ে স্থাপন করিয়া, নখস্পর্শদ্বারা বাজাই-
তেছে । পুস্পরসপানে গন্ত ভ্রমবীগণের শ্রায়, অতিমধুর গানকারিণী এই
আর কতকগুলি বেশ্যাকন্যাকে নৃত্য করাইতেছে এবং অভিনয়ের যোগ্য
শ্রদ্ধাররসেব পুস্তক পড়াইতেছে । গৱাক্ষের নিকট স্থাপিত জলপূর্ণ
গাড়ুগুলি বায়ু গ্রহণ করিতেছে । গন্তব্য পথ বলিয়া দাও ।

विदू । प्रविश्य दृष्टा च । हीही भो ! इधो वि पञ्चमे पञ्चोष्ठे
अन्नं दलिह-जण-लोहृप्पादणअरो आहरद् उवचिदो हिङ्गुतेल्ल-
गन्धो । विविह-सुरहि-धृमुगरेहिं णिच्चं सन्ताविज्जमाणं खोस-
सदि विअ महाणसं दुवारमुहेहिं । अधिअं उसुसावेदि मं
साहिज्जमाण-वहुविह-भक्व-भोअण-गन्धो । अन्नं अवरो पड-
च्चरं विअ पोट्टिं धोअदि रूपिदारओ । बहुविहाहारविआरं
उवसाहेदि सूवआरो । वज्जन्ति मोदआ, पच्चन्ति अ पूवआ ।

(फ) हीही भो ! इतीऽपि पञ्चमे प्रकीर्णं अयं दरिद्र जन-लोभीत्पादनकरं आह-
रति उपचिती हिङ्गुतेलगन्धः । विविध-सुरभि-धृमीदुगारैः नित्यं सन्ताप्यमानं निःश्वसतीव
महानस द्वारमुखैः । अधिकमुत्सुकायते मा साध्यमानबहुविध भक्ष्य-भोजनगन्धः । अय-
मपरः पटञ्चरमिव पेयं धावति रूपदारकः । बहुविधाहार-विकारमुपसाधयति स्पकारः ।

(फ) विदू इति । उपचिती वृद्धिप्राप्तः । आहरति नासिकामाकर्षति । महानस
पाकस्थानं कर्तृ, नित्यं सन्ताप्यमानं सर्वदा पाकानुष्ठानेन अग्निना तापं नीयमानं
सत्, विविधानां सुरभीना धृमानामुदुगारी येभ्यस्तः द्वारमुखैः कर्णैः, निःश्वसतीव ।
अत्र क्रियीत्प्रै चालङ्कारः । "पाकस्थानमहानस" इत्यमरः । साध्यमानाना सम्पाद्यमानाना
बहुविधानां भक्ष्याणा चर्चणीयाना भोजनाना पेयादीनाश्च गन्धः मामधिकम्, उत्सुकायते

(प) दासी । आया आसून आसून, এই পঞ্চম প্রকোষ্ঠে প্রবেশ
করুন ।

(फ) विदूषक । (प्रवेशपूर्वक दर्शन कवि्या) वड्डई आशचया । त
एई पक्षम प्रकोष्ठेठ दरिद्रलोकैर लोभजनक एई हिङ्गुतेलैर गन्ध
क्रमे वृद्धि पाईते थाकिया, नासिका आकर्षण करितेछे । सर्वदा
सन्ताप्यमान पाकस्थानटा, द्वारमुखघावा नानाविध सौबड्युक्त धूम उदगीर्ण
करिया, येन निश्वास त्याग कवितेछे । नानाविध-चर्च-चोश्वादि वस्तु
प्रस्तुत करितेछे, ईहार गन्ध, आग्राके अत्यन्त उंचकठित करिया तुलि-

আস্মগতম্ । অবিদাণিঁ ইহ বহুশ্চ' মুচ্ছসু ত্তি পাদৌদশ্চ' লহিস্সং ?
 অন্যতৌসবলৌক্য চ । ইদৌ গম্ভস্ব-সুরগণৌহিঁ বিশ্ব বিবিধালঙ্কারসৌহি-
 দেহিঁ গণিআজগৌহিঁ বম্বুলৌহিঁ অ জং সশ্চ' সমীশ্চদি এদং গহং ।
 ভৌ ! কে তুহে বম্বুলা ণাম ? । (ফ)

বম্বুলা: । । বয়ং বলু—

পরগৃহললিতা: পরান্নপুষ্টা:

পরপুরুষৈর্জনিতা: পরাঙ্কনাসু ।

বম্বুলং মৌদকা:, পশ্চম্ চ পুপকা: । অপি ইদানীমিহ বর্জিতং মুচ্ছুং ইতি পাদৌদকং
 লসয়ং ? । ইহ গম্ভস্বসুরগণৌহিঁ বিব বিবিধালঙ্কারশৌভিতৈ: গণিকাজনৈ: বম্বুলৈশ্চ যত্সত্য'
 স্বর্গায়তং ইদং গহম্ । ভৌ: । কে যুয়ং বম্বুলা নাম ? ।

ভৌজনায় উত্সুকং করীতি । উপদারকৌ উপবান্ সুন্দরৌ বালক:, পটশ্চর' জীর্ণ-
 বস্ত্রমিব, পেশ' ডিম্বম্, ধাবতি পাকার্থ' প্রচালয়তি, "পটশ্চর' জীর্ণবস্ত্রম্" "পেশী
 কৌষী হিহীনেশ্চম্" ইতি চামর: । উপকার: পাচক:, বহুবিধানামাহারণাং খাদ্যানাং
 বিকার' পাকৈন বিকৃতম্, উপসাধয়তি নিষাদয়তি । পুপকা: পিষ্টকানি । অপিমন্ড:
 মন্ত্র । ইহ অশ্বিন্ স্থানে, বর্জিতং প্রচুরম্ । ইতি উক্তৈ: পরমিত্যর্থ:, পাদৌদক'
 পাদপ্রস্থালনার্থ' জলম্, লসয়ং এম্য ইতি শিষ: । যত্সত্যমিত্যেকমেব পদ' নিশ্চিত-
 মिति তদর্থ: ।

যাচ্ছে । এই আর একটী সুন্দর বালক, জীর্ণ কাপড়ের মত ডিম
 ইতেছে । পাচকগণ, বহুবিধ আহাৰ্য্য নিৰ্ম্মাণ করিতেছে, মৌদক
 বাধিতেছে এবং পিষ্টক পাক করিতেছে । (স্বগত) "এইখানে প্রচুর
 আহাৰ কৰুন" এই কথা বলাব পর এখন পা ধোয়ার জল পাইব কি ?
 (অশ্বদিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) দেবগণ ও গন্ধৰ্বগণের ত্রায় নানাবিধ অল-
 কারে অলঙ্কৃত বেশাগণ ও বকুলগণদ্বারা এখন এই বাড়ীখানি, নিশ্চয়ই
 স্বৰ্গলোকের মত হইয়াছে । ওহে ! বকুলনামে তোমরা কে হে ? ।

परधननिरता गुणेष्ववाच्या

• गजकलभा इव बन्धुला ललामः ॥२८॥

परेति । परगृहे ललिता ईक्षिता ईक्षितत्वं न पालिताः, परान्नं न पुष्टा वर्धितदीहाः, परपुरुषैः पराङ्गनासु जनिताः, प०धनेषु निरता भोगादिना आसक्ताः, तथा गुणेषु वैचक्षण्यादिषु अवाच्याः तेषामसत्त्वादनुदाहृत्या निर्गुणा इत्यर्थः, बन्धून् सहीदरादीन् लाल्नि अनायासेन आददते प्राप्नुवन्तीति व्युत्पत्त्या बन्धुलान्मदाख्या कृताः, गजकलभा हस्तिशावका इव, ललामः विलसामः ।

अत्र गजकलभानामपि परगृहललितत्वादिधर्मवत्त्वात् पूर्णपमालङ्कारः । तथा एकस्यैव परशब्दस्य पञ्चधा प्रयोगान् अनवीकृतत्वदीषः, “गजकलभा ललन्ति वयन्तु ललाम ।” इति पुरुषभेदात् “लतेव राजसे तन्वि ।” इति दर्पणीदाहरणवदुपमागतभग्नप्रकमतादीषश्च । तेन च श्लोक एव पठनीयः—

“निजगृहहरहिताः परान्नपुष्टाः अपरिवर्ते जनिता गणाङ्गनासु ।

इतरधनरता गुणेष्ववाच्या गजकलभा इव बन्धुलाः प्रसिद्धाः ॥”

न च “कलभः करिशावकः” इत्यमरादिप्रामाण्यात् कलभशब्देनैव करिशावकप्राप्तौ पुनर्गजशब्दीपादानात् पुनरुक्ततादीषोऽपीति वाच्यम्, गजशब्देन तत्साहचर्यप्रतीतेस्तेन च बन्धुलानामपि जनकसाहचर्यरूपव्यङ्ग्यार्थलाभात् “धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दान्तु धनु-
रादयः । आकृढलादिबोधाय” इति सर्वाहृत्यदर्पणे प्रतिप्रसवात् ।

अहो ! कीयं तदानौत्तमी समाजरीतिः । यदीदृशा अपि निःसङ्कीचमेवात्मानं भद्रेषु परिचायन्ति, समाजेषु च निर्वाधमेवान्तर्भवन्ति, संस्कृतभाषा भ्रवन्त्येव आत्मनः शिञ्चित्व-
मनौचत्वञ्च प्रथीतयन्ति ; सत्कुलजाता ब्राह्मणाश्च निरुद्धे गमेव वेष्ट्या, परिणयन्ति, तादृशा एव च सन्तः सत्तमसञ्जनतया विशिष्टशिष्टतया च प्रथन्त इति ।

“लल विलासे” इति भीवादिकी धातुः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥२८॥

बङ्गुनगण । आमरा, परपुरुषकर्तृक परश्रीते उ२पादित, पर
अभिपानित, परान्ने परिपूष्टे, परधनभोगे आमरु एवञ्च गुणे ।

বিদু । আদিসদু ভোদী । (ব)

চৈটী । এদু এদু অজ্জী । ইমং ছট্ঠং পঅট্ঠং পবিসদু
অজ্জী । (ভ)

বিদু । প্রবিশ্ণাবলীক চ । হীহী ভী ! ইধৌ বি ছট্ঠে পঅট্ঠে
অসুং দাব সুবসু-রঅগাণং কস্মতীরণাৎ গীল-রঅগ-বিণিকিব-
ত্তাৎ ইন্দাউহট্ঠাণং বিঅ দরিসঅন্তি । বেদুরিঅ-মৌত্তিঅপবাল-
পুপ্ফরাঅ--ইন্দগীল--কক্কে তরঅ--পঅরাঅ--মরগঅ--পহুদিঅাৎ

(ব) আদিশতু ভবতী ।

(ভ) এতু এতু আর্থ্যঃ, ইমং ষট্ঠং প্রকৌষ্টং প্রবিশতু আর্থ্যঃ ।

(ম) হীহী ভী: । ইতৌপি ষট্ঠে প্রকৌষ্টে অম্নি তাবন্ সুবর্ণরত্নানাং কস্মতীরণানি
নীল-রত্ন-বিনিচ্চিমানি ইন্দ্রাযুধস্থানমিব দর্শয়ন্তি । বৈদূর্য্যমৌক্তিক-প্রবাল-পুথরাগেन्द्रনীল-

(ম) বিদু ইতি । নীলরত্নৈর্মরকতাदिभिर्वিনিচ্চিমানি खचितानि, सुवर्णरत्नानां
माषिक्यादिरत्नमिश्रितस्वর্ণানाम्, कस्यथा घटनक्रियया जातानि तीरणानि कस्यतीरणानि,
इन्द्रायुधस्य स्थानम् आत्मसु प्रसक्तिम्, दर्शयन्तीव । अत्र क्रियीत्प्रवालद्वारः ।

বৈদূর্য্যাদীনি রত্নানামানি । অন্যান্য' বিচারয়ন্তি পরস্পরং তারতম্য' ক্লুব্ধন্তি ।

(একেবারে নিগুণ) । আমাদেব নাম বন্ধুল , আমরা হস্তি-শাবকেব স্নায়
বিচবণ কবি ॥২৮॥

(ব) বিদুমক । পথ বলিয়া দাও ।

(ভ) দাসী । আর্ধ্য আস্তন আস্তন, এই ষট্ঠ প্রকৌষ্টে প্রবেশ
করুন ।

(ম) বিদুমক । (প্রবেশপূর্ব্বক দর্শন কবিয়া) বড়ই আশ্চর্য্য ত ॥

ষট্ঠ প্রকৌষ্টেও, নীলগণিখচিত এবং স্বর্ণ ও রত্ন নির্ম্মিত এই তোরণ-
পনাদিগের উপরে যেন ইন্দ্রধনুর অবস্থান দেখাইতেছে । শিল্পিগণ

